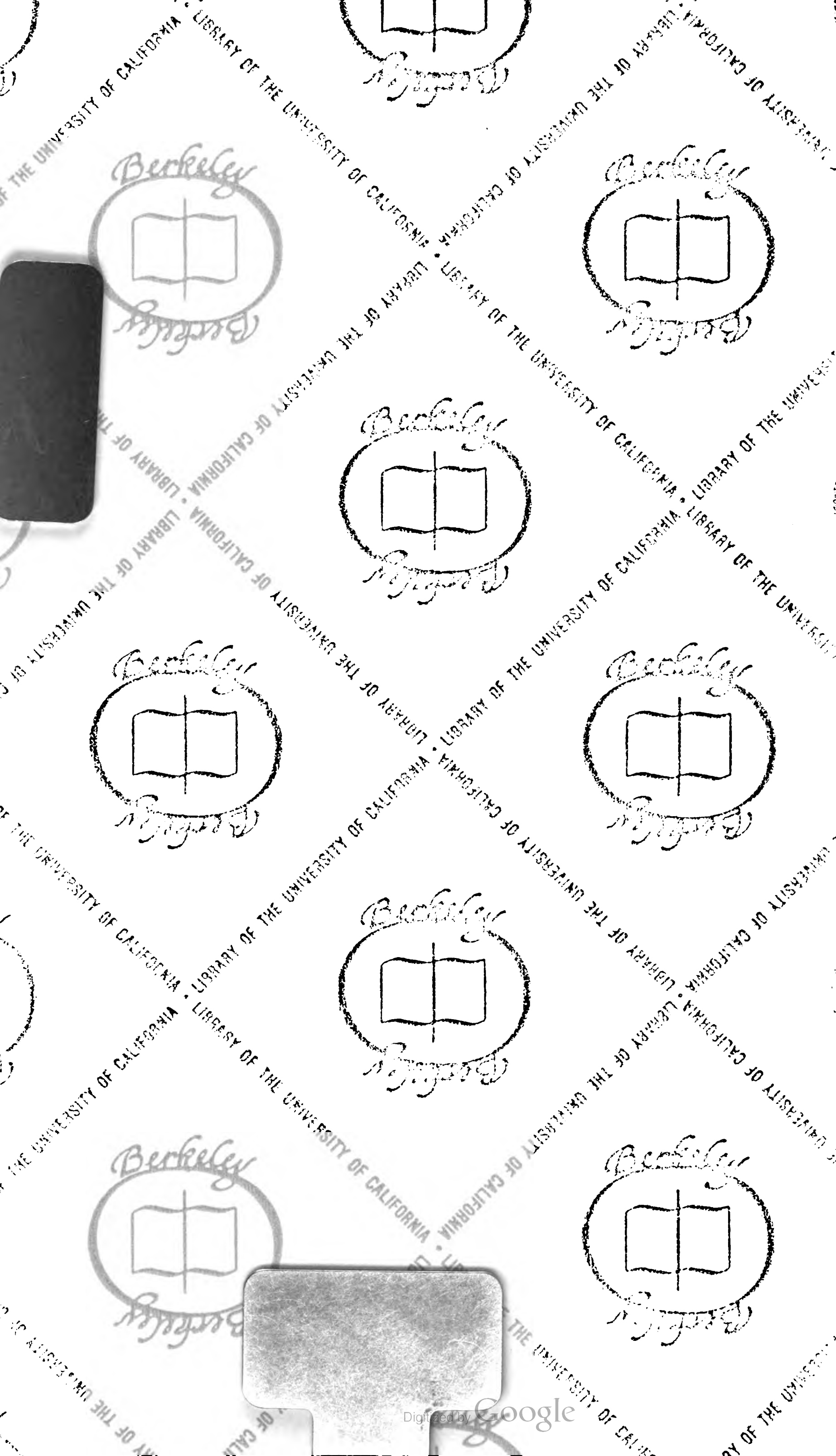
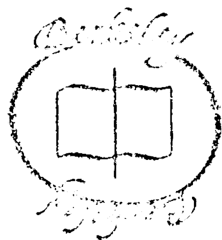
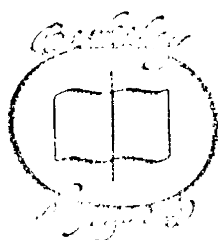
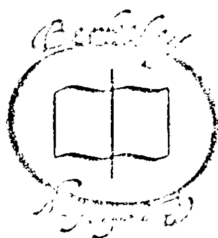
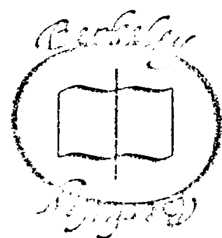
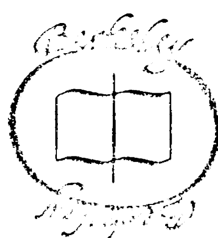
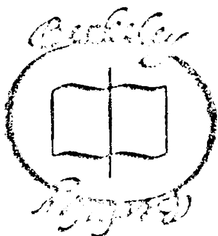
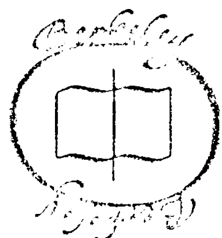
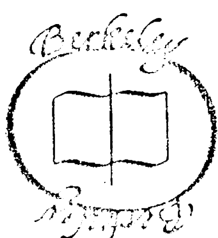
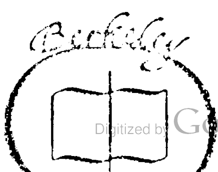

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Berkeley

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

7-8
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 Broj 7-8

Содержание

Contents

Marijan Korošić

Granice samoupravnog sistema i politike cijena

Statistička slika nestabilnosti cijena

Inflacija je u Jugoslaviji dugotrajna i visoka. Porast troškova života do 1961. nije se pokazivao kao prekomjeran; do tada se godišnja inflaciona stopa kretala ispod dvocifrene brojke (ispod 10%).[1] Od tada je samo u rijetkim i kratkotrajnim periodima inflaciona stopa bila spuštena ispod dvocifrenog broja. Prosječna stopa rasta troškova života od 1960. do 1978. godine iznosila je 15% godišnje, i ta se stopa može uzeti kao točna aproksimacija stope inflacije u dugom razdoblju. Postoje stanoviti ciklusi u krivulji kretanja cijena, koji su uglavnom rezultat administriranja, ali unatoč tome inflacija ima karakteristike nesavladanosti. Razdoblja deceleriranja stopa inflacije kraća su od razdoblja akcele-

[1] U literaturi nije dovoljno objašnjeno zašto je prijelom nastao upravo početkom 60-tih godina. Vremenski se prijelaz na galopirajuću inflaciju poklapa sa značajnim promjenama u privrednom sistemu.

posredna administrativna kontrola cijena dominira u praktičnom vođenju politike cijena.[9]

Uz sve rezerve prema formiranju cijena u skladu s procesima na tržištu, ipak je snažno prisustvo metoda administrativnog, direktnog i mehaničkog kontroliranja cijena osnovna značajka cijelog perioda od 1965. do sada. I prije te godine, godine početka sprovođenja privredne reforme, bilo je administrativne kontrole ali ne u tolikoj mjeri. Karakteristično je, što uočava D. Dašić, da se u našoj privrednoj praksi prelazilo na administrativne oblike formiranja unutrašnjih cijena proizvoda i usluga najčešće onda kada se službena ekonomska politika zalagala za njihovo formiranje prema uvjetima tržišta.[10]

Politika cijena je dio ekonomske politike, a pri poduzimanju i koordinaciji mjera određena je sistemom cijena. Ipak je kod nas politika dezavuirala načela sistema. U čemu je problem? U neadekvatnom sistemu ili neprimjerenoj politici?

Politika cijena vodi se već dugi niz godina kao da cijene imaju konstitutivno značenje u društvenoj reprodukciji. To je postavka po kojoj je sistem cijena autonoman, a ne uvjetovan i podređen privrednom sistemu. U skladu s tom postavkom i praksom vrši se stalna preraspodjela dohotka u korist određenih djelatnosti, a na štetu drugih.

Međutim, prilaz bi trebao biti obrnut. Cijene su objektivni ekonomski izraz postojećih odnosa proizvodnje. Svako tretiranje cijena neprimjereno ovom principu remeti cjelokupnu društveno-ekonomsku konstelaciju. Reakcija cjeline je uvijek snažna: ponovo se uspostavlja stanje slično početnom. Svjesno manipuliranje cijenama ima granice slobode koje nisu suviše velike. Prekoračenje te granice stihijno se kažnjava; tokovi koji iz toga proizlaze u pravilu nisu pozitivni niti predvidivi.

Jedno od objašnjenja odstupanja politike od sistema, prakse od principa, nalazimo i u dosta širokoj i dogmatiziranoj predstavi o tržištu kao »mehanizmu« koji vlada ljudima. Međutim, to su nekritički preuzete stare teorije. U isto vrijeme zapostavljaju se neophodne akcije za stvaranje uvjeta za djelovanje i organizaciju tržišta. Tumačilo se da se spontanost i stihija rješava samo direktnom kontrolom cijena.

Odriče se i potreba da se čitav proces reprodukcije podvrgne mehanizmu tržišnog privređivanja i planskom usmjeravanju na toj osnovi. Po takvim shvaćanjima nije neophodna cirkulacija akumulacije na tržištu niti eksterno financiranje. Tržište se zamišlja ko sistem neposredne razmjene radova, a nekakvim regu-

[9] Prikaz metoda kontroliranja cijena u raznim vremenskim sekvencama dao sam u prije citiranom radu, str. 165—168.

[10] David Dašić, *Sistem i politika cena u uslovima socijalističkog samoupravljanja*, »Radnička štampa«, Beograd, 1974, str. 120.

lativnim mehanizmom osigurat će se »odozgo« da putem mehanike cijena akumulacija bude prenijeta iz jedne grane u drugu, iz jednog u drugo područje.

Administrativna kontrola cijena znači bitno sužavanje autonomije robnih subjekata. Jedno objašnjenje hipertrofirane administrativne kontrole cijena polazi od toga da pravo na samostalnost neminovno izaziva monopolske odnose. U stvarnosti zaista nalazimo jačanje agregatne koncentracije ponude sve većim povećanjem udjela velikih organizacija u ukupnoj proizvodnji. Međutim, to ipak ne opravdava toliko raširenu direktnu kontrolu cijena. Postoje značajna konkurentska tržišta, koja također utječu na ponašanje monopoliziranih sektora. Da je opravdanje administrativne kontrole cijena monopolima dosta neargumentirano, govori i to što je kontrola cijena raširena i na konkurentskim tržištima. Osim toga, na cijene ne utječe samo broj učesnika na strani proizvodnje, već i broj učesnika na strani potražnje. Monopolsko prisvajanje dohotka zavisi i od prirode proizvoda, od elastičnosti potražnje u odnosu na dohodak. Visoke cijene nekih grana su negdje čak i opravdane, kako zbog tehničkog progresa tako i zbog čuvanja starih i traženja novih prirodnih nalazišta sirovina. Zanemareno je i to da bi među instrumentima sistema trebalo imati i instrumente za ustanovljavanje i usmjeravanje ekstradohotka. Na kraju, monopolističke težnje značajno će oslabiti ako je privreda uključena na međunarodnu scenu. Otvaranje privrede prema svijetu, međutim, postaje znatno teže uz nefunkcionalne odnose cijena među sektorima nego uz prirodnije strukturiranje cijena.

Administrativna kontrola cijena s golemim prebacivanjem dohotka iz jednog u drugi sektor, što se svodi na prebacivanje akumulacije, samo je djelomična zamjena za nedovoljno izgrađen ili neefikasan mehanizam selekcije robnih proizvođača. Zakoni konkurencije ispoljavaju se u samoupravnoj privredi na specifičan način. Međutim, ne postoje ni institucije koje bi olakšavale prijelaz robnih proizvođača na drugu proizvodnju. Na kraju, selekcija biva ozbiljno ugrožena time što administrativna kontrola zamagljuje realnu kalkulaciju, pa se gubici ne priznaju kao realni gubici.

Rezultat je dualizam između dvije metode upravljanja ekonomskom aktivnosti: tržišne i planske.[11] Rezultat je i njihov međusobni sukob, iako teoretski mogu djelovati samo kao komplementarni mehanizmi. Ograničenje tržišta, ne samo u sferi robnosti faktora proizvodnje već i u sferi robnosti predmeta široke potrošnje, ima višestruke konzekvencije. To su izostajanje vertikalne, a forsiranje horizontalne integracije robnih subjekata; jačanje ele-

---

[11] Usporedi Zoran Pjanić, *Mesto i uloga robne privrede,* u: Smiljan Jurin (red.), *Privredni sistem SFRJ,* »Naučna knjiga«, 1977, str. 85—86.

menata dezorganizacije i anarhičnog spontaniteta; zatvaranje tržišta u uske lokalne ili regionalne granice; nepoštivanje planskih ciljeva. Prema tome, istiskivanje tržišta s mnogih područja gdje može uspješno djelovati nije afirmiralo plansku funkciju, kao što ni nedovoljno angažirana planska funkcija ne može afirmirati tržišnu. Samo su nosioci ekonomske politike — u ovom slučaju administracija — više zaposleni.[12]

Neposredna društvena kontrola cijena nipošto nije identična s centralno-planskim metodom određivanja cijena. Napuštanjem centraliziranog plana promijenile su se uloge u formiranju cijena, a makroregulativa je dobila jednu novu domenu. Društvena kontrola cijena pretpostavlja da inicijativu za promjenu i podešavanje cijena i njihovih međusobnih odnosa daje samo privredna organizacija, ili u zajednici s udruženjem kojem pripada. Centralni (administrativni) organ odobrava tu inicijativu ili diskrecionim pravom ili na osnovi usvojenih determinanti. Opća orijentacija tog organa je da odobri što manji broj tih inicijativa uz što manje izmjene cijena. Drugi efekti ne zanimaju taj resor. Rezultat je opće pravilo da robni subjekti nastoje da što više traže, jer se cijene distribuiraju kao realnije.

Ako privrednim subjektima ne stigne odobrenje ili ne stigne u traženom iznosu, tada oni imaju nekoliko mogućnosti: da manipuliraju količinom proizvodnje, da biraju nove partnere za razmjenu i, na kraju, da postepeno traže novu proizvodnu orijentaciju. S obzirom na to da im u ovim domenama nije smanjen subjektivitet, osnovni privredni subjekti ostaju i dalje jedan od osnovnih faktora primarne raspodjele, iako nemaju razvijenu samostalnost u formiranju cijena.

Za organe makroprivredne regulative rezerviran je još jedan instrument: novac i kredit. Ne ulazeći podrobnije u razloge stanja na monetarno-kreditnom području, koje se ogleda u činjenici nesrazmjerne potražnje za novcem i kreditom — ta je politika postala ključnim domenom ekonomske politike. Težište rasprava kod nas i nije više na politici cijena, jer je administrativna kontrola cijena nekako prihvaćena i naučilo se s njom živjeti: težište rasprava i kritika prenijelo se na područje novca. Teorija i praksa politike cijena, s obzirom na indirektno djelovanje monetarne politike, dobila je tada šire mogućnosti kombiniranja, koje vode još većoj direktnoj kontroli cijena. To se najbolje izražava u plimi ideja i kombinacija s takozvanim kriterijima formiranja cijena.

Odstupanje politike od sistema svestrano se negativno odrazilo. Neke aspekte tih posljedica naznačit ćemo u slijedećem odjeljku.

---

[12] Vrlo instruktivan pregled posljedica sukoba između dvije metode ekonomske aktivnosti iznosi Ivan Maksimović u radu: *Stepen robnosti jugoslavenskog sistema privređivanja*, u cit. knjizi S. Jurina, str. 362.

Efikasnost neposredne kontrole

Neposredna kontrola cijena koju provode državni organi (zavodi za cijene) nejednaka je; ona je, osim toga, nejednako efikasna.[13] Nejednaka kontrola ima za posljedicu to da cijene ne izražavaju realne odnose ponude i potražnje u čitavoj privredi, pa ne može doći do smirivanja inflacije, što treba da bude cilj kontrole cijena. Inflacija i dalje postoji, ali joj kontrola daje drugi tok i druge posljedice.

Drugi joj je tok u tome što takva inflacija postaje skokovita. Posljedica ima više. Ponajprije nastaju dispariteti cijena. Oni se pojavljuju kod svake inflacije, i kod one bez kontrole, jer je elastičnost ponude i potražnje nejednaka. No kad se cijene nejednako kontroliraju, tada se njima pridružuju dodatni dispariteti.

Različiti dispariteti označuju da se dohodak prelijeva od jednog subjekta drugom. To djeluje na investicije i na strukturiranje finalne potražnje. Sve zajedno stvara ili produbljuje strukturne disproporcije, jer se povećava jaz između ponude i potražnje.[14]

Sve navedeno nije samo iskustvo koje se moglo steći u Jugoslaviji; to je iskustvo i drugih zemalja.

Kod nas neposredna kontrola cijena ima još i dodatne karakteristike. U cijelom razdoblju poslije 1965. ona je imala administrativni karakter, bez obzira na neka formalna prilagođavanja koja su se u međuvremenu primjenjivala. A osnovna karakteristika administriranja je kontrola zasnovana uglavnom na priznavanju nastalih troškova (i onih nepotrebnih).

Takva politika ima, po Vasiću, dvostruko nepovoljne efekte. Određivanjem svih cijena kontrola stvarno eliminira selektivnu funkciju tržišta, jer se mora služiti pojednostavnjenim kriterijima. Istovremeno, kontrola sprečava promjenu strukture potrošnje. Ove razloge, međutim, Vasić ne navodi kao elemente dokazivanja nepotrebnosti kontrole cijena, već samo njene neoperativnosti i neusklađenosti s današnjim stupnjem razvoja našeg privrednog sistema.[15]

---

[13] Neposredna kontrola cijena služi se ovim mjerama: izvještavanje organâ za cijene radi evidentiranja; zadržavanje cijena na zatečenoj razini (zamrzavanje); određivanje najviše razine cijena (maksimiranje); određivanje načina formiranja i davanje pristanka na tarife. Za pojedine poljoprivredne proizvode propisuju se zajamčene cijene i najmanje otkupne cijene.

[14] To su samo neki zaključci koje sam izveo iz rada *Metode formiranja cijena u privredi jugoslavenskog tipa.* Rad je objavljen u knjizi *Sistem i politika cijena u Jugoslaviji,* Ekonomski institut, Zagreb, 1976, str. 169—174.

[15] Pavle Vasić, *Uticaj kontrole cena na formiranje strukture industrijske proizvodnje Jugoslavije u periodu 1966—1976. godine,* zbornik radova Centra za ekonomske nauke u Banjoj Luci, januar 1978, str. 24—25.

Lacković, neko vrijeme direktor Saveznog zavoda za cije navodi i druge karakteristike neposredne kontrole cijena. njemu, nedostaju kriteriji za ocjenu situacije u kojoj se stje uvjeti za neposrednu društvenu kontrolu cijena. Nije određen r u kome se te izvanredne mjere mogu primjenjivati. Slabost i efikasnost mjera ekonomske politike služi kao opravdanje za posrednu kontrolu. Organi društveno-političkih zajednica mo stvarati sami situaciju koja opravdava neposrednu kontrolu, a is tako subjektivno ocjenjuju kad postoje uvjeti za njeno uvođen Praktično, po njegovu mišljenju, u svakom momentu i bez od đenog trajanja mogu se propisati mjere kontrole. Za naše uvje važno je i to što je prenaglašena uloga federacije na tom po ručju.[16]

Vrlo su rijetka mišljenja po kojima administrativno blo ranje cijena ima povoljan utjecaj na smanjenje inflacije.[17]

I premda je na dugi rok kočenje inflacije neposrednom ko trolom cijena neefikasno, ipak postoje stanoviti razlozi koji izvjesnim situacijama traže takvu kontrolu. Međutim, moraju b ispunjeni neki uvjeti. Imamo na umu tri neophodna uvjeta. Prv kontrola cijena može biti efikasna samo kad djeluje sinhroniziran na raznim područjima. Drugo, politika i kontrola cijena moraju koristiti standardnim automatizmom kojeg valja brzo primjen vati kad nastupe promjene, jer se uslijed nedovoljno brzog rea ranja stvaraju novi dispariteti. Treće, kontrola cijena mora b uvjetovana i osiguranjem kompenzacije kada se radi potrel ostvarivanja zajedničke ekonomske politike narušava ravnopra nost udruženog rada u stjecanju dohotka.

Pitanje »kriterija«

Tema o »kriterijima za utvrđivanje cijena« je posebno važna ka je riječ o sistemu i društvenoj kontroli cijena kod nas. To pitan ne postoji ni u jednoj drugoj privredi. Što su ti kriteriji, kak im je značenje i kakav im je odnos prema deklariranom teme nom i polaznom principu sistema cijena?

Od početka rasprave o novom sistemu cijena, zasnovano na promjenama Ustava, to jest od 1974. do sada, samo u služb nim prijedlozima Nacrta zakona o sistemu i društvenoj kontro

---

[16] Vjekoslav Lacković, *Struktura sistema cijena u socijalističk samoupravnoj privredi Jugoslavije,* u: M. Korošić — D. Vojnić (red *Sistem i politika cijena u Jugoslaviji,* Ekonomski institut, Zagreb, 197 str. 46—47.

[17] To je zaključak Vasila Grivčeva; vidi njegov rad *Inflacija SFRJ,* »Privredni pregled«, Beograd, 1975.

cijena moglo se nabrojati blizu trideset predloženih kriterija.[18] Kod nekih se radi o terminološkim varijacijama, ali postoje stvarne i bitne razlike. Svi bi se oni zato mogli sistematizirati u osam grupa.

Prva su grupa »svjetske cijene«. Kriterij se na pojedinim mjestima formulirao u ovim varijantama: (1) cijene iz međunarodne razmjene, (2) kretanje cijena na inozemnom tržištu, odnosno u međunarodnoj razmjeni Jugoslavije i njihov utjecaj na cijene proizvoda i usluga koje se uređuju društvenim dogovorima, (3) utjecaj svjetskih cijena na unutrašnjem tržištu na dohodovne odnose i na razvojnu politiku društva.

Druga je »razvojna politika« s varijantama: (1) dogovoreni razvoj, (2) razvojna komponenta, (3) cijene koje dijelom zadovoljavaju i podstiču prioritetni razvoj, (4) ciljevi društveno-ekonomskog razvoja utvrđeni planovima.

Treća se grupa formulira kao »struktura razvijenosti privrede« ili kao »podsticaj razvoja proizvodnih snaga društva«. Ta se grupa naziva popularno »troškovni princip«.

Četvrta grupa su »odnosi ponude i potražnje«. Tu su se pojavljivale varijante: (1) odnosi ponude i potražnje na samoupravno organiziranom i usmjerenom tržištu, (2) kretanje cijena na domaćem tržištu i njihov utjecaj na cijene proizvoda i usluga koje se uređuju društvenim dogovorima, (3) materijalno-bilančni odnosi (proizvoda ili skupine proizvoda), (4) odnosi ponude i potražnje na unutrašnjem tržištu.

Peta: »dohodovni odnosi«. Ovdje su se navodili i koristili: (1) dohodovni odnosi i ovisnost dohotka o produktivnosti rada, (2) raspodjela ukupnog dohotka na djelatnosti srazmjerno granskoj produktivnosti rada i stupnju racionalnosti korištenih sredstava i ukupne društvene produktivnosti rada, (3) raspodjela ukupnog dohotka na djelatnosti srazmjerno njihovoj produktivnosti rada i uspješnosti upravljanja i privređivanja društvenim sredstvima u ukupnoj društvenoj produktivnosti rada, uz nastojanje da se ujednačavaju uvjeti privređivanja u granicama ekonomske racionalnosti i ravnopravne raspodjele dohotka. Navodili su se i pojedini pokazatelji, kao što su dohodak po uvjetnom radniku, dohodovna stopa, osobni dohodak po uvjetnom radniku, akumulacija u odnosu na sredstva, akumulacija po uvjetnom radniku.

---

[18] U materijalu Instituta društvenih nauka »Sistem i politika cena« (Beograd, 1976) navodi se da se u postreformskoj praksi primjenjivalo deset različitih kriterija za formiranje i kontrolu cijena (str. 58). Lacković, pak, navodi koji su se kriteriji primjenjivali za osnovne djelatnosti i na osnovi toga proizlazi, bez preciznosti u definiranju, da je bilo trinaest kriterija (Vjekoslav Lacković, *Struktura sistema cijena u socijalističkoj samoupravnoj privredi Jugoslavije,* u: M. Korošić — D. Vojnić, *Sistem i politika cijena u Jugoslaviji,* cit. izd., str. 45).

Šesta je grupa »produktivnost rada«. Kriterij se formulirao i kao »kretanje prosječne produktivnosti rada i racionalno korištenje sredstava kao društveno potrebnog (prosječnog) rada za proizvodnju svakog proizvoda i usluge«.

Sedma je »utjecaj cijena na troškove života«.

U osmu grupu možemo uvrstiti »specifične uvjete od posebnog značaja za formiranje cijena proizvoda i usluga za koje se osnove utvrđuju društvenim dogovorima o cijenama«.

Pregled je poučan. On u prvom redu izražava pluralitet interesa ekonomskih subjekata, kao i nastojanje da se pomoću pojedinih kriterija popravi neravnopravni položaj privrednih organizacija u stjecanju dohotka usprkos ekonomskim zakonitostima, pa čak i protivno njima.

Kriteriji se pojavljuju u raznim kombinacijama. Do sada su osnovni kriteriji bili: (1) cijene u međunarodnoj razmjeni, (2) razvojna politika i struktura te (3) stupanj razvijenosti privrede. Ti su kriteriji prihvaćeni u ekonomskoj politici još 1965. prilikom inauguriranja privredne reforme i ponovo su reafirmirani u planu 1971—1975, kao i u Zakonu o društvenoj kontroli cijena iz 1972. godine.[19] U najnovijim verzijama zakonskih tekstova pojavljuje se već šest kriterija. U toj lepezi nema središnjeg kriterija niti hijerarhije.

Iz dosadašnje prakse, pa i iz toga što se kriterijima pridaje toliki značaj, proizlazi da su oni direktivna pravila po kojima se moraju urediti cijene. U stvari, kriteriji su ostvarivi samo uz rigoroznu administrativnu kontrolu cijena i samo toj kontroli i trebaju. Oni su nepotrebni ako se cijene formiraju prema uvjetima tržišta, to jest na osnovi samostalnih odluka organizacija udruženog rada.[20] Slobodno formiranje cijena je, međutim, princip od koga mora poći svaki sistem tržišne privrede, pa i samoupravni sistem.

Pa i kada kriterije uzimaju u svoje ruke administratori cijena, brojnost kriterija, nedefiniranost i nepodudarnost daju administrativnoj kontroli mogućnost arbitrarne i voluntarističke primjene u manipuliranju cijenama. Kriteriji zanemaruju uvjetovanost cijena i društveno-ekonomske i strukturne odnose koji ih objektivno određuju.[21]

---

[19] Član 4. Zakona, »Službeni list SFRJ«, br. 25 iz 1972. godine.

[20] U citiranom Zakonu o društvenoj kontroli cijena navodi se da se kriteriji koriste kako pri formiranju cijena prema uvjetima tržišta tako i pri ostvarivanju društvene kontrole cijena, što je inkompatibilno.

[21] Kriteriji ne proizlaze, drugim riječima, iz karakteristika našeg društveno-ekonomskog razvoja niti su imanentni tom razvoju, kako misle neki autori (usporedi: Uvodna riječ Zorana Pupovca na savjetovanju Naučne sekcije Saveza ekonomista Jugoslavije o sistemu i politici cijena, »Ekonomist«, br. 1/1976, str. 18). To se najbolje vidi

Neki od njih su postali dominantni. To je slučaj sa svjetskim cijenama i troškovnim principom, iako kretanja cijena vođenih tim pravilima vode do apsurda. Pored toga što pojedine kategorije nisu određene, prema njima se unutar domaće privrede prelijeva dohodak koji nije ni u kakvom skladu s potrebama razvitka i unose se poremećaji svjetskog tržišta koji nisu u proporciji sa stvarnim sudjelovanjem na tim tržištima. Kriteriji mogu sankcionirati svako poslovanje, pa i neracionalno, bez obzira na društvenu i ekonomsku opravdanost.

Zbog tih su razloga u krajnjoj liniji kriteriji nesprovedivi. Nije riječ, dakle, samo o njihovoj kritici sa stanovišta određenog teorijskog koncepta. Neki misle da nije greška u kriterijima, nego u njihovom sprovođenju, u neadekvatnim rješenjima u drugim sistemskim područjima, uopće u sprovođenju ekonomske politike.[22] Iako se treba suglasiti s tim da je sistem cijena nedograđen, kao što su nedograđeni i ostali dijelovi sistema, ipak je greška mnogo veća od pogrešnog sprovođenja (politike). Odnosi među kriterijima su potpuno nedefinirani, pa je nemoguće da se kriteriji primjenjuju integralno. Kriteriji su za sada nesprovedivi jer je nemoguće definirati zajedničku razvojnu politiku. Također je problematično financiranje razvoja putem nasilno nametnutih natprosječnih cijena.

Administrativni kontrolori cijena ipak se arbitrarno služe kriterijima. Njihova djelatnost, međutim, naknadno se »kruniše« stalnom i visokom inflacijom. Inflacija je znak da se direktnom kontrolom cijena ne može osigurati stabilnost tržišta i cijena, a ujedno i empirijski dokaz nesprovedivosti kriterija.

Što se tiče organizacija udruženog rada, one imaju svoje, vrlo razrađene i precizne kriterije kad formiraju cijene. Pri tom one uglavnom snose i konzekvencije izbora. Za taj izbor, međutim, nije im potrebna nikakva direktiva napisana u jednom zakonskom tekstu, iako bez stanovitih obavezujućih planskih parametara za usmjeravanje razvoja neće moći opstati kao robni proizvođači.

Očigledno je da nema čarobnih štapića kojima bi se rješavali problemi cijena. Iluzorno je i tražiti te štapiće — kriterije. Traženje »normalne« ili »pravedne« cijene nije novost u ekonomskoj teoriji. S tom se cijenom bavio još Aristotel, a nije ju zaobišao ni Toma Akvinski. Njome su se bavili i Smith, Ricardo i Marx,

---

onda kada neka zamišljena svjetska cijena nije povoljna proizvođaču(-ima); vrlo brzo se traži rekonceptualizacija koja njima momentano više odgovara. Kod »troškovnog principa« luta se od »prosječnih« do »graničnih« proizvođača, pa se, u zavisnosti od mogućnosti nametanja stavova, uzima kao referenca koncept koji u datom momentu nekome više odgovara.

[22] Jozo Bakalar, *Sistem i društvena kontrola cijena,* »Socijalizam«, br. 3/1977, str. 405.

ali ne s namjerom da stvaraju neke norme za politiku cijena] slovnih poduzeća i državnu, to jest opću politiku.

Sigurno je da ni mi ne možemo doći do takve cijene. Uos lom, dijalektika života i taj problem rješava svojom logiko normalno, pravedno i pravilno ostvaruje se i pomoću nenorm nog, nepravednog i nepravilnog.[23] Funkcija je razlikâ da podst stalno prilagođavanje proizvodnje potrebama.

Razni pokazatelji koji se kod nas nazivaju kriterijima mogu biti direktivna pravila za formiranje cijena, ali neki od n mogu biti osnovica za ocjenu rezultata i realnosti politike i k tanja cijena. Stupanj stabilnosti cijena (inflacije) je sintetski izı uspješnosti politike cijena, ali u pojedinim momentima mogu koristiti razne analitičke kategorije kao orijentaciono-indikati\ ili kontrolno-nadzorne. One će se koristiti najčešće u dva sluča kad se ocjenjuje koliko je stabilnost cijena vjerojatna u buduć kretanjima (prognoza kretanja cijena) i prilikom ocjenjivanja l liko međusektorski odnosi cijena utječu na ostala kretanja, pr svega na razvoj pojedinih grana. Odstupanje tržišnih cijena cijena dobivenih pomoću stanovite prosječne analitičke kategor treba da bude poticaj za usmjeravanje politike cijena na koriš nje stanovitog ekonomskog instrumentarija[24] i istovremeno služi kao osnovni poticaj za planiranje privrednog razvoja grane kojoj se pokazuju razlike. Pa i poslije toga nismo se riješili p blema: ne mogu bilo koje analitičke kategorije raspoznati od đene proporcije ili disproporcije, niti da budu pomoć za anali proteklih privrednih događaja. (Ali to na ovom mjestu ne n žemo raspraviti.)

Ono što je važno nisu kriteriji za formiranje cijena, \ kriteriji za nastupanje društvene kontrole cijena. Polazni prin treba da bude slobodno formiranje cijena, od čega polazi san upravni privredni sistem. U sporazumijevanje o cijenama mc stupiti samo suprotno zainteresirane organizacije udruženog ra Sporazumijevanje o cijenama istorodnih proizvođača ili spo zumijevanje na štetu trećeg nije dozvoljeno i nije u skladu Ustavom. Društveno dogovaranje može se odnositi samo na trži gdje ono ne može biti ili bar ne neposredni regulator odnc cijena.

Jasno je da i dalje mora postojati državna intervencija području cijena, ali ona mora biti izuzetna. Državne intervenc

---

[23] France Černe, *O teoriji oblikovanja in politiki cen v naš gospodarskem sistemu,* »Ekonomska revija«, br. 2/1963.

[24] Ekonomski instrumentarij politike cijena je, u odnosu na jene, indirektni instrumentarij. Pomoću njega utječe se na kretaı potražnje, na usklađenost ponude s potražnjom, na uvoz i izvoz ro i usluga. U taj instrumentarij uključujemo i regulativni mehanizam specifičnim privrednim oblastima (poljoprivredi, saobraćaju, komun no-stambenoj djelatnosti i drugim), kao i intervencije iz materijalı rezervi. Neposredna društvena kontrola cijena je pomoćna, izuzet komponenta sistema.

oi se uglavnom morale odnositi na sprečavanje monopolnih tendencija, na korištenje ekonomskog instrumentarija utjecaja na cijene, i na neke bitne zajednički dogovorene interese.

Sistem cijena i politika cijena imaju zajednički cilj: stabilnost i funkcionalne odnose među cijenama. Opća inflacija cijena, s njenim negativnim posljedicama, kao i nesređeni i nefunkcionalni odnosi među cijenama, s kojima smo stalno suočavani — izraz su problemâ i nesređenih odnosa u svim vidovima raspodjele. Govorimo li teoretski o idealnoj situaciji, utvrdit ćemo: na reguliranom, kanaliziranom, planiranom tržištu ostvaruje se isti osobni dohodak za isti rad i jednaka stopa akumulacije na angažirana sredstva. Ostvarivanje takvih dohodaka predstavlja u osnovi ostvarivanje principa nagrađivanja prema rezultatima rada. Za stabilnost je nužna, premda ne i dovoljna, pretpostavka da se ostvari naznačeni princip raspodjele. A on će se realizirati ako se cijene smanjuju (apsolutno ili relativno) u granama s natprosječnim rastom produktivnosti rada, povećanjem ponude putem većih investicija, odnosno ako se cijene povećavaju u granama koje ispotprosječno povećavaju produktivnost rada.

Distribucija dohotka od produktivnosti rada dio je procesa ekonomskog razvoja. Nejednakosti u dohocima i produbljivanje nejednakosti nisu jednostavno rezultat nedovoljno brzog razvoja privrede, već i kočnica koja privredi ne dozvoljava da se mijenja. Doduše, struktura privrede ne mijenja se samo ujednačavanjem dohotka, što znači eliminiranjem, odnosno slabljenjem inhibitora na tržištu, već i odgovarajućom alokacijom drugog razvojnog resursa, alokacijom investicija (i akumulacije).

Alokacija svih resursa fundamentalni je problem svake zajednice. Osobni dohoci i investicije (akumulacija) također nisu međusobno nezavisne varijable. Objektivnost i automatizam ni ovdje ne postoje.

Društvene konvencije i instrumentarij izjednačavanja osobnog dohotka za homogeni rad i za izjednačavanje akumulacione stope mogu biti različiti, ali je bitno i presudno da se ta dva međusobno zavisna efekta realiziraju. Samo preko njih mogu se postići i drugi efekti koji su za privredni razvoj također nužni. Tom izjednačavanju mora poslužiti, između ostalih instrumenata, sistem cijena i na njemu zasnovana politika cijena.

Pri tom je sveobuhvatna kontrola cijena, makar toj kontroli pridodamo oznaku samoupravna, najmanje preporučljiv recept. Cijenama se ne može dati konstitutivno značenje u društvenoj reprodukciji. Motivacija, a ne mehanika cijena, temeljni je poticaj privređivanja, pa iz toga izvlačimo i postulate za sistem cijena.

Dogovaranje i sporazumijevanje o cijenama

Jedan od najsloženijih zadataka u sklopu sprovođenja novog Ustava jest dugoročno uređenje tržišta putem društvenih dogovora

mehanizama nisu ni pravno, a još manje ekonomski lako utvrdive. Osnovno načelo pri tom je da se društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima nadopunjuje i izražava autonomija odlučivanja organizacija udruženog rada. Prema tome, sporazumi ne mogu biti supstitut tržišnog ili ekonomskog utvrđivanja cijena. Cijena je objektivna kategorija i nikakvo dogovaranje i sporazumijevanje ne mijenja taj objektivni odnos. Sistem dogovaranja i sporazumijevanja treba uzeti kao mehanizam posredstvom kojeg bi radni kolektivi utvrđivali objektivne uvjete koji određuju cijene, a ne mehanizam određivanja cijena.[31]

Međutim, u stvarnosti se sadašnja sveopća administrativna kontrola cijena (koja nije u skladu s osnovama važećeg sistema cijena) zamjenjuje sveopćim dogovaranjem i sporazumijevanjem o samim cijenama. Područje formiranja cijena je prvo za koje možemo ustanoviti da tržišni mehanizam funkcionira efikasnije i uz manje frikcije i niže društvene troškove. Tržišni parametri prihvaćaju se s manje otpora nego oni koji proizlaze iz pregovaranja. Tržište lakše selekcionira subjekte. U procesu dogovaranja teško je, ako ne i nemoguće, mjeriti razloge nepovoljnog ekonomskog položaja, a krivica će se uvijek prebaciti na nepovoljan sporazum. Stoga će se u kritičnim situacijama uslovi sporazuma poboljšavati i onima kojima nepovoljan ekonomski položaj proizlazi iz subjektivnih slabosti.[32]

Bilo bi izvanredno značajno obrtanje sadašnjeg trenda potiskivanja tržišta na području formiranja cijena i drugim područjima. Potiskivanje tržišta je put koji vodi autarkiji, stalnom uprosječavanju rezultata, smanjenju efikasnosti privrede i širenju inflacione spirale. Sporazumijevanje koje kao osnovu uzima najnepovoljnijeg proizvođača osigurava ostalim ostvarivanje ekstradohotka, dakle, dohotka bez rada.

Ako se sporazum zaključuje samo među ponudiocima, bez suradnje tražilaca, tada je posljedica sporazuma isključenje cjenovne konkurencije među članovima sporazuma i fiksiranje postojećeg tržišnog položaja. Nije rijedak slučaj da se sporazumijevanje tako pretvara u cjenovni kartel, kojemu nije moglo naškoditi ni arbitriranje organa za cijene i društveno-političkih zajednica.

S druge strane, sveobuhvatno povezivanje reprodukcijskih cjelina po vertikalnoj liniji dovodi do tako glomaznog i umjetnog sastava učesnika da bi prilikom sporazumijevanja praktično odlučivale organizacije koje nemaju stvarnih međusobnih veza. Zbog toga se »reprodukcione cjeline« ne bi smjele administrativno određivati, ali ni to nije neka naročito konkretna preporuka.

---

31 Aleksandar Bajt, *Struktura tržišta i kriteriji politike cena*, »Ekonomist«, br. 1/1976, str. 45.

32 O tim aspektima i ekonomsko-političkim implikacijama sporazumijevanja i dogovaranja piše Ljubomir Madžar u članku: *Elementi teorijske analize sporazumijevanja i dogovaranja*, »Ekonomska misao«, br. 2/1978.

Ostave li se po strani primjedbe koje se upućuju tim sporazumima, ipak su oni dali pozitivnije rezultate nego administrativna kontrola cijena, jer su fleksibilniji instrument. Oni su pomogli i da se shvati kako je u našim uvjetima utjecaj tržišnih struktura dominantan.

Mogli bismo dosadašnju analizu rezimirati.[33] U svim idejnim, političkim i ustavnim dokumentima, donesenim u proteklom višegodišnjem razdoblju, posve je jasno naznačena fizionomija samoupravnog društveno-ekonomskog sistema i u njegovom okviru sistema cijena. Iz tih dokumenata proizlazi da u samoupravnom društveno-ekonomskom sistemu, u uvjetima jedinstva jugoslavenskog tržišta, može postojati samo takav sistem koji u osnovi uvažava i temelji se na djelovanju objektivnih ekonomskih zakonitosti, ali koji istovremeno iziskuje i nameće neophodnost svjesnog kontinuiranog usmjeravanja i ispravljanja njihovih djelovanja u svrhu ostvarivanja što optimalnije mikroekonomske i makroekonomske djelotvornosti.

Prema tome, dva osnovna načela samoupravnog sistema cijena što su u osnovi bila utvrđena još Ustavom iz 1963, to jest načelo slobodnog formiranja cijena prema uvjetima tržišta i načelo samoupravnog društvenog usmjeravanja njegovog mehanizma, ostaju neizmijenjeni i u Ustavu iz 1974. godine.

Ali ono bitno što je neophodno izmijeniti i ostvariti i što se već dosad trebalo ostvarivati, odnosi se na subjekte i metode samoupravnog uređenja cijena.

Riječ je u stvari o tome da se u skladu sa Ustavom udruženi rad konstituira kao odlučujući i stvarni subjekt samoupravnog uređenja cijena, to jest sistema cijena i politike cijena.

Ovo dosad nije bilo u cijelosti ostvareno, ni u praksi ni u normativnom pogledu, niti su za to stvoreni svi osnovni institucionalni preduvjeti, osobito s gledišta sistema raspodjele.

U proteklој višegodišnjoj ekonomsko-političkoj praksi prevladavale su etatističko-administrativne metode izravnog reguliranja cijena. Premda su u Zakonu o društvenoj kontroli cijena mjere direktne kontrole cijena predviđene kao iznimne i privremene, praksa je ove iznimne mjere pretvorila u pravilo. Ta prevladavajuća državna regulativa koja se ostvarivala pretežno administrativnim metodama sputava djelovanje tržišta i ograničava ulogu udruženog rada na području cijena.

Nadalje, predmet samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja na području cijena u grupacijama u kojima je

---

[33] Ovaj je dio napisan prema studijama i materijalima izrađenim u Ekonomskom institutu u Zagrebu. Djelomično je objavljen pod naslovom *Neka pitanja vezana za razvitak sistema cijena,* »Ekonomist«, br. 1/1976, str. 39—44.

može biti apsolutna. Osnova odlučivanja o cijenama dana je tržišnom strukturom, odnosima snaga na tržištu, politikom cijelog društva, normama ponašanja i uzajamnim obavezama u udruženom radu.

Postoje društveni dogovori i samoupravni sporazumi višeg ranga. To su, na primjer, zajednička politika planiranja, programi razvoja, udruživanje rada i sredstava, alimentiranje zajedničke potrošnje. Oni bi mogli obuhvatiti opće faktore nivoa i mijenjanja cijena, razrješavanje konfliktnih situacija kad se mijenjaju pretpostavke cijena, kada postoji bitno nepodudaranje vanjskih i domaćih cijena i u drugim slučajevima.

Proizlazi da postojeća praksa (a ne normativni sistem), u kojoj dominiraju administrativna kontrola i sporazumijevanje samo o cijenama, nije u skladu sa sistemom koji bi postojao na osnovi novog Ustava.

Na odnose na tržištu također je potrebno utjecati zbog stalne opasnosti uzurpiranja funkcija tržišta. Međutim, na te se odnose može djelovati prvenstveno ekonomskim mjerama. To je pretpostavka razvitka samoupravljanja i neposredne socijalističke demokracije.[38]

Kad bi navedeni momenti bili usklađeni, moglo bi se smatrati da postoje normalni uvjeti za djelovanje ekonomskih zakonitosti. Normativno djelovanje znači da su ekonomski zakoni nesputani i da tržište funkcionira po ekonomskim kriterijima. Ako bi u tom procesu došlo do iznenadnih poremećaja, osobito zbog vanjskih promjena, izvanrednih prirodnih ili drugih okolnosti, ili do izrazitije nesavršenosti pojedinih segmenata tržišta uvjetovanih monopolnim ograničavanjem i narušavanjem jedinstva jugoslavenskog tržišta, mogle bi doći u obzir privremene administrativne mjere. U ekonomiji se ne može izmisliti nešto potpuno novo što historija i privredni razvoj nisu usvojili.[39]

S promjenom pristupa razvoju sistema cijena na navedeni način ističe se značaj nosilaca makroprivrednih odluka. Sistemom se mora osigurati takav obuhvat subjekata da se onemogući donošenje odluka na račun trećega. Obuhvatnost je jedina garancija za postizavanje odgovornosti. Bez toga, kao jedina alternativa ostaje administrativno reguliranje, čija snaga ne proizlazi toliko iz društveno-političkog položaja, već iz neuporedivo većeg stupnja

---

[38] »Savez komunista polazi od činjenice da je socijalistička robna proizvodnja u suvremenim uvjetima jedini mogući oblik racionalne društvene reprodukcije i objektivna pretpostavka razvitka samoupravljanja i neposredne socijalističke demokracije« (iz rezolucije Desetog kongresa SKJ: »Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadaci Saveza komunista«, u: *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije,* »Kultura«, Beograd, 1969, str. 320.

[39] Filip Lipovec, *Cena u radničkoj samoupravnoj ekonomiji i predložena politika,* »Ekonomist«, br. 1/1976, str. 82.

informiranosti organa koji donose odluke, koje su po prirodi stvari na makronivou.

Danas problem cijena (kako problem inflacije tako i odnosa među cijenama i niske akumulativnosti) postaje nužno predmet raslojavanja i dezintegriranja interesa, ciljeva i odgovornosti na svim nivoima odlučivanja. Međutim, racionalnim uređivanjem sistema cijena i politikom na osnovi novog pristupa, umjesto centrifugalno, djelovat će se kohezivno. Na osnovi šire obuhvatnosti planiranja i uređivanja odnosa, koncentracije sredstava na prioritetima (ekonomskim usmjeravanjem), raspodjelom dohotka (uz obavezne parametre) i drugim metodama, može se dobiti efikasna ekonomska struktura kojoj bi težili svi ekonomski subjekti, a koja bi bila i racionalna. Sistem cijena može postati instrumentom ostvarenja tog cilja. Ima i užih domena u kojima je potrebno promijeniti način gledanja, kao i iznalaziti preciznije operativne solucije pomoću kojih bi se pariralo sadašnjim teškoćama usklađivanja interesâ. Sadašnja ekonomska situacija, koju u osnovi karakteriziraju predimenzioniranost investicija u uvjetima galopirajuće inflacije i ozbiljne teškoće u eksternim bilancama, upravo traži da se promijeni sistem cijena i, još više od toga, postojeća praksa politike cijena.

3. To što se Kidrič, slično Marxu, neprestano rvao s takozvanim sistemskim, odnosno društvenim problemima, a manje odnosno u nekim fragmentima analize gotovo nikako, s »pojedinačnim nevoljama«, ne govori u prilog iskonstruisane tvrdnje o njegovom (njihovom), tobože, grubo ciničkom, ili nehumanom stavu — odnosu prema svakidašnjim problemima i patnjama običnih ljudi, »osnovne mase nacije«, nego u prilog tezi da se u toj karakterističnoj, odlučno važnoj pojedinosti Kidrič (isto kao i Marx) krajnje razlikuje od liberalizma i pseudohumanizma političkih radikala i njihovih ekonomskih reformi »kratkoga daha«.

4. *Teze*... su obrazac *delatnoga* znanja; one su odlučno »zahvatale u stvarnost« jedne, po nekim svojim osobinama i oblicima specifične i autentične socijalističke revolucije; i jedne velike društvene promene u njoj, — ne mimoilazeći pri tom ni zamršene i teške »srednje članove« u »realitetu produkcionih odnosa«, te »početne socijalističke faze« i »jedne prelazne najprimitivnije forme« (Kidrič).

5. U *Tezama*... su problemi takozvane socijalističke robne proizvodnje i razmene postavljeni pretežno na teorijsko-metodološkoj ravni; i tako reći — *stringentno.* U njima se susreću i međusobno prepliću koncepcija »fenomenologije iščezavanja« robe, novca, odnosâ državnog kapitala itd. (ukratko, logika procesa negacije »ostataka prošlosti«) i kritičko dijalektičko stanovište *celine* društvenog reprodukcionog procesa.

Ova teza o *Tezama*... mogla bi da posluži kao ključ za razumevanje ukupnog Kidričevog naučnog stvaralaštva; njegovog karakterističnog delatnog znanja, odnosno naučno osmišljenog političkog angažmana.

6. *Teze*... su najvrednije samostalno naučno delo Borisa Kidriča; one su najviši domet i kvintesencija njegove ekonomske misli. Po izvesnim svojim karakteristikama, elementima i praktičkim postignućima (društvenoj delotvornosti) one bi mogle biti uvrštene (ako to već nisu) u svetsku riznicu naučnog socijalizma.

7. Glavna tematika *Teza*..., metodologija i analiza koje su ih pripremile, oblik u kojem su izložene i njihove praktičko-političke implikacije, odnosno njihovi glavni društveni učinci u smislu ideološke pripreme i trajnije teorijske egzistencije poznijeg sistema AF', učinile su ih prvim velikim prodorom političke ekonomije relativno udruženog rada. U *Tezama*... je sadržana ne samo kritika ultraetatističkog privrednog sistema i različitih »ostataka prošlosti«; u prvom redu, kritika kapitalističkih oblika funkcionalizacije i strukturizacije robne proizvodnje i razmene, već i prvo sistematsko i kritičko shvatanje proizvodnje vrednosti i specifične »igre razmene« relativno udruženog rada.

I ova teza o *Tezama*... u najvišem stepenu sugeriše — upućuje na postupak *problematizacije* i razotkrivanja stvarnih uzroka, okolnosti i motiva koji su doveli do dva paralelna, ali i bitno

različita toka misli — i do niza »mešovitih« (»hibridnih«) i ponešto zagonetnih sintagmi, definicija, pojmova i obrazaca, kao što su: »socijalistička roba«, kvazi-roba i kvazi-novac, »izumiranje robnog karaktera socijalističke proizvodnje«, »robna razmena kao *metod* socijalističke raspodele«, novac kao »kvitancija za utrošeno radno vreme«, planske cene kao negacija — neposredna suprotnost »stihije kapitalističkog zakona formiranja prosečne profitne stope« itd. i tome slično.

Zato je sve ovde rečeno više *hipoteza* nego teza koja bi mogla biti i naučno dokazana i praktički (društveno) proverena i verifikovana.

8. *Teze*... su živo, dijalektičko, borbeno, dosledno antietatističko (antibirokratsko) *racionalno jezgro* Kidričeve ekonomske misli. U tim opštim povezanostima različitih strana, momenata i društvene funkcije *Teza*..., odnosno njihovih apstraktnih pojmova, definicija i obrazaca, može se tražiti i naći valjan odgovor na pitanje zašto u *Tezama*... i u ukupnom naučnom opusu Borisa Kidriča »idu ruku pod ruku« vizionarstvo, mašta, utopija — neka vrsta »filozofije nade«, kritičko dijalektičko stanovište *celine* društvene reprodukcije, egzaktni matematički postupci u izračunavanju globalnih i granskih AF' i aktivističko zalaganje za rešenja najkonkretnijih privrednih problema i za najkonkretnije ekonomske mere države, socijalističkih preduzeća i drugih društvenih subjekata.

9. Kidrič je s izvanrednom tačnošću povukao liniju razgraničenja između apstrakcija političke ekonomije i »realiteta produkcionih odnosa« prelaznog perioda, u čijoj su se »funkciji« one objektivno našle.

U tim apstrakcijama — preciznim ekonomskim pojmovima — otkrio je Kidrič svojevrstan »sistem idealnosti«; eksponirao je specifično »polje idealnosti« s karakterističnom *iracionalnom* dimenzijom i momentima i oblicima ekonomskog otuđenja: simbolički, odnosno apstraktni novac, kvazi-robu, robnu razmenu kao metod raspodele, planske cene (takozvane vrednosne pondere), stope AF' kao alternativu za iščezlu stopu viška vrednosti (m'); i kao nezaobilazni srednji član ili momenat u transformaciji zakona vrednosti u našem društvu itd., a sve to govori da se on sretao s problemom »samorefleksije« i »samospoznaje«, to jest s različitim momentima i razinama »prelamanja« tih i takvih produkcionih odnosa u glavama ljudi; u svesti konkretnih društvenih subjekata. Na jedan način, u društvenoj svesti tendencijski udruženih proizvodnih radnika, a na drugi (drukčiji) način — u svesti profesionalnih upravljača (menadžera) i političke birokratije. Kidrič je bio duboko svestan empiričke činjenice da se stvarna zamena takvog »sistema idealnosti« = »artificijelne zakonomernosti« i iracionalnosti robno-novčanih odnosa i oblika — sistemom racionalnosti materijalnih bilansa utrošaka živog i minulog rada, društvenog proračuna, hipotetičkog metoda matematičke statistike i

društvenog planiranja — ne može izvesti preko noći, niti pak posredstvom države, odnosno »hipertrofijom administrativnih uredbi i propisa iz oblasti privrede«.[4]

10. Pomoću apstrakcija političke ekonomije komuniciraju različiti privredni subjekti i takozvane nacionalne (republičke) ekonomije, ali se ove apstrakcije javljaju i kao moćni instrumenti prilikom sklapanja međudržavnih trgovinskih sporazuma i u vođenju takozvanih deviznih i opštih ekonomskih ratova.

U specifičnim spoljnotrgovinskim i deviznim kategorijama i instrumentima bili su sadržani »produžeci« stopa akumulacije i fondova; u njima je bila data »međunarodna dimenzija« ovih stopa.

A u tom pogledu nismo stajali dobro ni u vreme potpune razvijenosti sistema AF'. Odgovarajuće kategorije nauke političke ekonomije »nisu ušle u kulturu« udruženih neposrednih proizvođača; što znači da se nije postiglo sve ono što je bilo zamišljeno u *Tezama*... — u smislu reflektovanja određujućih produkcionih odnosa u glavama (klasnoj svesti) proizvodnih radnika.

11. Način na koji je Kidrič zamišljao određivanje — praktičko postavljanje globalnih i granskih stopa akumulacije i fondova, a time — u krajnjem rezultatu analize — i krucijalnog odnosa između viška rada i potrebnog rada, upućuje na postojanje jedne još temeljnije ideje: neposredno društveno određivanje stopa akumulacije i fondova, utvrđivanje kvotâ viška rada i oživotvorenje »socijalističkog principa jednake naknade za jednak rad«, dati su u neposrednoj suprotnosti (dijalektičkom kontrapunktu) prema stihijnoj modifikaciji viška vrednosti posredstvom prosečne profitne stope (ppf') i u karakterističnoj *inverziji* subjekta i objekta već u samom kapitalističkom procesu proizvodnje, na jednoj, i prema »državnom prisvajanju i monopolističkoj upotrebi viška rada«, na drugoj strani. Razlika između tih dvaju negativnih (antagonističkih) određenja odnosa viška rada i potrebnog rada sastoji se u tome što logika ppf' *skriva* i mistifikuje pomenuti odnos, a »totalitarno državnokapitalističko i monopolističko prisvajanje viška rada«[5] brutalno poriče postojanje viška rada i izruguje se »naučnim rezultatima do kojih je došao Marx na osnovu objektivne analize procesa proizvodnje«.[6]

---

[4] »Već je Marx istakao da *centralnoj socijalističkoj vlasti*, u smislu socijalističke demokratije, *preostaje relativno malo poslova*, ali da su ti poslovi *najvažniji i najbitniji za društvo kao celinu*« (Kidrič, *Ustavni zakon i naša privreda*, »Borba«, 22, 23. i 24. jun 1952, *kurziv* — Ž. R.).

[5] Uporedi o ovome Kidričevu znamenitu diskusiju na Šestom kongresu SKJ u: *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju*, »Kultura«, Beograd, 1952, str. 198—201.

[6] Ibid., str. 201.

12. Novi pojmovi i kritičke sinteze nauke političke ekonomije zamenjuju i nadmašuju izolovane refleksije i »puku refleksivnu povezanost« pojedinih fragmenata pocepane i slojevite ekonomsko-političke stvarnosti. Oni su misaona oruđa novog subjekta — udruženih neposrednih proizvođača. Proizvodni radnici više ne teže ka »ustoličenju ekonomskog nagona« niti pasivnoj rezistenciji s devizom: »ne mogu me tako malo platiti koliko malo za tu platu mogu uraditi«, kao negativnom suodnosu plaćanja po norma-času, te zato ne mogu imati niti imaju isprazan apstraktni ili normativistički i »pripisivački« odnos prema vlastitoj materijalnoj proizvodnji i »dijalektici uzajamnosti« robne proizvodnje i razmene — u koju su ozbiljno »upleteni«, »ubačeni«, i u kojoj moraju istrajati. I to po cenu vlastitog opstanka, kao specifični kolektivni »preduzetnik«, odnosno proizvođač i razmenjivač robe, što znači i kao relativno udruženi radnik.

U neprestanom insistiranju proizvodnih radnika da se smanje administrativna i »sizovska« zahvatanja u društveni dohodak *proizvođačke* radničke klase nalazimo produžetak stare borbe oko razdeobe viška rada u novim ekonomsko-političkim oblicima postojanja, odredbama egzistencije radničke klase i ostalih društvenih slojeva, odnosno subjekata.

13. Za razliku od proizvodnih radnika, državni aparat — politička birokratija ne vidi i ne odnosi se prema privrednim stvarima konkretno. »Sklona je formuli«; i tome »da tu formulu tera dalje« ... a u stvarnom društvenom životu »ne može biti nikakvih formula«; u protivnom, »ne bi bilo života«.[7]

Državna, »sizovska« i »ourovska« administracija, činovnici, politička birokratija itd., ne prolaze kroz zamršeni i tegobni reflektujući moment i čin »dijalektike uzajamnosti« inherentne robnoj proizvodnji i razmeni. Oni su se »izreflektovali« iz svega toga i učinili sebe praktično »nedodirljivim«, nedostižnim. Osim, naravno, u slučajevima stvarnih ekonomskih i društvenih kriza, odnosno većih privrednih poremećaja (takozvane privredne nestabilnosti) — u kakvim se situacijama inače »otkrivaju pravi pokretači stvarnog toka klasne borbe« (Lenjin).

Čak i kada donekle poznaju i razumeju probleme i nevolje proizvođačke radničke klase; na primer, i službeno priznaju smanjivanje ili, pak, ozbiljno ugrožavanje »akumulativne i reproduktivne moći« njenih privrednih preduzeća (proizvođačkih organizacija udruženog rada), politička birokratija i vrhovi takozvane tehnostrukture u »otuđenim centrima finansijske moći« stoje *de facto* iznad tog temeljnog društvenog procesa i prevelike napetosti i konvulzija njegovih konkretnih oblika. Time što uzimaju na sebe da sve to »znaju« i »razumeju« — oduzimaju proizvođačkoj rad-

[7] Uporedi pomenuti govor na skupštini Društva ekonomista Srbije.

ničkoj klasi društvenu legitimaciju za postavljanje i ostvarivanj vlastitih zahteva i ciljeva. Reč je u svima tim slučajevima o tako- zvanoj dijalektici staranja (političkom paternalizmu), a ne i o »dijalektici uzajamnosti« — iz koje se radnička klasa kao *klas* ni na koji način i nipošto ne može »izreflektovati«, praktički izv- ći, iskobeljati, iščupati.

Motiv — oficijelan politički zahtev da se radnička klas *anticipirajući* razume i »uvaži« — isto je tako istorijski prom- šena stvar, jer se ta klasa, pod pomenutim istorijskim okolnosti- ma, *de facto* opet drži »daleko od sebe«.[8]

14. Sistem AF' zamišljen je kao prelazni stupanj u sklop velikog prelaznog perioda između dveju društvenih formacija. Kritična faza, odnosno prelazni period u prelaznom periodu.

Kidričev memento i dijalektičko rezonovanje: sistem stop AF nije bilo moguće uvesti pod uslovima, odnosno pretpostavka- ma i okolnostima koje su postojale neposredno posle 1945. godine. Takav sistem bi prepustio, predao vlast u ruke — *buržoaziji!* Pr ekonomsku, a zatim i državnu političku vlast.

Međutim, posle dveju uzastopnih nacionalizacija ključnih sredstava za proizvodnju i oruđa i institucija robnog i novčanog prometa (1946. i 1948), a zatim i delovanjem—učincima relativn kratkotrajnog perioda takozvane prvobitne socijalističke akumu- lacije i ubrzane industrijalizacije — uz obavezno uvođenje radnič- kog samoupravljanja i komunalnog sistema (»brze promene soci- jalne strukture našeg stanovništva«), bile su stvorene sve bitn pretpostavke za pomenuti sistem. Kontinuitet socijalističke revo- lucije u Jugoslaviji nije doveden u pitanje ni u jednom od tih odsudnih istorijskih trenutaka.

Stopama akumulacije i fondova »određivana je osnovna raspodela nacionalnog dohotka s matematičkom preciznošću u proporcijama koje traži (zahteva, naređuje — Ž. R.) društveni plan«.

Različite numeričke vrednosti granskih af' bile su »odr stvarnih razlika u *relativnom* višku rada« i »posledica *monop- skog* položaja pojedinih preduzeća odnosno grana«.[9]

[8] Mogli bi se navoditi mnogi konkretni primeri i dokazi iz dru- štvene prakse kao potvrda gornje teze o stvarnim momentima i ob- licima *odnosâ reflektovanja* i *izokretanja* u takozvanoj socijalističko robnoj proizvodnji i razmeni. Čitaoca je dovoljno podsetiti na be brojne primere »pasivne rezistencije« radnika, obustava rada, odla- ka stručnjaka i kvalifikovanih proizvodnih radnika iz materijalne proizvodnje i na zanemarljivo mali broj onih koji su svoje služb- ničko mesto — položaj (funkciju) zamenili za radno mesto — pos u fabrici, rudniku, na njivi, razvojno-tehnološkoj laboratoriji i to- me sličnom.

[9] Uporedi Kidričevu nedovršenu studiju *O nekim teoretskim pitanjima novog privrednog sistema*, objavljenu u časopisu »Komu- nist«, br. 1—2/1952.

Premda postavljene »društvenim planom kao društvenim *zakonom«;* dakle, na najvišoj društvenoj razini ili potenciji onog procesa *reflektovanja* takozvanih relacija jednakosti u robnonovčanoj razmeni, u procesu »nastupanja prosečnog ekvivalenta«, »planiranom ekvivalentu« i polaganju »prava trudbenika na ekvivalent« (R — R; R — N — R; živi rad → novostvorena vrednost → dohodak; razdeoba dohotka itd.), morale su se godišnje prosečne AF', odnosno opšta AF', naći u funkciji granskih af', a ove u »međusobnoj funkcionalnoj, odnosno kvantitativnoj zavisnosti«.[10] Odnosi između opšte AF' i individualnih af' nisu uspostavljani stihijno; pa prema tome ni analogno formiranju ppf', ali su zato uvažavani brojni empirijski momenti i činjenice u realnom kretanju granskih af', a njihovo međusobno odnošenje je bilo karakteristično reverzibilno i protivrečno.

15. »Planirani ekvivalent« i »prosečni ekvivalent« realno su »suprotne sile u našoj ekonomici«; prvi se »kroz socijalističku revoluciju uspeo *probiti do globalne planske raspodele* društveno potrebnog radnog vremena«, a drugi »uporno traži *robnu* proizvodnju«.[11] U tom dijalektičkom kontrapunktu takozvanih vrednosnih pondera i regulativnih ekonomskih proseka »reguliše se raspodela pojedinačnih upotrebnih vrednosti kako bi društvo zadovoljilo svoje potrebe«,[12] a ujedno se postiže i to da suprotnost između razmenske vrednosti i upotrebne vrednosti robe prestaje da ima antagonistički karakter. Praktički odnos udruženog radnika prema toj krucijalnoj društvenoj činjenici i »fenomenologiji iščezavanja« nekih osobina i funkcija robe, novca, takozvanog minulog rada, troškova proizvodnje itd. i dalje je *ambivalentan,* ali nipošto apstraktan niti ravnodušan.

16. *»Dijalektika je svakako vražija stvar«,* kaže Kidrič; i zato svako ko je uporno poriče, odnosno neće da je praktički uvaži, mora da postane žrtva jedne od protivrečnih tendencija, pošto se sam na nju skolastički obesio«.[13]

Ne baca li ova Kidričeva tvrdnja jarko svetlo na ekonomsku problematiku savremenog socijalizma; posebno na ono što je odista problematično u takozvanoj socijalističkoj robnoj proizvodnji i razmeni?

Nije li ovo istorijska pouka koju još nismo shvatili — kao politički pokret i društvo u celosti?!

Da li ova Kidričeva opora konstatacija i poruka stoji ispod razine klasične Marxove teze o »protivrečnom kretanju kapitalis-

---

10 Ibid., str. 55—59.

11 Ibid., str. 61.

12 Ibid.

13 Ibid.

tičkog društva« i o *dijalektici* koju opšte ekonomske krize u
ruju u glave praktičnih buržuja?[14]

Ne sadrži li ova Kidričeva globalna teza dva momenta: (
ovde spominjano kritičko dijalektičko stanovište *celine* društ
ne reprodukcije, i (b) upućivanje na kritičku analizu savremen
(državnog) kapitalizma na Zapadu, čije krize — dramatične kr
ne situacije — mogu biti »aktivno upotrebljene« (Ernst Bloc
ne samo od strane tamošnjeg razvijenog proletarijata, već i (
relativno udružene radničke klase u Jugoslaviji i najprogresivi
jih — revolucionarnih društvenih subjekata u nesvrstanim zer
ljama i u svetu uopšte? Jer, može se s razlogom reći, da bi p
pasivnom, ili čak indiferentnom držanju pomenutih društven
subjekata, neka nova velika ekonomska kriza — kao »demonsk
uspostavljanje *celine* i *jedinstva* kapitalističke reprodukcije (Ma
— Bloch) — mogla prerasti u apsolutno nerešivu društvenu kriz
— s mogućnošću (potencijalnom opasnošću) da svi ti subjek
zajedno s buržoazijom, »utonu u isto varvarstvo« (Bloch), to jest
neku vrstu planetarnog ultraetatizma s doslednom antirobnom
antisamoupravljačkom logikom vlastitih metoda i oblika privre
vanja, u kojem bi društvenom poretku funkcija i moć države
njene »spirituelne suštine« — političke birokratije bili dovede
do krajnjih mogućih granica, odnosno apsolutizovani i hiposta
rani — svugde u svetu.[15]

17. »Sjedinjavanje protivrečnosti« — na temelju kritičk
-empirijskih analiza i sinteza izučavanih stvarnih problema, i sp
cifičnih sinteza dijalektike i takozvanog hipotetičkog (pretežn
matematičkog) metoda — koji svoje korene i najvažnije elemen
vuče iz epohalnih dela Galileja, Williama Pettyja, Davida Ricard
Ludwiga Feuerbacha, Nikolaja Černiševskog i Karla Marxa, naš
su najdosledniju primenu i neizostavnu trajnu ulogu u *Kidričevo*
originalnom sistemu stopa akumulacije i fondova. S tog stanoviš
posmatrano, ovaj sistem je nešto najbolje što smo dosad imali n
planu organizacije društvenog rada i utvrđivanja normativnih gr
nica raspodele društvenog bruto-proizvoda i nacionalnog dohotk
Bio je to zaista nadmoćan kritički dijalektički uvid u *celinu* dr

---

[14] Uporedi Marxov *Pogovor* drugom izdanju *Kapitala.*

[15] *Proces* Franza Kafke, Krležin *Antibarbarus,* ideologija, pr
gram i ono najvrednije u dugoj političkoj praksi italijanske Komu
stičke partije; prvenstveno kritika fašizma kao kapitalističkog ultr
etatizma i najbestijalnije degeneracije poznog kapitalizma u delin
— spisima Gramscija, Togliattija i Berlinguera, zatim *Program Sk*
i originalno naučno utemeljeno tumačenje i kritika državnog kap
talizma, takozvanog revolucionarnog etatizma, staljinizma i tende
cije »birokratskog izrođavanja socijalističke revolucije« u raspra
ma Josipa Broza Tita, Borisa Kidriča, Edvarda Kardelja, Milenti
Popovića i drugih jugoslovenskih komunista-marksista — jesu svoj
vrsna istorijska svedočanstva, kritike i krajnje ozbiljna upozoren
da i sam »opšti planetarni hod« civilizatorskog naučno-tehnološk
napretka i humanizacije ljudskih odnosa mogu biti zaustavljeni
onemogućeni.

štvene reprodukcije i prvi ozbiljan pokušaj — prodor u pravcu istinskog praktičkog vladanja složenim i protivrečnim društvenim reprodukcionim procesom.

Kidrič je ekonomske pojmove i obrasce posmatrao na *delu*, u društvenoj praksi rada... i tek tu ih valjano razumeo. Posmatrao ih je u njihovoj međusobnoj povezanosti i u skrivenim povezanostima s »realitetom produkcionih odnosa« velike prelazne epohe; a pod tim realitetom razumevao je i tendencije i vladajuće ekonomske oblike državnog kapitalizma i socijalizam kao svetsko-istorijsku tendenciju.

U Kidričevom spoznavalačkom procesu bio je, dakle, naglašen »delatni i stvarno rekonstruktivni momenat«; i to kako u odnosu na Marxovo učenje — tako što je u ovom učenju razotkrivao Marxov »revolucionarni duh i metod« (u sistemu AF' i celokupnom »novom procesu« »potvrđeni su ponovo«, po kazivanju samog Kidriča, »genijalna Marxova misao i pretskazivanja« budućeg socijalističkog društva), tako i u odnosu na vlastite teze, postavke, teorijska i praktička rešenja, specijalna pojmovna određenja, definicije, pa i zablude — misaone stranputice — proistekle iz ograničavajućih istorijskih okolnosti i ponešto stringentnog razmatranja takozvane socijalističke robne proizvodnje i razmene, problema ppf', troškova proizvodnje i prometa i odnosa opšte profitne stope prema stopama akumulacije i fondova.

U »ruskom primeru«, kaže Kidrič (aludirajući na period NEP-a), glavni ekonomski problem socijalizma: dvostruki karakter stopa akumulacije i fondova i njihovu primordijalnost u odnosu na neku preobraženu prosečnu profitnu stopu, to jest neku opštu regulativnu stopu rentabiliteta socijalističkih preduzeća — razumeo je jedino Lenjin. Posle Lenjinove smrti, *partijske frakcije*, odnosno vrhovi tih frakcija, posmatrali su ekonomsko-političke protivrečnosti tadašnjeg sovjetskog društva »*svaka sa suprotne polazne tačke*« — kao pretežno *logičku*, a ne *stvarnu* društvenu protivrečnost.[16] Dakle, opet pretežno kontemplativno, mehanicistički, doktrinarno, jednostrano redukcionistički (dogmatski) i čak »kapitulantsko-malograđanski« — u smislu teze o »nemogućnosti izgradnje socijalizma u *jednoj* zemlji« (Trocki i njegovi tadašnji i savremeni sledbenici).[17]

18. Kidrič je jasno uočio »dve krajnosti u sprovođenju sistema stopa akumulacije i fondova«:

a) zadržavanje raznih birokratskih formi i metoda — da se ne bi išlo »predaleko«, i

b) »izmirenje s prošlošću« — neka vrsta »istorijskog kompromisa«; »kapitalizam bez kapitalista«!? To je shvatanje i postu-

---

[16] Uporedi: *O nekim teoretskim pitanjima novog privrednog sistema*, str. 30—31.

[17] Ibid., str. 31.

panje »klasične reakcije«, smatra Kidrič... a može da bude, i u nekim slučajevima jeste izraz potpune *zbunjenosti pojedinaca i komunističkog pokreta u celini* — pred zamršenim i teškim društvenim problemima. »Izlaz« iz situacije se tada obično traži ili u »uzimanju pelcera« iz tehnološki i materijalno razvijenih inostranih stvarnosti, ili pak u »oprobanoj«, ali i nedovoljno promišljenoj potrazi za sve »novim i novim« društvenim rešenjima i oblicima, u naglašenom normativizmu (hipertrofiji normativne svesti i maniru da se sav društveni život ugura u pravno-političke norme), prenaglašenom reglementiranju; ukratko, u svakovrsnom subjektivizmu i voluntarizmu i u opštoj »predrasudi za novo«, koja brzopleto i bez kritičkog ispitivanja odbacuje stare istine i pojmove nauke političke ekonomije samo zato »što su one *stare* i što o njima svedoče autoriteti« (Hans Georg Gadamer).

Iste takve krajnosti, nedoumice i zaplitanja s empirijskim činjenicama prakse uočavamo i u aktuelnoj primeni i praktičkoj razradi ustavnih i »zurovskih« načela i obrazaca bruto i neto-dohotka, sticanja i raspoređivanja dohotka »po osnovu minulog rada«, postuliranju oblika i načina »udruživanja rada i sredstava«, utvrđivanju osnova i merila za takozvano učešće u zajednički ostvarenom dohotku, ustanovljivanju osnova i kriterijuma relativnih cena itd.

Geometrijski rast tehnoloških, ekonomskih itd. društvenih činjenica; i neprestana zaplitanja »službene« politike, odnosno »oficijelnog društva« s tim činjenicama, praćeni su u nas povremenim zastojima u pogledu naučne misli i »ideja koje vuku napred«. U praksi još nije pronađena Arijadnina nit kojom bismo se mogli izvući iz lavirinta »zapanjujućeg« i zbunjujućeg bogatstva društvenih činjenica. Ne pomaže čak ni »kompjuterizacija« i »kibernetizacija« društvenog života; prvenstveno zato jer nedostaju metodološka svest i »pojmovno jedinstvo« na srazmerno višoj društvenoj potenciji nego u bilo kojoj pređašnjoj situaciji, odnosno fazi društvenog razvitka.

U tako stvoreni »prazan prostor« ubacuju se usko specijalističko i pragmatsko rezonovanje, »praktični kejnzijanizam«, ekonomistička apologetika, neobuzdano frazerstvo, prenaglašeno normiranje i institucionalizacija društvenih odnosa, takozvano »papirnato samoupravljanje« i tome slično. Naravno, taj »pragmatični« prostor ispunjavaju uveliko specijalisti za sve manje pojedinosti (»fach-idioti«), fabrikanti »sistemâ« i »modelâ«, mediokriteti, šićardžije i karijeristi.

Zaposedanje pozicija i funkcija odvija se pretežno na zakulisan način i s takvom brzinom i veštinama da to sve zajedno veoma otežava, a ponekad i blokira dosledno samoupravne socijalističke političke procese i stvaralačku diskusiju o goruće spornim pitanjima društvene proizvodnje i raspodele dohotka, problema »udruživanja rada i sredstava«, pitanja društvene ocene i programiranja tehnološkog razvitka itd.

Odsustvuje, dakle, ili je jedva primetan onaj delatni i samoreproduktivni momenat u naučnoistraživačkom procesu usmerenom na pomenute probleme društva. A možda najviše nedostaje — odsustvuje Kidričevo kritičko-dijalektičko stanovište celine i jedinstva društvenog reprodukcionog procesa?! A to znači da se u praksi »zaboravilo« i na Kidričevu tezu — stav o prevalenciji revolucionarne akcije »udružene radničke klase« nad svakovrsnom reglementacijom, formulama jurisprudencije i »čiste« ekonomske teorije, normativnom svešću i drugim oblicima »života intelekta«.

19. Boris Kidrič je kritički proniknuo u »nevidljivu harmoniju« socijalističke društvene reprodukcije; u osnovne uslove i zakone ravnoteže različitih ekonomskih, odnosno društvenih sila, u proces stvarne razmene intelektualnih i materijalnih proizvodnih snaga društvenog rada; u harmoniju koja — kao stvarno jezgro (društveni »nukleus«) — leži u samoj osnovi te reprodukcije i specifične razmene rada između radnih kolektiviteta iz materijalne i nematerijalne društvene proizvodnje.

Reč je, naravno, o relativnoj »harmoniji« društvene reprodukcije koja u sebi sadrži međusobno povezane suprotne strane, odredbe i elemente; i koja »ka protivnosti teži« (Heraklit) — upravo »zahvaljujući« protivrečnostima i svrhovitim unutrašnjim napetostima vlastitih oblika i njihovih preobražavalačkih procesa, mena.

S razlogom se može reći da Kidrič razvija ideju (globalnu skicu) o sinhronijskoj i pokretnoj ravnoteži društvene reprodukcije. Takva ravnoteža podrazumeva »koegzistenciju« unutrašnjih suprotnosti i protivrečnosti socijalističke robne proizvodnje«; u prvom redu, koegzistenciju i *relativnu* ravnotežu između »otključanog« i socijalistički, na nov istorijski način »funkcionalizovanog« zakona vrednosti i društvenog planiranja.

Pre svih tih svojih kritičkih refleksivnih uvida, teorijskih razmatranja, naučnih vizija i predviđanja, našao se Kidrič pred tim đavolski zamršenim i teškim problemom kao čovek praktičar — privredni rukovodilac, revolucionar. Dakle, ne kao običan posmatrač tog i takvog sveta, niti kao doktrinar, odnosno pasionirani metodolog koji će sve prikupljeno pojedinačno znanje o tom svetu utopiti u nekakav vlastiti opšti naučni metod, već kao čovek *neimar* koji je jednim skrivenim hodom revolucije dospeo na komandno mesto u privredi i tu imao da *dela* i *stvara*.

I upravo u toj okolnosti (vraćamo se na tačku 17) treba tražiti razloge kako za Kidričevo ponešto stringentno tumačenje nekih u ekonomskoj teoriji odista teških i zamršenih pitanja tako — i naročito — za njegove izvanredne misaone prodore i postignuća u oblasti nauke političke ekonomije.

U vezi s ovde naglašavanim stanovištem *celine* i unutrašnjeg *jedinstva* socijalističke reprodukcije može se napraviti poređenje

Kidričevih *Teza*... s *Tableau économique* Françoisa Quesnaya). I to u trima bitnim tačkama:

a) »U oba slučaja radi se o genijalnim skicama, zamislima da se sistematski shvati i prikaže društveni reprodukcioni proces u njegovom totalitetu, uključujući i funkcionisanje respektivnih odnosa u proizvodnji i raspodeli.«[18] U Quesnayevoj (Kenejevoj) »Ekonomskoj tablici« *kapitalistički* proces je još u feudalnoj ljušturi i pod feudalnom firmom; u Kidričevim *Tezama*... prikazana je dosledno socijalistička reprodukcija, ali još uvek u ultraetatističkim okvirima (administrativno-birokratskom omotaču izatkanom od takozvanih vrednosnih pondera, administrativnih cena, platnih razreda, koeficijenata i sličnog »materijala«) i na »univerzalnom zemljištu robne proizvodnje«.

b) Obe te skice i strateške zamisli kružnog toka celokupnog »društvenog kapitala« kritički proniču ispod tajanstvene koprene fakticiteta prometnog procesa i prodiru do same srži problema: »*kritičnih tačaka dodira ekonomskog procesa reprodukcije s prirodnim procesom reprodukcije.* U Kenejevom, to jest fiziokratskom slučaju, te su tačke susreta i uzajamnog prožimanja dva raznorodna procesa (uopšte uzev, dve strane društvene proizvodnje) date isključivo u oblasti *poljoprivrede.* I to krupne — kapitalistički uređene poljoprivredne proizvodnje«.[19] U »slučaju« Kidričevih *Teza*... ukinute su, logički poništene fiziokratske pretpostavke i suženi pojam i polje delovanja proizvodnog rada, ali su u još većoj meri naglašeni, prećutno sadržani i jasno prikazani: (1) naturalni bilansi stvarnih utrošaka živog (direktnog) i minulog (indirektnog) proizvodnog rada, (2) »plansko skretanje tokova društvene akumulacije« iz poljoprivrede i sfere privatnog zanatstva u industriju — u cilju »brze industrijalizacije«, i (3) kritički se proniknulo u tajanstveno i »fetiško ruho« robno-novčanih odnosa i u njihov istorijski prolazan karakter, to jest naučno je shvaćena tranzitivnost robe, novca, specifične »stope rentabiliteta« itd.

c) I Kenej i Kidrič svojim genijalnim skicama »intervenišu« u realnom vremenu i prostoru. Prvi u velikom krugu francuskih prosvetitelja-enciklopedista, a drugi u »glavnom štabu« socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

Takvu zaista retku društvenu poziciju u smislu neposrednog povezivanja ekonomske nauke i prakse na »najširem društvenom frontu« nisu imali mnogi veliki ekonomski mislioci i stvaraoci; među njima ni Marx, Joseph Schumpeter, ili neki savremeni ekonomisti-»nobelovci« s područja matematičke ekonomije. Strogo uzev, takvu poziciju nije imao ni Lenjin u vreme NEP-a, premda je on svojim nadmoćnim kritičkim uvidom u »mozaičnu stvarnost«

---

[18] Ž. Rakočević, *Kidričeve Teze*... — »*Ekonomska tablica« samoupravljanja,* »Borba«, 10. april 1972.

[19] Ž. Rakočević, *Politička ekonomija,* »Privredni pregled«, Beograd, 1978, str. 167.

tadašnjeg sovjetskog društva i svojom originalnom koncepcijom »specifičnog državnog kapitalizma«, kao »linije koja nas vodi napred k socijalizmu i komunizmu«, bio apsolutno na visini tog društvenog zadatka, koji nema presedana u celokupnoj dotadašnjoj istoriji čovečanstva. Lenjinova lična drama bila je u tome što njegovi najbliži saradnici i najtalentovaniji teoretičari partije (Buharin, Larin, Preobraženski i drugi) nisu pokazivali sklonost ka dijalektičkom shvatanju i ispitivanju celine prelaznog perioda niti su shvatili »ključ istorijskog trenutka«: enormnu razliku između veličine postavljenih društvenih zadataka i opšte zaostalosti — materijalnog i kulturnog siromaštva.[20]

Za razliku od Quesnaya, koji je verovao u »feudalnu firmu« svog sistema, Kidrič nije pridavao važnost »ultraetatističkoj firmi« sistema stopa akumulacije i fondova.

---

[20] Lenjina i epohu NEP-a pominjali smo ovde usput i radi istorijske paralele; upravo na Kidričevom tragu. Inače, to je velika tema koja zaslužuje svestranije i produbljenije rasprave od onih koje se sporadično vode u nas i u svetu.

Ovde treba pomenuti još to da je Lenjin razmatrao državni kapitalizam i kao »moguću *liniju odstupanja*« — u kriznoj situaciji koja je počela u februaru 1921, a koja je bila uvod, odnosno kritična tačka u procesu razotkrivanja one »mozaične stvarnosti« ili »istorijske smeše« raznorodnih društvenih odnosa i tendencija, to jest odnosa: (a) »patrijarhalne«, pretežno seljačke privrede, (b) proste robne proizvodnje, (c) privatnog kapitalizma, (d) državnog kapitalizma, i (e) socijalizma.

Pod izrazom »specifični državni kapitalizam« Lenjin je imao u vidu: (1) »sistem mešovitih društava« i njegov produžetak u državnom »monopolu spoljne trgovine«, (2) davanje u zakup »dela sitne industrije« = privatna preduzeća pod kontrolom države, (3) koncesije — kao »blok (sporazum) s finansijskim kapitalom u razvijenim zemljama« i »čist tip državnog kapitalizma«, (4) državne metode i oblike »planskog skretanja akumulacije« radi ubrzane industrijalizacije; u prvom redu, radi *elektrifikacije,* uvođenja nove tehnologije, »podizanja kulture trudbenika« (»ne samo obične pismenosti!«), unapređenja »politehničkog obrazovanja« i slično, (5) finansijsku reformu i *stabilizaciju rublje* posredstvom centralnog bankarstva; »na tom pitanju rade naše *najbolje* snage, i tom pitanju dajemo *presudan* značaj« (Lenjin, *Dela,* tom 35, str. 282), (6) »*redukciju* državnog aparata do *maksimalne ekonomičnosti*« itd.

U takvim istorijski velikim povezanostima shvatljive su ove Lenjinove teze i lozinke: (a) neke probleme ne mogu da reše nikakvi marksizmi, »nikakav Marx«, (b) *revolucionarna dijalektika* — odlučujuće u marksizmu, (c) »praksa je sto puta važnija od svake teorije«, (d) preživljavamo prelazni period u prelaznom periodu... mnogo novih prelaznih perioda, (e) »hiljadu puta je teža situacija kada moramo imati posla s neprijateljem koji se nalazi *ovde,* u *svakodnevnom ekonomskom životu*«, i (f) »Ako čak ni u takvim uslovima ("pod sistemom mešovitih društava", uz državni "monopol spoljne trgovine", komandne pozicije u oblasti finansijskih odnosa i druge elemente — Ž. R.) ne budemo uspeli da se podučimo, obučimo i sasvim *naučimo da trgujemo,* onda je naš narod apsolutno beznadežno narod budala« (*Dela,* tom 35, str. 316), (g) »Sve revolucionarne partije koje su do sada propadale — propadale su zbog toga što su postajale *uobražene,* što nisu umele da sagledaju u čemu je njihova snaga i što su se plašile da govore o svojim slabostima« (*Dela,* tom 35, str. 182; *kurziv* — Ž. R.).

20. Kidričevi izrazi: »socijalistička roba«, »kvazi-roba«, »izumiranje robnog karaktera socijalističke proizvodnje«, novac kao »kvitancija za utrošeno radno vreme«, »likvidacija funkcije novca kao novčane robe i mere vrednosti« i ubacivanje »socijalističkog trojanskog konja« u preostalo — enormno suženo »polje iracionalnosti« novčano-kreditnih funkcija i operacija i tome slično »kao i njegovo mestimično izrično negativno izjašnjavanje o robnoj proizvodnji i razmeni kao pukim »ostacima prošlosti«, jesu samo uspela politička mimikrija, prerušavanje. To prerušavanje treba pripisati tadašnjoj *političkoj konspiraciji,* potrebi »čuvanja bokova«, povlađivanju ukorenjenim predrasudama i osetljivom romantičarskom socijalističkom uhu, a u neuporedivo manjoj meri — ograničenoj moći saznavanja i stvaralačke imaginacije. U tom smislu, o Kidričevom delu treba razmišljati imajući u vidu stvarni društveni kontekst i okvir u kojem je ono nastalo. Ne, dakle, pomoću aršina i »univerzalnih ključeva« takozvane čiste ekonomske nauke čija se najveća prednost sastoji u tome što je nadistorijska i »nadklasna« i što njene protagoniste elegantno oslobađa i same potrebe da kritički ispituju i objašnjavaju nebrojene empirijske činjenice i zakonitosti.

U rečenu firmu i naprslu etatističku ljušturu sistema AF' nije verovao ni sam Staljin. Brojne informacije i spirituelne opservacije koje su mu stajale na raspolaganju upućivale su na opšti zaključak da se tu nešto realno promiče što po tendenciji korenito odstupa od sistema čiji je on glavni utemeljivač i personifikacija. Već prvi susret Borisa Kidriča sa Staljinom u Moskvi 1947. godine stvorio je kod Staljina veliko podozrenje u odnosu na Kidriča kao potencijalno »opasnog čoveka«. Ali to je bila samo jedna nevažna epizoda i možda prva ozbiljnija klica kasnijeg velikog sukoba na društvenom i teorijskom planu«.[21]

U našoj publicistici često sretamo tezu po kojoj je posle Kidričeve smrti ostao »veliki vakuum« i zato nemogućnost daljeg razvijanja sistema AF' i daljeg poništavanja — relativiziranja prenaglašenog pragmatskog karaktera ekonomske politike, kao i tezu o »diskontinuitetu« u ekonomsko-političkom određenju (sadržaju) socijalističke revolucije u našoj zemlji (a samim tim i u revoluciji uopšte); i to zato što je Kidrič bio kreator, strateg i teorijski zastupnik i starog i novog privrednog sistema, i što je ranije »približavanje istočnom lageru« guralo u pravcu administrativno-centralističkog sistema, a sukob sa Staljinom — tendencijom staljinizma (Kominformom) usmerio razvitak u pravcu sistema AF'!?

Prva teza je preterana i nedovoljno obrazložena, neargumentovana, a druga je neodrživa. Pozabavimo se, ukratko, ovom poslednjom.

---

[21] Ž. Rakočević, *Kidričeve Teze — »Ekonomska tablica« samoupravljanja.*

Specifičnosti i originalan hod socijalističke revolucije u Jugoslaviji su nepobitno naučno utvrđeni i priznati; čak i u ozbiljnoj inostranoj istoriografiji i istorijskim i naučnim raspravama (diskusijama i kazivanjima istoričara, državnika, diplomata i drugih).

Sam Boris Kidrič svedoči 1950. godine u prilog tezi o specifičnostima i kontinuitetu socijalističke revolucije u Jugoslaviji — ukazujući na stari dramatični sukob između Staljina (državno-partijskog rukovodstva u SSSR-u) i najautoritativnijeg rukovodstva jugoslovenske socijalističke revolucije. Taj sukob je u početku bio prigušen, u opštem toku neodređen i prerušen taktičkim zamislima i trenutnim okolnostima; i to sa obe strane. Ali još je 29. novembar 1943. označio najtešnju povezanost tog sukoba s pripremom i epohalnim značajem Drugog zasedanja AVNOJ-a. Sukob je zadobio otvoren oblik i velike dimenzije.

Vlada SSSR-a je već tada vodila politiku »interesnih sfera i podele Jugoslavije na osnovu fifti-fifti« — nastavlja ovo svedočenje Boris Kidrič.

Kasniji događaji pokazali su da je »u pitanju bio *sukob interesa* naše socijalističke revolucije i kontrarevolucionarne birokratije u SSSR-u«, zaključuje Kidrič.

Geopolitički položaj naše zemlje (državno-političke zajednice, od njenog formiranja do danas) ni u jednom trenutku nije ispuštan iz vidokruga različitih velikih, srednjih, pa i sasvim malih susednih država. U prvom redu, relevantan je bio naš položaj i odnos prema velikim silama (političkim blokovima zemalja Zapada i Istočne Evrope); i, *vice versa:* pretenzije i sasvim realni sukobi interesa velikih sila oko nove Jugoslavije i na njenoj teritoriji, u njenom društvenom prostoru.

Relevantna je bila, i, štaviše, odlučno važna i koncepcija ukupnog prelaznog perioda u našoj zemlji, a posebno koncepcija »ekonomike prelaznog perioda« s karakterističnim prelaznim stupnjevima i oblicima, a od ovih su onaj stari administrativno-centralistički sistem (napravljen i po uzoru na tadašnji privredni sistem u SSSR-u; jer drugde takvog uzora nije bilo) i sistem AF' bili samo epizode, faze; istina, vrlo značajne i dalekosežne faze, prolazni momenti, tranzitorni metodi i oblici ubrzane industrijalizacije i velike promene društvene strukture stanovništva u Jugoslaviji. Sukob sa Staljinom, odnosno Kominformom, mogao je samo skratiti trajanje administrativnog sistema (koji bi ionako morao biti napušten, odnosno bitno izmenjen, relativiziran) i ubrzati donošenje velike odluke o tome da se započne s radničkim savetima i društvenim samoupravljanjem, što je jedna mnogo starija i neuporedivo izvornija socijalistička ideja i društveni eksperiment. Dovoljno je ovde samo podsetiti na ideje o udruživanju rada u raspravama Saint-Simona i Fouriera i na eksperimentisanje s kooperativnim fabrikama i »komunističkim opštinama« Roberta Owena. Naravno, potrebno je podsetiti i na Marxovo i Engelsovo

dalje razvijanje ideja o udruživanju rada i na njihova genijalna predviđanja budućih socijalističkih revolucija.

Naravno, hronologija ideja i društvenih eksperimenata nije nikakav dokaz za iznetu tezu. Ali »vraćanje« — ponovno i istinsko otkrivanje i stvaralačko razvijanje starih socijalističkih ideja i pouka mora da ima svoje razloge i korene u neposrednoj društvenoj praksi; a to znači i u društvenoj tradiciji, kulturi narodâ, kulturi radničke klase, mentalitetu i mentalnom procesu industrijskih radnika, seljaka, privatnih zanatlija itd. Uopšte, naša revolucija nije ni u jednom trenutku gubila svoj borbeni, živi kontakt s »osnovnom masom« nacija i narodnosti, niti je ozbiljnije dovodila u pitanje vlastite plebejske crte i demokratske tradicije.

21. Stari, mnogo puta »isproban« metod ekonomističke apologetike karakterišu dva momenta:

a) identifikovanje robnog prometa s neposrednom razmenom materijalnih proizvoda i proizvodnih usluga (trampom, barter poslovima — bez geneze oblika robne vrednosti i procesa udvostručavanja robe u robu i novac itd.), i

b) pokušaj da se poreknu, ili opravdaju — ublaže *protivrečnosti* kapitalističkog procesa proizvodnje, tako što se odnosi njegovih agenata proizvodnje svode na proste »operacije ekvivalencije«: p i q, odnosno ni p ni q, to jest R — R, R — N — R, bez uočavanja i prikazivanja zagonetnih srednjih momenata u kapitalističkim obrascima N — N', N — R — N', itd.; dakle, bez kritičkog uvida u one napred spomenute momente inverzije subjekt-objekt odnosa, — u neposrednom procesu proizvodnje, i bez ikakvog uvida u skrivenu krucijalnu činjenicu stvarno neekvivalentne razmene između proizvodnih radnika i kapitalista u »unutrašnjoj fiziologiji« kapitalističkog sistema.[22]

Tim momentima treba pridružiti i ekonomističku i kvazi-marksističku novotariju o postojanju nekakvih apsolutno objektivnih i u tom smislu skroz-naskroz tajanstvenih ekonomskih zakona. Ekonomika se tobože »kotrlja« mimo i potpuno nezavisno od svesti i volje ljudi. Njeni se zakoni, opet po birokratskoj volji, mogu »zaključavati« i »otključavati«, ali tek pošto ih neki srećni pojedinac u časovima božanske inspiracije otkrije i objavi. Tim se zakonima tada može po (birokratskoj) volji »vladati«; oni se mogu »prekrajati« i »koristiti«, kao što se koristi vodena para ili elektricitet.

Takvom shvatanju — doktrini objavio je Boris Kidrič bespoštedni rat već u radovima i raspravama koji su prethodili *Tezama*..., a naročito u *Tezama* i u diskusiji na Šestom kongresu SKJ.

---

[22] Uporedi Marxov *Kapital*, tom I, str. 72, fusnota 73. i tom III, str. 20.

Kidrič je tačno shvatio i protumačio Marxa u pogledu onog odlučno važnog *procesa reflektovanja* svekolike ekonomske zbilje u glavama njenih učesnika, nosilaca, zastupnika. Znao je da svi produkcioni odnosi bez razlike moraju biti i pravno-politički, odnosno običajno postavljeni, »uređeni« i »regulisani«, da bi uopšte mogli biti odnosi među ljudima, konkretnim istorijskim individuumima; i da bi tek tako — društvenom svešću (ideologijom plus naukom) *posredovani* — bili uvršteni u »realitet produkcionih odnosa« datoga društva i date istorijske epohe.

I obrnuto, norme civilnog prava imaju, ili moraju imati društvenu funkciju i konkretni društveni »supstrat«; one nešto znače i praktički deluju jedino pod pretpostavkom ekonomskih odnosa i zakona koji su u toj skrivenoj povezanosti njihova »infra-pravna činjenica«.

Ekonomisti-»marksisti« su se u tom pogledu možda najviše oglušili i »ogrešili« o revolucionarni — dijalektički duh i metod Marxovih *Ekonomsko-filozofskih rukopisa, Nacrtâ i osnova kritike političke ekonomije* i *Kapitala.*

Uz sve to dolazi u obzir i okolnost da se svi zakoni, uredbe i propisi moraju »provući kroz iglene uši svakidašnjice« (Dušan Matić). Neće vredeti ni najbolje sastavljeni zakoni i uredbe ako ih ne shvate i ne primene oni na čiju se svakidašnju praksu odnose; u našem slučaju: udruženi proizvodni radnici, radni ljudi u takozvanim društvenim delatnostima, samostalni (privatni) poljoprivredni proizvođači i zanatlije, to jest »osnovna masa nacije«.

Pri svemu tome ne sme se odbaciti, ignorisati, odnosno potceniti ni takozvano samoupravno pravo, koje više spada u onu vrstu prava koju su Aristotel, Jean Jacque Rousseau i drugi nazivali prirodnim pravom nego u pravo državom posredovano i sankcionisano.

»Praksa je nedvosmisleno potvrdila da onaj pravac i oni zahvati u izgradnji novog privrednog sistema koji učvršćuju i proširuju prava *neposrednih* proizvođača jednovremeno donose, posmatrano sa čisto *ekonomske* tačke gledišta, *najracionalnije i najrentabilnije rezultate,* a da, obrnuto, *birokratski način i metod privređivanja* — čim se ne pojavljuje samo *privremeno* i kao *preka nužda* neke momentano teške ekonomske situacije — *prouzrokuju privrednu stagnaciju,* svestranu zbrku i gužvu, ukratko, koče dalji razvitak materijalnih snaga.«[23]

Od novog privrednog sistema (sistema AF', kao njegovog zametnog oblika) moglo se, po Kidričevom kazivanju, očekivati i tražiti sledeće:

a) efektivno upravljanje fabrikama i preduzećima od strane samih neposrednih proizvođača;

---

[23] Izlaganje B. Kidriča na Šestom kongresu SKJ; cit. izd., str. 193—194, *kurziv* — Ž. R.

b) utemeljenje privrednog sistema na objektivnim ekonomskim zakonima, — uz »krajnje moguću meru izbegavanja administrativnog gušenja tih zakona«;

c) »Društveno ovladavanje objektivnim ekonomskim zakonima treba radikalno svesti samo na one *opšte okvire* — ... *osnovne proporcije društvenih planova* — koji obezbeđuju da u društvenoj proizvodnji ne dolazi do pojava kapitalističke anarhije i ujedno daju opšti pravac privrednom razvitku zemlje. U okviru tih osnovnih proporcija treba da se razvija maksimalna *inicijativa neposrednih proizvođača i komuna*«.

Premda je u ovom pogledu bio »napravljen odlučujući prelom«, u »samoj metodici opštih proporcija« upotrebljavani su i »*ćoškasti* metodi«, koji su mogli biti zamenjeni »elegantnijim, pa i jednostavnijim«.

d) »*Stvarno društveno prisvajanje viška rada i socijalističko demokratsko upravljanje viškom rada*« (*kurziv* u tekstu).[24]

Obrazloženje i dokazivanje napred izloženih teza

> »Karakter vrednosti neke robe ne menja se ni u čemu *kapitalskom funkcijom* te vrednosti« (Karl Marx, *Kapital*, tom II).
>
> »Naposletku, ne podleže sumnji da će kreditni sistem poslužiti kao moćna poluga za vreme prelaska iz kapitalističkog načina proizvodnje u način proizvodnje udruženog rada; ali samo kao jedan elemenat u vezi s drugim velikim organskim prevratima samog načina proizvodnje.« (K. Marx, *Kapital*, tom III, str. 561)

Odabrali smo rečena dva stava iz Marxovog *Kapitala* za uvod u ovaj deo eseja o Kidričevim *Tezama* jer oni u najvećoj meri sadrže i podrazumevaju gotovo identične pristupe i elemente koje smo našli u Kidričevim raspravama o »socijalističkoj robnoj proizvodnji« i ekonomici prelaznog perioda uopšte.

Prvi stav govori o kapitalističkoj *funkcionalizaciji*, odnosno novim stvarnim i logičkim strukturama robne proizvodnje i razmene; što znači, i o procesu *rastavljanja* robne vrednosti, izvesnoj u stvarnosti datoj društvenoj formuli troškova proizvodnje i troškova prometa, takozvanim primarnim i izvedenim dohocima, merilima rentabilnosti i sličnom, a u povezanosti s drugim stavom — ostavlja (naravno samo teorijski — hipotetički) otvorena vrata i za neki drugi način funkcionalizacije i uređivanja robne proizvodnje. U Kidričevom — jugoslovenskom »slučaju« ostavljena su otvorena vrata za specifičnu robnu proizvodnju i »igru razmene«

[24] Ibid., str. 194—198, *kurziv* — Ž. R.).

na istorijskoj osnovici specifičnih odnosa samoupravljanja (procesa udruživanja rada).

Drugi stav ukazuje na ulogu kreditnog sistema u ekonomici prelaznog perioda. Zbog izuzetne važnosti ovoga stava, upućujemo radoznalog čitaoca na poslednje englesko izdanje *Kapitala*[25], u kome se naglašava uloga kreditnog sistema u prelaznom periodu od kapitalizma ka *načinu proizvodnje* udruženog rada — »ali samo kao jednim elementom *u vezi s drugim velikim organskim revolucijama ovog načina proizvodnje* (with other great organic revolutions of the mode of production itsefl).«

Tome stavu — naučnoj anticipaciji na prvi pogled protivreči jedan opštepoznat i mnogo puta citirani stav-zaključak izložen u Marxovoj *Kritici Gotskog programa*, koji glasi: »Ovde imamo posla s komunističkim društvom ne onakvim kakvo se ono *razvilo* na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo *izlazi*; s komunističkim društvom, dakle, koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi tragove starog društva iz čije utrobe izlazi.«[26]

Stav u *Kapitalu* govori o *novom načinu proizvodnje* i »velikim organskim revolucijama u okviru načina proizvodnje udruženog rada«, koji se tek rađa, »ulazi u egzistenciju«, a citirana misao iz *Kritike Gotskog programa* kao da upućuje na nekakvo »bestežinsko stanje« tek rođenog socijalističkog, odnosno komunističkog društva. To je društvo »raskrstilo« sa starim (kapitalističkim) produkcionim odnosima, ali nije stvorilo nove odnose proizvodnje i raspodele. Ni tehnologija, organizacija materijalne proizvodnje itd. nisu njegove, ali s njima će još morati da ima posla. Socijalističko društvo, prema tome, nema vlastitu produkcionu osnovu; ono lebdi u slobodnom prostoru, dubi na glavi, prkosi svakom istorijskom determinizmu.

U raspodeli bruto i neto-produkta pojaviće se, međutim, izvesni *»nezgodni momenti«*, koji se neće moći izbeći »u prvoj fazi komunističkog društva, onakvog kakvo je ono tek izišlo iz kapitalističkog društva posle dugih porođajnih muka«.[27]

Ova »teorija« društva prelaznog perioda stekla je odnedavno jedno pooštrenje: ni komunističko društvo u njegovoj drugoj, trećoj itd. fazi neće imati, neće izgrađivati vlastite *produkcione* odnose, jer će morati da uspostavi *»drukčije* društvene odnose«. Ne kaže se, međutim, *kakve* odnose; šta su glavni elementi, oblici i karakteristike tih »drukčijih« odnosa.

Jednostavno, s nestankom *dominacije* (determinizma) proizvodnih odnosa; s »nestankom ropske potčinjenosti individua po-

---

25 Izdanje Lawrence and Wishart, London, 1974, p. 607, volume three.

26 K. Marx — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 13—14 — *kurziv* u tekstu.

27 Ibid., str. 15.

deli rada« (Marx) treba da nestanu i proizvodni odnosi kao takvi, bez obzira na to da li imaju signaturu »socijalistički«, odnosno »socijalističko-samoupravni«. Problem, pitanje: »komunizam — odnosi proizvodnje«[28] razrešava se tako što se komunizam oslobađa, konačno ratosiljava »realiteta proizvodnih odnosa«, — isto onako kao što se oslobodio i »buržoaske stareži« u društvenoj svesti, moralu, ponašanju, umetnosti. Društvo naposletku uspostavlja i razvija »postklasnu« kulturu.

Prostor ne dopušta da se uđe u podrobnija razmatranja ove zaista velike i uveliko kontroverzne teme — stvarnog društvenog problema.

Podsetimo, međutim, da Marx u *Kapitalu* i drugim naučnim raspravama i sâm ukazuje na niz takozvanih kritičnih tačaka prelaza iz kapitalizma u socijalizam, da govori o stvaranju »nove tehnologije kojom treba da upravljaju novi ljudi«, to jest udruženi proizvodni radnici, da upoređenja: kapitalizam — socijalizam (komunizam) na planu proizvodnih odnosa nije prikazivao u »crno-beloj« shemi; tako što bi u kapitalizmu »video sve crno i nazadno«, a u pogledu na socijalizam »prevideo«, odnosno potpuno ignorisao njegove latentne protivrečnosti, moguće »nezgodne momente« u raspodeli društvenog prinosa (dohotka), »ćoškaste« — pragmatske metode administrativne kontrole i birokratskog upravljanja privredom u toj »prvoj fazi komunizma« i tome slično.

Marx ne bi nadmašio svog velikog učitelja u pogledu revolucionarnog dijalektičkog mišljenja (ključnog naučnog metoda) i kritičkog stanovišta celine društvene prakse rada da nije — uporedo s kolosalnim komparativnim radom na spisima velikih filozofa i ekonomista — preduzeo najopsežnija kritička empirijska istraživanja prividno »neprobojnog fakticiteta« ekonomsko-političkih odnosa i oblika.

Marxova râna, ponešto zagonetna, poruka da proces razotuđenja rada prevaljuje isti put kao i otuđenje rada (»samootuđenje«) provlači se kroz sva njegova poznija dela u sve određenijim i bogatijim formulacijama. Na primer: (a) »kada u društvu kakvo ono *jeste* ne bismo zatekli prikrivene, materijalne uslove proizvodnje i njima odgovarajuće odnose prometa za *besklasno* društvo, svi pokušaji miniranja bili bi donkihoterija« *(Grundrisse)*; (b) »Uostalom, kapitalizam niče na takvom *ekonomskom tlu* koje je proizvod dugog procesa razvitka. Zatečena *proizvodnost rada*, od koje on polazi kao od svog *temelja*, nije dar prirode već istorije, *istorijskog razvitka*, čiji period obuhvataju ne stoleća, već *hiljade stoleća*« *(Kapital*, tom I, str. 419, *kurziv* — Ž. R.); (c) »Uklanjanje kapitalističkog oblika proizvodnje dozvoljava da se radni dan ograniči na *potreban rad*. Ali tada bi se, pod inače

[28] Uporedi polemička izlaganja o »socijalističkim samoupravnim proizvodnim odnosima« u knjizi Luke Markovića *Klasna borba i koncepcije razvoja*, »Naprijed«, Zagreb, 1978.

jednakim okolnostima, *proširio* obim potrebnog rada. S jedne strane, zato što bi radnik imao više uslova za život i što bi *više zahtevao od života*. S druge strane, jedan deo današnjeg viška rada uračunao bi se u potreban rad, naime u rad potreban da se obrazuje rezervni i akumulacioni društveni fond« *(Ibid.*, str. 433, *kurziv* — Ž. R.); (d) »Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gde prestaje rad koji je *određen nevoljom* i *spoljašnjom svrsishodnošću;* po prirodi stvari, ono dakle leži sa one strane oblasti same materijalne proizvodnje« *(Kapital*, tom III, str. 756, *kurziv* — Ž. R.); (e) »*Sloboda* se u ovoj oblasti (u materijalnoj proizvodnji; u oblasti tehnologije materijalne proizvodnje — Ž. R.) može sastojati samo u tome da *udruženi čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom*, da ga dovedu pod svoju *zajedničku kontrolu*, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s *najmanjim utroškom snage* i pod uslovima koji su *najdostojniji* i *najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi« (Ibid.*, str. 756, *kurziv* — Ž. R.). itd. i tome slično.

Međutim, ukazivanje na produktivnosti rada i evoluciju tehnologije kao na primordijalni društveni proces u razvitku čovečanstva ne rasvetljava sasvim one kritične — prelomne situacije u kojima se događaju velike smene »društvenih formacija« — ansambala odnosa proizvodnje i raspodele. Te situacije i te smene nije moguće razumeti bez kritičkog uvida u napred pominjani proces reflektovanja proizvodnih odnosa i u procese ideološko-teorijske pripreme i posredovanja, a to znači i podsticanja razvitka »realiteta produkcionih odnosa«.

I u našoj društvenoj stvarnosti može se kritički uočiti linija razgraničenja između teorije, »službene ideologije, pravno-političkog postavljanja i normiranja (»kodifikacije«) odnosâ i oblikâ »udruženog rada«, na jednoj, i »subjektivne vizije« — momenata reflektovanja i izokretanja odnosâ proizvodnje i raspodele u glavama proizvodnih radnika, na drugoj strani. Ova »subjektivna vizija«, radnikov čin »samorefleksije« — idealnog izokretanja odnosâ »udruženog rada« kao naročite vrste tranzitornih proizvodnih odnosa i zajedničkog rada — i sama neprestano podnosi određene »korekcije« i prima impulse iz oblasti tehnologije materijalne proizvodnje, procesa proizvodnje vrednosti i robne razmene, izvedenog procesa »modifikacije« robne vrednosti u neki istorijski tip takozvane ravnotežne cene; ukratko, iz oblasti u kojima realno deluju »dijalektika uzajamnosti« kolektivnih robnih proizvođača i ceo niz zamršenih srednjih momenata na relaciji: novi društveni subjekt — »realitet produkcionih odnosa« — tehnologija materijalne proizvodnje (savremene mašine i novi tehnološki postupci kao »agenti društvene proizvodnje« i kao »svojina« relativno udruženih radnika) — »humanizovani zaštitni pojas« prirode (segmenta kosmosa); čovekovo »prirodno okruženje«.

Uz sve to, i u najtešnjoj povezanosti s tim i takvim odnosima i momentima društvene prakse rada, povremeno je raslo i smanjivalo se »polje iracionalnosti« te specifične prakse; odigravao se

dramatičan sukob između opšteg »polja idealnosti« (društveno planiranje plus subjektivne vizije neposrednih proizvođača, profesionalnih upravljača, ekonomista itd. plus uvidi u celinu društvenog dohotka i reprodukcije plus iracionalnosti i fetišizam robno-novčanih odnosa i oblika) i »realiteta produkcionih odnosa«.

Vratimo se ponovo Kidričevoj analizi takve društvene stvarnosti. Ukratko, Kidričeva analiza reafirmiše ulogu zakona vrednosti na *indirektan* način: preko analize »subjekt-objekt« odnosa u tranzitornim situacijama i momentima »ekonomike prelaznog perioda u našoj zemlji«, preko analize društvene svesti, njenih izvora, oblika i komponenti, posredstvom analize klasne strukture i opštih i nužnih ekonomsko-političkih tendencija u jugoslovenskom društvu, preko analize socijalističke revolucije i nacionalnog problema u Jugoslaviji itd. — a uz neprestane vlastite komparativne kritičke studije naučnih i filozofskih rasprava mnogobrojnih autora.

Kidrič je srazmerno brzo shvatio i zadivljujuće tačno protumačio i »primenio« Marxovu poruku o načinu proizvodnje kojim upravlja razmenska vrednost i zakon vrednosti u ovom ili onom istorijskom obliku (»modifikaciji«) i različitim načinima proizvodnje u kojima je tržišna »igra razmene« s njenim ekvivalentima, prosecima, »relacijama jednakosti«, reciprocitetima i nalaženjima »zlatne sredine« između dobitaka i gubitaka; ukratko, njenom »shemom proporcije« (Aristotel) i spontano nastalim uzorkom i paradigmom za recipročno ponašanje jednostavnih robnih producenata i razmenjivača (samostalnih zanatlija, seljaka i sitnih trgovaca) — samo periferan društveni elemenat, sporadičan ili marginalan čin i veličina.

Principijelno posmatrano, postoje dva istorijska tipa — egzistencijalna i funkcionalna oblika robno-novčanog kruženja:

prvi, — ovde pomenuti istorijski tip — uključuje materijalnu proizvodnju; »zahvata« i trajno prožima samu »unutrašnju fiziologiju« datoga društva ... reč je, naravno, o kapitalističkom načinu proizvodnje, odnosno o kapitalističkoj robnoj proizvodnji kao »univerzalnom« i tako reći »apsolutnom« obliku robne proizvodnje i »igre razmene«; i

drugi, — koji ostavlja društveni proces *izvan,* odnosno po strani vlastitih zagonetnih, mušičavih i pervertiranih oblika i transakcija; koji obitava s one strane neposredovane (pretežno naturalne) proizvodnje. U ovom drugom istorijskom slučaju reč je o prvobitnom (najprimitivnijem) zajedničkom načinu proizvodnje (patrijarhalnim društvima), robovlasničkom poretku, takozvanom azijatskom načinu proizvodnje, sadašnjim ultraetatističkim (birokratskim) oblicima i načinima privređivanja.

»Jugoslovenski slučaj« je po nečemu specifičan i jedinstven. *Samokritika* jugoslovenskog socijalističkog društva; pre svega, odlučna samokritika Partije — sprovedena pre, u toku i neposred-

no posle sukoba s Kominformom, — razotkrila je sve bitne sastavne elemente i suprotne tendencije u njegovoj »mešovitoj« infrastrukturi i fenomenologiji, a doprinela je (i to bitno, odlučujuće) boljem razumevanju kapitalističke formacije, savremenog državnog kapitalizma, ultraetatizma (staljinizma) i različitih administrativno-centralističkih oblika i načina privređivanja. Na taj način, omogućeno je bolje razumevanje Marxovog učenja i Lenjinove koncepcije prelaznog perioda.

Kidrič je sa sistemom AF' »srećno« izbegao dve opasne društvene krajnosti: (a) »bestežinsko stanje« socijalističkog društva bez vlastite produkcijske osnove (bez vlastite tehnologije i odnosâ proizvodnje); a u samoj stvari — društveno stanje permanentnog birokratskog sukoba sa zakonom vrednosti (»dijalektikom uzajamnosti« svetske robne proizvodnje i razmene), i (b) »veliki povratak« robnoj proizvodnji i zakonu vrednosti kao »*prvom* zakonu između milion ostalih zakona u ljudskoj delatnosti« (Sun Je Fang); u izvesnom smislu — izbegao je veliki društveni *come-back* zakonu profita (i logici formiranja ppf') kao, navodno, »najvišem koncentrisanom izrazu i najosetljivijem pokazatelju dobrog ili lošeg poslovanja preduzeća«.[29]

Kidrič se na dosledno dijalektički način zalagao za istovremenu upotrebu »konzekventno sintetičkih *vrednosnih* pokazatelja« i *naturalnih* pokazatelja u društvenom planiranju i u ekonomskoj politici, odnosno u neposrednoj ekonomskoj praksi socijalističkih preduzeća i privrednih organa socijalističke države. To je značilo jednovremenu »upotrebu« robno-novčanih metoda i instrumenata »razmene materije apstraktnog društvenog rada« i naturalnih pokazatelja, »planskih ekvivalenata«, »planskih cena«, planiranih stopa poreza na promet proizvoda i sličnih elemenata, — u realizaciji društvenih planova; i tako reći harmonijsku ravnotežu, uzajamno dopunjavanje i podsticanje tih ranije međusobno isključujućih društvenih elemenata i postupaka. I to stoga što je, prvo,

---

[29] Uporedi izveštaj iz NR Kine u »Politici« od 15. maja 1978. i 6. juna 1979. godine. Ovde citirani kineski ekonomist Sun Je Fang prozvan je u doba takozvane kulturne revolucije »kineskim Libermanom« i označen — »proskribovan« kao »zastupnik kapitalističkog puta«, to jest »revizionističkog skretanja« i »kontrarevolucije«.

Ono što je nesumnjivo tačno u Sun Je Fangovoj kritici državne svojine nad ključnim sredstvima za proizvodnju (te svojevrsne »reprodukcije svetih moštiju«, kako je Fang slikovito i oporo naziva); i što ovde samo usput pominjemo — jeste ukazivanje na opšte »zamrzavanje tehnološkog napretka« u toj velikoj zemlji. To je argumentovana kritika preterano dugih amortizacionih rokova »fiksnih proizvodnih fondova« u industriji, velikom saobraćaju i poljoprivredi (rokovi reprodukcije, koje Fang pominje, kreću se između 25 i 30 godina!), kao i kritika gotovo potpunog odsustva »materijalne stimulacije«, odnosno stvarne zainteresovanosti radnika za proizvodni rad i industrijsko stvaralaštvo (tehnološke inovacije, racionalizatorstvo, smanjenje materijalnih i režijskih troškova proizvodnje i opšte poboljšanje kvaliteta proizvodnje).

praktički »likvidiran antagonizam između upotrebne i prometne vrednosti robe«, to jest izvršen »revolucionarni preobražaj« u dvostrukom karakteru rada i robe, i, drugo, što »*socijalistički odnosi proizvodnje svakako traže postojanje i aktivnu ulogu zakona vrednosti*«. Upotreba *vrednosnog* obračuna društvenog rada u *novčanoj* formi jeste »nepogrešiva kontrola rezultata, napretka i usavršavanja neposredne naturalne evidencije«, a odsustvo, odnosno napuštanje takozvanih vrednosnih (novčanih) pokazatelja vodi *dezorijentaciji* u planiranju i opštoj privrednoj disproporcionalnosti i anarhiji, umesto planskim ostvarenjima — zaključuje Kidrič.

U tim i takvim opštim povezanostima i konsideracijama može se shvatiti i prihvatiti čak i Kidričeva râna teza da je osnovna zakonitost našeg društva — *socijalističko planiranje*, a da je zakon vrednosti »prestao da bude osnovni zakon društveno-ekonomskog razvitka«.[30]

Imajući na umu ranije pominjani »obračunski ključ« za razumevanje spoljašnjeg i unutrašnjeg toka misli u Kidričevim *Tezama* i ostalim najznačajnijim ekonomsko-političkim raspravama, gornji stav se može shvatiti i kao ultraetatistička firma sistema AF', u koju Kidrič nije verovao, odnosno kao politička mimikrija — efekat, spoljni izraz *političke konspiracije*, bez koje se, izgleda, u savremenom socijalizmu ne može praktički sprovoditi ništa novo i odista revolucionarno.

Budući da socijalistički »funkcionalizovana« i »strukturirana« robna proizvodnja i razmena u sebi objektivno nose »dijalektiku uzajamnosti« = recipročne odnose, uzajamna činjenja i nečinjenja; zato i stalno prisutnu »otvorenost za drugoga«, to jest takvo ponašanje svakog radnog kolektiva — robnog proizvođača (socijalističkog preduzeća, organizacije udruženog rada), koje mora dopustiti da neka privredna akcija *drugog* kolektiviteta bude prividno, i, čak, realno *protiv* njega, pa i kad nema nekog *trećeg* (na primer, *države*) koji bi tako nešto izrazio protiv ovog kolektiva. Otuda »relacije jednakosti«, reciprociteti i prosečni ekvivalenti materijalno potvrđuju postojanje raznolikih spletova motivacija proizvođačkih i ostalih radnih kolektiva. Sve to znači i postojanje »pluralizma (mnoštvenosti) samoupravnih interesa« s relativno čvrstom *merom* i unutrašnjom *povezanošću*, što ih ovima daju zakon vrednosti i neko doslednije društveno planiranje.

U takvim okolnostima nekom konkretnom kolektivitetu je teško, ako ne i nemoguće, da sebe »izreflektira« — isključi iz odnosâ i logike robne razmene, i stvarne razmene rada — stvaralačkih snaga, osim ako se nađe pod »zaštitnim kišobranom« državnog protekcionizma, odnosno u »sizovskoj poziciji« vanekonomske — u slobodnom prostoru »lebdeće« takozvane razmene

---

[30] B. Kidrič, *Karakter robno-novčanih odnosa u FNRJ*, »Komunist«, br. 1/49, str. 23.

rada (čitaj: tehnobirokratskog ili grupnog »drp-sistema«, administrativne distribucije, fiskusa), odnosno u poziciji enormno privilegovanih — monopolističkih »otuđenih centara finansijske moći« (reeksportna preduzeća, velike poslovne banke, društveni fondovi itd.).

Proizvodni radnici i njihovi kolektivi ulažu izvestan trud da se podrobnije obaveste o prilikama na domaćem i svetskom tržištu; njih u prvom redu interesuju proizvodne i poslovne namere njihovih kooperanata, partnera, konkurenata. U isto vreme, procenjuju i proračunavaju ekonomske posledice svoga proizvodnog i poslovnog delovanja. Tada obično uviđaju da svaka eventualna — hotimična ili nenamerna — šteta naneta drugom radnom kolektivu ili inostranom partneru šteti, na kraju, i njima samima.

»Pitanja: koliki i kakav trud će oni u toj svojoj preduzetničkoj funkciji morati da ulože? Može li im ko »sa strane« u tome pomoći, i *kako*? Kakva je u tome uloga nauke političke ekonomije, Službe društvenog knjigovodstva, konjunkturnih instituta i instituta za različita pitanja tehnologije proizvodnje, itd.? Koje i kakve informacije su im potrebne? A ako je reč o informacijama koje dolaze iz inostranstva — kako da ih dešifruju?«[31]

Kidričeva koncepcija i vizija »planske privrede« kao »ekonomsko-društvene *celine*« sadržavala je sledeće elemente: (a) ideju o novim proizvodnim odnosima; ideju o »dijalektičkom skoku u *novo*« društveno određenje ekonomsko-političkog položaja proizvodnih radnika; (b) tezu o uzaludnosti i iracionalnosti administrativne »borbe« sa »objektivno postojećim ekonomskim zakonima« — kao inverzno postavljenom problemu realnog mesta i uloge zakona vrednosti i drugih ekonomskih zakona u koordinatnom sistemu socijalističke reprodukcije; (c) ideju o radnikovoj permanentnoj kontroli i »zapovedanju celinom« procesa društvene reprodukcije, — kao o velikom *délu* neposredno udruženih radnika u procesu nastajanja i uobličavanja metodâ i oblikâ »zapovedanja celinom« društvene reprodukcije; (d) tezu o »sveopštem *podruštvljavanju* finansijskih operacija«; posredstvom »jedne jedinstvene banke«, to jest centralne banke kao *državne* banke i kao strateškog »društvenog *obračunskog* mesta« na kojem se tako reći »*automatski* primenjuju osnovne proporcije društvenih planova«; utvrđuju »*objektivizirana* merila društvenog plana« i obavlja automatsko izračunavanje ekvivalenata i »odstupanjâ od preciznog ekvivalenta«; (e) ideju o sistemu »ključnih« investicija kojima se dugoročno rešavaju takozvani infrastrukturni problemi načina proizvodnje (relativno) udruženog rada, a koji ne isključuje takozvano slobodno investiranje (»slobodne investicije«) s njemu primerenim merilima i »momentima rentabilnosti, racio-

[31] Ž. Rakočević, Diskusija o temi »Aktuelna pitanja teorije i prakse proizvodno-poslovnog ponašanja samoupravnih robnih proizvođača«, »Marksistička misao«, br. 6/78, str. 82.

nesumnjivo, svake godine biti i više, jer je to zakonitost razvoja, koja, radi svog interesa, ne trpi autarkiju. To ilustruju i druge zemlje višeg stepena razvijenosti. U Belgiji, Holandiji i sličnim zemljama, na primjer, spoljna trgovina čini gotovo 50% društvenog proizvoda. Slični smo po tome jer su nam nacionalna tržišta uska za racionalnu, masovnu ili velikoserijsku proizvodnju. Integrisanost u tokove svjetske privrede još je nedovoljna, pa se velikim dijelom naša izvozna struktura sadrži od viškova iznad domaćih potreba. Usljed toga je njeno kretanje dosta nestabilno, čak i u kraćim vremenskim intervalima. Izvoz je često motiviran samo sticanjem deviza za potreban uvoz i još nije potpuno funkcija ukupnog privređivanja.

Intencije i odredbe novog deviznog sistema su da brže i šire otvore te procese. Deviza je dio dohotka i njeno kretanje treba da je time opredijeljeno. Članovi 67. i 68. pomenutog zakona samo u takvoj interpretaciji imaju smisao. Sve organizacije udruženog rada koje na trajnoj osnovi učestvuju u izvozu treba da su, putem samoupravnog sporazuma, učesnici u raspodjeli deviza. Ali to nije statično stanje, samo akt dijeljenja zarađenog, već aktivan odnos svih učesnika u lancu reprodukcije, u zajedničkom poslu izvoza iz koga rezultira i zajednički prihod u devizama. Udruživanje deviza ima za cilj njihovo dohodovno povezivanje na unapređivanju izvoza, u partnerskom odnosu, dok taj zajednički posao traje. Kroz to se, dijelom, rješava i pitanje stimulisanja izvoza, ali je mnogo značajnije eliminisanje distribucije deviza, putem utvrđivanja »prava« na devize, što se sve dosad činilo.

To znači da deviza mora postati dio dohotka, te je cijelo njeno kretanje u okviru ukupnih dohodovnih odnosa. Zato je organizovanje devizne privrede — a ona obuhvata sve organizacije koje rade sa devizama (osim društveno-političkih zajednica) — izvršeno u samoupravnim interesnim zajednicama za ekonomske odnose sa inostranstvom u republikama i pokrajinama, a ovih opet u njihovu asocijaciju — Interesnu zajednicu Jugoslavije. U njima se osnovne organizacije udruženog rada dogovaraju i sporazumijevaju o svim bitnim pitanjima uređivanja ekonomskih odnosa sa inostranstvom. To se, sumarno, odnosi na devizno regulisanje obima i strukture uvoza, utvrđivanje neposrednih podsticajnih mjera izvoza putem dinarskog povraćaja carinskih i poreskih opterećenja izvezene robe i usluga, usklađivanja planova ekonomskih odnosa sa inostranstvom, kao i utvrđivanja kriterija zaduživanja u inostranstvu.

Funkcije udruženog rada su i šire jer se odnose i na takva bitna pitanja kao što je neposredno učešće ili davanje mišljenja prilikom definisanja devizne politike za tekuću godinu, utvrđivanje platnog i deviznog bilansa, odnosno platnobilansnih i deviznobilansnih pozicija republika i pokrajina, predlaganje mjera u situacijama kad dođe do odstupanja u realizaciji od utvrđene devizne politike i slično. Svi ovi elementi su nesumnjivo najkrupnija promjena u deviznom sistemu od njegovog stvaranja. Udruženi rad

je postao neposredni, aktivni sudionik u sferi koja se klasično smatrala neprikosnoveno državnom.

Novi devizni sistem je zadržao ulogu države na onim sektorima i u onim formama gdje je to objektivno još nužno. To je izraženo u davanju saglasnosti SIV-a na samoupravne sporazume ili druga dokumenta koja se odnose na podsticajne mjere izvoza, globalno regulisanje uvoza i u sferi zaduživanja u inostranstvu. To je logično, jer SIV, u krajnjoj konsekvenciji, odgovara za eksternu likvidnost zemlje, a, s druge strane, sredstva za podsticaj izvoza i prihodi budžeta federacije potiču iz istog izvora — carina na uvezenu robu.

Međutim, funkcije države u ovoj oblasti sada su razdvojene i definirane na dva nivoa — federacija i republike i pokrajine. Decentralizacija do nivoa republika i pokrajina je također nov kvalitet, nepoznat u ranijim sistemima. Republike i pokrajine su odgovorne za svoje platnobilansne i deviznobilansne pozicije i obavezne su na mjere kad dođe do odstupanja u njihovoj realizaciji.

Novi devizni sistem je, dakle, koncipiran u složenom mehanizmu djelovanja više faktora: udruženog rada, republika, pokrajina i federacije. Kreirano je i više instituta sistema, ranije nepoznatih, i bez uzora u literaturi ili praksi drugih zemalja. U tome je i delikatnost njegove primjene i provjere.

Međutim, u periodu od dvije godine od donošenja novog Zakona o deviznom poslovanju više su izbila na površinu neka pitanja na kojima je tek otpočeo rad ili tek treba raditi nego što je novi sistem ušao u životnu praksu. Riječ je o promjenama koje zahtijevaju mnogo aktuelniju razradu nego što je sam Zakon dao, kao i vremensku sinhronizaciju. Treba izvršiti izvanredne i fundamentalne izmjene, uz dosta znalačkog aplikativnog postupka. Ono što je suštinski novo upravo je na startu rješavanja. Riječ je o slobodnom raspolaganju devizama i učešću u njima svih partnera u lancu reprodukcije, zatim o usklađenim planovima ekonomskih odnosa sa inostranstvom kao realnoj osnovi za platnobilansne i deviznobilansne pozicije republika i pokrajina, a iz toga i ukupnog platnog i deviznog bilansa Jugoslavije, te novom sistemu prilagođenih oblika podsticaja izvoza.

Dakle, riječ je o fundamentu, a ne samo o novim organizacijama sistema, koje su relativno brzo stvorene. Ta protivrječnost je zato brzo izbacila na površinu ove nove institucije — samoupravne interesne zajednice za ekonomske odnose sa inostranstvom — kao prividno poludržavne organe. Ukoliko se ovaj proces duže zadržava, taj paradoks će se širiti i izazivati još veće društveno nezadovoljstvo i žal za »dobrom« državnom regulativom.

Načelo Zakona da devize pripadaju onom ko ih stvara nije sporno, ali se iz prakse još nije saznalo da je bilo gdje došlo do zaključivanja samoupravnih sporazuma o učešću u njima svih aktera u lancu reprodukcije. Nije nedostajalo pokušaja da se

daju neki globalni modeli tih sporazuma, ali sve dosad je izostala realizacija. Razmišljalo se i o uvođenju nekog instrumenta ekonomske prinude prema finalistima da takve sporazume zaključuju sa svojim partnerima. No pitanje je principijelno: koliko bi to bilo konzistentno novom sistemu i ne bi li imalo štetniji uticaj na poslovni odnos partnera koji ga zaključuju. Toj situaciji je osnovni uzrok stanje u platnom i deviznom bilansu. Akutnost ovog problema više je okrenula pažnju na restrikcije u raspolaganju devizama, pa se ni fetiša deviza nismo oslobodili. Razna ograničenja, osobito vezivanje uvoza za izvoz, učinila su devizu znatno vrijednijom nego na deviznom obračunskom mjestu. Već duže vremena njen slobodan kurs se kreće za 15—20%, pa i više iznad bankarskog. Prodaja deviza, inače Zakonom zabranjena, prikrivena je fiktivnim samoupravnim sporazumima o poslovnoj suradnji. Lijek tome nije u inspekcijskim mjerama, već u rješavanju osnovnog uzroka sadašnjem stanju.

Ovdje je riječ o kapitalnom pitanju i od njegovog rješenja zavise gotovo svi drugi novi segmenti sistema koji se na to nadovezuju. Dovoljno je podsjetiti na to da osnovne organizacije udruženog rada mogu ostvarene devize udruživati za sve oblike proizvodne i poslovne politike. Dakle, i pri utvrđivanju učešća svih partnera u ostvarenim devizama (član 67. Zakona), a zatim i u pravu na njihovo slobodno kretanje kanalima poslovne saradnje putem udruživanja (član 68), trebalo bi da vodi eliminisanju lokalnih, pokrajinskih i republičkih okvira ekonomske saradnje. To je preduslov i za izlazak na inostrano tržište. Lokalna, pa i republička ograničenost vodi inferiornosti u međunarodnoj konkurenciji. To se dosad pokazalo kao velika boljka naše izvozne privrede. Ona je izgrađivana, mahom, po kriterijumima i za potrebe domaćeg tržišta, pa je izvoz često samo rezidualni dio plasmana na njemu. To je izraz činjenice da se ona u tim okvirima, sa svojim troškovima proizvodnje i produktivnosti, nije mogla normalno uključivati u međunarodnu podjelu rada. Dovoljno instruktivni su podaci o stalnom opadanju učešća jugoslovenskog izvoza u ukupnom svjetskom izvozu u proteklih deset-petnaest godina, i pored našeg bržeg ukupnog privrednog razvitka.

Mislim da je u tome značajan motiv instituta slobodnog raspolaganja i korišćenja deviza. Kako taj proces nije krenuo, suštinski se i dalje zadržala distribucija deviza i utvrđivanje prava na njih, samo što to više ne vrši državni organ, već se to čini samoupravnim sporazumima u SIZ-ovima republika i pokrajina. Rješenja su prisno vezana i za postojanje planova ekonomskih odnosa sa inostranstvom. To je dio ukupnog društvenog planiranja. Utvrđivanje elemenata tih planova, putem jedinstvene metodologije koja uglavnom postoji, samo je prva stepenica. Jedna anketa je pokazala da i takve planove posjeduje, dosad, jedva oko 60% osnovnih organizacija udruženog rada. Delikatnija faza njihovog usklađivanja u republičkim i pokrajinskim zajednicama nije ni začeta. Metode i forme usklađivanja na nivou cijele zemlje tek

treba utvrditi. Praktično iskustvo u ovom domenu nije se moglo steći, jer je riječ o potpuno novom fenomenu našeg sistema. To bi morao biti kreativni teren naših naučnih ekonomskih instituta, uz praktičnu saradnju privrednih asocijacija.

Sistemom je, takođe prvi put, jako naglašena aktivna uloga republika i pokrajina u politici ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Okvir i baza su njihove platnobilansne i deviznobilansne pozicije. Sa dosta napora su one usaglašavane i prošle i ove godine. Ali i njihova realnost je pod velikim upitnikom, jer su svi elementi teritorijalne alokacije deviza utvrđeni prema naslijeđenoj metodologiji. Aktiviranjem članova 67. i 68. deviznog zakona taj će se odnos bitno narušiti, a slika platnih i deviznih pozicija republika i pokrajina će se značajno izmijeniti. Uzmimo samo kao primjer raspodjelu ostvarenih deviza između turizma i poljoprivrede, sirovinskih i energetskih sektora i njihovu teritorijalnu implikaciju. Ali to će potpunije ukazati i na znatno veću međuzavisnost privrede i regiona u politici razvoja ekonomskih odnosa sa inostranstvom. U tom okviru će ubuduće morati da se traže i rješenja za podsticaj izvoza, ne samo zbog ograničenih okvira sadašnje prakse putem jedinstvenog Fonda pri Interesnoj zajednici Jugoslavije već i zbog šireg smisla udruživanja koji u sebi uključuje i zajednički interes unapređivanja izvoza.

Sve to nalaže i prilagođavanje evidencije deviznog priliva i njegove teritorijalne alokacije. Sadašnja metodologija u Narodnoj banci i Službi društvenog knjigovodstva je na naslijeđenim osnovama, koju će šira praksa samoupravnih sporazuma i učešća u ostvarenim devizama i njihovo udruživanje sve više demantovati. Zato je i ovo značajan momenat uvođenja u život novog deviznog sistema.

Podsticaj izvoza se često simplificira i svodi na ono što devizni zakon, a i raniji propisi, obuhvata pod pojmom povraćaj carina i drugih dažbina, što se uređuje samoupravnim sporazumom u Zajednici Jugoslavije. To je suštinski dodatna intervencija društva. Osnova podsticaja je devizni kurs, te što je manje njegovo realno aktivno dejstvo, pritisak na dodatne izvore se povećava. Međutim, granice elasticiteta veličine ovih sredstava su ograničene mogućnostima društva, izraženih u budžetu federacije. To proizlazi iz njihovog zajedničkog izvora — carina — koji se dijeli na te dvije namjene. Ako je posrijedi interes izvoza, a to je ove godine izuzetna potreba, zabluda je da to treba tražiti samo u povećanju tog izvora za podsticaj, naime u povećanju carina na uvoz. To može čak i suprotno djelovati, jer je carina trošak proizvodnje svih, pa i robe za izvoz. Za našu situaciju to je naročito važno jer je uvoz dvostruko veći od izvoza, a u njemu je oko 70% reprodukcioni materijal, to jest direktan trošak proizvodnje. Naša nerazvijena energetika i reprodukciona baza ne pružaju dovoljno prostora za fleksibilitet privrede u preorijentaciji sa uvoznih na domaće izvore. Carine, uključivši carinske dažbine, već su na

sadašnjem nivou, za mnoge sektore, ozbiljno opterećenje troškova i cijena, pa time i rentabiliteta izvoza.

Stabilnije i trajnije rješenje podsticaju izvoza nalazi se u nivou produktivnosti i troškovima proizvodnje privrede. Mjere društva takođe treba da to podstiču, pa i one u oblasti deviznog sistema i podsticaja izvoza. Dodatne intervencije, putem podsticaja izvoza, ne bi smjele služiti rješavanju ekonomskog položaja grana ili sektora koji su izazvani drugim uzrocima. To im nije svrha, već su samo dodatna intervencija unapređenju izvoza. Ali se ta praksa dugo i žilavo održava, a ispoljava se u, na nekim sektorima, izuzetno visokim subvencijama izvoza, odnosno visokih ingredijenata na izvozni kurs. Ne samo da to znači prelijevanje dohotka iz drugih grana već je pitanje da li su takve subvencije na duži rok korisne i za te grane privrede. Te subvencije umanjuju motivisanost borbe za produktivnost, modernizaciju, integrisanje ili slične aktivnosti na planu zdravog ekonomskog opstanka i razvoja. Privreda koja se u osnovi svojom ekonomskom snagom ne može nositi na svjetskom tržištu najglasnija je i u zalaganju za velike društvene intervencije. Pri tome se, ponegdje, u izvoznoj cijeni ne pokrivaju ni materijalni troškovi, a za taj dio je i društvo umanjilo svoju materijalnu supstanciju. To govori da nam je potrebna takva eksportna privreda, sa svjetskim, a ne našim lokalnim kriterijumima produktivnosti i rentabiliteta.

U tom kontekstu su i pitanja selektivnosti podsticaja. Selektivni podsticaj, poznat i priznat u svijetu, neminovan je i za nas, osobito ako vodi višem kvalitetu privređivanja i bržoj supstituciji uvoza. Ali, ako se motivom izvozne selektivnosti rješava pitanje niske produktivnosti, odnosno ako se nastoji preskakati, po svaku cijenu čak i prohibitivne uvozne prepreke u nekim zemljama, ta selektivna subvencija gubi ekonomski smisao.

Do usvajanja novog sistema u tome je podsticaj federacije bio jedini arbitar. Devizni zakon, u članu 82, predviđa i odgovarajuću ulogu republika i pokrajina. U tržnim privredama svijeta široko je primijenjen sistem oslobađanja od takozvanih poreza na dodajnu vrijednost. To je posredan porez na sve robe koji se ubire na centralnom nivou, te od njega oslobađa izvoz robe. Mi ga u tom vidu ne možemo primjenjivati, jer je naš fiskalni sistem različit — decentralizovan i slojevito razuđen, kroz razne oblike doprinosa i poreza. Ali je i sa time, kao troškom proizvodnje, jednako opterećena izvozna privreda. Dosad se to oslobađanje, jednim instrumentom u globalu, vršilo na nivou federacije. To je problem koji bi novim sistemom trebalo principijelno riješiti, te republike i pokrajine učiniti aktivnim faktorima unapređenja izvoza.

To zadire i u bilansne odnose budžeta republika, pokrajina i federacije, u kome razrješavanju treba tražiti prostor i za podsticaj izvoza za namjenu gdje su za to republike i pokrajine specifično zainteresovane. Odsustvo ovog momenta ozbiljno otežava sporazumijevanje u Zajednici Jugoslavije, jer ukoliko tu funkciju

vrše samo centralizovana sredstva, pažnja republičkih i pokrajinskih SIZ-ova je više usmjerena na bolju poziciju u njihovoj raspodjeli kroz instrumente nego na to koliko će se time unaprediti ukupan izvoz. Očigledno je to slučaj u stimulisanju, na primjer, roba koje predstavljaju viši stepen industrijske obrade. Sada je značajan dio sredstava stimulisanja korišćen za ove namjene. To je i razumljivo i ekonomski opravdano, jer to znači veći izvoz dodatnog rada, a u tim proizvodima kumulira se sve iz prethodnih faza, i uz najveće carinske barijere pri izvozu tih proizvoda.

Međutim, ovdje se sučeljavamo, s jedne strane, sa različitim strukturama privrede republika i pokrajina, a, s druge, s nepostojanjem egzaktne metode kojom bi se robe mogle objektivno razvrstavati po stepenima složenosti obrade. Ovdje, i u nekim drugim oblicima podsticaja, objektivno je vrlo izražen različit interes republika i pokrajina.

Otvoreni su problemi i u politici zaštite domaće proizvodnje — u njenoj visini i oblicima primjene. Platnobilansna ograničenja se vrše putem samoupravnih sporazuma u republikama i pokrajinama, a zaštitna politika na nivou federacije u Privrednoj komori i Saveznom sekretarijatu za spoljnu trgovinu. Oba ova oblika zaštite i ograničenja su u suštini na starim, naslijeđenim osnovama. Devizna ograničenja su defektna zbog, kao što je konstatovano, nedjelovanja procesa zajedničkog učešća u ostvarenim devizama i njihovom udruživanju, pa se iz toga i dalje zadržava kategorija prava na dodjelu deviza. Zato postoji i pritisak za što veću kvotu, što dijelom i objašnjava veći interes za uvoz. Izvoz nije postao puna funkcija privređivanja i tim putem zajedničko sticanje deviza.

Ograničenja uvoza putem robnih i deviznih kontingenata je, s druge strane, neovisno i odvojeno od deviznog, platnobilansnog regulisanja. Nije naslonjeno na planove ekonomskih odnosa sa inostranstvom, već izvedeno isključivo iz globalnih materijalnih bilansa na nivou federacije. Međutim, takvom praksom se još uvijek koriste državni organi u cilju platnobilansnih ograničenja, a ne samo radi zaštite one proizvodnje koju je nužno zbog razvojnih razloga za određeno vrijeme štititi. Zato je pod teretom platnobilansne situacije ovaj vid zaštite dobio prekomjerne dimenzije, pa je smetnja i onom uvozu (čak i u malim veličinama) koji je nužan za izvoz.

Proces, dakle, koji je stvorio novi devizni sistem izvanredno je delikatan, jer je uključio sva tri nivoa — udruženi rad, republike i pokrajine i federaciju. Zakon je u novim rješenjima dao načela, a složenost njegove aplikacije traži znatno više stručne i praktične kreativnosti. Činjenica da se sve više zaoštravaju i postaju sve složeniji međunarodni ekonomski odnosi traži i od naših sistemskih rješenja i načinâ njihove primjene mnogo više elastičnosti i prilagođavanje takvim međunarodnim ekonomskim uslovima i odnosima.

Dušan Tešić

Iza granice nerazvijenosti

U osnovi svih deklaracija, rezolucija i drugih dokumenata, usvojenih od strane SKJ, države ili delova samoupravne strukture, stoji jasno i nedvosmisleno opredeljenje da svim sredstvima pomognu brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo. Od samog početka socijalističke izgradnje ta spremnost je definisana kao »brži razvoj...« i ona je važila i ostala kao princip i istovremeno strategija i osnovni cilj razvoja jugoslovenske socijalističke zajednice.

Sadržinu tog osnovnog cilja čine nužnost i potreba za skladnijim i dinamičnijim razvojem i stvaranjem uslova za potpunije korišćenje prirodnih bogatstava i kadrova, za širenjem i stabilizovanjem unutrašnjeg tržišta, za povećavanjem produktivnosti rada, podsticanjem i jačanjem integracija na svim područjima i snažnijim povezivanjem privrede iz raznih oblasti, zatim potreba za postizanjem nacionalne ravnopravnosti, učvršćivanjem jedinstva radničke klase Jugoslavije i jugoslovenske socijalističke zajednice, potreba za razrešavanjem mnogih drugih socijalnih pitanja zemlje i tako dalje.

Tragajući za faktima koji opredeljuju takvu politiku zemlje, neizbežno se mora poći od teškog istorijskog nasleđa, odnosno krupnih razlika u ekonomskom, kulturnom, socijalnom i drugim vidovima razvijenosti pojedinih područja, čiji su se rasponi, istorijski mereno, protezali od polufeudalnog načina življenja do modernih građanskih struktura. I Jugoslavija je, dakle, imala i danas još ima svoj »Sever« i »Jug«.

Suočeno s takvim činjenicama i stvarnošću, jugoslovensko društvo je u politici privrednog razvoja zauzelo stanovište da se nedovoljno razvijena područja moraju razvijati brže od ostalih — razvijenijih — prevashodno sopstvenim naporima radnih ljudi u nerazvijenim sredinama, i uz svesrdnu pomoć celokupne društvene zajednice. Preraspodelom društvene akumulacije usmeravana su značajna sredstva kao konkretan oblik pomoći, prvenstveno za razvoj proizvodnih snaga, koji je stvorio uslove za dalji samostalan društveno-ekonomski razvoj.

Sasvim je sigurno da je to bio i jedan od najtežih problema s kojima se, u privrednom razvoju, moralo da bori mlado jugoslovensko društvo. Jer od samih početaka socijalističke izgradnje zemlje tretman nerazvijenih imali su socijalističke republike Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora i SAP Kosovo, koje po prostranstvu zahvataju sto hiljada kvadratnih kilometara (nešto više od jedne trećine zemlje) i u kojima živi četrdeset odsto jugoslovenskog stanovništva.

Broj stanovnika je uvek bio polazna osnova za rešavanje svih pitanja vezanih za razlike između razvijenih i nerazvijenih. Stepen tih razlika se u nas, od samih početaka izgradnje, merio prema visini nacionalnog dohotka po stanovniku, koji je u razvijenim područjima i danas dvostruko veći od onog koji, bar oficijelno, važi za nerazvijena područja.

U Sloveniji je nacionalni dohodak 60 odsto iznad jugoslovenskog proseka, na primer, a na Kosovu 60 odsto ispod toga proseka.[1] To su, naravno, krajnje pozicije dva područja u njihovom odnosu prema proseku zemlje. Odnosi ostalih razvijenih i nerazvijenih su, svakako, blaži. No, uprkos opore stvarnosti i nepovoljnih tendencija ispoljenih u sve većem raskoraku u stepenu razvijenosti jednih i drugih, koje se javljaju kao negativan izraz napora celog društva da se nerazvijena područja otrgnu iz zaostalosti, krupni rezultati ostvareni na ovom planu odnose značajnu prevagu i dobijaju izraz pozitivnih tokova. Socijalističke republike Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora su u veoma visokom stepenu izmenile privrednu strukturu. Izmenjena privredna struktura omogućila je da se u tim zajednicama otvore prostori za zapošljavanje više od 20 odsto celokupnog aktivnog stanovništva, dok je istovremeno gradsko stanovništvo prešlo granicu od 60 odsto.

---

[1] »Ekonomist«, br. 2-3/78, str. 261.

SAP Kosovo, naravno, nije dostiglo takav nivo. Ovde je teško istorijsko nasleđe bilo jako izraženo na svim sektorima života, pa su napori radnih ljudi ovog područja i cele društvene zajednice dali nešto slabije efekte. Uprkos tih slabih efekata (o kojima se može govoriti imajući na umu jedino materijalnu stranu razvoja) Kosovo je, ipak, prešlo granicu tradicionalne zaostalosti. Pokrajina je, naime, stvorila uslove u kojima je stopa zaposlenosti dostigla nivo od 14 odsto, a u gradovima već živi jedna trećina stanovništva. Neuporedivo su, međutim, veći efekti postignuti u obrazovanju, kulturi, nauci, zaštiti zdravlja ljudi, podizanju socijalističke svesti građana i, uopšte, u podizanju svih društvenih vrednosti stanovništva. Sasvim je sigurno da bi rezultati, postignuti u politici bržeg razvoja nedovoljno razvijenih, mogli biti i veći da se od samog početka izdvajanja dopunskih sredstava za finansiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo nisu ispoljile određene slabosti.

One su se morale javiti i imale su, uglavnom, objektivan karakter. U prvom redu zbog toga što su područja, koja su dobijala dopunska sredstva za svoj ubrzani razvoj, nosila pečat teške zaostalosti. Drugi red pitanja vezanih za ove slabosti leži u načinu i metodu prikupljanja sredstava i njihove raspodele. Nerazvijena područja su se alimentirala u različitim društveno-ekonomskim uslovima, koji su se, od samog početka socijalističke izgradnje, stalno menjali. Uporedo s njima menjao se i način i metod toga alimentiranja, što i jeste tema dalje rasprave.

I

Osnovni kriterij prema kojem se, u dosadašnjoj praksi, utvrđivao status nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo, a na osnovu toga i pribavljanje sredstava za njihov ubrzani razvoj, bio je i ostao — nacionalni dohodak po stanovniku u kombinaciji s ostalim ekonomskim i socijalnim indikatorima razvoja.

Sve republike i autonomne pokrajine, čiji nacionalni dohodak po stanovniku nije prelazio 2/3 jugoslovenskog proseka, dobijale su status nedovoljno razvijenih i uživale su posebnu brigu i podršku čitave jugoslovenske zajednice. U razdoblju od 1947. do 1957. godine status nedovoljno razvijenih imale su SR Bosna i Hercegovina, SR Crna Gora i SR Makedonija; od 1957. do 1961 — Crna Gora, Makedonija i SAP Kosovo; od 1961. do 1965. u nedovoljno razvijeno područje Jugoslavije, pored Crne Gore, Makedonije i Kosova, uključeni su i neki delovi južne Srbije — Sandžak, na primer, zatim deo Bosne i Hercegovine, Lika i deo Dalmacije — iz okvira Hrvatske. Od 1965. do danas status nedovoljno

razvijenih područja imaju Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora i Kosovo.[2]

Pred jugoslovensko društvo su se odmah po završetku rata postavila dva krupna problema. Jedan je bio da se zemlja, putem industrijalizacije, izvuče iz teške zaostalosti, a drugi da se ublaže drastične razlike u regionalnoj razvijenosti zemlje. Prvi zadatak se ostvarivao podizanjem teške, bazične privrede, pa je u prvih deset ili dvanaest godina socijalističke izgradnje težište bilo na razvoju industrije, a u okviru nje prioritet su dobile energetska i metalurška baza, koje su činile osnovu daljeg privrednog razvoja zemlje. Najveći deo raspoložive društvene akumulacije bio je usmeravan u ove grane, što je u datim uslovima jedino i bilo moguće.

To je bio period centralizovanog upravljanja i rukovođenja, razdoblje prvog petogodišnjeg plana 1947—1951. S obzirom na to da su investicije u celini bile centralizovane i imale bespovratan karakter za sve republike i pokrajine, nije u to vreme bilo ni potrebe za posebnim tretmanom nedovoljno razvijenih područja. Završetak prvog petogodišnjeg plana vremenski se poklapa sa prvim počecima samoupravljanja. To je, u stvari, period (1952—1956) prvih koraka decentralizacije investicija. Osnovna karakteristika tog razdoblja jeste u tome što je privrednim organizacijama stavljan na slobodno raspolaganje jedan deo sredstava (deo amortizacije). Društveno-političke zajednice su istovremeno dobile više samostalnosti u raspolaganju budžetskim i drugim fondovima. U oblasti investicija promene su nastale u pravcu napuštanja principa bespovratnog finansiranja i postepenog prelaska na sistem kreditiranja investicija.

Prelazak na ovakav način finansiranja privrednog razvoja sam po sebi je zahtevao i drukčiji odnos prema nedovoljno razvijenima. Reč je o tome da su se već tada uspostavljali neki oblici tržišnih odnosa. Da bi se dobio kredit, objekat koji se želeo podizati morao je da garantuje neke tržišne elemente — da bude rentabilan, da može podneti određenu kamatnu stopu, morao je da omogući povraćaj i isplatu anuiteta i drugo.

Takav odnos prema investicijama stavljao je nedovoljno razvijena područja u neravnopravan, odnosno nekonkurentan odnos prema razvijenima. To su bili početni razlozi da društvo povede brigu o nerazvijenima i da ih u ovakvim odnosima zaštiti. Oblici te zaštite su bili različiti: od davanja beskamatnih kredita u visini uplaćene akumulacije, davanja kredita po povlašćenoj kamatnoj stopi, davanja globalnih dotacija, kojima su investitori plaćali obavezno učešće, do ustupanja anuiteta i mnogi drugi.

---

[2] Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo; publikacija: *Politika i rezultati razvoja nedovoljno razvijenih područja u Jugoslaviji;* Biblioteka Skupštine SFRJ, kolo XIV, svezak 7, str. 23, Beograd 1977.

Valja imati na umu da se u to vreme i dalje insistiralo na finansiranju bazne industrije, koja se ipak podizala izvan nerazvijenih područja. Pošto su i prerađivačke grane bile koncentrisane uglavnom u centrima razvijenih područja, to se stalo na stanovište da se ta industrija maksimalno koristi — takva kakva jeste, bez nekih značajnih ulaganja. Pomenuta orijentacija je važila i za nerazvijene, ali jedino ako su tamo postojale mogućnosti za razvoj prerađivačkih grana. Budući da su ove mogućnosti bile male, to su i posledice takvih opredeljenja, o kojima ćemo kasnije govoriti, bile dosta krupne.

Po završetku drugog petogodišnjeg plana ušlo se, već mirnije, u dalji razvoj. Zemlja je, u celini, prešla granicu kritičnih ekonomskih i socijalnih problema nerazvijenog društva. Ali ostali su i dalje krupni problemi neujednačene strukture privrede. Bilo je neophodno da se, posle 1956. godine, krene putem otklanjanja jednostranosti u razvoju i uspostavljanja uravnoteženijeg odnosa između bazne i prerađivačke privrede na jednoj, i odnosa između privrednih i neprivrednih investicija, na drugoj strani.

S obzirom na to da su se, pored nepovoljne privredne strukture, razmakle još i granice u stepenu razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih područja, u srednjoročnom planu od 1957. do 1961. pitanje regionalnog razvoja moralo se kompleksnije postaviti. A i sistem kreditiranja investicija, videli smo, favorizovao je razvijenija područja uprkos napora društvene zajednice da omogući ujednačeniji razvoj. Stoga je novi plan u sistemu finansiranja afirmisao instituciju takozvanih garantovanih investicija. Suština tog novog načina finansiranja sastoji se u tome što je društvena zajednica nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo garantovala određen obim investicija za njihov razvoj, ali za tačno utvrđene investicione projekte.

Da bi se što pre ublažio raskorak između jednih i drugih, usvojen je još ceo niz drugih mera. One su imale svrhu da nerazvijenima omoguće veći udeo u investicionom kolaču cele društvene zajednice, i to u zajmovima izvan kruga garantovanih investicija. Reč je o tome da su ova područja, pri konkurisanju za investicione kredite, imala prednost i onda kada su nudila iste uslove kao i razvijeni. Praksa da se nerazvijenima ustupaju anuiteti nastavljena je i u ovom periodu. To je značajno ojačalo materijalnu osnovu ovih područja i njihovu zainteresovanost za postizanje većih rezultata u sopstvenom razvoju.

U ovom, prilično stabilnom razdoblju privrednog razvoja zemlje struktura investicija u nedovoljno razvijenim područjima postaje sve nepovoljnija. U to vreme, a i kasnije, sve do 1975. godine, i dalje se najviše ulaže u kapitalno intenzivne grane industrije i rešavanje osnovnih uslova razvoja — melioraciju, saobraćaj i druge vidove infrastrukture, koje će, videćemo kasnije, dovesti do nekih nelogičnosti u razvoju, naročito na Kosovu. Uložene su ogromne investicije, a njihovi efekti nisu bili u skladu sa želja-

ma. Njima nije ostvarena srazmerna stopa zaposlenosti, dohotka i akumulacije.

Metod dopunskog finansiranja razvoja ovih područja morao je, očigledno, da se menja, pa je ustanovljen savezni fond za podsticanje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo. Područja koja su koristila sredstva ovoga fonda imala su obavezu da u investicijama učestvuju s najmanje 30 odsto sopstvenih sredstava. Reč je o tome da se sredstva nisu neposredno prelivala korisniku investicija, već su najpre ustupana republikama i Pokrajini, odnosno ulazila su u sastav njihovih investicionih fondova. Na taj način je prvi put došlo do izvesne decentralizacije sredstava namenjenih za finansiranje privredno nedovoljno razvijenih područja u zemlji. Nedovoljno razvijene republike i Pokrajina Kosovo su sada bile u položaju da neposredno usmeravaju investicije i da na sebe preuzmu odgovornost za njihovu efikasnu realizaciju. U ovom razdoblju sredstva fonda su dostigla nivo od 14,3 odsto ukupnih sredstava kojima su nedovoljno razvijena područja raspolagala za investicije.

Kvalitativna razlika fonda, prema dotadašnjem pribavljanju sredstava za ove svrhe, sadržana je u tome što se sredstva nisu utvrđivala u fiksnom iznosu, već u proporciji, stopi izdvajanja za jedno petogodišnje razdoblje. Sredstva za dopunsko finansiranje nedovoljno razvijenih područja bila su uslovljena opštim razvojem privrede cele zemlje i dobila su karakter stalne proporcije u raspodeli sredstava društvene reprodukcije.

Ma koliko fond, po svom karakteru i načinu prikupljanja sredstava, nosio pečat administrativne mere, ipak je u sebi sadržavao jednu, za te prilike značajnu promenu. U načinu odlučivanja o nameni tih sredstava ispoljavao se visok stepen decentralizacije u investicionoj politici. Nedovoljno razvijeni krajevi su dobili punu samostalnost pri usmeravanju sredstava fonda. Ali su nju dobili privredni i društveno-politički subjekti u ovim područjima i oni su snosili punu odgovornost za pravilan granski i regionalni razmeštaj investicija i za pravilne tokove razvoja. To je bilo u skladu s intencijama samoupravnih opredeljenja i koncepcijom razvoja zemlje u celini. U kontekstu svih tih okolnosti i fond se našao u ulozi da sve intenzivnije podstiče poslovnu saradnju i druge vidove samoupravnog povezivanja privrednih subjekata iz razvijenih i nedovoljno razvijenih područja, i da prati i analizira ostvarivanje politike bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo.

Sasvim se pouzdano može tvrditi da u nerazvijenim regionima nema iole značajnog objekta koji nije delimično finansiran iz sredstava fonda. Dve trećine privrednih investicija u osnovna sredstva SAP Kosovo,[3] na primer, finansirano je iz ovog izvora.

[3] Isto, str. 34.

Udeo sredstava fonda federacije u privrednim investicijama nerazvijenih područja u pojedinim planskim razdobljima i ocena do 1980[4]

Područja	Ostvareno u % 1966—1970.	1971—1975.	Ocena u % 1976—1980.
Ukupno	24,2	32,5	28,5
Bosna i Hercegovina	20,5	22,1	17,5
Crna Gora	25,5	33,5	30,9
Makedonija	17,6	30,1	23,4
SAP Kosovo	45,6	70,8	61,4

Od osnivanja fonda sredstva u njemu su se svake godine povećavala. U prvom redu zahvaljujući nastojanju da se ubrza razvoj ovih područja i smanji jaz između razvijenih i manje razvijenih, a i zato što je Jugoslavija bila u stanju da svake godine odvaja veća sredstva za ove svrhe. Prema podacima, u fond se, od 1966. do 1970. godine, slilo 1,85 odsto društvenog proizvoda društvene privrede Jugoslavije. U tekućem srednjoročnom planu je predviđena stopa od 1,97 odsto društvenog proizvoda za privredne investicije, i 0,93 odsto za finansiranje društvenih delatnosti u nerazvijenim područjima.

Uporedo s povećanjem ovih sredstava i razvojem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa menjao se i način obezbeđivanja sredstava fonda. U početku su se ona alimentirala uglavnom fiskalnim putem — federacija je sve do 1970. godine fondu osiguravala stalna i nepovratna sredstva. Od početka ove decenije sredstva se obezbeđuju putem obaveznih zajmova radnih organizacija s područja cele zemlje. Posebnim saveznim zakonom regulisani su uslovi vraćanja tih sredstava. Posle 1976. uvedena je još jedna novina, kojom je omogućeno da se 20 odsto stalnih sredstava fonda može realizovati putem samoupravnog udruživanja rada i sredstava OUR-a iz razvijenih sa OUR-ima iz nerazvijenih područja.

U prvom planskom razdoblju postojanja fonda (1966—1970) federacija je fondu prenela oko 26 milijardi dinara. Iz njega su nerazvijeni dobijali kredite sa rokom otplate od 19,5 godina i kamatom od 2,1 odsto. Kasnije su posebnim saveznim zakonom ova područja oslobođena vraćanja tih kredita. U narednom planu (1971—1975) nerazvijenim područjima je iz fonda odobreno 37 milijardi dinara. U težnji da se obezbedi brži razvoj Kosova, koje je stalno zaostajalo i za razvijenima i za nedovoljno razvijenima, ono je dobilo izvesne prednosti nad ostalim korisnicima ovih kredita.

Sve nerazvijene republike, koje su ostvarile pravo na pomenute kredite, dobijale su ih s rokom otplate od 15 godina i ka-

[4] Isto, str. 34.

matnom stopom od četiri odsto. Kosovo ih je, međutim, dobijalo s rokom otplate od 19 godina i kamatnom stopom od tri odsto. U tekućem srednjoročnom planu (1976—1980) sredstva fonda, prema cenama iz 1975, dostići će sumu od 54 milijarde dinara. Više od 37 odsto dobilo je Kosovo.[5]

II

Nije samo privreda u područjima koja su imala tretman nerazvijenih bila zaostala. Neuporedivo teže stanje je bilo u društvenim delatnostima. Pod balastom teške zaostalosti u prvim posleratnim godinama se nije mnogo polagalo na potrebu razvijanja ovih delatnosti. Valjalo je, najpre, otkloniti kritične tačke u materijalnom razvoju ovih područja, pa se čitavu deceniju i po posle rata ulagalo, uglavnom, u materijalni razvoj. Razvoj društvenih delatnosti finansirala je federacija onoliko koliko se moglo i koliko je, u pojedinim trenucima, preovlađivalo shvatanje o tome šta se, gde i u kojoj meri treba podizati.

Već je šezdesetih godina uočen raskorak između materijalne osnove rada i stepena razvijenosti društvenih delatnosti u nerazvijenim područjima. Tada je, 1960. godine, donet poseban zakon, kojim je federacija bila obavezna da obezbeđuje dotacije, kao dopunski izvor za pokriće budžetskih rashoda Bosne i Hercegovine, Makedonije, Crne Gore i Kosova. Ova obaveza uneta je i u ustave iz 1963. i 1974. godine.

Razlog za takvo opredeljenje društvene zajednice nije bio samo u potrebi da se dovedu u sklad razvoj proizvodnog dela privrede s razvojem društvenih delatnosti, već i zbog potrebe da se budžetska potrošnja u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo izjednači ili približi jugoslovenskom proseku. Između 1971. i 1975. godine federacija je iz budžeta izdvajala 0,83 odsto društvenog proizvoda u ove svrhe, u to vreme je izdvojeno više od 15 milijardi dinara.

Stopa izdvajanja sredstava za ove namene je kasnije povećavana. Od 1976. do 1980. godine, prema predviđanjima, treba da se kreće u visini od 0,93 odsto društvenog proizvoda društvene privrede zemlje. U ovom razdoblju će se izdvojiti oko 30 milijardi dinara. Zajedno sa 165 milijardi, koliko će ova područja obezbediti, može se računati da će se i na ovom polju postići krupni rezultati.

Od pomenute sume se, prema zakonu, najpre odvaja 0,07 odsto za Pokrajinu Kosovo, kojim sredstvima se želi osigurati da se društvene delatnosti u Pokrajini razvijaju brže nego u ostalim republikama. Zatim se 0,3 odsto odvaja Crnoj Gori, zbog

[5] »Sl. list SFRJ«, br. 29/71.

specifičnih potreba ove republike. Ostatak od 0,83 odsto se, zatim, po određenoj proporciji, odvaja za Bosnu i Hercegovinu — 40,15 odsto, za Makedoniju — 18,30, Crnu Goru — 10,30 i za Kosovo — 31,25 odsto.

Ako bi se želela činiti poređenja o tome na kojem su polju postignuti veći rezultati, prevagu bi, sigurno, dobio razvoj društvenih delatnosti. Osim u nekim izuzetnim prilikama, koje su objektivno uslovljene, u svim drugim je teško uočiti razliku u stepenu razvijenosti pojedinih vrsta društvenih delatnosti (u Sloveniji, na primer, ili u Bosni i Hercegovini). U svim područjima zajedno, koja nose obeležje nerazvijenosti, osnovnu školu je, u školskoj 1975/76, završilo oko 125 hiljada učenika. To je blizu polovine svih đaka toga uzrasta u zemlji. U ovim regionima su otvorene sve vrste srednjih i viših škola i fakulteta. Kosovo, na primer, ima gimnazija koliko i Slovenija. Pre dve godine je u nerazvijenim krajevima diplomiralo oko 14 hiljada studenata.

Pomenimo još veliki broj novootvorenih narodnih i radničkih univerziteta i domova kulture, zatim, biblioteka, muzeja, bioskopa, pozorišta. Svi centri nerazvijenih područja imaju izgrađena radio i televizijska studija za emitovanje nacionalnih programa. Impresivan je broj izdatih knjiga i brošura. Bosna i Hercegovina je, po broju bolesničkih postelja, daleko nadmašila Sloveniju. Na Kosovu su ređi slučajevi tuberkuloze nego u Vojvodini.[6]

Napor jugoslovenske zajednice na ovome planu višestruko se isplatio. Smanjile su se, u prvom redu, razlike u načinu rada i života ljudi između razvijenih i nerazvijenih, obrazovanje i kultura podigli su vrednosni nivo stanovništva u ovim krajevima. Možda bi, prema ekonomskoj logici ili sa određene vremenske distancije, taj proces (brži razvoj društvenih delatnosti od materijalne proizvodnje) trebalo da ima obrnut tok, ali prilike koje su se u njima stekle zahtevale su upravo ovakav red stvari i odnosa. Vanredno nizak stepen obrazovanosti stanovništva u njima, minimalni materijalni uslovi za zaštitu zdravlja ljudi, nizak opšti nivo standarda i tako dalje, bili su osnovna obeležja svih ovih područja.

Bilo bi, verovatno, oportuno zataškavati činjenicu prema kojoj, u celom ovom poslu, nije bilo manjkavosti, i tvrditi kako efekat dodatnih napora i budžetskih davanja ne bi mogao da bude i veći nego što jeste. Ali, s obzirom na to da su iskustva koja smo u ovom poslu imali bila suviše mala, a potrebe nerazvijenih područja ogromne, rezultati su impresivni.

Mi ćemo, međutim, u daljem tekstu govoriti i o određenim slabostima i nekim tendencijama koje se javljaju i mogu skrenuti pomoć društva na kolosek na kojem ta sredstva u znatnoj meri

[6] Statistički godišnjak Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku, 1977, str. 546.

gube svoju pravu svrhu i namenu i preobražavaju se u nešto što se ne želi. I ne samo to. Stvaraju se uslovi za neke kasnije probleme, veće i teže nego što oni sada jesu.

Ali pre nego što ukažemo na njih, pogledajmo još nekoliko podataka koji će jasnije osvetliti rezultate i efekte postignute intervencijom društvene zajednice. Podatak da se za nepunih trideset godina broj đaka u srednjim školama u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo sa 28 hiljada povećao na preko 260 hiljada dovoljno jasno govori kakvim krupnim korakom su ovaj problem rešavala nerazvijena područja. Broj đaka, srednjoškolaca je najbolji dokaz ispravnosti ili neispravnosti puta kojim je neka sredina krenula u svoju budućnost. To je armija iz koje se regrutuje kadar koji na svojim leđima treba da nosi bitku za prosperitet i da određuje njegovu sudbinu. Sledeći podatak — da je broj viših i visokih škola, fakulteta i akademija, sa osam povećan na 88, samo je logičan nastavak politike stvaranja društvene osnove razvoja ovih sredina.

Ni sa čim se ne može uporediti istrajnost upravo ovih sredina da u nastavu uvedu jezike narodâ i narodnosti, koji čine osnovu odgojno-vaspitnog rada u školama regiona s višenacionalnim sastavom stanovništva. To je samo deo bogate demokratske sadržine, koja je otvorila vrata procesu daljih preobražaja. To isto važi i za razvoj informativne delatnosti, koja više od bilo čega zavisi od prava na svoj jezik. Upravo je ovde proces demokratizacije i progresa dobio snažne podsticaje. U ovim područjima je u 1974. godini izlazilo 396 listova s tiražom od 72 miliona primeraka, a svakodnevno se oglašava 65 radio-stanica ili TV-studija.

Sve čime raspolažu ova područja nije samo osnova za dalji razvoj, već to čini sadržinu koja pomenuta područja karakteriše kao razvijene sredine. Potvrdu ovom stavu možemo naći u demetropolizaciji nauke, kulture, obrazovanja. Centri nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo, koji su u oficijelnom i političkom smislu njihovi glavni gradovi, nisu više i prevashodno centri vodećih institucija. Sve je češća praksa otvaranja škola različitih stepena obrazovanja, pozorišta, naučnih ustanova i tamo gde to potrebe zahtevaju, a ne jedino u administrativnom centru društveno-političke zajednice. To, svakako, ima pozitivne ekonomske, socijalne i druge konsekvence.

Razvoj društvenih delatnosti u nedovoljno razvijenim područjima vršio je dvostruki uticaj na materijalni razvoj. Na jednoj strani stvaran je potreban kadar, koji je u stanju da pokrene sve snažnije proizvodne snage koje su se u njima razvile i koje se dalje razvijaju. S druge strane, od istih tih proizvodnih snaga zahtevana su sve veća novčana sredstva da bi se zadržao tempo kojim su se, uz pomoć društvene zajednice, kretale napred.

Ne bi u ovom poslednjem trebalo tražiti uzroke pojavi što je materijalni razvoj u ovim područjima bio nešto usporeniji od

tempa razvoja društvenih delatnosti. Ali ne bi valjalo ni zatvarati oči pred takvom činjenicom. Jer sredstva koja ova područja u tekućem planu (1976—1980) izdvajaju za razvoj društvenih delatnosti dvostruko su veća od sredstava izdvojenih u prethodnom planu (1971. do 1976. godine). Glavne uzroke zaostajanja materijalnog razvoja za razvojem društvenih delatnosti pre bi, ipak, valjalo tražiti u nepovoljnoj strukturi samih privrednih investicija.

Zadržimo se stoga na analizi plasmana svih investicija, što omogućuje uvid i u neke druge nelogičnosti, koje su se ispoljile u privrednim i neprivrednim tokovima nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo.

III

Izvanredno je značajna stvar ako danas možemo konstatovati da je blizu trećine ukupnih investicija zemlje, ako ih dovedemo u vezu sa društvenim proizvodom, plasirano u poslednje tri decenije u razvoj nedovoljno razvijenih područja. U razdoblju od 1947. do 1975. godine učešće bruto-investicija u društvenom proizvodu Jugoslavije iznosilo je 29,4 odsto. Od ovih investicija u nedovoljno razvijena područja plasirano je 28,4 odsto. Ali, u poređenju s društvenim proizvodom tih područja, to iznosi 38,6.[7]

Evo kako su investicije rasle, osim jednog perioda između 1965. i 1970, kada su svuda bile u padu.

Investicije u poređenju sa društvenim proizvodom[8]

		Razvijeni	Nedovoljno razvijeni	Ukupno SFRJ
	1947—1956.	24,5	39,8	28,8
	1957—1964.	28,3	38,5	30,5
	1965—1970.	25,7	36,2	27,9
	1971—1975.	27,1	40,0	29,9
Ukupno	1947—1975.	26,8	38,6	29,4

Tako visok rast sredstava za investicije bio je neposredan rezultat napora društvene zajednice, koja je iz fonda federacije dotirala otprilike 30 odsto ukupnih sredstava što su ih ta područja izdvajala za sopstveni razvoj.

Ipak, tako krupna sredstva, koja su tamo plasirana, nisu dala odgovarajuće rezultate. Pomenuli smo dva uzroka. Jedan je

[7] Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo; publikacija: *Politika i rezultati razvoja nedovoljno razvijenih područja u Jugoslaviji;* cit. izd., str. 50.

[8] Isto, str. 51.

u tome što su se prilično visoka i nesrazmerna sredstva odlivala za finansiranje društvenih delatnosti, drugi — što se u finansiranju materijalnog razvoja više vodilo računa o podizanju bazične industrije nego o ulaganjima u prerađivačke grane, koje ne traže duga i velika ulaganja, a imaju brz obrt kapitala i visoku stopu dohotka i akumulacije. Time se, jednom rečju, stiču uslovi za brzo prevazilaženje nasleđenih razlika između razvijenih i nedovoljno razvijenih područja.

Najveći deo investicija u nedovoljno razvijenim područjima, naročito u prvoj deceniji posleratnog razvoja, bio je ulagan u podizanje objekata za proizvodnju energije, zatim u metalurgiju, saobraćaj i druge vrste infrastrukture (melioracije i slično). Valja, međutim, ovde imati na umu jednu protivrečnost. Reč je o tome da su baš ova područja najbogatija prirodnim blagom, a bila su posle rata najnerazvijeniji krajevi.

U razdoblju od 1947. do 1975. godine u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo u kapitalno intenzivne grane (energija, metalurgija i saobraćaj) investirano je 44 odsto ukupnih privrednih investicija.

U razvijenim područjima je za to vreme investirano 34% sredstava. Međutim, prirast društvenog proizvoda po jedinici ostvarenih investicija u ovim granama, to jest efikasnost investicija, za 15 puta je bila niža nego u ostaloj privredi. Naime, na sto dinara ostvarenih investicija u energetsko-metalurškim granama i u oblasti saobraćaja prirast društvenog proizvoda iznosio je oko 6, a u celokupnoj ostaloj privredi oko 85 dinara. Samo na osnovu ove razlike u strukturi privrednih investicija njihova efikasnost bi, na privredno nedovoljno razvijenim područjima, bila niža oko 18 puta u poređenju sa razvijenim područjima. Naravno, pod pretpostavkom svih ostalih jednakih uslova.[9] Bile su to, sa stanovišta prikupljanja akumulacije, »teške« investicije za nerazvijene krajeve. Sva sredstva što su se mogla prikupiti »bačena« su na podizanje ovakve privredne strukture, pa je za sve ostale potrebe, prevashodno one koje utiču na povećanje standarda radnih ljudi i porast akumulacije, ostajalo neuporedivo manje novca.

Druga nepovoljna stvar u svemu ovome jeste ta da za nove objekte i komplikovanu opremu ova područja nisu imala dovoljno stručnih kadrova. U njima se osećala hronična nestašica stručnjaka, kvalifikovanih radnika i onih sa srednjom i višom spremom, bez kojih ni jedna iole razvijena privreda ne može da krene, a kamoli da se reprodukuje.

Sledeći uzroke slabe efikasnosti investicija, neminovno dolazimo na infrastrukturu. Krupni objekti kao što su rudnici, metalurška i energetska postrojenja i drugo zahtevaju infrastruk-

9 Isto, str. 55.

turu koja, kao i industrijski objekti, traži krupne investicije sa dugim vekom amortizacije. A one tako glomazne i skupe povećavaju troškove proizvodnje i poskupljuju radna mesta. Ova infrastruktura pružala je slabe izglede za veći dohodak ili veću stopu zaposlenosti. Za razliku od njih, razvijena područja su već imala kakvu-takvu infrastrukturu i bila su u položaju da ipak jevtinije grade proizvodne objekte. I sa ovog aspekta nerazvijeni su dolazili u nepovoljniji položaj prema razvijenima.

U našoj se dosadašnjoj praksi retko, prilikom analize uzrokâ koji usporavaju privredni rast, uzimao u obzir faktor porast stanovništva. Ima, međutim, puno opravdanja da — ako se želi govoriti o uzrocima nedovoljnog rasta privrede — kao bitan činilac razmotrimo i porast stanovništva. Jer, kako drukčije objasniti činjenicu da su u celom posleratnom razdoblju povećavana sredstva za finansiranje nedovoljno razvijenih, da su ona u proporciji uvek bila veća od onih kojima je finansiran razvoj razvijenih, a da se stepen privredne razvijenosti u njima, meren društvenim proizvodom po stanovniku, povišavao stalno u korist razvijenih.

Stepen privredne razvijenosti meren društvenim proizvodom po stanovniku u Jugoslaviji[10]

	1953.	1965.	1976.
Nedovoljno razvijeni	100	100	100
Razvijeni	159	183	205

Porast stanovništva nipošto se, sudeći prema podacima, ne može niti sme zanemariti pri utvrđivanju uzroka usporenog razvoja nedovoljno razvijenih područja. Svi su ovi krajevi celo vreme posle rata imali znatno višu stopu porasta stanovništva od onih koji nose obeležje razvijenih. Koji su uzroci porasta stanovništva — tema je koja zaslužuje rasprave. Očevidno je da je u pitanju čitav splet okolnosti. Ipak, moramo konstatovati da je stopa porasta stanovništva u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo ostala prilično neizmenjena. Do 1965. ona se kretala na nivou 1,7, a posle 1965. smanjila se na 1,6 odsto. U ovom, drugom pomenutom razdoblju, u Bosni i Hercegovini počinje da opada porast stanovništva. U Makedoniji i na Kosovu, međutim, porast stanovništva se i dalje nastavlja: u Makedoniji se stopa rasta sa 1,3 pomerila na 1,5 odsto, a na Kosovu sa 2,4 na 2,8 odsto, što je bitno umanjilo efekte dodatnog ulaganja u privredni razvoj, a imalo je uticaja i na rast dohotka po stanovniku.

Između 1965. i 1976. godine Kosovo je, s Makedonijom i Slovenijom, imalo najbržu stopu rasta društvenog proizvoda — 6,5

[10] »Ekonomist«, br. 2-3/78, str. 275.

odsto. Ali u isto vreme Kosovo je ostvarilo stopu rasta društvenog proizvoda po stanovniku od 3,6. Imajući na umu takvo stanje stvari, nameće se sledeći problem. Ukoliko se želi realizovati politika bržeg razvoja ove Pokrajine, kako bi se smanjila relativna razlika u razvijenosti ovoga regiona i proseka zemlje, onda bi se Kosovo moralo razvijati za 1,5 procentni poen brže od proseka zemlje. Ako, istovremeno, Jugoslavija nastavi da se razvija po stopi od 6 odsto, koliko inače godišnje u proseku iznosi ovaj porast, a stopa porasta stanovništva na Kosovu ostane nepromenjena — 2,8 odsto, onda se gore pomenuta politika može realizovati jedino ako Kosovo bude dugoročno ostvarivalo stopu rasta društvenog proizvoda od gotovo 10 odsto. Čini se da je tako visoka stopa porasta nerealna, pogotovo ako je reč o dugoročnim perspektivama.[11]

Iako ima još činjenica koje ilustruju dosadašnji razvoj, i ovo je dovoljno da se konstatuje kako se osnovni ciljevi regionalnog razvoja, postavljeni u mnogim kongresnim dokumentima, u Ustavu, planovima razvoja itd., nisu dosad u odgovarajućoj meri ostvarivali. Verovatno bi se uz ove ciljeve moglo pomenuti i to da su oni, ipak, u izvesnoj meri bili nerealni,[12] pogotovo u prve dve decenije posle oslobođenja, zatim što su bili izrazito jednostrano postavljeni. Oni su se faktički svodili na jedno: brži razvoj nedovoljno razvijenih regiona, kako bi se u nekoj budućnosti dostigao stepen razvijenosti razvijenih područja.[13]

Ciljevi regionalnog razvoja su, dalje, bili nedovoljno razrađeni — u suštini su se svodili na zahtev za bržim razvojem, bez dubljeg ulaženja u to šta brži razvoj treba da sadrži, kako ga treba realizovati itd. Siromaštvo mera u razvojnoj strategiji ogledalo se u tome što su se one uglavnom svodile na jednostrano prelivanje finansijskih sredstava preko fonda i budžeta federacije.[14]

Još jedna činjenica bi, van svake sumnje, bacila više svetlosti na nedovoljnu efikasnost finansiranja ovih područja. Reč je o sredstvima kojima se finansiraju društvene delatnosti.

Pratili smo, bar delimično, u ovom tekstu, puteve i način transformacije fonda federacije preko kojeg su se prelivala dopunska sredstva za finansiranje ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo. Fond se, kao što smo videli, u celom razdoblju prilagođavao promenama u društveno-ekonomskom sistemu. Ali, bez obzira na to koliko je u sistemskim promenama i on bio podložan menjanju, ipak je ostao državna institucija.

---

[11] Isto, str. 247.
[12] Isto, str. 275.
[13] Isto, str. 276.
[14] Isto, str. 276.

Sve su investicije u nas, naročito poslednjih godina, makar formalno, imale samoupravni karakter, nosile su, u stvari, pečat samoupravnog dogovaranja i sporazumevanja svih faktora koji su se na bilo koji način vezivali za investiciju. Jedino su ova sredstva i dan-danas zadržala prevashodno oblik državne institucije i u načinu prikupljanja i u načinu raspoređivanja na pojedina područja. Uvek je to bila neka propisana stopa, obično utvrđivana izvan uticaja udruženog rada i onih koji su zainteresovani da sredstva ulažu u nerazvijena područja. Oni koji su ta sredstva izdvajali nisu imali nikakvog uvida, čak ni interesa za tim uvidom, niti ih je zanimalo gde se i kako troše. Iz jednostavnog razloga što su sredstva državnim instrumentima bila otuđivana. S druge strane, može se govoriti i o tome da se ni oni koji su ih trošili nisu najracionalnije odnosili prema njima. Pogledajmo, uostalom, na kojim oblicima obrazovanja se insistiralo u pojedinim krajevima zemlje.

U Sloveniji, kao najrazvijenijoj republici, gde je dohodak po stanovniku 60 odsto viši od jugoslovenskog, pre godinu ili dve dana radilo je 39 gimnazija i 118 škola za kvalifikovane radnike. Na Kosovu je, međutim, radilo 39 gimnazija i 25 škola za kvalifikovane radnike; u Hrvatskoj — 108 gimnazija i 234 škole za radnička zanimanja; u Srbiji bez pokrajina — 91 gimnazija i 153 radničke škole. Škole za radnička zanimanja »pretežu« i u drugim područjima koja nose tretman nerazvijenih, ali ipak ne u tolikom obimu kao u razvijenima. U Bosni i Hercegovini 148 prema 91; u Crnoj Gori — 18 : 16; Makedoniji — 47 : 40.

Ovaj primer — odnos broja gimnazija i škola za kvalifikovane radnike — bio bi, sam za sebe, verovatno proizvoljan kada tendenciju takvih odnosa ne bi potvrđivao i viši stepen obrazovanja. Na fakultetima i visokim školama na Kosovu, na primer, studiralo je u prošloj školskoj godini 30 hiljada studenata. Dve trećine ih je bilo upisano na fakultetima društvenog smera, a trećina na svim ostalim. Slično stanje je i u Makedoniji i Crnoj Gori. U Sloveniji nešto više od polovine studenata studira na fakultetima društvenog smera, koju po ovom odnosu prati još Bosna i Hercegovina.

Treći primer: na višim školama na Kosovu studiralo je u isto vreme 10.792 studenta, od čega je 8.846 bilo upisano u škole društvenog smera. U Bosni i Hercegovini je taj odnos još nepovoljniji. U Makedoniji od 4.600 studenata 500 je studiralo na poljoprivrednim i šumarskim školama, a svi ostali na školama društvenog smera. U Srbiji i Sloveniji je svaki drugi student u ovim školama.[15]

Potrebna je dublja analiza ovog fenomena da bi se mogli donositi odgovarajući zaključci. Ali, s obzirom na teškoće s ko-

---

[15] Statistički godišnjak Jugoslavije, Savezni zavod za statistiku, 1977, str. 530, 532, 535.

jima se nerazvijena područja decenijama bore, teško bi bilo naći veće opravdanje za ovakve korake. Jer, nedostatak kadrova koji bi mogli da stave u pokret sve ono što se u materijalnoj proizvodnji u ovim područjima podiglo, jedan je među najkrupnijim problemima. Nije bez osnove tvrdnja da je on značajan isto toliko koliko su značajna i novčana sredstva.

IV

Ako dosadašnji način dopunskog finansiranja razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo nije dao odgovarajuće rezultate, usled čega je nužno konstatovati da se osnovni ciljevi regionalnog razvoja zemlje ne ostvaruju po planu, upravo je sada vreme da se politika ubrzanijeg razvoja doslednije provodi u praksi.

Videli smo da su ciljevi regionalnog razvoja bili nerealni i jednostrano postavljeni. Ali u vreme kada su pravljeni početni koraci u ovom pravcu takva politika je jedino bila moguća i sa tog stanovišta — opravdana i realna. Jer Jugoslavija je u celini bila zaostala. Čak i ona područja koja su u našim okvirima smatrana za razvijena, u evropskim razmerama su bila zaostala. U uslovima kada društveni proizvod po stanovniku nije prelazio 150 ili 200 dolara jedino se instrumentima države mogao podsticati brži razvoj nerazvijenih. To što je taj deo investicione politike zadržao oblik državne mere posledica je još nerazvijenih samoupravnih odnosa u oblasti investicija.

Danas, kada je Jugoslavija u svom razvoju dostigla nivo od oko dve hiljade dolara društvenog proizvoda po stanovniku, stekli su se svi uslovi da se realnije postave ciljevi regionalnog razvoja, odnosno da se izmeni strategija privrednog razvoja i izvrši realniji razmeštaj privrednih grana između razvijenih i nerazvijenih. Da bi se nedovoljno razvijena područja brže razvijala i da bi postizala višu stopu zaposlenosti i veću akumulaciju, ona moraju da, više nego dosad, razvijaju prerađivačke grane.

Drugi red pitanja vezanih za pomoć nerazvijenima jeste da se više nego dosad moraju razvijati razni oblici tehničke pomoći. Ti oblici treba da se šire i na dosadašnjim prostorima fiskalne pomoći. Mnoge zemlje, suočene sa problemima regionalne nerazvijenosti, krenule su ovim putevima, i oni su u praksi dali dobre rezultate.

I, najzad, udruživanje rada i sredstava, što će omogućiti bržu cirkulaciju kapitala između razvijenih i nerazvijenih na samoupravnoj osnovi, trebalo bi staviti na dnevni red. Propisima je omogućeno da se 20 odsto sredstava, koja teku preko fonda federacije, mogu udruživati. Praksa, međutim, pokazuje da taj proces teče mnogo sporije nego što objektivne okolnosti omogućuju.

Ipak, ako bi se takav oblik povezivanja rada i sredstava i razvio, što treba očekivati, njega valja stalno podsticati merama kreditno-monetarne, poreske i spoljnotrgovinske politike. A da bi sve to moglo da ima željene tokove i realne sadržaje, neophodno je da bude predmet i element društvenog planiranja, odnosno da dobije odgovarajuće mesto u srednjoročnom planu razvoja Jugoslavije za period 1981—1985. godine.

Jože Smole

Borba za novi međunarodni ekonomski poredak i delatnost organizacija Saveza komunista

»Koncepcija novog međunarodnog ekonomskog poretka otvara perspektivu za rešavanje nagomilanih protivrečnosti u svetskoj privredi. Suština te koncepcije izložena je u stavovima i odlukama nesvrstanih zemalja i »Grupe 77« zemalja u razvoju, a ugrađena je u odgovarajuće rezolucije Organizacije Ujedinjenih nacija, posebno u odluke Šestog i Sedmog specijalnog zasedanja Generalne skupštine OUN... Novim međunarodnim ekonomskim poretkom treba da se ostvari odgovarajući strukturalni preobražaj svetske privrede, pre svega nova međunarodna podela rada, koja bi bila u skladu s interesima svake zemlje i dovela do pravednije raspodele svetskog dohotka. To bi otvorilo nove puteve opštem razvoju i napretku u svetu...«

(Iz Rezolucije Jedanaestog kongresa SKJ)

Oseća se potreba da se borba za novi međunarodni ekonomski poredak razmatra posebno sa stanovišta naše konkretne društvene

prakse. Naši načelni stavovi su jasni. Savez komunista Jugoslavije ponovo ih je precizno formulisao u rezolucijama usvojenim na Jedanaestom kongresu SKJ. Osnovno je pitanje, dakle, u kom se stepenu ti jasni stavovi provode u delo u aktivnosti organizacija Saveza komunista.

Borba za novi međunarodni ekonomski poredak od životnog je značaja za našu socijalističku samoupravnu zajednicu, kao i za sve nesvrstane zemlje i za sve zemlje u razvoju. Ona je bitna komponenta širokih nastojanja za sveukupnu demokratizaciju međunarodnih odnosa i time za obezbeđenje svetskog mira. Reč je, u suštini, o svojevrsnom klasnom svetskom sukobu, o preraspodeli viška vrednosti u svetskim razmerima i time za rešavanje na novim osnovama takvih teških strukturnih problema koji se tiču celog čovečanstva, problema koje u okvirima sadašnjeg sistema neravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa uopšte nije mogućno rešavati.

Nesumnjivo je da borba za novi međunarodni ekonomski poredak ide u red prioritetnih zadataka Saveza komunista Jugoslavije. To proizlazi iz celokupnog našeg društveno-političkog opredeljenja. U toj usmerenosti izražava se i puno jedinstvo naše unutrašnje i spoljne politike.

Naš doprinos će biti utoliko veći ukoliko u svim našim sredinama bude prisutno saznanje da borba za menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa nije nešto izdvojeno u sferi naše spoljne politike u užem smislu tog pojma, već da je to sastavni deo ostvarivanja našeg Ustava, Zakona o udruženom radu i drugih sistemskih zakona, da je to, dakle, sastavni deo celokupnog razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa. Drugim rečima, *da je borba za novi međunarodni ekonomski poredak organski sastavni deo ostvarivanja Ustavom definisanog položaja radnikâ u udruženom radu kao nosilaca upravljanja ekonomskim odnosima s inostranstvom.*

U interesu što doslednijeg i što efikasnijeg ostvarivanja krupnih zadataka, utvrđenih u dokumentima Jedanaestog kongresa SKJ, od odlučujućeg je značaja to da problematika menjanja međunarodnih ekonomskih odnosa bude stalno prisutna u svim organizacijama Saveza komunista, a posebno u organizacijama SKJ u osnovnim organizacijama udruženog rada, te da se jasna politika Saveza komunista izgrađuje, konkretizuje i ostvaruje odlukama samoupravnih organa. Kao komunisti, dužni smo da stvaramo i negujemo takvu društvenu klimu koja će podsticati da se u praksi privređivanja donose konkretna rešenja u prilog proširivanja, sadržajnog obogaćivanja i jačanja naših ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju na novim osnovama, sa novim sadržajem, kao i da se u celokupnom poslovanju sa industrijski razvijenim zemljama zaključuju samo takvi aranžmani i prave samo takvi poslovi koji stvarno doprinose uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka. To pretpostavlja, između ostalog,

da se u praksi na svakom području odlučno borimo protiv svih oblika ekonomskog diktata, monopola i ekonomske neravnopravnosti. U tom kontekstu je od posebnog značaja da se odlučno suprotstavimo praksi koju pokušavaju da nametnu takozvane transnacionalne kompanije. U svim našim ekonomskim poslovima s inostranstvom moramo imati stalno pred očima ne samo viziju novih međunarodnih ekonomskih odnosa već i našu konkretnu spremnost da se borimo za ostvarenje novog svetskog ekonomskog poretka.

Pri kritičkom procenjivanju sadašnjeg stanja treba konstatovati da organizacije Saveza komunista u svojoj konkretnoj društveno-političkoj aktivnosti ovim zadacima još ne poklanjaju dovoljno pažnje. U svakom slučaju, ti zadaci nisu ugrađeni u glavni pravac svakodnevne aktivnosti organizacija SKJ.

Potrebno je da analiziramo koji su razlozi za takvo stanje, koliko su oni posledica objektivnih okolnosti, pre svega nedograđenosti našeg sistema, a koliko su posledica određenih idejnih nejasnoća, neshvaćanja suštine stvari, dakle, posledica određenih subjektivnih slabosti.

U određenim sredinama susrećemo se sa izvesnim idejnim otporima doslednom sprovođenju svih odredbi našeg Ustava, Zakona o udruženom radu, transformaciji našeg društva, razvoju socijalističkog samoupravljanja. One snage koje se odupiru afirmaciji radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada kao nosiocima odlučivanja na svim područjima, uključujući tu i područje ekonomskog poslovanja s inostranstvom, objektivno otežavaju udruženom radu mogućnost neposrednijeg uključivanja u menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa. Jedan deo takvog idejnog otpora odslikava se vrlo konkretno u sferi deviznog poslovanja. Osnovnim organizacijama udruženog rada se *de facto* i dalje onemogućava da imaju neposredan uvid u ostvareni devizni dohodak na osnovu izvornih dokumenata i informacija. Nastavlja se praksa veštačkog podvajanja na dinarski i na devizni deo dohotka. Sada osnovne organizacije udruženog rada odlučuju o dinarskom dohotku, dok se odlučivanje o deviznom dohotku prepušta nekom drugom, odnosno to zadržavaju dosadašnji nosioci neposrednih poslova s inostranstvom. Takva praksa očito koči efikasnije uključivanje osnovnih organizacija udruženog rada u ekonomsko poslovanje s inostranstvom, pa je, prema tome, takva praksa veštačkog podvajanja dohotka na dinarski i na devizni deo ozbiljan negativan faktor pri širem angažovanju osnovnih organizacija udruženog rada na stvaranju novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Bilo bi stoga, svakako, neosnovano i neopravdano kada bismo svu odgovornost prebacivali na udruženi rad i na osnovne organizacije SKJ, kada svi dobro znamo da su mnoge odluke o spoljnotrgovinskom poslovanju, deviznom režimu i sličnom, još daleko od radnika. U interesu našeg šireg uključivanja u pozitivne svetske

ekonomske procese i našeg što efikasnijeg doprinosa uvođenju novog međunarodnog ekonomskog poretka svakako je najaktuelniji zadatak da se izgradnjom sistema stvarno obezbedi da radnik u udruženom radu bude nosilac upravljanja ekonomskim odnosima s inostranstvom. Savez komunista bi trebalo energičnije da lomi otpore, svesne ili nesvesne, koji postoje na području sistema ekonomskog poslovanja s inostranstvom. Saznanje o tome da će naš doprinos menjanju međunarodnih ekonomskih odnosa biti utoliko veći ukoliko bude u to što neposrednije uključen udruženi rad trebalo bi da ima svoju konkretizaciju u bržem uklanjanju svih prepreka.

Nije, međutim, prihvatljivo ni mišljenje o tome da se udruženi rad danas ne može aktivnije i neposrednije uključivati u borbu za novi svetski ekonomski poredak sve dok se ne reše sva takozvana sistemska pitanja. Mislim da moramo odbijati i takve ekstremne stavove, jer je nama svima jasno da sistemska rešenja nikada neće biti idealna. Prema tome, realno je da se uporedo sa menjanjem sistema na području ekonomskog poslovanja s inostranstvom zalažemo za veće i neposrednije uključivanje osnovnih organizacija udruženog rada u proces preobražavanja svetskih ekonomskih odnosa.

Za Savez komunista i za njegovu društveno-političku delatnost je značajno, pre svega, da utvrdi koje su idejne nejasnoće zbog kojih osnovne organizacije SK tom preobražaju još ni sad ne posvećuju potrebnu pažnju. Odnosno, trebalo bi dublje analizirati zašto udruženi rad, i osnovne organizacije SK u njemu, borbu za menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa ne osećaju, bar ne u dovoljnoj meri, kao sastavni deo svojih istinskih interesa. Pokušaću da nabrojim samo neke idejne nejasnoće sa kojima se susrećemo, svestan da su i ta saznanja još daleko od neke sveobuhvatnije analize ove komplikovane materije.

Prvo. Dosta je kod nas prošireno pogrešno shvatanje da je razvoj naših socijalističkih samoupravnih odnosa jedno, a da je borba za novi međunarodni ekonomski poredak nešto sasvim drugo, nešto što je odvojeno od konkretne svakodnevne prakse izgrađivanja socijalističkih društvenih odnosa, nešto što je u sferi spoljne politike u užem smislu tog pojma. Naša međunarodna ekonomska komponenta, odnosno komponenta borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, još nije u zadovoljavajućem stepenu ugrađena kao organski sastavni deo u sva naša nastojanja za ostvarivanje Ustava, Zakona o udruženom radu, za razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. To je, po mom mišljenju, krupan idejni problem sa kojim bi trebalo da se bavi Savez komunista i da tako doprinosi raščišćavanju pojmova i shvatanja prvo među komunistima samima, a zatim aktivnim angažovanjem komunista među svim radnim ljudima.

Drugo. Ekonomski aspekt nesvrstanosti još nije shvaćen u svim njegovim dimenzijama. Naša politika nesvrstanosti široko i

pravilno je shvaćena kao politika. U tom pogledu nema, bar ne nekih ozbiljnijih, idejnih nejasnoća. To, međutim, ne bismo mogli da tvrdimo za ekonomske ciljeve nesvrstanosti. Još smo daleko od toga da bi u svim našim sredinama bilo pravilno i široko shvaćeno da je borba za novi međunarodni ekonomski poredak u životnom interesu radnika u udruženom radu, u interesu naše privrede i cele naše socijalističke samoupravne zajednice. Još nije svugde prisutno saznanje da je borba za novi međunarodni ekonomski poredak središno područje borbe za demokratizaciju međunarodnih odnosa, za obezbeđenje svetskog mira i društvenog progresa u svetu. Takođe nije u svim našim sredinama dovoljno sagledano da je upravo borba za menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa glavna koheziona snaga pokreta nesvrstanih. Ona koheziona snaga koja nesvrstanim zemljama obezbeđuje da mogu prevazilaziti sve međusobne političke suprotnosti i druge teškoće. Smatram da bismo morali u konkretnoj društveno-političkoj aktivnosti organizacija Saveza komunista težiti tome da i u najširem angažovanju u borbi za novi međunarodni ekonomski poredak ostvarimo onaj visok stepen idejnog i akcionog jedinstva koji smo dokazali i koji uvek iznova dokazujemo u borbi za poštovanje principâ političke ravnopravnosti, suvereniteta, teritorijalnog integriteta i nemešanja u unutrašnje poslove drugih zemalja. Probleme ravnopravnosti u odnosima među komunističkim i radničkim partijama, probleme ravnopravnosti u odnosima među socijalističkim zemljama sva naša javnost osećala je i oseća kao životno značajno pitanje, te smo u borbi za ova načela uvek dokazivali vanredno visok stepen idejnog i akcionog jedinstva. To smo dokazivali i u našem aktivnom odnosu prema svetskoj antikolonijalnoj borbi koju smo svi osećali u svim njenim dimenzijama kao sastavni deo naše borbe. Upravo takvo suštinsko shvatanje i takav visok stepen idejnog i akcionog jedinstva trebalo bi da ostvarujemo i u našem neposrednom angažovanju u borbi za menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa, što sve ćelije našeg društva treba da osete kao pitanje od životnog značaja.

Treće. Ponekad se susrećemo i sa mišljenjima da su ekonomski interesi udruženog rada jedno, a borba za ostvarivanje ekonomskih odluka konferencija nesvrstanih zemalja nešto sasvim drugo, pa čak i nešto što se radnim organizacijama nameće odozgo zbog nekih isključivo političkih razloga i potreba. Nisu svuda, a kamoli potpuno eliminisana pogrešna shvatanja kao da politika prisiljava radne organizacije na uspostavljanje i razvijanje poslovnih i ostalih ekonomskih veza sa zemljama u razvoju, na investiranje u te zemlje, na dogovaranje sa njima. Postoji i osećanje skepse, pa i rezervi prema takvim odnosima. Nailazi se i na ekstremno mišljenje da takva orijentacija nije baš u »poslovnom interesu« radnih organizacija.

Četvrto. Idejna nejasnoća izražava se i u tome što se borba za novi međunarodni ekonomski poredak često shvata isključivo kao stvar poslovnih i ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju.

Pri tom se zanemaruje sadržaj tih odnosa. Ne poklanja se dovoljna pažnja novim osnovama na kojima treba da se izgrađuju ti odnosi. Industrijski razvijene zemlje, i u tom kontekstu posebno transnacionalne kompanije, imaju neuporedivo razvijenije poslovne veze sa zemljama u razvoju nego naša zemlja, a poznato je da one pomoću tako razvijenih veza teže da zadrže svoj monopolski položaj i diktat. Prema tome, nije reč samo o intenzitetu i širini poslovnih veza sa zemljama u razvoju, već pre svega o njihovom sadržaju. U našem pristupu, koji je principijelan, koji polazi od načela novog međunarodnog ekonomskog poretka, moramo dosledno, u svim poslovnim operacijama, težiti tome da u saradnji sa zemljama u razvoju razbijamo stare neravnopravne odnose, da sužavamo prostor za ekonomsku dominaciju, da tako neposredno doprinosimo menjanju svetskih ekonomskih relacija. Organizacije Saveza komunista bi trebalo da se veoma mnogo angažuju na idejnom objašnjavanju sadržaja novih odnosa. Pravilno shvatanje da se ne radi samo o poslovnim vezama sa zemljama u razvoju već da je reč o sasvim novom sadržaju, od bitnog je značaja za dugoročno povezivanje s njima. Dosledno moramo polaziti od saznanja da sa zemljama u razvoju gradimo ekonomske odnose, informativne, kulturne, naučno-tehničke i ostale veze u skladu sa ekonomskim koncepcijama nesvrstanosti i u skladu sa preporukama dva specijalna zasedanja Generalne skupštine UN.

Peto. Među idejne nejasnoće ulazi i jednostrano shvatanje borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, nezavisno od svetskih kretanja. Nisu dovoljno prisutne sve dimenzije te borbe, a posebno u odnosu sa industrijski najrazvijenijim zemljama. A upravo se na relacijama sa tim zemljama i vodi glavna i najteža borba. U konkretnom ponašanju često nije dovoljno sagledano da se borba vodi kako u bilateralnim tako i u multilateralnim okvirima, kako u odnosima sa industrijski razvijenim zemljama tako i u odnosima sa Evropskom ekonomskom zajednicom i sa SEV-om i ostalim multilateralnim ekonomskim grupacijama. Mislim da je u našoj konkretnoj delatnosti nedovoljno prisutna sledeća bitna konstatacija iz rezolucije Jedanaestog kongresa SKJ: »Savez komunista Jugoslavije, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, Savez sindikata Jugoslavije i druge naše društveno-političke organizacije podržavaće napore da se sve napredne političke snage u svetu angažuju na tome da se o ovim pitanjima otvori dijalog između radničkih klasa industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.«

Šesto. Postoji takođe pogrešno shvatanje da je sprovođenje ekonomskih odluka Kolomba (Pete konferencije nesvrstanih zemalja) isključivo stvar organa federacije, republika i pokrajina, a ne i stvar organizacija udruženog rada. Nesumnjivo je da organi federacije, republika i pokrajina imaju svoje veoma krupne, pa i posebne obaveze u implementaciji odluka Kolomba. I mora se samokritički konstatovati da oni nisu bili dovoljno uporni na liniji ostvarivanja tih odluka, odnosno da je trebalo učiniti mnogo

više, bez obzira na mnoge objektivne teškoće. Međutim, uz sve uvažavanje velikih obaveza tih organa, ostaje nesporna činjenica da pravog napretka ne može biti sve dotle dok se udruženi rad neposredno ne uključi u ostvarivanje ekonomskih odluka konferencija nesvrstanih zemalja. To saznanje nije svuda dovoljno prisutno. Organizacije Saveza komunista morale bi se mnogo aktivnije angažovati baš na tome da se promeni klima u organizacijama udruženog rada, da radnici osete da je u njihovom životnom interesu da se njihove radne organizacije aktivnije uključe u menjanje svetskih ekonomskih odnosa, da se u konkretnoj privrednoj praksi bore za ostvarenje osnovnih ekonomskih odluka konferencija nesvrstanih zemalja.

Po mom mišljenju, to su neke od idejnih nejasnoća sa kojima bi organizacije Saveza komunista trebalo da se suoče i da putem idejnih raščišćavanja obezbede aktivan odnos u rešavanju tih krupnih problema. Društveno-političkom akcijom treba postići idejni zaokret u svim sredinama našeg društva, naročito u osnovnim organizacijama udruženog rada. U politici privređivanja, u planiranju i u poslovanju organizacija udruženog rada morala bi biti stalno prisutna strategija borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, i u tom kontekstu i konkretni zaključci Pete konferencije nesvrstanih zemalja. Oni se, ako ih rezimiramo, sastoje u sledećem:

Poverenje u vlastite snage zemalja u razvoju garantija je za izgrađivanje novog međunarodnog ekonomskog poretka. Zemlje u razvoju moraju biti čvrsto rešene da kolektivnom snagom u pregovorima obezbede svoja zakonita privredna prava u međunarodnim poslovima. Treba iskoristiti velike mogućnosti za saradnju među nesvrstanim zemljama na području finansijskog, tehničkog, trgovinskog i industrijskog razvoja. Pogrešno je shvatanje da svet u razvoju predstavljaju isključivo privrede koje su među sobom slične, jer zemlje u razvoju raspolažu raznovrsnim bogatstvom i nalaze se na različitim stepenima privredne razvijenosti. Potrebno je razvijati zajedničke mehanizme kako bi zemlje u razvoju u celini iskoristile ono čime se među sobom dopunjuju, svoje bogatstvo i sposobnosti, i to na takav način da to bude u zajedničkom interesu privrednog napretka. Princip oslanjanja na vlastite snage je za svakog ponaosob i za sve zajedno u skladu sa ciljevima novog međunarodnog ekonomskog poretka i to je u isto vreme veoma značajno za jačanje solidarnosti nesvrstanih zemalja i drugih zemalja u razvoju u njihovoj borbi za samostalnost. U strategiji međunarodne privredne saradnje i u afirmisanju odnosa među njima nesvrstane zemlje treba da šire svoje odnose sa ostalim državama, kako sa razvijenim kapitalističkim državama tako i sa socijalističkim državama, naravno, vodeći pri tom brigu o poštovanju nacionalnog suvereniteta, ravnopravnosti i uzajamne koristi. U izgrađivanju novog međunarodnog ekonomskog poretka posebnu pažnju treba posvetiti stvaranju novog novčanog i finansijskog sistema, koji će biti sastavni deo novog poretka. Zato je

neophodno razvijati ustanove i mehanizme finansijske saradnje među zemljama u razvoju kako bi finansijski tokovi među njima postali jači, ekonomičniji, raznovrsniji i usklađeniji, kako bi ojačali njihovu sposobnost u pregovorima sa industrijski razvijenim zemljama za preuređenje međunarodnog monetarnog sistema. Potrebni su dogovori za prikupljanje i usklađivanje podataka o finansijskim tokovima i politici bilateralne i multilateralne finansijske saradnje među zemljama u razvoju. Treba pronaći kompenzacione valute koje bi se oslanjale na privredne mogućnosti nesvrstanih zemalja i drugih zemalja u razvoju. Formiranje višenacionalnih preduzeća jeste jedan od oblika saradnje u proširivanju robne razmene, ekonomske saradnje i transporta. Potrebna su međusobna savetovanja zemalja u razvoju — proizvođačima i korisnicima kako bi se obezbedile uzajamno prihvatljive cene i uslovi za međusobnu kupovinu i prodaju, te na taj način ojačala njihova kontrola i suverenitet nad vlastitim prirodnim bogatstvima, sredstvima za proizvodnju, transportom i razmenom. Korišćenje sadašnjih i budućih tehničkih mogućnosti zemalja u razvoju, uključujući studije o korisnosti pojedinih investicija i predinvesticione analize, kao i konstatacije o mogućnosti saradnje u specijalizovanim tehničkim programima sastavni su deo veoma važnih nastojanja. Treba ukazati na saradnju u razvijanju kontakata među nacionalnim i regionalnim centrima za transfer i razvoj tehnologije. Veoma su široke mogućnosti saradnje naučnikâ i stručnjakâ zemalja u razvoju, što će doprineti jačanju zajedničke strategije saradnje u nauci i tehnologiji.

Namerno sam se zadržao na širem osvrtu na privrednu deklaraciju i akcioni program privredne saradnje nesvrstanih zemalja, koji su bili prihvaćeni na Konferenciji u Kolombu. To sam učinio zato što smatram da je za širu društveno-političku aktivnost organizacija Saveza komunista u prevazilaženju određenih idejnih nejasnoća veoma značajno da postoje kako strateška koncepcija borbe za novi međunarodni ekonomski poredak tako i konkretni zaključci konferencije nesvrstanih zemalja. Ukoliko Savez komunista uspe da na tim osnovama postigne idejna pomeranja u našim organizacijama, ukoliko uspe da razvije takvu društvenu klimu u kojoj će se kod radnika produbljivati saznanje da je u njihovom interesu što aktivnije uključivanje udruženog rada u proces menjanja međunarodnih ekonomskih odnosa, utoliko možemo očekivati veće rezultate.

Naša usmerenost na izgrađivanje novog međunarodnog ekonomskog poretka nije isključivo rezultat zaključaka konferencija nesvrstanih zemalja. Oni koji tako misle zaboravljaju da je takvo naše opredeljenje organski, sastavni deo našeg društveno-političkog i ekonomskog sistema, da je sastavni deo ostvarivanja načela našeg Ustava. Takva naša usmerenost, koja proizlazi iz bića našeg socijalističkog samoupravnog društva, u suštinskom pogledu se podudara sa nastojanjima nesvrstanih zemalja za menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa. Prema tome, sprovođenje u život

ekonomskih odluka Pete konferencije nesvrstanih zemalja, implementacija Kolomba, sastavni je deo ostvarivanja našeg opredeljenja, koje je jasno definisano u našem Ustavu.

U Ustavu piše da se »Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija zalaže... za razvijanje takve međunarodne saradnje koja obezbeđuje ravnopravne ekonomske odnose u svetu, suvereno raspolaganje nacionalnim prirodnim bogatstvima i stvaranje uslova za brži razvitak nedovoljno razvijenih zemalja... Zalažući se za svestranu političku, ekonomsku, naučnu i kulturnu saradnju sa drugim narodima i državama, SFRJ, kao socijalistička zajednica naroda, zastupa gledište da ta saradnja treba da doprinosi stvaranju onih demokratskih oblika povezivanja država, naroda i ljudi koji odgovaraju interesima naroda i društvenom napretku, i u tom pogledu ona je otvorena zajednica«.

Za sadašnje svetske privredne tokove svakako je karakteristično da se u svetskim relacijama još više pogoršava ekonomski položaj zemalja u razvoju, odnosno da se produbljuje provalija između industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Iako je u deklarativnom smislu u svetu opšteprihvaćena potreba uvođenja novog međunarodnog ekonomskog poretka, industrijski razvijene zemlje vode takvu politiku da svoje ekonomske probleme rešavaju na račun zemalja u razvoju i u praksi se suprotstavljaju menjanju međunarodnih ekonomskih odnosa. Podatak o tome da industrijski razvijene zemlje, uprkos produženoj ekonomskoj recesiji, niskoj stopi rasta bruto-nacionalnog proizvoda i visokoj nezaposlenosti, ipak ostvaruju visoke suficite u platnom bilansu, rečito govori o tome da one teret svojih ekonomskih nedaća uspevaju da prenose na zemlje u razvoju. Taj trend je veoma zabrinjavajući.

S druge strane, tačna je i konstatacija da je u porastu privredna snaga mnogih nesvrstanih zemalja, a takođe da je u porastu značaj njihove uloge u svetskoj razmeni i u međunarodnim ekonomskim odnosima uopšte. Prema tome, naše mogućnosti daljeg proširivanja ekonomske saradnje sa zemljama u razvoju ne bismo smeli posmatrati samo kroz prizmu ekonomske situacije najmanje razvijenih zemalja, niti pak samo kroz prizmu položaja i uloge zemalja izvoznica nafte. Prema ekonomski najmanje razvijenim zemljama imamo posebne obaveze, koje proizlaze iz principa solidarnosti, i koje ispunjavamo. Sa zemljama OPEC-a imamo relativno razvijene odnose i dobre šanse za perspektivu. Posebnu pažnju treba da posvetimo daljem razvoju ekonomske saradnje sa onim zemljama u razvoju koje ne ulaze ni među najnerazvijenije, ni među izvoznice nafte. A u pogledu sagledavanja realnih mogućnosti proširivanja ekonomske saradnje sa njima nije dovoljno da se to meri jedino na osnovama kretanja nacionalnog dohotka po stanovniku. Potrebni su širi kriteriji i celovitija shvatanja. U tom pogledu smatram da bi posebnu pažnju trebalo pokloniti sagledavanju realnih ekonomskih mogućnosti kojima raspolažu te zemlje u rešavanju vlastitih akutnih problema i problema u međunarodnim ekonomskim zbivanjima. Izdvojio bih tri problema:

— cene sirovina, režim proizvodnje i cene proizvoda koji su predmet međunarodnih sporazuma;

— uslovi finansiranja i obim investicija u zemljama u razvoju za njihov ubrzaniji razvoj;

— rešavanje problema međunarodnog valutnog sistema, kao i način plaćanja u međusobnim odnosima zemalja u razvoju.

Razvoj događaja je potvrdio svu opravdanost zahteva za formiranje i razvijanje institucija i mehanizama finansiranja saradnje zemalja u razvoju kako bi finansijski tokovi među njima postali intenzivniji i kako bi se time jačala njihova realna sposobnost u pregovorima sa industrijski razvijenim zemljama. Veoma je značajna i pojačana saradnja u oblasti nauke, tehnologije, kulture i informacija. Pored problematike transfera tehnologije, u razmatranju međusobnih odnosa zemalja u razvoju i njihovih odnosa sa industrijski razvijenim zemljama dobija sve više u značaju i problematika upotrebe nuklearne energije i razvoj elektronike.

Sve su to problemi o kojima su na Petoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Kolombu bili zauzeti sasvim konkretni stavovi i definisana odgovornost svih nesvrstanih zemalja. Oni su i predmet intenzivnih priprema za Šestu konferenciju nesvrstanih zemalja, kako bi se na njoj mogao dati nov podsticaj daljem razvijanju ekonomskih odnosa među nesvrstanim zemljama i jačanju njihove zajedničke pregovaračke pozicije u odnosima sa industrijski razvijenim zemljama.

Osnovne organizacije Saveza komunista trebalo bi da se zalažu za to da se naša međunarodna ekonomska komponenta ugradi u sve rasprave o privređivanju u svim osnovnim organizacijama udruženog rada. Jednostrano i prilično neefikasno bi bilo kada bi se rasprave o ekonomskim problemima ograničavale samo na parcijalno razmatranje, bez pravog povezivanja sa učešćem udruženog rada u međunarodnoj podeli rada. U interesu veće produktivnosti rada i postizanja veće konkurentske sposobnosti na svetskim tržištima veoma je značajno da radnici međunarodnim merilima ocenjuju uloženi rad po jedinici proizvoda. Za obezbeđivanje dobrog privređivanja je, dakle, od bitnog značaja da je stalno prisutna naša međunarodna ekonomska komponenta.

S tim je najprisnije povezana potreba ažurnog, dobrog i svestranog informisanja radnika u udruženom radu. To mora postati sistem stalnog informisanja. On mora obavezno da uključuje i međunarodne ekonomske tokove, zbivanja na svetskim tržištima, naročito na onim na kojima nastupa dotična organizacija udruženog rada. Bez takve svestrane stalne informisanosti nije moguće vrednovanje rezultata rada. Pored tekućeg praćenja međunarodnih ekonomskih kretanja potrebno je da radnici budu upoznati sa mogućim pravcima svetskog privrednog razvoja kako bi na taj način pravovremeno uočavali nove trendove i kako bi naše radne organizacije nalazile odgovarajuće mesto u tim zbivanjima.

Treba produžiti pojačana nastojanja za proširenje i sadržajno obogaćivanje ekonomske, finansijske, naučno-tehničke, kulturne,

informativne i druge saradnje sa zemljama u razvoju. Nikako nije dovoljno razvijati samo robnu razmenu, već je neophodno podsticati ostvarivanje viših oblika saradnje. Nužno je postići dugoročne proizvodne kooperacije, poslovno-tehničku saradnju, zajednička ulaganja. Treba izlaziti sa celovitijim ponudama, te povezivati inženjering, projektantsku i konsultantsku delatnost sa proizvodnjom opreme i druge robe koja se ugrađuje u objekte.

Iako se oseća određena tendencija rasta ekonomske saradnje sa zemljama u razvoju, ne možemo zatvarati oči pred podatkom da i dalje zaostajemo iza onih proporcija koje smo sebi postavili u planu.

Organizacije Saveza komunista trebalo bi da posebnu pažnju posvećuju kompleksnom problemu sklapanja ugovora sa stranim firmama. Naročito je to osetljivo kada je reč o ugovorima sa firmama koje pripadaju takozvanim multinacionalnim kompanijama. Naš je osnovni interes da u pregovorima i pri sklapanju ugovora učinimo sve da se afirmišu novi odnosi. Kao minimum treba da postignemo bar to da ne pristanemo na uslove koje pokušavaju da nam nametnu multinacionalne kompanije. Jasno je da moramo biti realni i da ne možemo u svakom ugovoru obezbediti puno poštovanje svih načela novog međunarodnog ekonomskom poretka. Međutim, to osećanje za realnost ne bi smelo da nas dovodi dotle da upadamo u takav prakticizam u kome bismo zbog nekog pogrešnog shvatanja »poslovne logike« pristajali na praksu starih, neravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa. Ne možemo prihvatiti zaključivanje, recimo, takvih ugovora o kupovini licenci koji nam vezuju ruke, koji našim radnim organizacijama sužavaju prostor na inostranim tržištima. Takođe ne možemo pristajati na takve ugovore o kupovini licenci koji bi kočili razvitak našeg naučnoistraživačkog rada, odnosno koji bi nas objektivno pasivizirali na tom području i stavljali u isključivu zavisnost od rezultata nauke i tehnologije u inostranstvu. Mi smo otvoreno društvo i kao takvo povezano sa svetskim naučnim i tehnološkim tokovima. Međutim, ta otvorenost nipošto ne sme da znači zanemarivanje našeg naučnoistraživačkog rada. Bilo bi veoma loše kada bismo se preterano oslanjali na kupovinu stranih licenci, a zanemarivali samostalan istraživački rad u našim radnim organizacijama. U čitavom kontekstu ove problematike trebalo bi kao minimum obezbediti bar to da naši radnici budu svestrano obavešteni o uslovima pod kojima se sklapa neki ugovor, kao i sa njegovim odredbama.

Efikasno uključivanje u menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa nije mogućno bez produbljenog naučnog rada. Na organizacijama Saveza komunista je velika obaveza da u najvećoj mogućoj meri podstiču naučni i istraživački rad, bez kojeg nema napretka. I da u radnim organizacijama, u tretiranju ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju, u težnjama ka višim oblicima saradnje, ukazuju na veliki značaj transfera tehnologije i znanja.

Aktivnije i neposrednije uključivanje udruženog rada u svetske tokove menjanja međunarodnih ekonomskih odnosa čini veoma kompleksnu materiju. Ograničio sam se samo na neke vidove delatnosti organizacija Saveza komunista. Mislim da je bitno da se gaji takva idejna i politička klima koja će u svim sredinama podsticati na konkretno aktivno uključivanje u borbu za novi međunarodni ekonomski poredak.

Augustin Papić

Međunarodna saradnja za razvoj

(Peti UNCTAD — poruke za Šesti samit nesvrstanih)

Napori zemalja u razvoju (ZUR) na liniji ubrzanijeg ekonomskog razvoja, podržani donekle od strane međunarodne zajednice, ne daju očekivane rezultate. Nizak nivo društvenog bruto-proizvoda (DBP), brži rast stanovništva i spore stope njegovog rasta uticali su na opadanje učešća ZUR, posebno u pogledu rasta DBP po stanovniku u odnosu na razvijeni svijet. Na primjer, u posljednjih pola stoljeća (1925—1975) učešće ZUR u stanovništvu svijeta povećano je sa 39% na 49%, a učešće u DBP je smanjeno sa 15% na 12%. Društveni DBP po stanovniku ZUR u odnosu na ovaj proizvod po stanovniku razvijenih zemalja Zapada (RZ) smanjen je u 1975. godini na samo 8% prema 14% u 1925.

Krajem ovog perioda, u 1975. godini, odnosi između raznih grupacija zemalja svijeta izgledali su ovako:

	Stanovništvo		Bruto domaći proizvod			
	Miliona	% učešća	Milijardi dolara	% učešća	Dol. po stanov.	% učešća
Svijet	3.967,0	100	6.206,6	100	1.570	31
Razv. zem. Zapada	794,5	20	4.079,4	66	5.140	100
ZUR	1.887,5	48	862,2	14	460	9
Soc. zemlje Ist. Evrope	363,1	9	964,1	16	2.660	52
Soc. zemlje Azije	901,3	23	300,9	5	330	6

Iako gornji podaci o visini DBP imaju slabosti (metodološke, a posebno u obračunu kursa dolara), zbog čega postoje i neke razlike između navedena dva izvora, oni, ipak, ukazuju na veliku zaostalost ZUR. Istovremeno, unutar prosjeka za ZUR javljaju se veliki rasponi: BNP zemalja većih izvoznika nafte bio je 851 dolar; a unutar prosjeka ostalih ZUR (382 dolara) rasponi se kreću između 135 dolara za najmanje razvijene do 1.172 dolara za najrazvijenije među ZUR. Individualni rasponi se kreću u odnosima 1:153 (Ruanda — Kuvajt).

Novije procjene o stopi rasta BDP zemalja u razvoju u Drugoj dekadi razvoja (1970—1980) od 5,6%, odnosno 2,9% po stanovniku, pokazuju zaostajanje iza planirane stope od 6%, pri čemu postoje značajne razlike među ZUR.

S druge strane, BNP po stanovniku ZUR (obračunato u stalnim cijenama iz 1970. godine) povećan je sa 224 na samo 283 dolara, odnosno rastao je po stopi od 3,4% godišnje. Postoje značajne razlike među grupacijama ZUR: zemlje-izvoznice nafte beleže rast od 379 na 559 dolara (godišnja stopa rasta 6,6%; zemlje neizvoznice nafte — od 439 na 566 dolara ili 3,6% godišnje, a najmanje razvijene zemlje od 89 na samo 96 dolara, ili 1% godišnje.

Usporene stope rasta i recesija, nezaposlenost, inflacija, platnobilansne neusklađenosti i monetarni poremećaji u privredama razvijenih zemalja Zapada, teško pogađaju i prenose se na zemlje u razvoju. Ekonomisti i državnici razvijenih zemalja to stanje pripisuju cikličnim poremećajima (koji su, inače, imanentni kapitalističkom sistemu), potcjenjujući pri tom dugoročne, strukturne neusklađenosti. Niz industrijskih grana razvijenog svijeta, posebno Zapadne Evrope — tekstilna industrija, industrija vještačkih vlakana, industrija čelika, brodogradnja — nalazi se u krizi, ima velike gubitke u poslovanju, niz preduzeća se likvidira. Industrijske grane koje se baziraju na nafti — rafinerije, petrohemija, industrija vještačkih đubriva — ulaze u krizne uslove, koji će biti sve izrazitiji ukoliko zemlje OPEC razvijaju sopstvene kapacitete prerade nafte, izvoze ove proizvode, i eventualno uslovljavaju isporuke nafte kupovinama navedenih proizvoda. Poznati su problemi i slabosti poljoprivrede u zemljama Zapadne Evrope.

Izvori konkurencije navedenim granama ne dolaze više isključivo iz Japana, nego i iz zemalja u razvoju, koje sve uspješnije razvijaju preradu sopstvenih sirovina i koriste druge prednosti svjetske ekonomske razmjene.

Sve to ukazuje da rješenja ekonomskih teškoća u razvijenim zemljama leže prije svega u restrukturiranju njihovih privreda, otvarajući tako više prostora za razmjenu sa ZUR. Istovremeno, intenzivnija saradnja sa ZUR može podstaći prevazilaženje kratkoročnijih, cikličnih poremećaja, te su neprihvatljive teorije prema kojima najprije treba razriješiti ekonomske teškoće razvijenih zemalja, pa onda intenzivirati saradnju sa ZUR.

I

Sredinom ove dekade dramatično je otvoren problem energije, prije svega nafte — u više međusobno povezanih dimenzija: sa stanovišta brzih stopa rasta i strukture potrošnje, a posebno u pogledu cijena. Putem povećanja cijena i ovladavanja rentom ZUR izvoznice nafte djeluju na smanjivanje dominacije monopola petrolejskih kompanija i eksploataciju ovih pretežno siromašnih zemalja. To izrazito potvrđuju prava na raspolaganje svojim prirodnim izvorima — do sada najizrazitiji slučaj u realizaciji ovog principa.

Potrošnja (i proizvodnja) energije rapidno je rasla u ovom stoljeću: sa 532 mil. tona (nafte, odnosno ekvivalenta) u 1900. godini na 5.579 mil. tona ili 10,5 puta.

Tehnološke promjene i razvoj ogromno su uticali na rast potrošnje nafte i prirodnog gasa i na njihovo učešće u ukupnoj energetskoj potrošnji. Nafta bilježi oko 12 puta bržu stopu rasta od ukupne potrošnje energije (sa 21 na 2.511 mil. tona u prеđašnjem periodu). U 1975. u odnosu na 1925. godinu učešće tvrdih goriva (uglja) palo je sa 82,9% na 32,8%, dok je učešće tekućih goriva i prirodnog gasa povećano sa 16,5% na 64,5%; a učešće hidroelektrične i nuklearne energije beleži skromno povećanje — od 0,7% na 2,8%.

Promjene u strukturi najizrazitije su kod najvećeg potrošača i uvoznika energije — razvijenih zemalja Zapada, uz izrazit pad potrošnje tvrdih goriva, u kojima je većina ovih zemalja inače bogata. Učešće tekućih goriva i prirodnog gasa u rečenom periodu povećano je sa 15,6% čak na 72,6%. Te zemlje su bile glavni uvoznici nafte, do nedavno najjeftinije energije. Tako su u 1976. godini zemlje OECD trošile 1.891,6 mil. tona ili 2/3 svjetske potrošnje, a uvozile su 1.333 mil. tona nafte — 70% ukupne potrošnje. Zemlje u razvoju, prije svega proizvođači nafte (OPEC), izvozile su približnu količinu — 1.320 mil. tona ili 3/4 svoje proizvodnje. Tek nakon 1973. uslijedio je pad proizvodnje nafte u ovim zemljama (u 1978. za 3,4% u odnosu na 1973), dok je ukupna svjetska proizvodnja povećana za 8%.

Niske cijene bile su osnovni faktor podsticaja navedene strukture u potrošnji energije, i orijentacije razvijenih zemalja i petrolejskih monopola na eksploataciju naftnih izvora ZUR. Cijene nafte (oko 1,80 dolara po barelu) bile su još 1972. niže od cijena koje su važile skoro četvrt stoljeća ranije — 2,68 dolara u 1948. godini. Kada uvjeravanja, pregovaranja i slični pokušaji od strane zemalja OPEC-a nisu dali rezultata, uslijedilo je jednostrano povećanje cijena (u etapama) do 11,65 dolara u januaru 1974, da bi ovih dana dostigle visinu između 18—23,5 dolara.

Razvijene zemlje, preko povećanja svojih izvoznih cijena, posebno opreme, naoružanja, u stvari izvoza inflacije, kompenzirale su porast cijena iz 1974, a plasman kapitala zemalja OPEC-a u njihove ekonomije predstavlja dodatnu korist za ove zemlje. Njihovi bilansi plaćanja brzo su sanirani, u stepenu u kome su poremećaji izazvani porastom cijena nafte — pa i u SAD[1], a oni Zapadne Njemačke i Japana bilježe i dalje viškove.

Razvijeni svijet je reagirao sa teškim optužbama i prijetnjama protiv zemalja OPEC-a: da ugrožavaju rast svjetske privrede, da izazivaju inflaciju i dovode u pitanje egzistenciju svjetskih privrednih odnosa. U suštini, u pitanju su gubici dohotka ranije prelijevanog iz zemalja OPEC-a i profita petrolejskih monopola,[2] do kojih je došlo usled politike zemalja proizvođača nafte što je one vode u cilju valorizacije svojih prirodnih resursa (koji se iscrpljuju), ubrzanja svog privrednog razvoja i deverzificiranja svojih privrednih struktura.

Ranija povećanja cijena nafte, iako su usporila rast njene potrošnje, nisu dovela do sklada između ponude i tražnje. To posebno nakon iranske revolucije i nespremnosti drugih zemalja OPEC-a da proizvode naftu preko mogućnosti racionalne upotrebe dohotka kojega ona donosi, što je oživelo i pojačalo špekulacije petrolejskih monopola. Zbog toga zemlje izvoznice nafte sa punim opravdanjem upozoravaju razvijeni svijet na potrebu štednje i ra-

---

[1] Sjedinjene Američke Države imaju najveći deficit u bilansu plaćanja, ali teškoće nisu izazvale zemlje OPEC-a. Naime, u periodu 1974—1977. SAD su uvezle iz zemalja OPEC-a 106 milijardi dolara, izvezle 70 i primile 38 milijardi dolara investicija. Bilans je u korist SAD. Vidi H. Magdoff, *The U. S. Dollar, Petrodollars, and U. S. Imperialism,* Monthly Review, New York, januar 1979.

[2] Učetverostručenje cijena nafte u 1974. godini bilo je prilika da se profit petrolejskih kompanija više nego udvostruči. Njihovi profiti u 1972. godini — pred značajno povećanje cijena nafte u 1973. i 1974. — bili su 5,8 milijardi, a 1974. se popeli na 12,6 milijardi dolara. Bilans pet američkih najvećih svjetskih petrolejskih kompanija (»pet sestara«) pokazuje u 1978. povećanje »neto dohotka« za 9% u odnosu na 1977, iako uz nižu potrošnju nafte za 7% i nižu proizvodnju rafinerija nafte za 1% (»Petroleum Economist«, mart 1974. i mart 1975).

cionalnog korištenja nafte i drugih energetskih resursa, kao i protiv špekulacija petrolejskih monopola, posebno oko cijena.[3]

Međutim, i pored pozitivnih dostignuća zemalja OPEC-a, ne može se govoriti o njihovoj punoj nezavisnosti i ravnopravnim odnosima sa petrolejskim monopolima i privredama razvijenog svijeta. Petrolejski monopoli i transnacionalni kapital još uvijek drže u svojim rukama tehnologiju i opremu za proizvodnju i preradu nafte, geološke nalaze izvora nafte i gasa, veći dio transporta nafte i derivata i dominiraju tržištem, a posebno distribucijom naftinih derivata. Najveći dio viškova zemalja OPEC plasiran je u banke ili državne obveznice razvijenog svijeta, koji ga koristi prema svojim potrebama, i koji može da zamrzne korištenje ovih kapitala. Da ne govorimo o ovisnosti zemalja OPEC u pogledu uvoza hrane i potrošnih dobara, tehnologije i opreme za vlastiti razvoj, naoružanja i slično. Ipak, sve zemlje OPEC nisu u ovom pogledu u identičnom položaju, niti se jednako ponašaju u odnosu na cijene nafte. Sve veći broj, osobito onih orijentisanih na socijalističku izgradnju, čini uspješnije napore u pravcu što punije nezavisnosti.

Dok razvijene zemlje optužuju zemlje OPEC zbog porasta inflacije (izazvane povećanjem cijena nafte), one istovremeno nisu spremne da se, zajedno sa petrolejskim kompanijama, odreknu visokih poreza i profita koje ostvaruju na derivatima nafte. Primjer Francuske pokazuje da su u prodajnim cijenama petrolejskih proizvoda porezi vlade i profiti petrolejskih kompanija iznosili u 1970. godini 89,9%, a nakon prvog velikog porasta cijena u 1974. 63,7%. To znači da su u 1974. cijene naftinih derivata mogle ostati na nivou iz 1970. godine ukoliko bi se vlada i kompanije zadovoljile sa 44% učešća u cijeni ovih proizvoda. Slično je i sa drugim zemljama.

Šok oko cijena nafte nije uticao na dovoljnu štednju i preorijentaciju na druge energetske izvore. Najnovije cijene će izazvati — barem prema izjavama datim na nedavnom sastanku šefova država i vlada sedam najrazvijenijih zemalja OECD u Tokiju — preorijentaciju na štednju nafte, na domaće resurse (ugalj, hidro i nuklearnu energiju), na korištenje i razvoj nekonvencionalnih izvora energije.[4] Nadajmo se da će teškoće s energijom izvući na

---

[3] Pred najnovije povećanje cijena takozvane *ad hoc* prodaje nafte na Roterdamskom tržištu su cijene dostigle i do 40 dolara po barelu. Singapurski »The Sunday Times« od 3. juna 1979. registruje slučaj japanske kompanije koja je iransku naftu, kupljenu po tada regularnim cijenama, prodala u Roterdamu po cijenama *ad hoc* tržišta i na 700.000 tona nafte zaradila između 12—15 miliona jena.

[4] Sa ovog stanovišta nesvrstane zemlje su pozdravile odluke Generalne skupštine UN o sazivanju Međunarodne konferencije o novim i obnovljenim izvorima energije (u 1981. godini).

svjetlost dana i mnoštvo tehničkih dostignuća koja su prikrivana u uslovima jeftine nafte.[5]

Situacija u vezi s naftom i poremećaji u snabdijevanju — koje mogu da izazovu unutrašnje promjene u samo jednoj zemlji, značajnom izvozniku, kao što je Iran[6] — ukazuju na ranjivost razvijenog svijeta u odnosu na energetske i sirovinske resurse iz ZUR, i na povećanu međusobnu zavisnost razvijenih i nerazvijenih. Pri tom je očigledno da će razvijeni svijet koristiti svoje ogromne ekonomske potencijale, uključujući i ucjene (na primjer, nagovještaji o trampi žita za naftu), zatim političke uticaje, sve do spremnosti na vojne intervencije i diverzije,[7] da bi osigurao neometane tokove energije i sirovina.

Socijalističke zemlje Istočne Evrope i Azije za sada su van »energetske drame«. Zahvaljujući energetskim, prije svega, petrolejskim resursima SSSR-a (koji je jedan od najvećih proizvođača nafte — 18,4% svjetske proizvodnje u 1978. godini), socijalističke zemlje Istočne Evrope su neto izvoznici nafte, što vrijedi u manjoj mjeri i za Kinu. Međutim, očevidna je usmjerenost SSSR i zemalja SEV na štednju nafte.[8]

Energija i nafta predstavljaju krupna pitanja svjetske privrede naročito posljednjeg kvartala ovog stoljeća. Ona se ne mogu rješavati izolovano, već u sklopu ukupnih napora za razvoj i ravnopravnu ekonomsku saradnju na principima novog međunarodnog ekonomskog poretka. U tom sklopu posebno su teški problemi

---

[5] Poznati američki ekonomist P. A. Samuelson, tražeći krivca za energetsku »gužvu«, kaže, između ostalog: »Velike petrolejske kompanije prve su se setile (upravo one koje u svojim ladicama imaju neiskorišćene patente) da bi primena tih patenata omogućila vožnju »Kadilaka« do sto milja sa upotrebom kukuruznog alkohola. Prošle godine one su zaključile da mogu zaraditi pare prodajući naftu i gas. Ove godine one su instruirale svoje plaćenike-kongresmene da iskoriste monopolsku situaciju; njihove marionetske države u Perzijskom zalivu nalaze se na istoj liniji« (*Tragikomedija energetske krize,* »Newsweek«, 2. jul 1979).

[6] Ukazujući na to koliko su sirovine iz zemalja u razvoju bitne za razvijeni svijet, promjene u Iranu karakterišu se kao »nova i velika opasnost za bezbjednost industrijskih zemalja Zapada u 1980-im« (»Strategic Balance«, 1978).

[7] Ministar odbrane SAD H. Brown, govoreći nedavno o ovisnosti Altantskog pakta o nafti sa Bliskog istoka, a time i o opasnosti da bude uvučen u sukob na ovom »nestabilnom području«, informiše (i prijeti) o korpusu od 18.000 posebno obučenih vojnika svih rodova, koji u svakom momentu mogu da budu upućeni u bilo koje područje na svijetu (izvor: AP, New York, 24. jun 1979).

[8] Na nedavnom trodnevnom sastanku zemalja-članica SEV dogovoreno je da izgradnjom nuklearnih centrala planiranih za period 1981—1990. treba godišnje uštediti 70 miliona tona nafte. SSSR se obavezao da će u periodu 1981—1985. povećati isporuke energije drugim zemljama SEV za 20%. Inače, za 1979. SSSR se obavezao da isporuči tim zemljama 80 miliona tona nafte, od čega je u prva tri mjeseca već isporučeno 30 miliona tona. Istovremeno, u svim zemljama preduzimaju najstrože mjere štednje energije (»Financial Times«, 28. i 30. jun 1979).

zemalja u razvoju-uvoznika energije, nafte,[9] ali se oni mogu rješavati dosta uspješno u okviru adekvatnije saradnje među ZUR.

II

Tokom ove dekade svjetska trgovina bilježila je bržu stopu rasta od proizvodnje u svijetu. To posebno vrijedi za trgovinu industrijskim prerađevinama. Obim proizvodnje u svijetu u 1977. godini bio je za 36% veći od onoga u 1970; istovremeno, obim izvoza povećan je za 52%, a njegova vrijednost čak za 3,6 puta (na 1,1 milijardu dolara). U okviru ovih prosjeka obim izvoza razvijenih zemalja brže je rastao (u 1977. za 56% od onoga ZUR od 38%). Učešće ZUR u svjetskom izvozu u 1977. godini povećano je na 25,4%, prema 17,9% u 1970. i 20,7% u 1963. godini. Povećanje učešća dolazi zbog izvoza nafte zemalja OPEC, dok je u 1977. učešće ostalih ZUR bilo ispod onog u 1963. godini (12,3% prema 14,6%). Istovremeno, dok zemlje OPEC-a akumuliraju značajne viškove u platnim bilansima, povećani su deficiti ostalih ZUR.

Opadanje učešća ZUR-neproizvođača nafte, a brži rast učešća zemalja proizvođača nafte karakteristično je za posljednjih sedam godina. To je dovelo do ukupnog povećanja učešća ZUR u svjetskom izvozu na 1/4. Sa stopom rasta obima izvoza od 5,1% (u periodu 1970—77) ZUR nisu dostigle rast planiran za Drugu dekadu (nešto iznad 7%). Na drugoj strani, rast uvoza od 9,3% (za isti period) premašuje rast planiran za dekadu (nešto ispod 7%). U 1978. godini pokazuje se znatan porast vrijednosti svjetskog izvoza (za 15,4%), u čemu, međutim, ZUR bilježe skromno povećanje od samo 4,5%, uglavnom zbog pada vrijednosti izvoza zemalja-izvoznica nafte (za 3,2%). Odnosi razmjene, izuzev zemalja-izvoznica nafte, nisu bili povoljni za ostale ZUR. U 1976. zbog bržeg rasta uvoznih cijena (indeks 226 u odnosu na 1970) od izvoznih (indeks 196), odnosi razmjene pogoršani su čak za 13%.

U 1977. u odnosu na 1963. godinu industrijske prerađevine povećale su svoje učešće u izvozu ZUR sa 10,9% na 35,7% (bez izvoznica nafte, kod kojih preko 9/10 izvoza otpada na ovaj pro-

---

[9] Ozbiljno treba da zabrinjava naš odnos prema problemima energije i, posebno, nafte. Još nije donesen kompleksan energetski bilans ni program razvoja. Tek u julu ove godine, znači, sredinom četvrte godine tekućeg srednjoročnog perioda, postignut je dogovor o razvoju kapaciteta za preradu nafte. Odlaganje je bilo posljedica traženja izrazito većih kapaciteta za preradu (a time i uvoz nafte) od onih koji su globalno bili dogovoreni u srednjoročnom planu. Ili, iako je već u 1978. godini potrošnja mazuta za 26% premašila potrošnju planiranu za 1980. godinu, a proizvodnja električne energije iz kapaciteta na tečna goriva bila za 16,6% veća od one koja je predviđena u planu za 1980. godinu (podaci SIV-a), a umjesto mjera štednje, donedavno su bile u toku rasprave oko izgradnje novih kapaciteta za proizvodnju električne energije na tečna goriva.

izvod). Istovremeno, izvoz hrane i sirovina smanjen je sa 57,8% na 48,7%.

Jedanaest, zapravo osam zemalja, među kojima je i Jugoslavija, glavni su izvoznici industrijskih prerađevina iz ZUR. Međutim, u posljednjih deset godina (1965—1975) raste učešće zemalja u kojima djeluju transnacionalne korporacije, dok opada učešće Jugoslavije (sa 13,4% na 8,2% ukupnog izvoza ovih ZUR), Indije i Pakistana. Inače, ovaj izvoz ZUR bio bi veći da nije bilo uvoznih restrikcija od strane razvijenih zemalja, koje se pravdaju zaštitom domaće proizvodnje, opasnostima zbog otpuštanja radnika ili regionalnih poremećaja u pojedinim zemljama (zbog zatvaranja fabrika). Međutim, uvoz industrijskih prerađevina iz ZUR predstavlja samo oko 2% ukupne potrošnje ovih proizvoda u razvijenim zemljama. Naprotiv, ograničavanje ovog uvoza može samo da pogodi izvoz razvijenih zemalja u ZUR, koji je u 1976. godini bio za 4,3 puta veći od uvoza iz ovih zemalja, a time i ukupnu zaposlenost u razvijenom svijetu.[10]

III

Realizacija ciljeva Druge dekade razvoja i sprovođenje novog međunarodnog ekonomskog poretka (NMEP) na međunarodnom planu predmet su kontinuiranih razmatranja i pregovaranja. Peti UNCTAD, koji je održan maja ove godine u Manili, predstavlja najnoviju fazu pregovora o pitanjima trgovine i razvoja i u tekućim uslovima daje najpotpuniji pregled stanja, raspoloženja i spremnosti za međunarodnu ekonomsku saradnju za razvoj.

Polazeći od postavke da je UNCTAD pregovaračka konferencija i imajući na umu stavove zemalja u razvoju formulisane u dokumentu iz Aruše (ministarski sastanak »Grupe 77« zemalja u razvoju održan u februaru ove godine), nužno se dolazi do zaključka o nezadovoljavajućim rezultatima V UNCTAD-a. Zbog toga je od interesa sagledati osnovne rezultate, probleme i slabosti ove konferencije i izvući zaključke za dalju aktivnost, posebno nesvrstanih zemalja, a pred VI sastanak šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja na vrhu u septembru ove godine.

U ocjenama V UNCTAD-a nužno je imati na umu da je u pitanju dugoročan proces mijenjanja postojećih i stvaranja novih međunarodnih ekonomskih odnosa, da su rezultati UNCTAD-a izraz ekonomske situacije i uslova u svijetu, kao što i ovi rezultati utiču na pravce, intenzitet i metode dalje saradnje.

U Manili nije postignut napredak po osnovnim pitanjima restrukturiranja svjetske privrede i institucija u oblasti trgovine,

[10] Prema procjenama Sekretarijata GATT-a, protekcionističke mjere industrijskih zemalja u 1975. i 1976. pogodile su 3—5% (30 do 50 milijardi) svjetskog izvoza, pretežno u proizvodima od interesa za ZUR.

reforme međunarodnog monetarnog sistema, transfera tehnologije, pomorstva, saradnje među zemljama sa različitim društveno-ekonomskim sistemom. Puni sporazum je postignut o malom broju pitanja, od kojih većina ima formalni karakter ili ograničeni domet.

Strukturne promjene u svjetskoj privredi, međusobna zavisnost trgovine, razvoja i finansiranja, jedna je od ključnih tema V UNCTAD-a o kojoj nije postignut nikakav rezultat. Zemlje u razvoju opravdano smatraju, imajući u vidu neusklađenosti strukture privreda u svijetu i smetnje razvoju ravnopravne saradnje, a posebno za eliminisanje protekcionizma kojega praktikuju razvijene zemlje, da treba aktivno podsticati strukturne promjene u privredama razvijenih zemalja u pravcu adekvatnije međunarodne podjele rada. Kratkoročne, tekuće mjere ekonomske politike nužno je usklađivati sa navedenim dugoročnim ciljem, u koju svrhu su neophodne globalne konsultacije i dogovori. Međutim, pored restrukturacije svjetske privrede, nužno je restrukturirati principe međunarodne politike i saradnje, kao i institucije, posebno one koje su proizvod starih odnosa (GATT, MMF i slične).

Ne prihvatajući predloge ZUR, razvijene zemlje Zapada su insistirale na kratkoročnim, cikličnim poremećajima, naročito na razmatranju problema energije, što ZUR nisu prihvatile (iako je jedno vrijeme bilo razlike među njima po ovom pitanju). Razvijene zemlje stavljaju u drugi plan strukturne poremećaje i ne uviđaju potrebu aktivnih mjera za njihovo prevazilaženje, koje se prepušta tržišnom mehanizmu. Zbog toga se odbijaju globalne konsultacije. Protekcionizam se tretira kao tendencija, a ne kao realna pojava i opasnost.

Očigledno je da neuspjeh u ovoj ključnoj oblasti ima ozbiljne implikacije na sve ostale oblasti saradnje, i znači odstupanje i odlaganje realizacije stavova definisanih u dokumentu o NMEP.

Izneseni stavovi razvijenih zemalja blokirali su sporazume po osnovnim pitanjima međunarodne trgovine. Zemlje u razvoju su insistirale na tome da se nastave multilateralni trgovinski pregovori (takozvana Tokio-runda)[11] kako bi se realizirao postavljeni cilj — diferencirani i preferencijalni tretman ZUR, dok razvijene zemlje smatraju ove pregovore završenim, te da ostaje kraći period za usvajanje nekih dokumenata.

Nije prihvaćen prijedlog ZUR u pogledu radikalnog poboljšanja i proširenja opšte sheme preferencijala,[12] njene stabilnosti, dužine trajanja i njenog pravnog karaktera, dok su razvijene zemlje

---

[11] Bez ulaženja u rezultate Tokio-runde, napominjemo da se za industrijske proizvode obuhvaćene pregovorima predviđa snižena carina SAD za oko 1/3, Japana za oko 1/4, a ZET-a sa 9,8% na 7,5% — izuzimajući proizvode koji se bescarinski uvoze.

[12] U slučaju Jugoslavije u 1977. godini preferencijalima je bilo obuhvaćeno 972 miliona dolara industrijskog izvoza u razvijene zemlje, što je predstavljalo 49,7% ukupnog, ili blizu 9/10 industrijskog izvoza.

izražavale samo spremnost na manja poboljšanja i modifikacije sheme.

Konkretniji napredak ostvaren je u vezi sa sirovinama — oblasti u kojoj je najviše učinjeno i prije V UNCTAD-a. To se odnosi na usvajanje rezolucije o Zajedničkom fondu, što je značajno u pripremama predstojeće pregovaračke konferencije o ovom fondu. Usvojena rezolucija o integralnom programu za sirovine predstavlja kompromis u odnosu na zahtjeve ZUR, a rezerve nekih razvijenih zemalja slabe njenu buduću primjenu. Sa manje teškoća usvojene su rezolucije o trgovini hranom i rezolucije u pogledu obnove pregovora za sklapanje robnog sporazuma o pšenici.

Razvijene zemlje su odbile rezoluciju o reformi međunarodnog monetarnog sistema iz suštinskih razloga, kao i zbog stava da je to sfera poslovanja MMF, u kojemu one imaju glasačku premoć. Kompromisna rezolucija u pogledu transfera javnih sredstava iz razvijenih zemalja u ZUR zaostaje za stavovima ZUR, ali nudi izvjesna (neobavezna) poboljšanja. U pogledu prezaduženosti ZUR nije bilo napretka u odnosu na Ženevske dogovore iz marta 1978. godine.

Nikakav sporazum nije postignut ni u vezi s najvažnijim pitanjem u oblasti tehnologije — pitanjem međunarodnog kodeksa o njenom transferu. Sve je ostalo za predstojeću Konferenciju o kodeksu u Ženevi. Tri usvojene rezolucije obuhvataju manje značajna pitanja, dok se ona o jačanju tehnoloških kapaciteta ZUR pretežno bavi akcijama tih zemalja, njihovom međusobnom saradnjom i, donekle, podrškom razvijenih.

Na V UNCTAD-u je dobila podršku ratifikacija Konvencije o kodeksu vladanja pomorskih linijskih konferencija, dok su razvijene zemlje odbile (socijalističke zemlje su se uzdržale) rezoluciju o raspodjeli prevoza takozvanog rasutog tereta, što predstavlja 3/4 svjetske prekomorske razmjene.

Usvojene tri rezolucije: o najmanje razvijenim među zemljama u razvoju; o zemljama bez pristupa moru, i o ostrvskim zemljama u razvoju — predstavljaju korak dalje u ovim oblastima, iako zaostaju za prijedlozima zemalja u razvoju. Naime, rezerve SAD i Velike Britanije, a o nekim pitanjima i socijalističkih zemalja Istočne Evrope, slabe domet usvojenih rezolucija.

Na V UNCTAD-u nije postignut sporazum između ZUR i socijalističkih zemalja Istočne Evrope (osim Rumunije) o temi »Trgovinski odnosi među zemljama sa različitim ekonomskim i društvenim sistemima i sveukupni trgovinski tokovi koji iz toga slijede«. Nacrti dviju rezolucija (»Grupe 77« i grupe socijalističkih zemalja) kao neusaglašeni dostavljeni su na postupak Savjetu UNCTAD-a, uz odluku da se u međuvremenu primjenjuje rezolucija usvojena na prethodnom IV UNCTAD-u. Tako je teorija o »prirodnom savezništvu« dviju grupa zemalja demantovana i na ovom skupu. Takav rezultat — svakako razočaranje za »Grupu 77«

zemalja — posljedica je više faktora: stanja i problema u međusobnoj saradnji, pogledâ na globalne odnose po ovim pitanjima, te spremnosti razvijenih zemalja Zapada da se ovom prilikom obuhvate međusobni odnosi sa pomenutim socijalističkim zemljama.

Kretanje međusobne trgovine dviju grupa zemalja pokazuje još uvijek skroman obim. Prosječan godišnji izvoz ZUR u socijalističke zemlje Istočne Evrope povećan je sa 3,3 (period 1970—1973) na 8,9 (period 1974—1977) milijardi dolara, dok je u istom razdoblju izvoz ovih zemalja u ZUR povećan sa 4,9 na 11,0 milijardi dolara. Time je povećan i deficit ZUR u razmjeni sa ovim zemljama.

Na V UNCTAD-u zemlje u razvoju su tražile proširenje međusobne trgovine, poboljšanje platnih aranžmana, povećanje finansijske pomoći u cilju dostizanja 0,7% BNP za finansiranje razvoja (što su socijalističke zemlje Istočne Evrope odlučno odbile), zatim zajednička ulaganja, unapređenje multilateralne saradnje i tehničke pomoći.

Socijalističke zemlje Istočne Evrope insistirale su na formulacijama o detantu, o ograničavanju trke u naoružavanju, o finalnom aktu Evropske konferencije iz Helsinkija; one su na prvo mjesto stavile probleme svojih odnosa sa razvijenim zemljama Zapada (posebno takozvane trgovine Istok-Zapad), a zatim su definisale svoje poglede na saradnju sa ZUR, koji su po određenim stavovima odudarali od prijedloga ovih posljednjih.

Pomenute, kao i šire poglede na međunarodne ekonomske odnose i saradnju, zemlje SEV (osim Rumunije) formulisale su u posebnom dokumentu koji je podeljen na V UNCTAD-u. Njihovi stavovi uticali su na razlike u držanju ovih zemalja o nizu pitanja od interesa za zemlje u razvoju.

Inače, ove zemlje su davale podršku ZUR u odnosu na razvijene zemlje Zapada i ponekad nastojale da svoje probleme sa ovim posljednjim povežu sa stavovima ZUR (protekcionizam, restrikcije i diskriminacija).

Peti UNCTAD je dao veoma ograničen doprinos unapređenju ekonomske saradnje za razvoj, realizaciju NMEP, razrješavanju ekonomskih problema ZUR, a time i doprinos adekvatnim pripremama za treću dekadu razvoja koje su u toku.

Najveća odgovornost za takve rezultate leži na razvijenim zemljama Zapada, pri čemu su one najbogatije ili one sa najpovoljnijim ekonomskim položajem (na primjer, Zapadna Njemačka) bile i »najtvrđe«. Razvijene zemlje kao grupa nastupile su jedinstvenije nego u nekim ranijim prilikama, čak su se manje osjetili pozitivniji stavovi nekih manjih zemalja iz ove grupe. Situacija u pogledu nafte (cijene i snabdijevanje) dala je poseban pečat držanju ovih zemalja — na liniji isticanja odgovornosti zemalja

OPEC-a i njihovih obaveza prema ZUR, uz želje nekih za konfrontacijom između zemalja OPEC-a i ostalih ZUR.[13]

U držanju ovih zemalja odlučujući značaj imali su kratkoročni ekonomski interesi i teškoće, pomanjkanje »sluha« za konvergentnost sa ZUR, dugoročni interesi, nedovoljna politička i moralna odgovornost za položaj ZUR, čega je bilo više na prvim konferencijama UNCTAD-a. NR Kina, koja je uzela aktivnog učešća na V UNCTAD-u, dala je punu i svestranu podršku »Grupi 77«.

Ipak, V UNCTAD je jedna od etapa u pregovaračkim naporima u vezi s pitanjima razvoja. Njegov doprinos, pored malih dostignuća, leži u činjenici da su neki važni problemi otvoreni, »stavljeni na stol«, da su o njima otpočele diskusije, koje se moraju nastaviti.

Peti UNCTAD ukazuje na neka iskustva koja zaslužuju pažnju. To je, na prvom mjestu, značaj rezervi nekih razvijenih zemalja stavljenih na rezolucije inače usvojene »konsensusom«, jer neke od tih rezervi bitno modifikuju usvojene rezolucije. Slijedeći problem je cjelishodnost donošenja rezolucija o suštinskim pitanjima glasanjem »Grupe 77«, kada su protiv njih razvijene zemlje.

Prisutno je i pitanje načina organizovanja i trajanja konferencije. Zapaženo je da bi, umjesto postojećeg redosljeda konferencije (prvi dio generalna debata uz prisustvo članova vlada, a drugi — pregovarački uz prisustvo viših funkcionera), cjelishodnije bilo ako bi prvi dio bio priprema od strane visokih funkcionera vlada za drugi dio na kojemu bi učestvovali članovi vlada koji bi mogli odgovorno pregovarati i donositi odluke. Na taj način možda bi se moglo i skratiti trajanje konferencije, tim više što je ona samo skup na najvišem nivou, u inače kontinuiranom radu organa UNCTAD (Savjet, komiteti i slično).

IV

Od samog početka aktivnosti nesvrstanih i drugih ZUR za međunarodnu saradnju za razvoj, posebno od III alžirskog samita nesvrstanih i V samita u Kolombu, preko dokumenata o novom međunarodnom ekonomskom poretku, izrazito su naglašavani i raz-

[13] Nedavni ekonomski samit sedam nerazvijenih zemalja Zapada u Tokiju, koncentrišući se na pitanja energije, a posebno nafte, uz osudu zemalja OPEC-a, malu pažnju je posvetio odnosima sa ZUR (nakon V UNCTAD-a). Ove zemlje ističu odgovornost zemalja OPEC-a (uz industrijske zemlje) za položaj ZUR, govore o štetnom uticaju povećanja cijena nafte na neke zemlje u razvoju. One uočavaju potrebu povećanja izvora finansiranja za ZUR i pozivanja zemalja SEV da u tome učestvuju. Spremne su na pomoć zemljama u razvoju u korištenju njihovih energetskih potencijala. Veću pažnju namjeravaju da posvete savlađivanju gladi i bijednih uslova u ZUR (Iz Tokijske deklaracije — Rojter, 29. jun 1979).

rađivani značaj, putevi i metodi međusobne ekonomske saradnje ovih zemalja. U ovoj godini ministarski sastanak »Grupe 77« zemalja u razvoju u Aruši usvojio je veoma značajan »Prvi kratki srednjoročni plan akcije globalnih prioriteta ekonomske saradnje zemalja u razvoju«. Međusobna saradnja razmatrana je kao posebna tačka dnevnog reda V UNCTAD-a. Ona je razmatrana na posljednjem ministarskom sastanku Koordinacionog biroa nesvrstanih u Kolombu, i biće predmet odluka VI samita nesvrstanih u Havani.

U definisanju značaja međusobne saradnje ZUR posebno su isticana dva aspekta: saradnja daje šire prostore i uslove za međunarodnu ekonomsku aktivnost ovih zemalja, a time doprinosi njihovom bržem ekonomskom razvoju. Istovremeno, ona jača pregovaračke pozicije ZUR u odnosima sa razvijenim svijetom.

Do sada su postignuti određeni rezultati u ovoj saradnji, posebno na regionalnom i subregionalnom planu (uz postojanje mnoštva integracionih grupacija i institucija), dok je još uvijek u zametku saradnja na međuregionalnom i interkontinentalnom planu.

Stepen i karakter međusobne saradnje diktirani su obimom i uslovima ekonomskih odnosa ovih zemalja sa inostranstvom. Prve akcije usmerene su na međunarodnu trgovinu jer se već i u sklopu postojećih tokova cirkulacija roba i usluga mogu postići neposredni rezultati. Međusobna trgovina ZUR razvijala se nešto brže od njihove ukupne trgovine, što je posljedica prije svega poskupljenja nafte. Ovako su izgledali trgovinski tokovi među ZUR u prvih sedam godina ove dekade (u milijardama dolara):

Izvoz	Uvoz	Zemlje izvoznice nafte		Ostale ZUR		Ukupno ZUR	
		Vrij.	% učeš.	Vrij.	% učeš.	Vrij.	% učeš.
Zemlje izv. nafte	1970	0,1	3,2	3,0	96,8	3,1	100
	1977	1,2	3,8	30,0	96,2	31,2	100
Ostale ZUR	1970	0,9	11,5	6,9	88,5	7,8	100
	1977	8,4	24,6	25,8	75,5	34,2	100
Ukupno	1970	1,0	9,2	9,9	90,8	10,9	100
	1977	9,6	14,7	55,8	85,3	65,4	100

Tabela pokazuje da je nafta bila osnovni faktor povećanja razmjene među ZUR, a ona je uticala da se deficit ZUR-neproizvođača nafte u ovoj razmjeni poveća sa 2,1 u 1970. na 21,6 milijardi dolara u 1977. godini. Imajući na umu da je u 1977. godini ukupan uvoz ZUR iznosio 252 milijarde dolara (u tome uvoz zemalja-izvoznica nafte 82 milijarde dolara), te da je izvoz svih ZUR u tome učestvovao samo sa oko 1/4 (navedenih 65,4 milijarde), očigledne su mogućnosti za proširenje međusobne trgovinske saradnje, koje bi onda otvaralo nove tokove razmjene.

Finansiranje ZUR od strane zemalja OPEC pokazuje značajan porast — sa 3,5% ukupnog inostranog finansiranja u 1970. na 15,2% u 1977. godini.[14] To finansiranje angažuje deset puta veći dio BNP zemalja OPEC-a u odnosu na zemlje OECD. Oko 3/4 finansiranja zemalja OPEC daje se pod povlaštenim uslovima. Finansiranje je razbijeno na niz bilateralnih i regionalnih fondova, a jedan je dio usmjeren na multilateralne institucije, uz postojanje posebnog Fonda OPEC. U tim uslovima treba se nadati da će uslijediti skora ratifikacija i početak rada Fonda solidarnosti za ekonomski i socijalni razvoj nesvrstanih zemalja, što je preporuka posljednjeg ministarskog sastanka Koordinacionog biroa nesvrstanih u Kolombu.

Inače, još uvijek je manji dio platnobilansnih viškova zemalja OPEC plasiran u ZUR. Podaci o tom plasmanu dosta su nesigurni. Za kraj 1977. ocijenjeni su na 205 milijardi dolara bruto (155 milijardi neto). Zemlje u razvoju učestvuju veoma skromno u tim plasmanima.[15] Tako se dešava da ZUR pozajmljuju sredstva zemljama OPEC-a preko internacionalnih banaka razvijenog svijeta. Direktno povezivanje predstavlja veliku potrebu i mogućnost za proširenje međusobne saradnje u ovoj oblasti. Pored zemalja OPEC, druge zemlje u razvoju organizovale su više banaka za finansiranje razvoja i fondova. Takođe postoji bilateralno finansiranje unutar ZUR, naročito od strane onih zemalja koje izvoze investicionu opremu.

Finansiranje ZUR od strane zemalja OPEC vezano je najviše za porast cijena nafte. Učetverostručene cijene nafte (kraj 1973. i početak 1974) teško su pogodile ZUR-neproizvođače nafte. Samo u 1974. godini vrijednost uvoza nafte povećana je na 11,3 prema 3,9 milijardi dolara u 1973. (koja već uključuje manji dio porasta cijena) ili za 2,9 puta. Kada se dodaju indirektni efekti porasta cijena nafte (povećanje izvoznih cijena industrijskih prerađevina koje razvijeni svijet vrši u cilju kompenzacije porasta cijena nafte), a na industrijske proizvode koje uvoze ZUR, onda je negativan efekat na ove zemlje mnogo veći.

Nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju podržale su zemlje OPEC u njihovim naporima da adekvatno koriste svoje prirodne resurse. Ta solidarnost naišla je na određen odgovor i od strane zemalja OPEC putem povećanog finansiranja ZUR-neizvoznika nafte. Međutim, dok je povećanje opterećenja ZUR sa uvozom nafte u 1974. iznosilo 7,4 milijarde dolara, finansiranje tih zemalja od strane zemalja OPEC iznosilo je 2,0 milijarde dolara ili samo 27,5% pomenutog povećanja.

---

[14] Podaci o finansiranju zemalja OPEC-a nisu dovoljno sređeni, te se pojavljuju znatne razlike u zavisnosti od vremena publikovanja. Ipak, oni se poboljšavaju, i noviji podaci su sigurniji od pređašnjih.

[15] Detaljnije: A. Papić, *Zemlje izvoznice nafte i međunarodno finansiranje*, »Pregled«, br. 2, Sarajevo, februar 1979.

Postoje i primjedbe na metode finansiranja i na potrebu ZUR-neproizvođača nafte za gotovinskim sredstvima u cilju pokrivanja povećanih cijena uvezene nafte, a pored finansiranja programa i projekata razvoja. Tako su afričke zemlje, nakon poskupljenja nafte u 1974. godini, predlagale dvojne cijene nafte: pored povećanih, i one stare cijene za naftu isporučenu pomenutim zemljama. Arapske zemlje-izvoznice nafte odbile su ovaj zahtjev, i neke kompenzacije cijena nafte vršile su isplatama preko Arapske lige.

Iako su u međuvremenu značajno povećana sredstva transferisana u ZUR od strane zemalja OPEC, povećanje cijena nafte na početku 1979,[16] a naročito najnovije, teško je pogodilo ZUR-uvoznice nafte. Porast cijena nafte uticao je na neke delegacije Latinske Amerike na V UNCTAD-u (Kostarika, Kolumbija i druge) da u »Grupi 77« pokrenu pitanje energije. Pošto to pitanje nije razmatrano na ministarskom sastanku u Aruši, a kako je bilo očigledno da se ono ne bi moglo konstruktivno rješavati na V UNCTAD-u, to se u Grupi, nakon dužih pregovora, odustalo od ove ideje.

Međutim, delegacija Iraka na V UNCTAD-u pojavila se sa zanimljivim prijedlogom o stvaranju međunarodnog fonda kojega bi alimentirale sve razvijene zemlje i zemlje OPEC-a — prve na nivou kompenzacija inflacije koja se prenosi u ZUR porastom izvoznih cijena iz razvijenog svijeta, a zemlje izvoznice nafte svojim kontribucijama pokrile bi teret porasta cijena nafte. Prijedlog odgovara stvarnim izvorima tereta koje trpe ZUR, iako nije bilo izgleda za njegovo prihvatanje — razvijene zemlje tvrde da su cijene nafte izvor inflacije. Druge zemlje OPEC-a nisu se izjašnjavale o ovom prijedlogu (očevidno su imale rezervi), a on nije naišao na zasluženu pažnju ni kod ostalih ZUR, što je šteta, jer je to prvi prijedlog jedne zemlje OPEC-a. Privatne diskusije o iračkom prijedlogu išle su ka odvajanju dva izvora fonda, to jest da zemlje OPEC-a preuzmu neposredno kompenzaciju porasta cijena nafte, što je Irak, pred kraj V UNCTAD-a, i najavio.[17] Irak je svoj prijedlog iznio i na ministarskom sastanku Koordinacionog biroa nesvrstanih u Kolombu. Pomenuti prijedlog je bio prisutan i na

---

[16] Koncem maja ove godine u krugovima delegacija razvijenih zemalja na V UNCTAD-u direktan efekat povećanja cijena nafte na ZUR-uvoznike ocijenjen je na dvije milijarde dolara, a indirektni efekti ocijenjeni su dvostruko, tako da bi se ukupni efekti popeli na šest milijardi dolara.

[17] Vidi izjavu potpredsjednika Revolucionarnog saveta Sadama Husseina u kojoj najavljuje da će, do usvajanja ideja o Fondu, Irak kompenzirati »siromašnim zemljama u razvoju« povećanje cijena koje bi bilo dodato iračkim zvaničnim cijenama od 1. jula do kraja 1979. S. Hussein poziva druge zemlje OPEC-a da se pridruže Iraku (»Bagdad Observer«, 1. jun 1979). Inače, neki obračuni pokazuju da bi kompenzacija svih ZUR mogla da iznosi nekoliko dolarskih centi po prodatom barelu nafte u razvijeni svijet (A. P.).

posljednjem zasedanju OPEC.[18] On predstavlja ideju dostojnu pažnje i razrade, posebno u pripremama VI samita nesvrstanih.

Šef delegacije Venecuele nagovestio je na V UNCTAD-u interes njegove vlade da traži rješenja, mehanizme saradnje koji bi osigurali dovoljne izvore sredstava i potrebnu fleksibilnost kako se ne bi pogoršala spoljna ravnoteža zemalja u razvoju zbog opravdanog prilagođavanja cijena nafte.[19]

Naprijed su iznesene neke ideje, što ne isključuje druge. Inače, rješenja su postala još urgentnija nakon najnovijeg porasta cijena nafte. Zemlje u razvoju, a posebno zemlje OPEC-a, nalaze se pred ozbiljnom odgovornošću za praktičnu potvrdu solidarnosti i respektovanja uzajamnih interesa i problema i tako jačanja jedinstva u borbi za NMEP. Ovdje nije posrijedi samo neka vrsta kompenzacije za porast cijene nafte, nego šira finansijska saradnja koja će u znatno višem stepenu viškove OPEC usmjeravati u druge zemlje u razvoju, doprinijeti tako bržem razvoju i jednih i drugih, a time i međusobnoj saradnji. Inače, očigledna je opasnost da se razvijeni svijet predstavi kao zaštitnik ZUR-uvoznika nafte, što su sve određeniji pokušaji (stvaranje fronta potrošačâ nafte) razbijanja jedinstva sa teškim posljedicama za sve ZUR.

Sve to može predstavljati samo dopunske mjere vlastitim naporima ZUR-neproizvođača nafte da ubrzanije razvijaju vlastite izvore energije (pa i nafte — čemu posebnu pažnju posvećuje Svjetska banka), da ih više diverzificiraju, a posebno da čine veće napore u pravcu štednje energije. Nisu skupi samo uvozni nego i svi domaći izvori energije.

Ne ulazeći u inače skromne rezultate međusobne saradnje ZUR u ostalim oblastima privrede, treba konstatovati da je još i sada veoma aktuelna implementacija programa akcije usvojena na V samitu nesvrstanih, kao i pomenuti Srednjoročni plan akcije »Grupe 77«. U toj saradnji posebno se naglašava niz akcija u oblasti trgovine,[20] kao: sistem globalnih preferencijala među ZUR,[21]

---

[18] Konferencija OPEC-a je razmatrala jedan drugi prijedlog o dugoročnom fondu (pominje se ideja iz iračkog prijedloga) i odlučila je da se to pitanje uputi na dalje proučavanje Ministarskom komitetu za dugoročnu strategiju.

Istovremeno je objavljena odluka o obnovi sredstava Specijalnog fonda OPEC-a za dopunski iznos od 800 miliona dolara (OPEC Press Release, Beč, 28. jun 1979).

[19] U krugovima delegacije ove zemlje čule su se ideje o tome da se dodatak na cijene nafte prodate ZUR uplaćuje na poseban račun kod Centralne banke Venecuele i stavlja na raspolaganje zemljama-uvoznicama. Navodno se o toj ideji diskutuje sa drugim zemljama OPEC-a (iz razgovora autora).

[20] Pionirski pothvat u interregionalnoj saradnji predstavlja Tripartitni sporazum između Indije, Jugoslavije i Egipta iz 1968. koji, inače, ima širu ekonomsku obuhvatnost. Dogovoreni carinski preferencijali imali su, međutim, veoma skroman uticaj na međusobnu razmenu (manje od 1%). U posljednje vrijeme ta saradnja odumire.

saradnja među državnim trgovinskim organizacijama, organizovanje multilateralnih preduzeća za »marketing«; zatim, transfer tehnologije i tehnička saradnja među ZUR, mnoštvo pitanja iz monetarne i finansijske oblasti (multilateralni platni i kreditni aranžmani, finansiranje trgovine, stvaranje banke zemalja u razvoju, mobilizacija finansijskih sredstava među ZUR, preferencijalni tretman u nabavkama iz ZUR), multinacionalna proizvodna preduzeća, podizanje energetskih izvora, industrije i drugo.

Međusobna saradnja i podrška razvijenih najmanje razvijenim među ZUR veoma je krupno njihovo ekonomsko i političko pitanje. Svi podaci ukazuju na veliko zaostajanje najmanje razvijenih ZUR, na glad, bolesti i nepismenost, teške zdravstvene uslove, nizak životni standard. Dajući ekonomsku podršku i doprinos, razvijenije zemlje u razvoju manifestuju svoju solidarnost, jačaju jedinstvo ZUR i tako onemogućavaju razne pokušaje razvijenih da, nametanjem podjele i gradacije ZUR, ugroze njihovo jedinstvo i efikasnost u međunarodnim okvirima. Specifičnu podršku zaslužuju i one zemlje u razvoju koje nemaju izlaz na more, kao i manje ostrvske zemlje.

Međutim, osnovni problem međusobne saradnje ZUR nije u definisanju »šta«, nego »kako«, to jest kojim putevima i metodama ubrzati realizaciju programâ koji su već identifikovani, a mnogi i razrađeni. Traži se odgovor na pitanje: zbog čega tako mali rezultati u dosadašnjoj saradnji? Analiza izvršavanja programa akcije samita nesvrstanih u Kolombu pokazuje skromne rezultate; rad se iscrpljivao u organizacionim i institucionalnim pitanjima (što je inače jedna od faza saradnje), ali se sporo prelazi na suštinu realizacije.

Ne ulazeći na ovom mjestu u pitanje uloge nesvrstanih zemalja i drugih ZUR, neophodno je istaći da se međusobna ekonomska saradnja može zasnivati samo na uzajamnim ekonomskim koristima, ravnopravnoj raspodjeli tereta i koristi, uz određene prednosti najmanje razvijenim zemljama. Uspjeh saradnje zavisi i od primjene novih metoda i uspostavljanja ravnopravnih odnosa, za razliku od onih odnosa koje primjenjuju razvijene zemlje i transnacionalni kapital — odnosâ zavisnosti, neravnopravnosti i eksploatacije.

Iako su za međusobnu saradnju odgovorne, pre svega, same ZUR, ipak razvijeni svijet i međunarodne institucije mogu dati značajan doprinos. Ove prve trebalo bi i da eliminišu postojeće

---

Devetnaest ZUR razmijenile su preferencijale u okviru posebnog protokola u GATT-u. Rezultati ovih preferencijala su još skromniji — 0,2% ukupne razmjene dotičnih zemalja (u 1977).

[21] Skupština Jugoslavije je nedavno razmatrala, a u maju ove godine i usvojila zaključke o saradnji naše zemlje sa drugim ZUR. Ti zaključci predstavljaju značajan doprinos, posebno u tekućim uslovima, imajući u vidu konstatacije da, pored postignutih rezultata, ima još mnogo da se učini u međusobnoj saradnji.

smetnje. U svim oblastima od interesa za međusobnu saradnju ZUR već postoje odnosi sa razvijenim svijetom, koji svojim većim potencijalima i ekonomskom snagom — a monopolistički kapital posebno putem transfera tehnologije i privatnih investicija jača zavisnost privreda nerazvijenih — onemogućava međusobnu razmjenu tehnologije, otežava trgovinsku, finansijsku i druge vidove saradnje. Peti UNCTAD je potvrdio da razvijeni svijet ima rezervi na međusobnu saradnju ZUR, da svoju podršku uslovljava miješanjem, uticajem na tu saradnju, a time i zaštitom svojih interesa.

V

Ukoliko je V UNCTAD razočarao u pogledu pitanja koja su bila na dnevnom redu, afirmacija jedinstva »Grupe 77« zemalja u razvoju predstavlja veliki uspjeh na ovoj Konferenciji.

Jedinstvo nesvrstanih i drugih ZUR rezultat je složenog i kontinuiranog procesa ravnopravnog pregovaranja, usaglašavanja stavova uz puno respektovanje uzajamnih interesa. Očevidne su razlike među ZUR sa stanovišta razlika ekonomskih i političkih sistema, stepena razvoja, konkretnih ekonomskih problema i interesa u oblasti međunarodne saradnje, ekonomskih odnosa prema grupacijama razvijenih zemalja, a nekih od njih i odnosa prema blokovima. Međusobni ekonomski odnosi nisu lišeni određenih protivurječnosti. Pa ipak, zajednički interesi, definisani u programima nesvrstanih i dokumentima »Grupe 77« ZUR, mnogo su dublji, dugoročniji i dominantniji, a iskustvo je pokazalo da se zajedničkim nastupom i borbom postižu kako opšti tako i pojedinačni ciljevi. To je onemogućilo razne pokušaje razvijenih u pravcu nametanja diferenciranog tretmana, gradacija ZUR, podsticanja diskusija o energiji i slično, jer same nesvrstane i druge ZUR u svojim programima i akcijama imaju na umu specifičnosti položaja pojedinih ZUR.

Afirmišući jedinstvo i njegov značaj, V UNCTAD je ukazao na određena iskustva, lekcije za uspješnije djelovanje u budućnosti. »Grupa 77« ZUR pripremila je dokumentom iz Aruše solidne »okvire za pregovore« na V UNCTAD-u. To je značajan dokumenat. Međutim, Grupa nije uspjela da u razdoblju više od dva mjeseca transformiše »okvire za pregovore« u pregovaračke dokumente, nacrte rezolucija, koje bi prezentirala odmah, prvih dana V UNCTAD-a. Namjesto toga, a u slučaju nekih važnih dokumenata, međusobno pregovaranje unutar »Grupe 77« trajalo je 3—4 (od ukupno 5) nedelja UNCTAD, umjesto da se to vrijeme upotrijebi isključivo za pregovore i sporazumijevanje sa razvijenim zemljama.

Raspoloženja i odnos razvijenih prema V UNCTAD-u nisu bili nepoznati ZUR, iako je izostala temeljitija analiza izvora takvih stavova. Dublje njihovo poznavanje neophodno je zbog potrebe da »Grupa 77« iz sveobuhvatnog dokumenta iz Aruše, koji pred-

stavlja dugoročne ciljeve, izvuče redoslijed prioriteta, odredi stepen spremnosti na koncesije, razradi strategiju i taktiku za pregovaračku konferenciju. Bez unaprijed pripremljenih stavova o tome problemi su rješavani tokom V UNCTAD-a uz veliku angažovanost svih, naročito delegacija sa malim brojem članova (plenum i osam paralelnih pregovaračkih grupa) i na nižem nivou. Ti problemi su bili potencirani zbog činjenice da je tokom V UNCTAD-a »Grupa 77« kao cjelina vrlo malo djelovala, a sva usaglašavanja su išla preko tri regionalne grupe i predsjednika »Grupe 77«. To je usaglašavanju davalo više tehnički karakter, bez dovoljno političkih analiza i sagledavanja uzroka teškoća, te odgovarajuće razrade političke akcije za buduće djelovanje. Rečene slabosti naročito su se ispoljile tokom završnog dijela konferencije.

Konferencija je potvrdila značaj UNCTAD-a kao osnovnog instrumenta Generalne skupštine UN za međunarodne ekonomske pregovore o pitanjima međunarodne trgovine i odgovarajućih problema ekonomskog razvoja. UNCTAD je dao značajan doprinos naporima »Grupe 77« zemalja u razvoju i u pripremama raznih materijala, analiza, prijedloga o pitanjima međusobne saradnje ovih zemalja itd. Ipak, V UNCTAD je pokazao da ZUR ne mogu do kraja računati na takvu pomoć, jer su i razvijene zemlje Zapada i socijalističke zemlje Istočne Evrope odbile da povećaju budžetske izdatke za ove namjene.[22] Sama »Grupa 77«, čak i kada bi htjela, ne bi mogla da stvori vlastiti kompletan stručni aparat za ove svrhe (neka vrsta OECD zemalja u razvoju — što neki priželjkuju).

VI

Pokret nesvrstanih, kao inicijator, politička i podsticajna snaga, »centralni forum za razradu i usvajanje političkih odluka zemalja u razvoju u odnosu na međunarodnu saradnju« (Ministarski sastanak Koordinacionog biroa nesvrstanih zemalja u Kolombu, 4—9. jun 1979, »Economic Matters«, str. 10), u uslovima zastoja u sprovođenju NMEP i, posebno, nedovoljnih rezultata V UNCTAD-a — dobija posebnu odgovornost i značaj, što će zacijelo biti prisutno u odlukama VI samita nesvrstanih. Ovo i zbog činjenice da pitanja međunarodne saradnje za razvoj predstavljaju interes svih nesvrstanih zemalja, a, uz postojanje visokog stepena jedinstva o ovim pitanjima, i kohezioni faktor pokreta u cjelini.

Stavovi i aktivnost nesvrstanih značajni su naročito u dva pravca. S jedne strane, radi uspješnog djelovanja zemalja u razvoju u predstojećim pregovorima sa razvijenima, u čemu pripreme

---

[22] U Manili su se mogle čuti izjave predstavnika nekih OPEC zemalja o spremnosti na dopunske finansijske kontribucije UNCTAD, a za obradu materijala o međusobnoj saradnji ZUR, ali pod uslovom da se poboljša struktura osoblja u Sekretarijatu UNCTAD.

Treće dekade razvoja, a posebno specijalno zasjedanje Generalne skupštine UN (u 1980. godini), imaju izvanredan značaj. Prije, naporedo s tim i poslije toga slijedi veliko mnoštvo skupova u UN i raznim međunarodnim organizacijama, na kojima će se pregovarati o specifičnim pitanjima. S druge pak strane, u pitanju su odluke i podsticaji za međusobnu saradnju ZUR, za veći oslonac na vlastite snage. Očekuje se da VI samit nesvrstanih u ovoj oblasti dâ odgovor na pitanje »šta« raditi i »kako« uspješnije djelovati, da donese odluke o prioritetima, da zauzme stav o strategiji i taktici, pa i organizacionim pitanjima (efikasnije djelovanje koordinatorâ za različita pitanja, eventualno održavanje skupova ministara za privredu i drugo). Ministarski sastanak Koordinacionog biroa, održan u Kolombu neposredno nakon V UNCTAD-a, već je dao svoj doprinos i prijedloge za VI samit.

Odluke i stavovi VI samita daće podsticaje uspješnijem djelovanju »Grupe 77« zemalja u razvoju, koja predstavlja osnovni instrument za koordinirano sprovođenje političkih odluka nesvrstanih putem pregovaranja sa razvijenim zemljama o ekonomskim pitanjima, a na nivou Ujedinjenih nacija.

Radovan Vukadinović

Uloga nesvrstanih zemalja u procesu détente

U sadašnjoj fazi međunarodnih odnosa détente je već godinama oznaka za novo razdoblje međunarodnih kretanja; za pozitivne promjene u odnosima između dvije vodeće superdržave; za drukčije odnose između Istoka i Zapada; za prestanak konfrontacije i ulazak u doba traženja sporazumnih rješenja. Na kraju, détente je proces za koji su zainteresirane i sve ostale zemlje koje nisu u blokovima i koje žele dati svoj aktivan doprinos međunarodnom popuštanju. Već iz ove, makar površne, naznake različitih oznaka détente vidljivo je da o tom značajnom procesu i fazi međunarodnih odnosa postoje vrlo različita mišljenja. Bez obzira na to da li se pristupa ispitivanju praktično-političkog karaktera fenomena détente ili se pak raznim politološkim metodama nastoje ustvrditi vrijednosti, odlike i domeni détente, činjenica je da je détente kao termin i sadržaj prekrio sva zbivanja na međunarodnom planu posljednjih godina, te da je unatoč različitih naziva dobio puno pravo građanstva u političkom životu gotovo svih zemalja.

I

U nastojanjima da se makar naznače neka osnovna određenja détente može se tvrditi da je to stanje u kome prestaju zategnuti odnosi među državama.[1] Takvo određenje polazi od pretpostavke da su prijašnji međunarodni odnosi bili loši i napeti, te da su brojne suprotnosti ekonomske, ideološke, političke i vojne prirode utjecale na stalno pogoršavanje ukupnosti međunarodnih odnosa. Iz toga je vidljivo da se ova oznaka, koja vodi računa o vrijednosnim kriterijima, može primijeniti u cjelini za proteklu fazu međunarodnih odnosa: hladni rat i tadašnje ponašanje glavnih aktera hladnoratovskog sučeljavanja.

Dio analitičara međunarodnih odnosa pristupa analizi fenomena mira također pridržavajući se vrijednosnih određenja. Mir se shvaća ne kao stanje odnosa, već kao proces na koji djeluje niz značajnih faktora. Po tim shvaćanjima mira détente predstavlja popuštanje napetosti, što bi trebalo taj element mira da odredi kao prelazni oblik između negativnog mira prema pozitivnom miru.[2] Prelazak iz hladnog rata u fazu međunarodnog popuštanja primjer je takvog određenja u kome se konfrontacija zamjenjuje drukčijim oblicima međunarodnog ponašanja. Iako se, u takvim pristupima, ističe da je détente jednodimenzionalan fenomen, najviše vezan uz različit odnos spram konfrontacije, ipak se tvrdi da je, bez obzira na svoju razvijenost, détente značajan doprinos stabilizaciji mira, pa čak i naporima za postizanje trajnog mira.[3]

Po nekim drugim shvaćanjima autorâ koji se ne zadovoljavaju postupnim poboljšanjima međunarodnih odnosa i traže brža rješenja, détente ne može i ne smije biti samo prelazak iz faze zategnutih međunarodnih odnosa u novu etapu popuštanja napetosti. To bi morao biti put u slijedeću, višu fazu međunarodnog rapprochementa. Naravno da to automatski znači da se détente ispunjava širim sadržajima i da, obogaćen raznim oblicima međudržavne suradnje, vodi jačanju svih oblika veza među različitim državama.

Navodeći ovdje samo neka mišljenja o tom veoma popularnom i zbog toga vrlo nepreciziranom pojmu détente, ukazujemo na dio problema s kojima se gotovo svakodnevno susreću praktičari i teoretičari politike. Iako sadašnji tokovi détente nisu otišli tako daleko, čak su u stanovitim trenucima bili zaustavljeni ili vraćeni natrag, te nisu zahvatili mogućnosti izgradnje nekog međunarod-

---

1 Vidi opširnije: R. Vukadinović, *Détente — sadržaj i perspektive*, »Socijalizam«, br. 11/1977.

2 R Jütte, *Europäische Friedensstruktur: Kriterien und Prozesse*, u: A. Gross-Jütte und R. Jütte, *Entspannung ohne Frieden*, Frankfurt, 1977.

3 K. W. Rothschild, *Peace and Security via Interdependence and Cooperation*, Österreichische Zeitschrift für Ausenpolitik, br. 1/1979, str. 15—16.

nog rapprochementa niti su razvili svestranu suradnju, ipak je činjenica da je postojeći détente sa svim usponima i padovima čvrsta realnost međunarodnog političkog života i da je u svoju dosadašnju bilansu uspio upisati niz značajnih rezultata. Oni su pokazali životnost i vrijednost međunarodnog popuštanja napetosti i potrebu stalnog traženja novih putova zajedničkog djelovanja u jedinstvenoj međunarodnoj zajednici.

U težnji da se barem ukaže na neke osnovne okvire koje bi trebalo imati na umu kada se raspravlja o détente, potrebno je naznačiti nekoliko mogućih aspekata njegovog sagledavanja kao procesa koji traje.

a) Détente se može promatrati kao jednu od *faza međunarodnih odnosa* kroz koju prolazi poslijeratni svijet u svom složenom i često vrlo kontradiktornom razvoju. Ako se za razdoblje nakon završenog rata pa do 1955. godine može bez ikakvih dilema upotrebiti termin hladni rat, slijedeća faza međunarodnih odnosa (1955—1962) odvijala se u znaku polaganog slabljenja napetosti (otapanja) između glavnih aktera hladnog rata, da bi nakon 1962. godine (kubanska raketna kriza) nastupila faza détente. To razdoblje détente, po različnim autorima, koji se slažu o godini početka, ipak ima različite oznake svog kraja. Naime, dio optimistički orijentiranih analitičara međunarodnih odnosa smatra da proces détente, usprkos svim kolebanjima, traje i razvija se i dalje, dok drugi dio pesimistički orijentiranih promatrača ističe da se 1975. godina može uzeti kao godina u kojoj je prestao djelovati détente. Otuda i zaključak po kome se svijet danas ili nalazi u fazi umrtvljenog détente (koji bi se, dakle, mogao ponovno ojačati), ili se pak govori o fazi postdétente.

Iznesena vremenska periodizacija, koja naravno nije jedina niti jednoznačno prihvaćena, može se uzeti s dozom skepse, koju uostalom prate sve klasifikacije koje teže podvođenju suvremenih međunarodnih zbivanja pod određene vremenske okvire. Teškoće su, naravno, još i veće, jer taj proces traje. Međutim, bez obzira na to da li se ta podjela određenih faza prihvaća u cjelini ili pak sa stanovitim korekturama i nadopunama, ipak je ona neophodna kako bi se zbog nepreciznosti pojma détente najprije vremenski situiralo i pokazalo njegovo značenje u poslijeratnim međunarodnim zbivanjima.

b) Kao i u svim prijašnjim fazama međunarodnih odnosa i u *détente djeluju različiti akteri,* od kojih su neki više prisutni u davanju sadržaja i iniciranju glavnih poticaja. Ako se razvoj međunarodnih odnosa od kubanske raketne krize na liniji Moskva—Vašington uzme kao nastojanje da se u novim, izmijenjenim međunarodnim uvjetima traže okviri zajedničkog izbjegavanja nuklearnog sukoba i postupnog približavanja stavova o političkim pitanjima gdje je moguće naći zajednički jezik, tada je očevidno da su glavni suparnici iz hladnoratovskog konfrontiranja u politiku détente unijeli značajnu dinamiku svog vlastitog djelovanja

na osnovi novih shvaćanja mjesta i uloge superdržava u novim međunarodnim odnosima.

Kako su velike države u svim prijašnjim razdobljima međunarodnih odnosa imale svoje vlastite strategije djelovanja, tako su one težile da i određene faze poslijeratnog svijeta postave u sklopu svog viđenja međunarodnog razvoja. Unatoč pokušaja da détente postane politika zasnovana na uzajamnom popuštanju i razvijanju aranžmana koji su od koristi obadvjema stranama, svaki od dva glavna aktera ušao je u détente sa vlastitim viđenjima svoje uloge, vrijednosti novog procesa i njegovih mogućih dometa.

Analiza protekle faze međunarodnih odnosa — hladnog rata — odmah će pokazati da su tadašnji glavni akteri međunarodnog djelovanja bili blokovi, odnosno njihovi predvodnici, te da su i sva glavna pomicanja u međunarodnoj zajednici nastajala kao rezultat njihovih akcija i reakcija. U fazi détente, usprkos nastojanju lidera blokova i njihovih organizacija da budu glavni i gotovo jedini bitni akteri, krug država zainteresiranih za taj novi proces međunarodnog života i njegove domete postao je znatno širi i raznolikiji. Uz lidere dva vodeća bloka i njihove saveznike brojne blokovski nevezane zemlje — neutralne i nesvrstane — pokazale su svoj interes i spremnost za sudjelovanje u procesu davanja aktivnog doprinosa. Baš ta činjenica utječe na to da se s pravom ističe kako détente mora biti univerzalan i kako u njemu mora biti mjesta za sve zemlje.

Vodeće blokovske zemlje pristupile su détenteu sa svojih pozicija pokušavajući realizirati bilateralni zatvoreni détente, koji nije vodio računa o ostalim akterima niti o brojnim drugim činiocima na planu međunarodnih odnosa, koji onemogućavaju zatvaranje procesa u uske limite. Dijametralno suprotna shvaćanja détente na američkoj i sovjetskoj strani ubrzo su, međutim, pokazala da tako zatvoreni détente ne može izdržati probu vremena.

Proširenje aktera svjesno angažiranih u procesu détente, shvaćenom kao nastojanje za mijenjanje međunarodnih odnosa i traženje novih putova međunarodnog sporazumijevanja, jedna je od osnovnih karakteristika tog značajnog procesa. S druge strane, to je pridonijelo da se i pojam détente neizbježno šire postavi kao angažiranje na planu mijenjanja međunarodnih odnosa koje vodi računa o realnostima suvremenog svijeta i traži ravnopravne multilateralne oblike međunarodnog dogovaranja o svim značajnim pitanjima koja potresaju suvremeni svijet.

c) Détente je proizvod svog vremena i kao na prijašnje faze poslijeratnih međunarodnih odnosa i na njegov nastanak su *utjecali brojni činioci objektivnog i subjektivnog karaktera.*[4] Osnovne

---

[4] Vidi detaljnije: R. Vukadinović, *Elementi prevladavanja hladnog rata,* »Međunarodni problemi«, br. 1/1972, str. 47—64.

značajke hladnog rata: koncentracija sile, jačanje snažnih integracijskih tendencija, isticanje primata nadnacionalne ideologije i stalna bipolarna konfrontacija na međunarodnom planu, sa svim opasnostima koje su otuda proizlazile — nisu mogle ostati kao stalno prisutni fundamenti međunarodnog djelovanja. Mnoge, u doba hladnog rata čvrsto prihvaćene dogme također su postupno počele gubiti na svojoj uvjerljivosti unutar obje odijeljene antagonističke alijanse, otvarajući prostor za nastanak novih pogleda na karakter međunarodnih odnosa i na mogućnosti poduzimanja samostalnije političke akcije.

Krize iz doba hladnog rata potvrdile su da u novim uvjetima nema mogućnosti za vođenje velikog sukoba i da zbog toga ne može biti ni pobjednika u takvim oblicima konfrontiranja. Stoga je i poslijeratni *status quo*, najprije u Evropi, a zatim i dalje, postupno prihvaćen kao postojeća realnost na koju su se blokovi prilagođavali, podređujući s vremenom i svoje vojno-političke doktrine tim novim realnostima.

U toj bitno izmijenjenoj slici međunarodnih odnosa, u fazi prevladavanja hladnog rata, mogu se tražiti različiti faktori što su utjecali na izmjenu tokova međunarodne politike glavnih aktera i na njihove kvalitativno drukčije vanjskopolitičke akcije. U isto vrijeme, moguće je tvrditi da je skup tih različitih i veoma dinamičnih faktora stalnog karaktera, te se njihovo prisustvo i dalje može smatrati osnovnim preduvjetom prevladavanja ostataka hladnoratovskog naslijeđa.

Razvoj vojne tehnologije i povećane mogućnosti totalnog uništenja suvremene civilizacije u eventualnom sukobu globalnih razmjera; pojava novih zemalja izvanblokovski orijentiranih koje su s vremenom gotovo sve prihvatile politiku nesvrstavanja kao svoju strategiju međunarodnog djelovanja i težnje za samostalnijim i nezavisnim djelovanjem unutar postojećih blokovskih struktura i razvijanje ideja mirne koegzistencije kao skupa načela na kojima je moguće realizirati miran opstanak i razvijati suradnju u međunarodnoj zajednici — postali su glavni faktori koji su dalje razvijali détente, dobijajući u isto vrijeme mogućnosti svog stalnog transformiranja u novim uvjetima. Taj uzajamni utjecaj različitih faktora na détente i détente na pojedine činioce koji su doprinijeli njegovom nastanku i razvoju, izraz je čvrstih povratnih veza trajnog karaktera koje se međusobno prožimlju i stalno nadopunjavaju.

d) *Po svojim konkretnim rezultatima détente* je do sada ograničen i sveden najvećim dijelom na popuštanje zategnutosti između nekada glavnih suparnika iz vremena hladnog rata. Od kubanske raketne krize naovamo dvije najsnažnije države postupno su razvijale svoj dijalog, koji je najprije zahvatio pitanja nuklearnog oružja; zatim je proširen na zajedničko političko djelovanje: na ekonomsku suradnju, znanstveno-tehničko razvijanje odnosâ i proširene oblike kulturnog djelovanja. Vrhunac tog bilateralnog détente bio je zajednički svemirski program Appolo-So-

juz, koji je trebao demonstrirati domete suradnje u američko-sovjetskom détente.[5]

Usporedo s razvijanjem američko-sovjetskih odnosa razvijali su se i odnosi između članica blokova, te je američko-sovjetski dijalog ubrzo otvorio kanale komuniciranja na širem planu Istok-Zapad. Mnogi ekonomski kontakti, proširenje kulturnih odnosa i razvijanje znanstveno-tehničke suradnje postali su dio nove evropske stvarnosti, u kojoj se relativno brzo prelazilo naslijeđe iz hladnog rata i tada gotovo nepostojećih odnosa.

U takvim uvjetima, kao rezultat političkog djelovanja blokova, razvila se i ideja o održavanju Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji, koja je prolazila kroz različite faze, ali je uvijek dijelila sudbinu détente kao procesa u kome se rodila.[6] Taj veliki multilateralni oblik dogovaranja trideset pet evropskih država, Kanade i SAD postao je za niz godina glavni rezultat, a u nekim situacijama i glavni sadržaj détente. Uz američko-sovjetsku bilateralu, koja je dala pravac ubrzanja, ali i striktne limite otvaranja, Konferencija o evropskoj sigurnosti i suradnji pokrenula je širok proces djelovanja, u kojem su se uz blokovske zemlje pojavile i neutralne i nesvrstane evropske države. Ta činjenica omogućila je da, u isto vrijeme, Konferencija o evropskoj sigurnosti i suradnji bude ipak izvan zacrtanih blokovskih limita i da dio zemalja[7] (takozvana grupa neutralnih i nesvrstanih) shvati vrijednost détente i mogućnosti širokog iniciranja novih i ravnopravnih kontakata. Razmatranje vojno-političke problematike, pitanja ekonomske suradnje, humanitarna pitanja i briga za održavanjem Konferencije kao kontinuiranog procesa unapređivanja evropskih odnosa — pružili su priliku da se u novim uvjetima svestrano razmatraju evropska kretanja i da se zajedničkim snagama teži stalnom unapređivanju evropskih odnosa. Sve to zajedno ubrzo je Evropu, koja je u godinama hladnog rata bila epicentar zaoštrenih blokovskih odnosa, pretvorilo u kontinent znatno mirnijih međudržavnih odnosa, u kojima su se počeli uspješno razvijati oblici bilateralne i multilateralne svestrane suradnje. Evropski razvoj potvrdio je da je détente koristan i u isto vrijeme moguć, te da svi procesi suradnje potpomažu i jačaju taj novi trend evropskog razvoja.

---

[5] O američko-sovjetskim odnosima u doba détente vidi: A. L. Weeks, *The Troubled Detente*, New York, 1976; Th. B. Larson, *Soviet American Rivalry*, New York, 1978; Perceptions: *Relations Between The United States and The Soviet Union*, U. S. Senate Committee on Foreign Relations, Washington; R. Vukadinović, *Američko-sovjetski odnosi od 1917—1976*, Zagreb, 1976.

[6] R. Vukadinović, *Evropska sigurnost i suradnja*, Zagreb, 1976; Lj. Aćimović, *Problemi bezbednosti i saradnje u Evropi*, Beograd, 1978.

[7] Vidi detaljnije: R. Petković, *Aktivnost grupe neutralnih i nesvrstanih zemalja na KEBS*, Institut za političke znanosti i novinarstvo Fakulteta političkih nauka u Zagrebu, 1978.

II

Međutim, američko-sovjetski dijalog, kao i evropski razvoj novih odnosa, pokazali su da tendencija stvaranja mirnijih međunarodnih odnosa ne može sama sebi biti cilj i da niz limitirajućih faktora usporava, a ponekad i otežava takvo kretanje. U prvom redu détente, ako želi biti uspješan proces kontinuiranog razvijanja novih odnosa, mora biti ispunjen suradnjom, i to ne sporadičnog ili perifernog karaktera, već mrežom raznih oblika usklađenog, zajednički korisnog djelovanja raznih država. Samim tim détente može dobiti stalne poticaje i, s druge strane, proširivati mogućnosti svog daljeg djelovanja. Nepostojanje svestrane suradnje u uvjetima kada nema nekih izrazito novih kanala suradnje koji bi bili prihvatljivi svim državama — mora voditi kumulaciji određenih sporova političke ili neke druge prirode, koji se ne mogu rješavati jer ne postoje za to predviđena sredstva. Stoga, ako se može govoriti o tome da i izolirani détente već samim svojim postojanjem održava stabilnost i mir, nemoguće je prihvatiti mišljenja po kojima bi takav uski détente mogao biti trajan činilac u održanju mira. To isto vrijedi za suradnju koja, ako nema zadatak da unapređuje i razvija détente, nego je samo izraz trenutnih uskih želja i namjera, također mora zapasti u teškoće onog trenutka kad se ispriječe neki objektivni problemi, koji su inače česti u odnosima među zemljama s različitim društveno-političkim i ekonomskim sistemima.

Otuda se može izvući i zaključak o vezi koja postoji između détente i međunarodne suradnje. Détente kao faza međunarodnih odnosa i napor da se osigura mir mora biti prožet suradnjom, koja, s druge strane, sve razvijenijim oblicima zajedničkog djelovanja što većeg broja država otvara putove za širenje i jačanje détente. Stoga pokušaji limitiranja nosilaca suradnje, kao i oblika kojima će se djelovati, nužno znače zatvaranje détente, odnosno postavljanje granica do kojih se želi sudjelovati u tom procesu. Nikakvi posebni razlozi ne mogu biti izgovor za zaustavljanje širenja suradnje, jer se time automatski slabi détente i doprinosi gubljenju njegovog zamaha.

Uz taj vrlo značajan odnos, koji postoji između détente i suradnje, vrijedno je zadržati se i na jednom problemu s kojim se također suočava razvoj détente u najnovije vrijeme. Naime, američko-sovjetska bilaterala i razvoj evropskih odnosa bili su ona glavna područja na kojima su zabilježeni prvi konkretni rezultati popuštanja i gdje se pokušalo ići na razvijenije oblike suradnje. U tim istim domenama ubrzo su se pokazala i ograničenja koja su počela usporavati détente. No, s druge strane, promatrano u geografskom pogledu, détente je od svog početka bio značajno ograničen. Najvećim dijelom u njemu su se našle blokovske zemlje, te uz nekoliko izuzetaka (Japan, Južna Afrika, Novi Zeland, Australija) u tom procesu sudjeluje i najrazvijeniji dio naše planete. To je praktično još više détente udaljilo od ostalih dijelova svijeta.

Teza o nedjeljivosti današnjeg svijeta i snazi niti koje različitim oblicima prožimlju našu planetu, premda je odavno prisutna u međunarodnim odnosima, čini se da nije našla svoje mjesto. Zainteresirani za realizaciju vlastitih aranžmana, prije svega u oblasti kontrole oružja, kao i u traženju načina za interblokovsko komuniciranje, glavni akteri u détente nisu se osvrtali na ostala područja koja su ostala izvan tog novog procesa. Iako su nesvrstane zemlje u nizu prilika pokazale svoju zainteresiranost da se kao aktivan činilac uključe u tokove détente i pomognu njegov razvoj, proširujući na taj način pozitivna kretanja u međunarodnim odnosima, vodeće sile nisu pokazale razumijevanje za njihova traženja i za takav pristup otvaranju proširenog détente.

Na raznim stranama se ističe da je détente neodvojiv dio pozitivnog razvoja međunarodnih odnosa, da je on zakonitost našeg vremena i jedina mogućnost suzbijanja totalnog nuklearnog uništenja, ali u nizu političkih krugova unutar blokovskih cjelina smatra se da je na tim strukturama najvažniji teret borbe za nove odnose; da one raspolažu najvećom snagom, te da upravo zbog toga razvijanje novih odnosa mora poći od njih i postupno se prenositi na ostale dijelove svijeta. Postavljajući u centar détente odnose Istok—Zapad, svjesno ili nesvjesno isključeni su svi ostali akteri koji mogu i moraju biti značajni nosioci novih međunarodnih odnosa u pravcu jačanja sigurnosti i mira.

Ne potcjenjujući snagu i mogućnosti akcije blokova i njihovih lidera, ipak treba istaknuti da je stvaranje novih i trajnih osnova sigurnosti i mira znatno širi proces, u kome blokovske države ne mogu biti jedini nosioci akcije. Točno je da blokovi imaju niz pitanja o kojima mogu paritetno razgovarati (kontrola oružja i razoružanje), ali svi ti procesi dio su općih nastojanja koja vode u pravcu realizacije novih, mirnijih međunarodnih odnosa. Zbog toga je i inzistiranje na parcijalnim ili specijalnim pregovorima bilo koje vrste pokušaj da se détente izolira i da se artificijelno zatvara krug sudionika procesa. Za pitanja sigurnosti i mira zainteresirane su sve države bez obzira na njihovu veličinu, društveno-političko uređenje ili geografski položaj.

Organizirani oblici akcije nesvrstanih zemalja u pravcu stvaranja novih odnosa i prevladavanja hladnoga rata krenuli su mnogo prije nego što je nastao détente. Nekoliko zemalja, među kojima je naročito bila aktivna Jugoslavija, još u vrijeme čvrsto polariziranih hladnoratovskih odnosa, pozivalo je na mirno rješavanje svih sporova i na stvaranje uvjeta koji će omogućiti prevladavanje hladnoratovskih podjela. U vrijeme kad se na raznim stranama tvrdilo da je u polariziranom svijetu potrebno izabrati određenu stranu, odnosno blok i priključiti se njegovim akcijama, nove zemlje, koje su postupno počele nastajati, shvatile su da bipolarni odnosi ne mogu riješiti trajna pitanja sigurnosti i mira, a samim tim da ne mogu ni pomoći u njihovom vlastitom razvoju.

Iskustva iz hladnog rata, odnosno mnoge krize, sporovi i stalno razvijanje nepovjerenja, pokazali su domete hladnog rata i

u isto vrijeme potrebu da se brže mijenjaju takvi međunarodni odnosi. U tom pravcu djelovali su i pioniri nesvrstanosti Jugoslavija, Egipat i Indija, polazeći od uvjerenja da neuspjesi blokova da promijene *status quo* i stalno jačanje razornog nuklearnog oružja moraju biti dovoljno upozorenje o tome da bipolarni svijet nije model međunarodnih odnosa sutrašnjice. Stoga je već Prva konferencija nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961. godine, na kojoj je i formiran cjelokupni pokret, pokazala da se pojavio nov međunarodni činilac, koji će, na osnovu samostalnog i nezavisnog procjenjivanja, djelovati u pravcu jačanja sigurnosti i mira u svjetskim relacijama.[8]

Apeli upućeni velikim silama u pravcu razoružanja, smirivanja zategnutih međunarodnih odnosa i mirnog rješavanja sporova, iako su tada mogli zvučati idealistički, u kasnijoj fazi — kada su velike sile prihvatile détente — potvrdili su dalekosežnost predviđanja nesvrstanih.[9] Stoga za nesvrstane zemlje détente nije došao neočekivano niti je nastupio kao proces koji one nisu sagledale ili za koji se nisu borile. Osnovne ideje détente jasno su bile ugrađene u filozofsku koncepciju nesvrstanih i moguće ih je naći u svim dosadašnjim dokumentima s konferencija nesvrstanih zemalja.

Međutim, razvoj détente i nastojanje blokova da on ostane čvrsto u koordinatama njihovog djelovanja, na stanovit način su iznenadili nesvrstane zemlje, koje nisu pledirale za takvo popuštanje, niti su očekivale da će netko graditi svjetsku sigurnost i mir izvan njihovih htijenja i njihovog angažmana. A kada se potvrdilo da je détente blokova ograničen najvećma na američko-sovjetske odnose i evropska kretanja, nesvrstane zemlje su jasno stavile svoja prva upozorenja blokovima, ističući da to nije trajan temelj rješavanja svjetskih problema i da, bez obzira na sve pokušaje da se prikaže kako će taj proces postupno zahvatiti i ostale dijelove svijeta, to nije put stvaranja novih međunarodnih odnosa.

Koristeći svaku priliku — od skupova nesvrstanih pa do tribine Organizacije ujedinjenih naroda — nesvrstane zemlje su podržavale détente, ali uz stalno pozivanje blokovskih struktura da ga prošire kako na planu aktera, oblikâ suradnje, tako i čitavih geografskih područja koja su ostala izvan tokova détente.

---

[8] Detaljnije vidi: L. Mates, *Nesvrstanost: teorija i suvremena praksa,* Beograd, 1970.

[9] U političkoj deklaraciji s Prve konferencije nesvrstanih zemalja u pozivu velikim silama da spasu čovječanstvo od strahota rata i oslobode energiju i sredstva koja se troše na naoružanje nesvrstani su istakli i prve zadaće svog pokreta u tom pravcu:

— »vanblokovske zemlje treba da budu zastupljene ubuduće na svim konferencijama za razoružanje; — sve diskusije o razoružanju treba da se održavaju pod pokroviteljstvom UN; — opšte i potpuno razoružanje treba da bude zagarantovano efikasnim sistemom inspekcije i kontrole, s tim da u odgovarajuća tela budu uključeni izvesni članovi vanblokovskih zemalja« (*Skupovi nesvrstanih zemalja,* Beograd, 1974, str. 35).

Na osnovu svega toga moguće je zaključiti da su ideje détente nastale u prvim kontaktima zemalja koje će postati nesvrstane i da su bile ugrađene u temelje njihovog političkog djelovanja. S druge strane, u trenutku realizacije novih odnosa između blokova, koji su nastali pod utjecajem skupa različitih faktora, bilo je pokušaja da se nesvrstani zanemare u tom procesu, uz isticanje da su blokovi dužni da najprije razriješe svoje sporove i da će se kasnije raspravljati o ostalim »perifernim« pitanjima.

Sigurno je da je dio nesvrstanih zemalja bio i razočaran takvim razvojem međunarodnih odnosa ne videći mogućnosti za univerzalnu akciju i za davanje vlastitog doprinosa. U isto vrijeme, krize u détente potvrdile su da to nije oblik stabilnog razrješavanja suprotnosti i da se kao takav još uvijek labilan oblik popuštanja neće tako lako proširiti na nesvrstane zemlje. U tom smislu stajale su i ocjene Pete konferencije nesvrstanih zemalja u Kolombu, gdje je u političkoj deklaraciji pozdravljen napredak u popuštanju zategnutosti između velikih sila. Isto tako, nesvrstani su »primili k znanju« odluke Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji izrazivši nadu da će i to voditi daljem popuštanju međunarodne zategnutosti i napretku u pravcu razoružanja.[10]

No, uz te pozitivne ocjene procesa popuštanja, odnosno détente, Peta konferencija nesvrstanih zemalja izrazila je i svoj oprez u pogledu oblikâ popuštanja, jer se borba za utjecaje nije smanjila, već se ona nastavlja, i žarišta zategnutosti još se nisu ugasila.

Pozivajući u isto vrijeme sve nesvrstane zemlje da se odupru političkim, ekonomskim i ideološkim pritiscima velikih sila, skrenuta je pažnja na potrebu jačanja svih oblika solidarnosti nesvrstanih zemalja i razvijanja njihovih uzajamnih odnosa, koji mogu i moraju biti brana protiv nadiranja snaga izvana.

Na kraju, kritički analizirajući popuštanje u sadašnjim uvjetima, Peta konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja naglasila je da je

— popuštanje još uvijek ograničeno u opsegu;
— limitirano u geografskom pogledu;
— unatoč détente, sukobi i zategnutosti postoje u raznim dijelovima svijeta;
— agresija, strana okupacija, intervencija, miješanje u unutrašnja pitanja, rasna diskriminacija, cionizam i apartheid i ekonomska eksploatacija i dalje postoje u međunarodnim odnosima.

Upozoravajući glavne aktere détente na takav razvoj, koji zacijelo ne može jamčiti uspješnost niti trajnost procesa po-

[10] *Peta konferencija nesvrstanih zemalja u Kolombu, Dokumenti*, Beograd, 1977, str. 8—9.

puštanja, nesvrstane zemlje su se osvrnule i na metode realizacije popuštanja, koje, po njihovom uvjerenju, ne mogu dati pozitivne rezultate. Jer, praksa razvoja détente jasno pokazuje da se popuštanje međunarodne zategnutosti ne može osigurati »politikom ravnoteže sile, sferama uticaja, suparništvom blokova sila, vojnim savezima i trkom i naoružavanju«. Samo globalno popuštanje međunarodne zategnutosti i ravnopravno sudjelovanje svih zemalja u rješavanju tih vitalnih problema razvoja međunarodnih odnosa i opstanka moderne civilizacije mogu biti put za trajno zadovoljavanje interesa svih zemalja.

Ističući domete détente, njegove ograničenosti, kao i neuspjehe, nesvrstane zemlje su, međutim, jasno istakle da su svjesne toga da se popuštanje ne može ostvariti bez aktivnog sudjelovanja nesvrstanih zemalja. U tom smislu šefovi država ili vlada zastupljeni na Petoj konferenciji nesvrstanih zemalja potvrdili su svoju spremnost da igraju »neposredniju i delotvorniju ulogu u traganju za pravednim rešenjima još nerešenih svetskih problema«.[11]

Nakon Kolomba ti su stavovi ponovljeni u nizu bilateralnih i multilateralnih dokumenata sa susreta šefova nesvrstanih zemalja; oni su jasno izneseni na sastanku Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji u Beogradu, sastancima ministara vanjskih poslova nesvrstanih zemalja u Beogradu i Kolombu, a isto tako i u Ujedinjenim narodima. Taj stav i dalje karakterizira generalni pristup nesvrstanih zemalja détente i sadrži u sebi njihove ocjene dosadašnjih rezultata, kao i svega onoga što je zapostavljeno ili propušteno u tom kretanju. Nesvrstane zemlje ni ovoga puta nemaju namjere davati neke lekcije o ponašanju ostalim zemljama, a osobito ne velikim silama, ali one isto tako smatraju svojim pravom i dužnošću da izraze svoje stavove o procesima koji daleko prelaze okvire blokovskog dogovaranja i koji traže čvrstu i organiziranu djelatnost svih međunarodnih aktera. Jer, pitanja sigurnosti, suradnje i mira danas i sjutra prevelika su pitanja da bi ih mogla rješavati samo jedna skupina zemalja, bez obzira na sve atribute sile i razvijenosti koji ju karakteriziraju.

Uz neke vojno-političke aranžmane u američko-sovjetskim odnosima, a zatim u interblokovskim relacijama, treba svakako dodati i to da je détente otvorio mogućnosti proširenja raznih drugih oblika međudržavnih kontakata. Ekonomski interesi, koji su utirali putove détente, također su u novim uvjetima dobili mogućnosti svoje šire realizacije u mnogim sporazumima bilateralnog i multilateralnog karaktera. Nekadašnji vrlo skromni ekonomski odnosi između Istoka i Zapada počeli su bilježiti visoke stope porasta trgovinske razmjene, jačanje stanovitih oblika industrijske kooperacije i specijalizacije proizvodnje. U isto vrijeme, uz pojačana nastojanja Istoka da dobije mogućnosti nabavke moderne

---

[11] Ibid., str. 19.

tehnologije vrše se i napori da se racionalno koriste sirovine i goriva, što doprinosi tješnjem povezivanju nekada sasvim odvojenih privreda. Samim tim, u praksi tekućih ekonomskih odnosa padaju sve teorije o mogućnosti postojanja više odijeljenih tržišta, a jedinstveno svjetsko tržište postaje snažan faktor povezivanja i stalnog jačanja interesâ za razvijanje normalnih odnosa na svim ostalim područjima. Détente, kao proces političkog i stanovitih oblika vojnog popuštanja, otvara tako mogućnosti stalnog razvijanja ekonomskih odnosa, a, s druge strane, ti novi ekonomski odnosi između Istoka i Zapada jačaju, sa svoje strane, proces détente.

To isto vrijedi i za sve ostale oblike znanstveno-tehničkog, kulturnog, sportskog i turističkog proširivanja kontakata. Iako su oni još nedostatni i daleko od mogućih, ipak su, zahvaljujući klimi détente, otvorene mogućnosti lakšeg prelaženja državnih granica i proširenja kontakata. Još su ti dodiri ispunjeni mnogim teškoćama i problemima, a često i jasno postavljenim limitima, ali je sigurno da svi oni zajedno pomažu održavanje détente. Takvim razvijanjem popuštanja i njegovim stalnim održavanjem na vrhu interesa svih država proširivat će se uvjeti još dinamičnijeg i šireg djelovanja, u kome će sve članice međunarodne zajednice nalaziti optimalne mogućnosti svoje akcije. Širok, funkcionalno postavljen détente najbolje je jamstvo protiv svih pokušaja vraćanja ili negativnog mijenjanja započetog trenda popuštanja.

Jačanje kontakata prvenstveno je zahvatilo nekada čvrsto odijeljene polove: Istok i Zapad, ali u tom značajnom svestranom međunarodnom komuniciranju sudjeluju sve više i mnoge nesvrstane zemlje. Iako su opterećene problemima svog vlastitog razvoja i rješavanjem potreba bržeg ekonomskog razvoja, nesvrstane zemlje teže da i na tom planu budu aktivan činilac, koji će konkretnom akcijom širenja međudržavnih kontakata u pozitivnom smislu unapređivati détente.

Dosadašnji napori »Grupe 77«, odnosno u najvećoj mjeri nesvrstanih zemalja, da se mijenjaju međunarodni ekonomski odnosi, također se mogu promatrati kao rezultat i dio pozitivnih utjecaja koje vrši détente na širokom međunarodnom planu. Jer, samo u situaciji stanovitog popuštanja međunarodne zategnutosti, bez obzira na sve oscilacije, u situaciji proširivanja kontakata i razvijanja dinamičnih oblika međudržavnih odnosa koji idu u pravcu suradnje, bilo je moguće pokrenuti takvu veliku inicijativu koja teži radikalnom preobražaju ekonomskih odnosa. Umjesto nekadašnjih parcijalnih zahvata za vršenje stanovitih korektura na takozvanoj liniji Sjever—Jug, u sadašnjim uvjetima zemlje u razvoju nastupaju sa cjelovitim zahtjevima koji jasno pokazuju da u današnjem svijetu i na tom vrlo značajnom, fundamentalnom području treba postaviti jedinstvene uvjete, te da usprkos svim razlikama treba što brže tražiti unificirane stavove.

U tom sklopu težnja za stvaranjem novog međunarodnog ekonomskog poretka nije samo zahtjev za prelijevanjem sredstava od

razvijenih prema manje razvijenima, kako bi se ublažili ili donekle riješili njihovi problemi, već je to imperativ trajnog rješavanja osnovnih problema međunarodne zajednice. Naravno, ni ovdje nije riječ samo o nekim humanim potrebama mijenjanja karaktera veza i stanovitim »ispravljanjima krivice«, kako se to ponekad želi prikazati. Novi međunarodni politički odnosi, koji su pokazali mogućnosti rješavanja dijela problema, otvorili su put ka postavljanju pitanja ekonomskog razvoja, koji će biti zasnovan na jednakim šansama i uzimanju u obzir interesa svih partnera. A bez takvog postavljanja problema i težnji za usklađenim rješavanjem ekonomskih odnosa nema ni mogućnosti da se iz détente prelazi u višu fazu pozitivnog razvoja novih, demokratskih međunarodnih odnosa.

III

Politika détente, kao organizirani napor država da se stvaraju novi međunarodni odnosi, u kojima će se konflikti i sporovi prevladavati mirnim putem, ocijenjena je u gotovo svim državama kao jedina alternativa postojanja i daljeg razvoja svijeta. U isto vrijeme, na mnogim mjestima se ističe da je nemoguće zalagati se za détente na političkom planu odnosâ bez realizacije odgovarajućih vojnih mjera, koje jedino mogu popuštanje učiniti stvarnim i vjerojatnim procesom. U tome treba da bude vidljiva težnja svih država, a posebno onih koje raspolažu najvećom vojnom silom, da proces détente učine univerzalnim i nezaustavljivim kretanjem u pravcu boljih međunarodnih odnosa.

Détente je u bilateralnim odnosima supersila otvorio nove prostore za stanovito ograničavanje i kontrolu njihovog nuklearnog naoružanja (SALT).[12] U isto vrijeme, evropski prostor poslužio je blokovskim strukturama za ispitivanje njihovih uzajamnih namjera u bečkim pregovorima, dok su odredbe iz helsinškog Završnog dokumenta otvorile put stanovitom jačanju povjerenja (nagovještaj vojnih manevara, razmjena promatrača). Ali ti koraci, koji se moraju nazvati pozitivnim, ograničeni su po svojim nosiocima aktivnosti, a isto tako i prostorno, te je razumljivo da se nastojanje za sprovođenje razoružanja mora postaviti na najširu razinu.

Nesvrstane zemlje, koje su u međunarodne odnose ušle u doba polariziranih odnosa između blokova, odmah su shvatile da blokovska konfrontacija ne samo da prijeti mogućim izbijanjem sukoba već isto tako odvaja golema sredstva za naoružanje. A kako je u pitanju univerzalno djelovanje, refleksi naoružanja vrlo brzo su se morali osjetiti i u drugim središtima, koja su još teže pod-

---

[12] Vidi detaljnije: R. Vukadinović, *Konflikti i suradnja u američko-sovjetskim odnosima,* »Politička misao«, br. 1/1979.

nosila nametnuto breme naoružanja. S druge strane, ne treba zaboraviti da upravo nesvrstane zemlje, zbog golemog broja svojih nacionalnih, ekonomskih, socijalnih i političkih problema, najteže podnose ove izdatke, a da im isto tako otvoreni sporovi u njihovim prostorima stalno nameću potrebu jačanja vojnih snaga sa svim popratnim posljedicama koje otuda proizlaze.

Velika utrka u naoružavanju koja se razvija nakon drugog svjetskog rata doseže danas sve veće razmjere i odnosi sve veća sredstva. Po nekim procjenama, svijet godišnje troši u vojne svrhe oko 430 milijardi dolara; prosječna obitelj odvaja u porezima više za vojne izdatke nego za školovanje svoje djece; nuklearne sile, koje već danas raspolažu takvim kapacitetima kojima su kadre da unište sedam puta svaki grad u svijetu, svakog dana proizvode tri nove bombe, a za održavanje mirovnih snaga UN potrošeno je 135 milijuna dolara, što je 3.000 manje nego što iznose izdaci za održavanje nacionalnih armija.[13] Tome, svakako, treba dodati i podatke koji pokazuju da zemlje u razvoju osobito teško osjećaju izdatke za naoružanje. U zemljama u razvoju postoji jedan vojnik na 250 stanovnika, dok se jedan liječnik pojavljuje na 3.700 stanovnika. Moderna tehnologija, koja je doprinijela tome da se teret nuklearnog oružja za tridesetak minuta može sručiti na najudaljenije ciljeve naše planete, nije izmijenila život mnogih žena u Aziji i Africi, koje pješače po nekoliko sati, pa čak i čitav dan, do najbližeg izvora vode. Zemlje u razvoju, zbog raznih teškoća i opasnosti, unatoč nedostatka osnovnih prehrambenih proizvoda, izdvajaju pet puta više sredstava za kupovinu oružja nego za nabavku poljoprivrednih strojeva. I, na kraju, spomenimo da bi umjesto izgradnje nove mobilne rakete MX 50 milijuna neishranjene djece iz zemalja u razvoju moglo biti adekvatno nahranjeno; u zemljama u razvoju moglo bi se za toliku sumu osnovati 65.000 zdravstvenih centara i otvoriti 340.000 osnovnih škola.[14]

Ako se ima na umu ta slika, koja bi se mogla dalje dopunjavati mnogim sličnim podacima, razumljivo je da nesvrstane zemlje od početka svog organiziranog djelovanja stavljaju u središte svoje političke akcije borbu za razoružanje. Ona za njih ima političko, ekonomsko i socijalno značenje i sastavni je dio borbe za mijenjanje suštine suvremenih međunarodnih odnosa. Stoga je i détente u nesvrstanim zemljama bio shvaćen kao politika koja vodi popuštanju, ali isto tako i konkretnom rješavanju vitalnih problema koji potresaju svijet i koji otežavaju ravnopravan razvoj svih zemalja.

Kao evropska, nesvrstana i socijalistička zemlja Jugoslavija je u svojoj vanjskopolitičkoj akciji uvijek isticala da globalni mir ne može biti stabiliziran na jednakoj snazi blokova i njihovih

---

[13] R. L. Sivard, *World Military and Social Expenditures 1978*, Leesburg, 1979, str. 5.

[14] Ibid.

predvodnika.[15] Takva ravnoteža snaga varljiva je sama po sebi i moguće ju je izazvati sa svim posljedicama koje otuda proizlaze. Tehnološki razvoj na planu naoružavanja samo je povećao spiralu naoružanja, a paradoks dobijanja sve veće nuklearne sile nije simetričan većoj sigurnosti danas, niti će to biti u budućnosti.

Trka u naoružavanju započeta nakon drugog svjetskog rata dobila je u godinama hladnoratovske napetosti svoj vrhunac i postala je od tada permanentan i, na žalost, univerzalan proces. Golemi troškovi za naoružanje nepovratno su odnijeli sredstva koja su mogla biti uložena u mnogo korisnije svrhe. Manje razvijene zemlje i zemlje u razvoju posebno teško prate tu utrku, a u današnjem trenutku, kada se teži stvaranju novih ekonomskih odnosa, zasnovanih na pravednijoj podjeli, smanjenje izdataka za naoružanje može poslužiti kao značajan doprinos početnoj realizaciji tih novih odnosa.

U razdoblju prevladavanja hladnog rata jugoslavenska vanjska politika bila je angažirana na raznim forumima koji su se bavili pitanjima razoružanja, ističući pri tome neodložnost rješavanja tog pitanja i potrebu demokratičnosti u pristupima. To je bilo zasnovano na uvjerenju da budućnost međunarodne zajednice mora biti temeljena sve manje na oružanoj sili i da umjesto isticanja primata vojnog faktora treba krčiti put raznim oblicima suradnje, koji mogu voditi boljem međusobnom razumijevanju različitih država i naroda. U jugoslavenskoj doktrini razoružanja bilo je jasno istaknuto da razoružanje nije samo sebi cilj i da se započinjanjem tog procesa automatski ne dolazi do prevladavanja jedne faze međunarodnih odnosa i njezine zamjene nekom drugom fazom. Govoreći u Ujedinjenim narodima još 1960. godine, predsjednik Tito je naglasio veliku važnost razoružanja, ističući da se upravo u tom procesu treba da ogledaju pozitivne promjene odnosa u svijetu. Stalna i univerzalna akcija trebala bi da učini da razoružanje u sadašnjem trenutku dobije baš tu dimenziju permanentnog kretanja u pravcu sveobuhvatnih pozitivnih promjena kojima se unapređuju odnosi u međunarodnoj zajednici, jača međusobno povjerenje i stvaraju temelji sigurnog mira.

U toj svjetlosti Jugoslavija je, zajedno s mnoštvom drugih nesvrstanih zemalja, podržala proces détente uvjerena da politika popuštanja i sporazumnog rješavanja svih pitanja predstavlja neizbježan pravac razvoja svijeta u današnjim uvjetima i da jedino na tim osnovama može biti ostvaren progres u najširim relacijama. U isto vrijeme, détente bi trebao da stvori mogućnosti za postizanje kvalitativno novih odnosa između suverenih država, bez obzira na razlike ili sličnosti koje postoje u njihovim društveno-političkim ili ekonomskim uređenjima.

Promatran u tom kontekstu, da bi ispunio svoje zadaće, détente mora biti univerzalan po svojim funkcijama i geograf-

---

[15] Detaljnije o jugoslavenskim stavovima o razoružanju vidi zbornik radova *Razoružanje,* Beograd, 1978.

ski globalan, što potvrđuje karakter međuzavisnosti današnjeg svijeta. Kao područje na kome je nikao hladni rat i na kome još i sada postoji najveća vojna koncentracija, Evropa je prva započela s realizacijom détente, koji je svoj najširi oblik našao u Konferenciji o evropskoj sigurnosti i suradnji. U težnji za stvaranjem ukupnosti novih međunarodnih odnosa proces evropske sigurnosti i suradnje bio je povezan i s nastojanjima da se proces razoružanja ugradi u taj mehanizam novog evropskog djelovanja. U helsinškoj povelji novih evropskih odnosa nalaze se i naznake nekih konkretnih mjera koje bi trebalo da vode razoružanju i jačanju mjera povjerenja. Međutim, njihova provedba, isto kao i bečki pregovori MBFR, teče vrlo sporo. Dodajmo tome da se, usprkos pokušajima nekoliko nesvrstanih i neutralnih zemalja na Beogradskom sastanku KESS-a, nije uspjelo proširiti mjere vojnog karaktera na područje Mediterana, koji i dalje ostaje kao značajan region permanentne konfrontacije dviju najvećih ratnih flota nemediteranskih zemalja, uz stalnu tendenciju povećavanja njihovog vojnog prisustva.

Već je na raznim stranama bilo isticano da se détente kao novo razdoblje međunarodnih odnosa ne može dijeliti na pojedine segmente, što jasno pokazuje da se vojna problematika ne može odvojiti od ostalih područja razvoja odnosâ u duhu popuštanja i sporazumijevanja.[16] Kao vrlo značajna povijesna faza, détente u nuklearnom dobu ima niz međusobno isprepletenih crta (političkih, ekonomskih, vojnih), što znači da se samo u sigurnijem svijetu može očekivati razvoj jačih oblika svestrane međudržavne suradnje.

Nesvrstane zemlje imaju poseban interes da u sadašnjoj etapi međunarodnih odnosa ističu prioritet razoružanja i da zahtijevaju započinjanje velikog procesa koji će zacijelo potrajati. U nizu prilika nesvrstane zemlje su pozdravile détente, uvjerene da on otvara nove putove ne samo u nekim geografskim regionima i ne samo na nekim područjima međunarodnih odnosa.[17] Evropski kontekst one promatraju kao početnu fazu intenzivnog stvaranja novih odnosa u najširim relacijama, a rezultati détente postignuti u najrazvijenijim područjima svijeta trebalo bi da dadu svoje pozitivne reflekse i na dijelove u kojima živi velika većina stanovnika naše planete. Nesvrstane zemlje vjeruju da stvaranje povoljne međunarodne klime otvara prostor za rješavanje pitanja vojnog karaktera, odnosno konkretno razoružanje, a, s druge strane, us-

---

16 M. Minić, *Problem razoružanja i spoljna politika Jugoslavije*, u: *Razoružanje*, op. cit., str. 27.

17 Politička deklaracija sa Četvrte konferencije nesvrstanih zemalja u Alžiru istakla je glavne elemente pristupa nesvrstanih zemalja détente. Kao glavni činilac koji je utjecao na popuštanje Politička deklaracija navodi: »Strah izazvan nuklearnom opasnošću, kao i rešenost naroda dovode do toga da dijalog dobije prevagu nad konfrontacijom.« (*Skupovi nesvrstanih*... op. cit., str. 192).

pjesi u toj delikatnoj oblasti mogu još više ojačati politiku détente u funkcionalnom i univerzalnom smislu.

Kao rezultat dugogodišnjih nastojanja jugoslavenske vanjske politike da se procesu razoružanja pokloni dužna pažnja, a u fazi kada je ocijenjeno da détente pruža mogućnost za poduzimanje nove široke inicijative, jugoslavenski Predsjednik je predložio Petom sastanku šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Kolombu 1976. da se pokrene inicijativa za sazivanje specijalnog zasjedanja UN o razoružanju. U svom govoru Predsjednik Republike je, između ostalog, rekao:

»Nastavljanje trke u naoružavanju, koja je već dostigla ogromne razmjere, postaje sve više jedan od glavnih izvora nestabilnosti, zategnutosti i opasnosti za mir i bezbjednost u svijetu. Zato treba preduzeti nove inicijative i uložiti nove napore kako bi se ta trka obustavila i bez odlaganja postigao sporazum o mjerama stvarnog razoružanja. Jer, u tom, na žalost, nema napretka. To pokazuje i činjenica da sve dosad nije postignuta saglasnost o sazivanju svjetske konferencije o razoružanju. Zbog toga smatramo da sada treba ići na sazivanje specijalnog zasjedanja Generalne skupštine Ujedinjenih nacija.«[18]

Shvaćajući važnost akcije, nesvrstane zemlje podržale su jugoslavenski prijedlog i predložile Generalnoj skupštini Ujedinjenih naroda saziv specijalnog zasjedanja, stavljajući time jasno do znanja svoju zainteresiranost za tu problematiku i spremnost da se maksimalno angažiraju u traženju konkretnih rješenja.

Sada kada je već pokrenut mehanizam svjetske organizacije i kada se pitanje razoružanja nalazi na najvišem univerzalnom forumu, vrijedno je zapitati se što se može očekivati od te akcije i kakvi mogu biti njezini konkretni rezultati.

Pesimistički orijentirani promatrači međunarodnih odnosa mogu se pozivati na minimalne dosadašnje rezultate zabilježene na tom planu; nespremnost većine država da pregovaraju u velikom forumu; odsustvo interesa u pojedinih značajnih zemalja; poljuljani détente, kao i sporove koji postoje među nekim nesvrstanim zemljama. Sve je to na stanovit način točno i u objektivnoj analizi međunarodnih odnosa nemoguće je te elemente zapostaviti. Međutim, kao protustavovi ovim tvrdnjama mogu se istaknuti:

— dimenzije problema naoružanja koji sve više počinje zahvaćati ekonomske, političke i socijalne temelje postojećih odnosa, ozbiljno prijeteći da ugrozi najvitalnije interese suvremenog čovječanstva;
— naraslo shvaćanje da je vrijeme da se obuzda utrka u naoružavanju i potraže sredstva za discipliniranje vojne sile;

[18] *Peta konferencija...*, op. cit., str. 162.

— organizirano djelovanje goleme skupine nesvrstanih zemalja, koje, vjerne svojim dosadašnjim stavovima, ovoga puta nastoje zajedničkim snagama prezentirati problematiku na najširem svjetskom planu;
— zainteresiranost niza drugih zemalja — blokovskih i neblokovskih da smanje svoje vojne izdatke i pomognu realizaciju novih međunarodnih odnosa.

Naoružavanje je u suvremenim uvjetima postalo vrlo složeno i taj dugotrajni proces gomilanja vojne sile može se promatrati kao kompleks sastavljen od različitih ekonomskih, političkih, vojnih i socijalnih segmenata, koji su svi zajedno utkani u djelatnost pojedinih nacionalnih vojnih centara odlučivanja. Proces naoružavanja razvijao se godinama uz stalnu dinamiku rasta, bilježeći takve skokove kakvi nisu primjetni ni u jednoj drugoj državnoj aktivnosti. Stoga je sasvim razumljivo da ni Specijalno zasjedanje ni akcije Ujedinjenih naroda ne mogu brzo i lako promijeniti pravac kretanja koji je praktički duboko utemeljen u svakom društvu. Iako su motivi naoružavanja vrlo različiti i gotovo u svakoj zemlji specifični, činjenica je da se logika naoružavanja kreće stalno uzlaznom linijom povećanih vojnih izdataka.

Održavanje Specijalnog zasjedanja Opće skupštine Ujedinjenih naroda o razoružanju može se smatrati kao jedan od značajnih uspjeha nesvrstanih zemalja, koje su samim tim pokazale da su zainteresirane da se politički détente, čak u vrijeme kada ne postiže veće uspjehe, nadopuni vojnim popuštanjem. Uostalom, vrlo je teško zamisliti da bi se političko popuštanje moglo dulje vremena uspješno odvijati ako ne bi bilo praćeno vojnim popuštanjem i jačanjem oblikâ suradnje.

Postavljajući vojno popuštanje na univerzalnu razinu, nesvrstane zemlje su iskoristile Ujedinjene narode kao najpogodnije tijelo koje može dati politički autoritet i snagu takvim raspravama, i koje s vremenom može preuzeti ulogu organa kontrole realizacije određenih mjera. No samim održavanjem Specijalnog zasjedanja aktivnost nesvrstanih nije popuštala. U mjesecu svibnju ove godine delegacija Sri Lanke u UN podnijela je u ime skupine nesvrstanih zemalja prijedlog programa razoružanja za slijedeću dekadu u kojem se točno precizira redoslijed aktivnosti koje bi trebale da vode razoružanju, dinamika tog kretanja, kao i uloga svjetske organizacije u tom procesu. U toku slijedećih deset godina trebalo bi realizirati sporazum o potpunoj obustavi eksperimenata nuklearnim oružjem; zabranila bi se njegova upotreba, kao i kvalitativna usavršavanja i proizvodnja; pristupilo bi se smanjivanju nuklearnih arsenala.[19] Iza tih deset, kako neki kažu presudnih godina, slijedila bi faza daljih mjera koje bi vodile smanjivanju vojnih arsenala u pravcu potpunog likvidiranja oružja.

---

[19] »Politika«, 21. maj 1979.

S obzirom na svoje značenje, nuklearno oružje se nalazi na vrhu liste, zatim slijede sva ostala oružja za masovno uništavanje, uključujući i kemijska oružja. Za sve te vrste oružja nesvrstane zemlje traže sveobuhvatan program mjera: zabranu upotrebe, razvoja i proizvodnje novih vrsta. Kako upravo najveće vojne sile posjeduju sve te vrste oružja, razumljivo je da se od njih traži da prve krenu u akciju i da praktičnim mjerama pokažu svoju spremnost da sudjeluju u procesu razoružanja. No, nesvrstane zemlje ne zaboravljaju ni konvencionalna oružja za koja također traže da najprije budu smanjena u arsenalima velikih država, i da se zatim postupno kreće prema stanju u kome će sve zemlje smanjiti svoje vojne snage na razinu koja bi bila dostatna za održavanje unutrašnje sigurnosti. Samim tim i vojni efektivi bi morali doživjeti svoja smanjenja, a sve to zajedno vodilo bi stvaranju novog svijeta bez golemih arsenala oružja, pa možda i bez blokova.

Cjelokupan proces razoružanja, kako ga postavljaju nesvrstane zemlje, traži, naravno, mnogo vremena, strpljenja i angažiranje svih snaga kako bi se u tome moglo uspjeti. To bi, u isto vrijeme, bio dosad u povijesti čovječanstva najveći događaj na planu mijenjanja prioriteta u relaciji naoružanje—razoružanje. Prihvaćanjem tog programa, odnosno konkretnom njegovom provedbom, međunarodna zajednica bi pokazala svoju zrelost i spremnost da živi u svijetu bez oružja. Pridržavajući se duha diskusija na Specijalnom zasjedanju UN o razoružanju, kao i svih dosadašnjih kritika u pogledu oblikâ razoružanja, nesvrstani su vodili računa i o kontroli provedbe takvog velikog plana razoružanja. Oni predlažu da Ujedinjeni narodi oforme specijalnu mašineriju koja bi se bavila pitanjima razoružanja, što praktički znači da bi prethodno trebalo izvršiti niz radova u pogledu standardizacije podataka, valorizacije vojnih snaga u kvalitativnom i kvantitativnom smislu itd.

Ovoga trenutka čak nije ni važno da li će te mjere biti ostvarene u slijedećoj dekadi ili nešto kasnije. Bitno je, međutim, da su upravo nesvrstane zemlje izašle s takvim jedinstvenim prijedlogom i da su ideju, koju su inače one lansirale, dopunile novim razrađenim programom mjera.[20] Sigurno je da će kritike i zapreke doći s raznih strana i da će, osobito velike zemlje, pokazati svoju nespremnost i nezadovoljstvo zbog predviđenih koraka. S time se u redovima nesvrstanih svakako računa i nitko od njih nema iluzija da bi takav golemi plan mogao lagano biti ostvaren. No, od Specijalnog zasjedanja pa do danas nije prošlo mnogo vremena i svjetska je organizacija, zahvaljujući akciji nesvrstanih, pokazala izvanrednu brzinu u pripremi daljih mjera. To je već samo po sebi bilo velik doprinos nesvrstanih daljem razvijanju popuštanja i realizacije novih koraka u pravcu razoružanja. U

---

[20] M. Civić, *Planiranje razoružanja,* »Međunarodna politika«, br. 701/1979.

tom procesu sada se ne smije posustati i, bez obzira na sve zapreke koje će nailaziti, ne treba biti obeshrabren rezultatima, koji zacijelo u početku neće biti veliki niti osobito spektakularni.

Uz ovu aktivnost, koja ima za cilj da pokrene pitanje razoružanja s mrtve točke i da omogući ravnopravno sudjelovanje svih zemalja u razrješavanju tog vitalnog pitanja, nesvrstane zemlje se već godinama zalažu za realizaciju zona bez nuklearnog oružja i zona mira i suradnje. Polazeći od uvjerenja da je u doba détente stvorena mogućnost za ostvarenje popuštanja na širem međunarodnom planu, nesvrstane zemlje pojedinih regiona teže regionalizaciji njihove sigurnosti, što bi se postupno ugrađivalo u opće napore usmjerene na likvidaciju nuklearnog oružja.

Dosad postignuti rezultati na području denuklearizacije[21] (Svemir, Antarktik, Latinska Amerika), kao i stalno obnavljani prijedlozi koji dolaze s raznih strana, potvrđuju životnost i realnost ideja o stvaranju zona bez nuklearnog oružja, odnosno zona mira i suradnje. Uz mnoge prijedloge koje su nesvrstane zemlje s pojedinih područja (Bliski istok, Jugoistočna Azija, Afrika) podnosile Ujedinjenim narodima osobitu važnost danas imaju dvije koncepcije koje su osobito došle do izražaja na dvije posljednje konferencije nesvrstanih: Mediteran i Indijski ocean.

Oba područja dobivaju svakog dana sve veće značenje, a akumuliranje brodovlja i oružja u vodama Mediterana i Indijskog oceana jasno pokazuje vrijednost inicijativa nesvrstanih zemalja. Na Mediteranu mjere sigurnosnog karaktera iz Završnog akta nisu primijenjene, a obje velike sile gomilaju brodove i podmornice opremljene nuklearnim oružjem.[22] U Indijskom oceanu teče, također, proces pojačanog penetriranja dvije supersile, koji još više dobiva na intenzitetu razvijanjem američke baze Diego Garcia. S obzirom na inače zapaljivu situaciju u tom dijelu svijeta, jasno je da prijedlog nesvrstanih o stvaranju zone mira i suradnje ima posebnu težinu.

Sigurno je da zone bez nuklearnog oružja same po sebi ne mogu riješiti pitanje razoružanja, ali je očito da bi otklanjanje nuklearnog oružja i stranih flota iz pojedinih regiona automatski pomoglo razvijanje i jačanje détente u širim razmjerima. Upravo to imaju na umu nesvrstane zemlje kada sve te inicijative nastoje održati živima, koristeći svaku priliku da obnove svoje prijedloge.[23]

---

[21] O karakteru zona i dosad postignutim rezultatima na tom polju vidi: R. Vukadinović, *Zone bez nuklearnog oružja*, Zagreb, 1979.

[22] Detaljnije: R. Vukadinović, *Sigurnost i razoružanje na Mediteranu*, »Naše teme«, br. 11/1978, str. 2589, 2602.

[23] Vidi, na primjer, govor saveznog sekretara Josipa Vrhovca u Kolombu (»Politika«, 9. jun 1979).

Pažljivi analitičar međunarodnih odnosa, bez obzira s kojeg stanovišta promatra politiku međunarodnog popuštanja, uvijek će u njoj naići na neodvojivu prisutnost skupine aktera — nesvrstanih zemalja, koje traže stvaranje svijeta u kome će sigurnost, suradnja i mir postati osnovne kategorije za sve zemlje i narode. Unatoč svih limita dosadašnjeg détente i pokušaja da se on funkcionalno ili geografski ograniči, nesvrstane zemlje su svjesne da sadašnja faza međunarodnih odnosa pruža pogodne uvjete da se, zajedno s ostalim zemljama, djeluje u pravcu stvaranja temelja za nove, ravnopravnije političke i ekonomske odnose. Nesvrstane zemlje, kao nezavisni međunarodni akteri, zahvaljujući samostalnom karakteru svog pokreta i dugoročnom opredjeljenju, potvrdile su da su kadre da djeluju na osnovama koje su izraz demokratskih uvjerenja. Ciljevi njihove akcije i rezultati koje nesvrstane zemlje mogu ostvariti nisu parcijalnog karaktera, niti su ograničeni samo na izdvojene probleme međunarodnih odnosa. Stoga je skupina nesvrstanih zemalja bila i ostala snažan, kolektivni akter, koji djeluje u interesu međunarodne zajednice kao cjeline. Boreći se za realizaciju visokih ideala mira i stabilnosti, nesvrstane zemlje daju svoj stvaralački doprinos izgradnji pravednijeg i slobodnijeg svijeta sutrašnjice. Taj veliki cilj moguće je ostvariti, kako ističe jugoslavenski Predsjednik, »jačanjem povjerenja, ravnopravnosti i uzajamnog poštovanja u svijetu, snaženjem détente kao cjelovitog procesa, koji treba da obuhvati sve goruće probleme, sve regione i sve zemlje, a prije svega primjenom miroljubivih sredstava u rješavanju postojećih problema«.[24]

[24] »Vjesnik«, 16. svibnja 1979.

Bojana Tadić

Nesvrstane zemlje i novi međunarodni ekonomski poredak

Politički program pokreta nesvrstanih, čija temeljna filozofija uključuje negaciju opravdanosti daljeg postojanja sistema međunarodnih odnosa zasnovanih na sili, neravnopravnosti i eksploataciji, kao i ideju o nužnosti preobražaja koji bi doveli do oblikovanja novih formi odnosa u međunarodnoj zajednici — sadrži i koncepciju o neophodnosti izgradnje novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. Nesvrstane zemlje su tvorac ove ideje i, nesumnjivo, glavni podsticajni faktor u njenom širem prihvatanju u svetskim okvirima, kao i u nastojanjima da se stvore povoljniji međunarodni politički, ekonomski i psihološki uslovi za njenu realizaciju.

I

U traganju za odgovorom na pitanje koji su činioci doveli do toga da pokret nesvrstanosti bude inicijator ideje o novom međunarod-

nom ekonomskom poretku, neophodno je raščlaniti samu pojavu nesvrstanosti, posmatranu, pre svega, u ovoj njenoj funkciji.

Nastala kao nužnost savremenog sveta ili kao pojava »sa snagom istorijske neminovnosti«,[1] nesvrstanost u sebi sažima univerzalne težnje za mirom, za nezavisnošću i ravnopravnošću, za oslobođenjem naroda i čoveka i, istovremeno, svodi ove univerzalne vrednosti na konkretni sistem ciljeva i program aktivnosti koji imaju za svrhu da se pomenute vrednosti učine dostupnim, pre svega zemljama i narodima kojima su još u velikoj meri uskraćene, a zatim i da se one trajnije ugrade u sistem odnosa u međunarodnoj zajednici u celini.

Nesvrstanost kao koncepcija međunarodnih odnosa i kao oblik udruživanja sve većeg broja zemalja u savremenom svetu nesumnjivo je vezana, pre svega, za proces oslobađanja naroda širom sveta od kolonijalnih, polukolonijalnih i neokolonijalnih oblika zavisnosti; proces koji je bio i ostao jedno od osnovnih obeležja savremene epohe u razvoju međunarodnih odnosa. Taj proces započet je u pojedinačnim slučajevima u razdoblju između dva svetska rata da bi se, zatim, svom silinom razvio nakon drugog svetskog rata i prerastao u antikolonijalnu i antiimperijalističku revoluciju svetskih razmera. Ta revolucija nesumnjivo ima dimenzije istorijskog čina najvećeg značaja, budući da je, kao jedan od njenih rezultata, došlo do izmene strukture međunarodne zajednice i, samim tim, do otvaranja novih pravaca u tokovima razvoja međunarodnih odnosa. Veoma veliki broj novonastalih zemalja, koji je stekao političku nezavisnost u okvirima toga procesa, promenio je političku kartu sveta. Oslobođeni narodi uneli su nove elemente u samu strukturu međunarodne zajednice i u načine vrednovanja pojava i procesa u međunarodnim okvirima, i to ne samo svojom brojnošću, već i svojim potrebama i problemima, tradicijama i idejama, samim svojim postojanjem u svojstvu politički nezavisnih subjekata, i svojim ponašanjem — pojedinačnim i zajedničkim, pre svega u okvirima pokreta nesvrstanih. Time je započet svojevrstan uticaj ovih zemalja na menjanje tradicionalnih obeležja sistema međunarodnih odnosa u koji su ušli i, na taj način, ubrzan je proces stvaranja objektivnih pretpostavki za obrazovanje novog sistema međunarodnih odnosa u celini.

Nesvrstanost, međutim, ne bi mogla da se svede isključivo u okvire pokreta zemalja proizašlih iz procesa dekolonizacije i »revolucija nezavisnosti« koje obeležavaju savremenu epohu. Dekolonizacija je, naime, obezbedila prvu i glavnu materijalnu bazu pokreta nesvrstanih sa stanovišta zemalja koje su se opredelile za ovaj oblik spoljnopolitičke orijentacije; ona je od samih početaka njihove udružene aktivnosti činila značajan, a u nekim periodima i najznačajniji smer njihove političke aktivnosti. Štaviše, konačno

[1] E. Kardelj, *Istorijski koreni nesvrstavanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1975, str. 68.

oslobođenje svih zavisnih zemalja i naroda predstavljalo je, i još i sad predstavlja, jedan od najznačajnijih ciljeva politike nesvrstanosti i jednu od komponenata preobražaja savremenog sveta, kao i preduslov stvaranja novog sistema međunarodnih odnosa.

Međutim, sam pojam nesvrstane zemlje ne bi mogao da se izjednači sa pojmom novooslobođene zemlje, kao što se i funkcija nesvrstanosti ne ograničava isključivo na ostvarivanje interesa i zadovoljavanje potreba zemalja obrazovanih u procesu dekolonizacije. Kao koncepcija i kao međunarodni politički pokret, nesvrstanost nesumnjivo prevazilazi ove okvire, polazeći od postavke da je dekolonizacija neophodna, ali i samo jedna u nizu pretpostavki za transformisanje svetskih odnosa na demokratskim principima — zahtev koji se u sferi međunarodnih ekonomskih odnosa postepeno oblikovao u koncepciju o stvaranju novog međunarodnog ekonomskog poretka. Sam akt sticanja političke nezavisnosti, koji je ostvarivan u procesu oslobađanja kolonijalnog sveta, prema tome, predstavlja nužan, ali ne i dovoljan uslov za ostvarivanje ciljeva nesvrstanosti. Uz ove nijanse u objašnjenju ostaje činjenica da je raspadanje kolonijalizma i obrazovanje novih nezavisnih država nesumnjivo jedno od glavnih izvorišta nesvrstanosti, kao i jedno od najmarkantnijih obeležja programa i akcije pokreta nesvrstanih. Ono je, istovremeno, i nužan preduslov za otvaranje procesa preobražaja postojećeg sistema međunarodnih odnosa i, u tim okvirima, za isticanje zahteva za stvaranjem novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Istraživanje odnosa nesvrstanosti i fenomena nerazvijenosti još više nas približava odgovoru na pitanje koji su razlozi pokret nesvrstanosti učinili tvorcem ideje o novom međunarodnom ekonomskom poretku.

U tom svojstvu nesvrstanost se javlja, pre svega, zahvaljujući činjenici što je ona, u stvari, svojevrsna politička doktrina, spoljnopolitička orijentacija i međunarodni politički pokret zemalja čiji položaj u međunarodnim odnosima u celini ima posebna obeležja. Reč je, u znatnoj većini, o zemljama nerazvijenog dela sveta koje, kao zemlje sa posebnim problemima nasleđenim od nedavne prošlosti — kolonijalne ili polukolonijalne, imaju i osoben položaj u međunarodnoj zajednici, različit u poređenju sa onim u kojem se nalaze ostale zemlje u svetu. Osobenost njihovog položaja je uslovljena, pre svega, njihovom opštom društvenom i ekonomskom nerazvijenošću i nestabilnošću njihovih političkih sistema i mnoštvom problema u njihovim odnosima sa spoljnim svetom — sa velikim silama, razvijenim zemljama, ali i u međusobnim odnosima — i dopušta da se one svrstaju u posebnu kategoriju takozvanih zemalja u razvoju.

Istorijski posmatrano, nesvrstanost je nastala i razvijala se upravo u zemljama nerazvijenog dela sveta. Za politiku nesvrstanosti opredeljivale su se, naime, pre svega države Azije, Afrike, Latinske Amerike i jedan broj evropskih manje razvijenih zemalja.

Štaviše, izrazita je tendencija, koja se ispoljava osobito poslednjih godina, da pokret nesvrstanih okupi, osim nekoliko zemalja, ceo svet u razvoju.

Neophodno je, međutim, naglasiti da je, i pored neosporne povezanosti između nesvrstanosti i fenomena nerazvijenosti, i ovde poistovećivanje neopravdano. Nesvrstanost nije isključivo politika i pokret nerazvijenih zemalja. U svojim društveno-istorijskim funkcijama nesvrstanost prevazilazi i okvire borbe za ostvarivanje procesa ubrzanog razvoja nerazvijenog dela sveta i smanjivanja jaza koji deli bogati sever i siromašni jug naše planete. Problematiku razvoja nesvrstanost uključuje u svoj program, ali se njome ne iscrpljuje. Kao politika i pokret uperen protiv svih oblika zavisnosti i neravnopravnosti u svetu, nesvrstanost se nužno opredeljuje pre svega protiv ekonomske zavisnosti, kao jednog od glavnih izvorišta svih ostalih oblika neravnopravnih odnosa u svetu, ali ima i mnogo širi domašaj i značaj. Ona, prema tome, nije samo politički pokret zemalja u razvoju, niti se sfera njenog interesovanja ograničava na probleme odnosa između razvijenih i nerazvijenih, već predstavlja oblik borbe za stvaranje takvog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa koji isključuje eksploataciju i sadrži nužne pretpostavke za postepeno smanjivanje razlika koje postoje između razvijenih — u obilju bogatstva, i nerazvijenih — na rubu bede. Ona u sebi sažima koncepciju, politički program i akciju, kao što predstavlja i glavnu međunarodnu snagu u borbi za ostvarivanje te koncepcije.[2]

Upravo u funkciji politike i pokreta pre svega zemalja u razvoju, odnosno zemalja čija je politička nezavisnost još i sad veoma nestabilna jer nema ekonomsku podlogu, nesvrstanost je bila predodređena da bude inicijator zahteva za preobražajem postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa, koji ne odgovaraju potrebama ovih zemalja i u suprotnosti su sa njihovim interesima. Time što premašuje okvire zemalja u razvoju, međutim, u programskom smislu reči i kada su u pitanju, bar potencijalno, zemlje nosioci ove politike, nesvrstanost je mogla da postavi zahtev za stvaranjem novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa koji bi pre svega zadovoljio potrebe zemalja u razvoju, ali bi, istovremeno, bio u skladu i sa dugoročnim interesima ravnomernijeg razvoja svetske privrede u celini i, u tom sklopu, dugoročno posmatrano, i privrede razvijenih zemalja sveta.

Međutim, zahtev za stvaranjem novih oblika odnosâ u međunarodnoj zajednici, posebno u ekonomskom domenu, bio bi utopija ako bi se zasnivao isključivo na plemenitim željama i htenjima, i ako bi se sveo na apel koji bi, ma koliko opravdan bio, kao glavne argumente isticao etičke principe humanosti, privlačnosti i među-

---

[2] O tome opširnije videti B. Tadić, *Nesvrstanost u teoriji i praksi međunarodnih odnosa,* Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1976, str. 11—32; 337—352.

narodne solidarnosti. Suprotno tome, ovaj zahtev, iako sa neophodnim atributima vezanim za vrednosti etičkog karaktera, predstavlja, u stvari, sublimiran izraz objektivnih procesa preobražaja u političkim, ekonomskim i društvenim strukturama savremenog sveta, preobražajâ koji su u toku, ili se njihovo nastajanje nazire, ali već i sada sa snagom istorijske neminovnosti.

Nužnost ovih preobražaja proizlazi iz karaktera suprotnosti savremenog sveta. One su političke, ekonomske i društvene prirode i ispoljavaju se u međunarodnim okvirima — u odnosima država i drugih subjekata međunarodnih odnosa, kao i unutar pojedinih zemalja.

U pitanju su, da pomenemo samo najvažnije, u društveno-ekonomskoj sferi: suprotnost između još dominantnih kapitalističkih međunarodnih ekonomskih odnosa i činjenice da u tim odnosima raste udeo subjekata koji nemaju kapitalistički karakter, pre svega socijalističkih zemalja, a zatim i niza zemalja u razvoju koje se opredeljuju za socijalističku orijentaciju; suprotnost između ekonomski razvijenih i nerazvijenih zemalja, koja direktno pogađa nerazvijene, ali preti da i u krugu razvijenih proizvede efekte koji, dugoročno gledano, ugrožavaju i njihovu stabilnost; suprotnost između političke suverenosti — statusa ostvarenog u slučaju velikog broja zemalja u savremenom svetu, u procesu dekolonizacije koji se bliži kraju, i ekonomske zavisnosti u kojoj se još i danas nalaze zemlje nerazvijenog dela sveta i koja produžava njihov neravnopravni položaj u međunarodnim odnosima; suprotnost između nužnosti ubrzanog ekonomskog razvoja nerazvijenih, i ograničenih mogućnosti, na unutrašnjem i međunarodnom planu, da se takav razvoj i obezbedi; suprotnost između neophodnosti udruživanja i ravnopravne saradnje na svetskom planu, u okvirima odnosa međuzavisnosti, koje nameće dostignuti stepen razvoja materijalno-tehničke baze savremene svetske civilizacije, i produžavanja odnosâ neravnopravnosti, kao i tendencije zatvaranja u uže nacionalne ili regionalne okvire, osobito ispoljene na područjima razvijenih zemalja; suprotnost između zahteva za ravnopravnošću i ukidanjem eksploatacije na međunarodnom planu, i zadržavanja eksploatatorskih odnosa u ne malom broju zemalja, uključujući i one koje ne pripadaju svetu razvijenog kapitalizma.

Na političkom, ideološkom i vojnom planu u pitanju su protivrečnosti između nagomilanog arsenala oružja ogromne razorne moći i nemogućnosti da se ono upotrebi za svrhe postizanja političkih ciljeva; suprotnosti na relaciji Istok — Zapad; suprotnosti u odnosima velikih sila, u kojima položaj i interesi NR Kine, kao svojevrsne velike sile i, istovremeno, nerazvijene zemlje, na specifičan način sve više dolaze do izražaja; suprotnosti među socijalističkim zemljama, kao i one koje obeležavaju odnose razvijenih kapitalističkih zemalja; suprotnosti između blokovskih i vanblokovskih zemalja, između malih i velikih, bez obzira na njihova ideološko-politička obeležja; suprotnosti između tradicionalno nezavisnih i nedavno obrazovanih, kao i između samih nesvrstanih

zemalja i zemalja u razvoju, izazvanih razlikama u interesima koje između njih postoje, i koje se najčešće pothranjuju stranim uticajima.

U pitanju su, nesumnjivo, i mnoge druge protivrečnosti koje se mogu, ili se bar delimično mogu identifikovati, ali i neke koje se još ne mogu jasno sagledati.

Proces razvoja, koji se nužno odvija u sukobu i prevazilaženju ovih protivrečnosti, nameće promene postojećih oblika odnosa u međunarodnim okvirima, ali i na unutrašnjem planu — u kapitalističkim zemljama Zapada, u istočnoevropskim socijalističkim zemljama, kao i u nesvrstanim, odnosno svim zemljama u razvoju.

Nesvrstanost, kao koncepcija i kao međunarodni pokret, nalazi subjektivni interes u ovim preobražajima, pa je, stoga, ona i jedan od glavnih subjektivnih podsticajnih faktora u njihovom pokretanju i ubrzavanju. Ona, sem toga, predstavlja snagu koja teži da ovaj proces, koji je neminovan jer je uslovljen uzrocima vezanim za objektivne okolnosti u samoj društveno-ekonomskoj bazi savremenog sveta, usmeri, odnosno ne prepusti ga stihijnom usaglašavanju interesâ, kao ni isključivom uticaju velikih i bogatih zemalja, jer bi, u tom slučaju, nesumnjivo bili favorizovani interesi jačih, a zapostavljene potrebe slabijih.

II

Ideja o novom međunarodnom ekonomskom poretku ima svoju genezu u nastojanjima nesvrstanih i ostalih zemalja u razvoju da oblikuju sopstvenu koncepciju razvoja i zajedničkom usaglašenom akcijom obezbede brži tempo ekonomskog rasta, kao i povoljniji položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima, nastojanjima koja datiraju od najranijih pokušaja njihovog okupljanja i zajedničkog nastupanja na međunarodnom planu.

U jeku borbe za očuvanje nezavisnosti, u to vreme neposredno ugrožene blokovskom podelom sveta i bliskom opasnošću blokovskog sukoba, sa već stečenim iskustvom u pojedinačnim i zajedničkim naporima da u takvim okolnostima obezbede osnovne uslove za ekonomski razvoj, pre svega povećanjem pomoći razvijenog dela sveta, — nesvrstane zemlje su već na svom Prvom samitu u Beogradu 1961. godine otvorile viziju »prelaska sa starog poretka zasnovanog na dominaciji na novi poredak zasnovan na saradnji među narodima — poredak koji se temelji na slobodi, jednakosti i društvenoj pravdi ...« Na ovoj konferenciji, na kojoj je očuvanju svetskog mira dato primarno mesto, borba za konačno oslobođenje kolonijalnih naroda i problematika razvoja, kao i odnosa razvijenih i zemalja u razvoju, stavljene su u kontekst neposrednih političkih problema savremenog sveta.

Ciljevi i načela nesvrstanosti, koji su tom prilikom bili formulisani, obuhvatali su, između ostalih, zahtev za unapređenjem

međunarodne saradnje zasnovane na ravnopravnosti i uzajamnoj koristi, princip nezavisnosti u izboru oblika društveno-ekonomskog sistema »bez zastrašivanja ili prepreka« sa strane, princip slobodnog raspolaganja prirodnim izvorima, dodeljivanje pomoći koja ne bi bila praćena političkim i drugim pritiscima itd. Naglašena je neophodnost uklanjanja ekonomske nejednakosti i smanjivanja jaza između razvijenih i zemalja u razvoju, uz isticanje potrebe unapređenja međusobne ekonomske saradnje u funkciji podsticanja razvojnog procesa, ali, isto tako, i odupiranja »politici pritisaka na ekonomskom području, kao i štetnim rezultatima do kojih bi mogli da dovedu blokovi industrijskih zemalja«. U dokumentu Beogradske konferencije, prema tome, sadržane su neke osnovne premise na kojima će se graditi i razvijati koncepcija nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju u ekonomskom domenu, pa i koncepcija o novom međunarodnom ekonomskom poretku.

Na inicijativu predsednika Tita, šefa jugoslovenske delegacije, Konferencija je pozvala sve zemlje u razvoju da »sazovu što pre međunarodnu konferenciju na kojoj bi se diskutovali zajednički problemi i postigao sporazum o sredstvima i načinima uklanjanja smetnji njihovom napretku«, i na kojoj bi se saglasile »o najcelishodnijim merama koje bi obezbedile njihov ekonomski i društveni napredak«.[3]

Pošto je, neposredno posle Beogradske konferencije nesvrstanih, na XVI zasedanju Generalne skupštine UN decembra 1961. godine, proglašena Prva dekada razvoja, kojom je, pod pritiskom nesvrstanih i zemalja u razvoju, međunarodna zajednica prihvatila ideju o uzajamnoj povezanosti rešavanja problematike razvoja i očuvanja mira u svetu, kao i povećanja prosperiteta u svetskim razmerama, što je u tekstu rezolucije i izričito navedeno,[4] — u Kairu je 1962. godine održana prva konferencija zemalja u razvoju. Već na tom skupu zemlje učesnice koje će, u širem sastavu, dve godine kasnije, početi kontinuirano da nastupaju u okviru »Grupe 77«, prihvatile su širi zajednički program u domenu ekonomskog razvoja.[5] On je polazio od ocene da međunarodna pomoć, ma koliko bila neophodna i dobrodošla, pod uslovom da ne bude korišćena kao oruđe za mešanje u unutrašnje poslove zemalja primalaca, može da bude samo jedan od elemenata napora u podršci razvoju, i da su u tom cilju potrebna mnogo složenija rešenja, kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu. Stoga su, već tada, ohrabrene mere u pravcu korišćenja unutrašnjih potencijala, planiranja, podizanja produktivnosti rada, diversifikacije

---

[3] *Skupovi nesvrstanih zemalja 1961—1974*, »Međunarodna politika«, Beograd, 1974, str. 31—36.

[4] Rezolucija Generalne skupštine UN 1710 (XVI), *Novi međunarodni ekonomski poredak*, zbornik dokumenata, 1955—1977, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1979, tom I, str. 16—21.

[5] Kairska deklaracija zemalja u razvoju, jul 1962, isto, tom I, str. 22—34.

proizvodnje u samim zemljama u razvoju, kao i mere za unapređenje njihove međusobne saradnje.

Na inicijativu ovog skupa, održana je 1964. godine I konferencija UN za trgovinu i razvoj (UNCTAD), koja je postala jedan od glavnih instrumenata delovanja nesvrstanih i »Grupe 77« u borbi za razvoj, u najširem smislu reči. Principi ekonomskih i, osobito, trgovinskih odnosa između zemalja na različitom nivou razvoja, usvojeni na ovoj konferenciji, unose značajne novine, ako ne u faktičko ponašanje država u međunarodnim ekonomskim odnosima, ono svakako u načelnom pristupu međunarodne zajednice u razmatranju problematike trgovine i razvoja. Njima je, naime, prihvaćena odgovornost cele međunarodne zajednice za privredni razvoj zemalja u razvoju i ovaj problem svrstan je među najakutnije probleme sveta u celini. Osuđena je praksa diskriminacije u odnosima između razvijenih i zemalja u razvoju i istaknuto, kao glavni cilj — stvaranje takvog sistema međunarodnih trgovinskih odnosa u kojem će ravnopravnost činiti osnovnu vrednost i, najzad, proklamovano je, kao neophodna mera, davanje nerecipročnih koncesija razvijenih zemalja zemljama u razvoju, da bi se smanjio postojeći raskorak u stepenu razvijenosti između bogatih i siromašnih i, na taj način, omogućilo stvaranje ravnopravnijih ekonomskih odnosa u svetu.[6]

Koncepcija novog međunarodnog ekonomskog poretka, kao eksplicitno formulisana ideja, prvi put se javlja na Drugoj kairskoj konferenciji najviših predstavnika nesvrstanih zemalja 1964. godine. Uz isticanje teze o uzajamnoj uslovljenosti očuvanja svetskog mira i obezbeđenja razvoja, kao i ocene da je »ekonomska emancipacija bitni element u eliminisanju političke dominacije«, Konferencija je, naime, u završnom dokumentu, istakla »dužnost svih zemalja da doprinesu brzoj evoluciji jednog novog i pravednog ekonomskog uređenja u kome sve nacije mogu živeti bez straha, nemaštine ili očajanja i dostići svoj puni rast u porodici nacija«.[7]

Ta ideja ostala je prisutna u pokretu nesvrstanih, ali je, u periodu posle Kairske konferencije 1964. godine, čitavih deset godina bila u drugom planu. Razlozi su bili mnogobrojni i proisticali su, pre svega, iz činjenice da tada još nisu postojali objektivni uslovi, politički i ekonomski, na širem međunarodnom planu kao i u pokretu nesvrstanih, za razradu ove ideje. Osim toga, i svest o neophodnosti njenog pretvaranja u akcioni program, kao i pridavanja takve mere vrednosti borbi za stvaranje novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa koja bi je označila glavnim strateškim pravcem zajedničkog angažovanja nesvrstanih — sazre-

---

6 Završni akt Konferencije UN o trgovini i razvoju, Ženeva, jun 1964, isto, tom I, str. 51—190.

7 Deklaracija Druge konferencije šefova država ili vlada neangažovanih zemalja — Program za mir i međunarodnu saradnju, isto, tom I, str. 191—195.

vala je postepeno u samom pokretu nesvrstanih, da bi u povoljnijim međunarodnim okolnostima, sredinom 70-tih godina, došla do punog izražaja.

U drugoj polovini 60-tih godina, međutim, nastupila je stagnacija, pa i oseka u aktivnosti nesvrstanih kada je, posle relativno kratkog razdoblja postrevolucionarnog oduševljenja — u kojem je uspešno okončana borba za političku nezavisnost bila praćena verom u mogućnosti brzog razvoja, kao i poverenjem u međunarodnu zajednicu od koje je očekivana podrška i pomoć — nastupilo razdoblje razočaranja, kriza i potresa. Ta stagnacija je ubrzo delimično prevladana u domenu aktivnosti na ekonomskom planu, kada je, u periodu priprema za drugo zasedanje UNCTAD-a, na inicijativu nesvrstanih, u Alžiru bio održan Ministarski sastanak »Grupe 77«. Dokument, poznat pod nazivom »Alžirska povelja«,[8] koji je tom prilikom bio usvojen, imao je širi pristup u tretiranju problema razvoja i sadržavao je konkretnije zahteve u ovom domenu, kao i razrađeniju strategiju delovanja »Grupe 77«. Međutim, bez obzira na intenzivne pripreme, vršene u krugu nesvrstanih i zemalja u razvoju, koje nisu tekle bez teškoća, Drugo zasedanje održano 1968. godine u Nju Delhiju nije ispunilo očekivanja i značilo je dodatno razočaranje za nerazvijeni deo sveta.

Neuspeh Drugog zasedanja UNCTAD-a bio je, međutim, i jedan od podsticaja za preispitivanje globalne strategije razvoja u pravcu prihvatanja koncepcije oslanjanja na vlastite snage kao osnovne poluge razvoja, ali tada povezane i sa autarkičnim tendencijama (izazvanim ocenama da je iluzorno očekivati podršku međunarodne zajednice u ovom domenu), koje su bile prisutne i na Trećem samitu nesvrstanih u Lusaki 1970. godine. Dok je princip oslanjanja na vlastite snage, koji će kasnije postati jedan od osnovnih strateških elemenata u koncepciji o novom međunarodnom ekonomskom poretku, bio prihvaćen kao osnovni moto na pomenutoj konferenciji nesvrstanih u Lusaki, dotle su autarkične tendencije bile ocenjene kao neprihvatljive i gotovo potpuno neutralisane već na ovom skupu nesvrstanih.

Konferencija nesvrstanih u Lusaki dala je nov značajan impuls angažovanju nesvrstanih u rešavanju ekonomskih problema zemalja u razvoju. Za razliku od prethodnih konferencija nesvrstanih, na kojima je politička problematika, vezana pre svega za očuvanje svetskog mira, za ubrzanje procesa dekolonizacije i neutralisanje opasnosti blokovske podele, imala primat u koncipiranju zajedničkog političkog programa nesvrstanih, ovog puta problemima razvoja dat je ravnopravan tretman. Prvi put na jednom samitu nesvrstanih usvojena je »Deklaracija o nesvrstanosti i ekonomskom progresu«,[9] kao jedan od dva najvažnija programska dokumenta ovog skupa, čime je i formalno iskazana mera vrednosti

---

[8] Isto, tom I, str. 196—229.

[9] Isto, tom II, str. 329—338.

koja se pridaje ovom kompleksu problema. Deklaracija je nastala upravo kao rezultat pažljivog preispitivanja strategije nesvrstanih u ovom domenu, koje je dovelo do isticanja prioritetnog značaja već ranije formulisane strategije oslanjanja na vlastite snage, u smislu samopomoći i, ujedno, unapređenja međusobne privredne saradnje nesvrstanih i ostalih zemalja u razvoju.

Istovremeno je, na širem međunarodnom planu, nastavljena aktivnost nesvrstanih i zemalja u razvoju, koja je imala nesumnjive efekte u isticanju prioriteta u razvoju i u identifikaciji njihove prirode, ali ne i u stvarnim ekonomskim tokovima u međunarodnim odnosima u pravcu poboljšanja uslova razvoja zemalja u razvoju.

Neposredno posle Konferencije u Lusaki, na XXV jubilarnom zasedanju Generalne skupštine UN, oktobra 1970. godine, proglašena je Druga dekada razvoja,[10] da bi, zatim, dve godine kasnije, u Santjagu (Čile), bilo održano i Treće zasedanje UNCTAD-a. Na tom zasedanju, kojem je prvi put prisustvovala i NR Kina, pokrenuto je mnoštvo konkretnih inicijativa i usvojeno nekoliko načelnih rešenja, koja su odgovarala zahtevima nesvrstanih i zemalja u razvoju, formulisanih pre toga na Ministarskom sastanku »Grupe 77« u Limi.[11] Među njima su bile — priznanje potrebe za učešćem ovih zemalja u procesu transformisanja međunarodnog monetarnog i trgovinskog sistema u pregovorima u okviru GATT-a; usvajanje programa specifičnih mera u korist najmanje razvijenih zemalja u razvoju; unapređenje organizacione strukture UNCTAD-a itd.[12]

Veoma skromni rezultati Trećeg zasedanja UNCTAD-a, koji nisu otvorili perspektive značajnijem poboljšanju uslova za razvoj nerazvijenih zemalja, negativno su ocenjeni na Ministarskom sastanku nesvrstanih, održanom u Džordžtaunu u avgustu iste godine, na kojem je u okviru razrade strategije oslanjanja na vlastite snage, — po čemu je ovaj skup i ostao poznat u istoriji pokreta nesvrstanih, — usvojen niz mera sa ciljem da se međusobna saradnja nesvrstanih učini konkretnijom, ali i da se studioznije prilazi razmatranju pojedinih problema iz ove oblasti. Na tom skupu je oživotvorena, pored ostalog, jedna varijanta ideje, potekle na Konferenciji zemalja u razvoju u Kairu 1962. godine, i osnovane su grupe zemalja koordinatora za pojedine oblasti ekonomske saradnje.[13] U njihovim okvirima se otada razvijala neprekidna ak-

---

[10] Rezolucija Generalne skupštine UN 2626/XXV, isto, tom II, str. 339—368.

[11] Deklaracija i principi programa akcije sa II sastanka ministara Grupe 77, Lima (Peru), oktobar-novembar 1971, isto, tom II, str. 369—475.

[12] Rezolucije usvojene na III zasedanju UNCTAD-a, Santjago de Čile, april-maj 1972, isto, tom II, str. 475—652.

[13] Deklaracija Konferencije ministara inostranih poslova nesvrstanih zemalja, Džordžtaun, avgust 1972, isto, tom III, str. 657—661.

tivnost, kako u istraživanju mogućnosti razvijanja saradnje nesvrstanih u posebnim domenima tako i u pokretanju inicijativa koje su kasnije, po pravilu, bivale prihvatane na samitima nesvrstanih zemalja.

U uslovima produbljivanja krize u međunarodnim ekonomskim odnosima, koja je, u prvoj polovini 70-ih godina, zahvatila industrijski razvijene zemlje i čiji su efekti delovali na dalje pogoršanje ionako nepovoljnog položaja zemalja u razvoju u međunarodnim ekonomskim odnosima, ne mimoilazeći ni privrede socijalističkih zemalja Istočne Evrope, revalorizovana je u pokretu nesvrstanih koncepcija o nužnosti stvaranja novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. Na Samitu u Alžiru 1973. godine, u »Ekonomskoj deklaraciji« i »Akcionom programu ekonomske saradnje«,[14] postavljen je zahtev za »uspostavljanjem novog međunarodnog ekonomskog poretka koji odgovara imperativima stvarne demokratije«, odnosno za »razvijanjem novih oblika privrednih, trgovinskih i tehnoloških odnosa, zasnovanih na nacionalnim komplementarnostima«. Ovim je strategija oslanjanja na vlastite snage, na kojoj se insistiralo u pokretu nesvrstanih, osobito od Konferencije u Lusaki, stavljena u širi kontekst preobražaja celokupnog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa.

Konferencija nesvrstanih u Alžiru otvorila je proces ponovnog ispitivanja svrsishodnosti postojećih pravila ponašanja, oblikà odnosâ i tokova u svetskoj privredi, na širem svetskom planu. Do toga je došlo zahvaljujući činjenici što je poziv nesvrstanih za prestrukturisanjem celokupnog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa usledio upravo u okolnostima kada je postojeći sistem očigledno pokazivao svoju nefunkcionalnost, ne samo sa stanovišta zadovoljavanja razvojnih potreba nerazvijenog dela sveta već i sa stanovišta obezbeđivanja normalnih privrednih tokova u razvijenim zemljama, pre svega onim na Zapadu pogođenim smanjenjem privredne aktivnosti, rastućom inflacijom i povećanjem nezaposlenosti. U takvim okolnostima i akcija zemalja proizvođača nafte, vezana prvo za uspostavljanje embarga na isporuku nafte jednom broju zapadnih zemalja saveznika Izraela u ratu na Bliskom istoku 1973. godine, a zatim i za sukcesivne odluke zemalja izvoznica o povećanju cena nafte, — pokazala je svu dubinu energetske krize koja, zajedno sa krizom međunarodnog monetarnog sistema, potresa same temelje postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka. Štaviše, ona je pokazala do koje mere privredna aktivnost u razvijenim zemljama zavisi od regularnog snabdevanja jeftinim sirovinama iz zemalja u razvoju, ali, isto tako, i potencijalne mogućnosti zemalja proizvođača sirovina da udruženom akcijom zaštite sopstvene interese.

U takvim okolnostima, na inicijativu nesvrstanih zemalja, usvojena su, na VI specijalnom zasedanju Generalne skupštine UN

---

[14] Isto, tom III, str. 675—702.

1974. godine, prvom zasedanju posvećenom isključivo problematici razvoja, dva značajna dokumenta — »Deklaracija o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka«[15] i »Program akcije za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka«.[16] Rezolucije koje sadrže ova dokumenta, zajedno sa »Poveljom o ekonomskim pravima i dužnostima država«[17] usvojenom na XXIX redovnom zasedanju, i »Rezolucijom o međunarodnoj ekonomskoj saradnji«[18] sa specijalnog zasedanja Generalne skupštine UN 1975. godine, predstavljaju i osnovna dokumenta o novom međunarodnom ekonomskom poretku.

Time je otvoren proces međunarodnog pregovaranja, mnogo konkretniji i povremeno prožet oštrim sukobima u stavovima razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, vođen na Pariskoj konferenciji o međunarodnoj ekonomskoj saradnji, u okviru UNCTAD-a, na njegovom IV i V zasedanju, a zatim i na nekoliko specijalizovanih svetskih konferencija o hrani, sirovinama, stanovništvu, industrijskom razvoju itd.

Na Samitu nesvrstanih u Kolombu, održanom 1976. godine, problemima ekonomskog razvoja nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju posvećeno je više pažnje nego i na jednoj do tada održanoj konferenciji šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja. Na tom skupu aktivnost nesvrstanih u ovoj oblasti istaknuta je kao prioritetna, u skladu sa ocenom »da su ekonomski problemi danas najakutniji problemi u međunarodnim odnosima«, »da kriza svetskog ekonomskog sistema dobija svetske dimenzije«, i da su »zemlje u razvoju žrtve ove svetske krize«. U dokumentima ovog skupa[19] celokupna planirana aktivnost na ekonomskom planu — individualna, aktivnost na unapređenju međusobne saradnje i zajedničko delovanje prema razvijenom svetu — stavljena je, prvi put, isključivo u kontekst stvaranja novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, čije je ostvarivanje postalo i glavna strateška orijentacija pokreta nesvrstanih u savremenim okolnostima.

III

U pokušaju sistematizacije osnovnih elemenata koncepcije nesvrstanih o novom međunarodnom ekonomskom poretku, na os-

---

15 Rezolucija Generalne skupštine UN 3201 (S-VI), maj 1974, isto, tom III, str. 720—725.

16 Rezolucija Generalne skupštine UN 3202 (S-VI), maj 1974, isto, tom III, str. 726—751.

17 Rezolucija Generalne skupštine UN 3281 (XXIX), decembar 1974, isto, tom III, str. 797—813.

18 Rezolucija Generalne skupštine 3362 (S-VII), septembar 1975, isto, tom IV, str. 1052—1072.

19 Ekonomska deklaracija i Program akcije za saradnju u oblasti privrede, usvojeni na V samitu nesvrstanih u Kolombu, isto, tom V, str. 1303—1345.

novu analize dokumenata skupova nesvrstanih zemalja, kao i dokumenata usvojenih u okvirima UN na inicijativu ovih zemalja, može se konstatovati da se ova koncepcija, na sadašnjem stupnju njene razrade, u dobroj meri svodi na veoma argumentovanu kritiku celine i sastavnih delova postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, sa stanovišta pravila koja u njima vladaju i efekata koje ona proizvode, pre svega, na razvojne mogućnosti zemalja u razvoju. Ona, zatim, sadrži ciljeve i principe na kojima bi trebalo da se zasniva novi sistem međunarodnih ekonomskih odnosa, označava oblasti u kojima se borba za preobražaj postojećih odnosa smatra prioritetnom, razrađuje elemente strategije i predviđa neke konkretne mere u ostvarivanju pomenutog cilja.

Polazeći od globalno postavljenog cilja, koji je označen kao »stvaranje novog međunarodnog ekonomskog poretka, zasnovanog na ravnopravnosti, suverenoj jednakosti, međuzavisnosti, zajedničkom interesu i saradnji među državama«, čija je osnovna svrha »uspostavljanje ravnoteže u međunarodnim ekonomskim odnosima na osnovu pravde, putem saradnje i dostojanstva čoveka«,[20] — definisan je sistem načela novih međunarodnih ekonomskih odnosa koja predstavljaju, u stvari, primenu principa aktivne miroljubive koegzistencije u ovoj oblasti. Taj sistem je izgrađivan postepeno, u dugom procesu, od Beogradske konferencije nesvrstanih i I zasedanja UNCTAD-a, da bi, sredinom 70-tih godina, u okviru koncepcije o novom međunarodnom ekonomskom poretku, dostigao stepen razrade dovoljan da omogući da primena načela koje sadrži, u meri u kojoj bi ona bila ostvarena, otvori proces promena suštinskog karaktera. Te promene bi, u krajnjoj konsekvenci, u nesumnjivo dugom istorijskom toku koji se sigurno ne bi kretao neprekinutom uzlaznom linijom, mogle da dovedu do izmene sistema međunarodnih ekonomskih odnosa ili, drugim rečima, do izmene pravila ponašanja subjekata, pa samim tim, postepeno, i do drugačijih efekata toga ponašanja u odnosu na one efekte koji se ostvaruju u postojećem sistemu i stalno reprodukuju.

Ta načela mogla bi se svrstati u tri grupe, prema oblastima u kojima treba da proizvedu glavne efekte.

Izvestan broj načela tiče se, pre svega, onih pitanja čije bi rešavanje trebalo da omogući samostalniji društveno-ekonomski razvoj zemalja nerazvijenog dela sveta, saobražen njihovim uslovima i potrebama. Među ta načela spadaju: insistiranje na pravu svake zemlje da izabere ekonomski i društveni sistem koji joj odgovara i da zbog toga ne bude izložena bilo kakvoj diskriminaciji; načelo pune suverenosti nad sopstvenim prirodnim i privrednim izvorima, koje uključuje i pravo na nacionalizaciju strane imovine i kontrolu delatnosti stranih kompanija, odnosno suzbi-

[20] Vidi tekst Ekonomske deklaracije sa V samita nesvrstanih u Kolombu, op. cit.

janje pokušaja njihovog mešanja u unutrašnje poslove zemalja u kojima deluju itd.

Druga grupa principa usvojena je s namerom da se njihovim ostvarivanjem unesu promene u postojeću međunarodnu podelu rada i podstakne prilagođavanje privreda razvijenih zemalja i zemalja u razvoju promenama u ovom domenu. U ovu grupu spadala bi načela kojima se insistira na potrebi diversifikacije proizvodnje u zemljama nerazvijenog dela sveta, zatim načela koja se tiču transfera tehnologije pod povoljnijim uslovima u zemlje ovog područja, otvaranje tržišta razvijenih zemalja za proizvode zemalja u razvoju itd. Pri tom se insistira, pre svega, na preferencijalnom tretmanu zemalja u razvoju na principu nereciprociteta u svim oblastima međunarodne ekonomske saradnje, budući da se polazi od postavke da bi jedino primenom toga principa zemlje u razvoju mogle postepeno da prevladaju razlike koje ih dele od zemalja razvijenog dela sveta itd.

Najzad, u treću grupu mogla bi se svrstati načela čije bi ostvarenje unelo »više pravde« u raspodelu svetskog dohotka. Njihova primena usmerena je ne samo na obezbeđenje veće sume finansijske pomoći koja bi, uz to, bila davana pod povoljnijim uslovima, već i na povraćaj sredstava koja zemlje u razvoju faktički gube kolebanjem cena i, najčešće, padom cena primarnih proizvoda koje izvoze i povećanjem cena uvoznih artikala. U ovu grupu spadalo bi: načelo kojim se zahteva uspostavljanje pravednijih odnosa između cena primarnih proizvoda i cena industrijske robe na svetskom tržištu; načelo obezbeđivanja pomoći međunarodne zajednice u celini, bez postavljanja bilo kakvih uslova vojne ili političke prirode, kojim se transferu finansijskih sredstava multilateralnim kanalima daje prednost nad bilateralnom pomoći; načelo kojim se podstiče formiranje udruženjâ proizvođača pojedinih vrsta sirovina, kako bi zemlje članice ovih udruženja zajedničkom akcijom obezbedile povoljniji tretman odgovarajućeg proizvoda na svetskom tržištu[21] itd.

Oblasti u kojima se, prema koncepciji o novom međunarodnom poretku, borba za transformaciju postojećih odnosa i unošenje novih elemenata smatra prioritetnom bile bi, pre svega, sledeće: (a) restrukturisanje celokupnog aparata međunarodne trgovine (osobito u odnosu na indeksaciju cena, poboljšanje uslova trgovine zemalja u razvoju i obezbeđenje realnih i stabilnih cena izvoznih artikala ovih zemalja); (b) izmene u svetskoj podeli rada (industrijalizacijom privrede zemalja u razvoju, realokacijom odgovarajućih industrija iz razvijenih zemalja u zemlje u razvoju, transferom tehnologije, uz saobražavanje potrebama ovih zemalja itd.); (c) reorganizacija postojećih monetarnih aranžmana i stvaranje novog međunarodnog monetarnog sistema u kojem bi bili

[21] Vidi tekst Deklaracije sa VI specijalnog zasedanja Generalne skupštine UN, op. cit.

eliminisani dominirajuća uloga nekoliko svetskih valuta i monopolski položaj malog broja razvijenih zemalja i obezbeđen paritet u odlučivanju razvijenih zemalja i zemalja u razvoju; (d) obezbeđivanje transfera sredstava zemljama u razvoju »na sigurnoj, trajnoj i predvidljivoj osnovi«, bez postavljanja bilo kakvih uslova koji bi mogli da ograniče nezavisnost zemalja primalaca; (e) rešavanje problema prezaduženosti, osobito najmanje razvijenih među zemljama u razvoju; (f) podsticanje razvoja proizvodnje hrane i poljoprivrednih proizvoda u zemljama u razvoju; i (g) obezbeđenje prava zemalja u razvoju koje nemaju izlaz na more na slobodan pristup do morskih obala i od njih.[22]

Osnovni strateški elementi i konkretna rešenja, koje sadrži koncepcija nesvrstanih o novom međunarodnom ekonomskom poretku, razrađivani su imajući u vidu aktivnost nesvrstanih na tri glavna nivoa: (a) na nivou individualnih napora nesvrstanih i zemalja u razvoju u maksimalnom korišćenju sopstvenih kapaciteta u procesu nacionalnog ekonomskog razvoja; (b) na nivou unapređenja međusobne ekonomske saradnje nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju; i (c) na svetskom nivou, ili na nivou odnosa razvijenih i nerazvijenih koje je, u postupnom procesu, neophodno oblikovati na način koji odgovara potrebama ostvarivanja koncepcije o novom sistemu međunarodnih ekonomskih odnosa.[23]

U okviru pomenutih oblasti najznačajnijom se smatra strategija oslanjanja na vlastite snage. U individualnoj dimenziji, odnosno na nacionalnom planu, ona podrazumeva maksimalni napor u razvijanju nacionalnih privrednih mogućnosti — ljudskih, prirodnih i ekonomskih, a u kolektivnoj, još značajnijoj — povezivanje individualnih napora i korišćenje prednosti unapređenja međusobne saradnje nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju na ekonomskom planu, kao i jačanje njihove pregovaračke snage u odnosima sa zemljama razvijenog dela sveta.

Analiza koncepcije nesvrstanih o novom međunarodnom ekonomskom poretku, u celini, pokazuje da je u pitanju logično konstituisan koncept sa svim osnovnim elementima koje jedan takav koncept treba da sadrži. On je, međutim, daleko više razrađen i konkretan u kritici postojećeg nego što je to u viziji budućeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, u alternativnom modelu koji nesvrstanost nudi umesto postojećeg. Obrisi novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa u koncepciji nesvrstanih tek se maglovito vide, oni se još i sad u većoj meri nude u obliku željenih normi ponašanja, a znatno manje u obliku sistema mogućih i poželjnih konkretnih odnosa, krajnjih i neposrednih cilje-

---

[22] Vidi odeljak »Novi međunarodni ekonomski poredak« u Ekonomskoj deklaraciji sa V samita nesvrstanih u Kolombu, op. cit.

[23] »Akcioni program privredne saradnje«, usvojen na V samitu u Kolombu, op. cit., i istoimeni dokument, usvojen na Ministarskom skupu nesvrstanih u Beogradu jula 1978, »Međunarodna politika«, br. 680-681, 1978.

va, preciznijih strateških i taktičkih elemenata u njihovom ostvarivanju, koji bi se zasnivali na proceni željenog i realno mogućeg.

Tako koncipiran, ovaj koncept ima, sem toga, karakter ideje vodilje u funkciji mobilizacije međunarodne zajednice u celini, odnosno zemalja razvijenog, ali i nerazvijenog dela sveta, da se angažuju na rešavanju problema razvoja, a ne i karakter zaokružene, konsekventne i do kraja razrađene koncepcije o novom međunarodnom ekonomskom poretku. On to, međutim, u savremenim okolnostima i ne bi mogao da bude u potpunosti, jer će ova koncepcija da se oblikuje i dograđuje, a ne samo ostvaruje, u dugom procesu, postepeno, deo po deo, detalj po detalj. Osim toga, ova koncepcija o stvaranju takvog sistema koji treba da odgovori potrebama ravnomernijeg razvoja svetske privrede u celini i, u tim okvirima, bržeg razvoja nerazvijenih, ali i potrebama obezbeđivanja normalnih privrednih tokova u razvijenom delu sveta, oživotvorena u programu akcije, ne može biti isključivo stvar stvaralačkih i intelektualnih kapaciteta njenih inicijatora. Da bi bila ostvariva, ona će, naime, nužno morati da se oblikuje kao rezultat stalne procene tokova u međunarodnim ekonomskim odnosima i mogućnosti koje u okviru njih postoje, ali, istovremeno, i kao rezultat stvaralačkih napora u okviru pokreta nesvrstanih i »Grupe 77« da se, u neprekidnom dijalogu sa zemljama razvijenog dela sveta, pronalaze ona konkretna rešenja koja, ako i ne zadovoljavaju u potpunosti trenutne potrebe zemalja u razvoju, u dugom procesu vode željenom cilju.

S tim u vezi, analiza koncepcije nesvrstanih o novom međunarodnom poretku pokazuje da ona, u svojim polaznim osnovama, nije statična i ne uključuje koncept o jednom datom, potpuno novom poretku, koji bi zamenio postojeći, iako naziv sugerira upravo ovakvu konstataciju. Ovaj naziv nije potpuno adekvatan, jer se čitav smisao ove koncepcije sastoji u promeni, a ne u jednom novom stanju, u kretanju, a ne u težnji za dostizanjem novog kvaliteta, koji bi, zatim, bio održavan i negovan u procesu, a ne u poretku.

Na kraju, ovakva osnovna orijentacija obavezuje pokret nesvrstanih da neprekidno dalje razrađuje koncepciju o novom međunarodnom poretku, u smislu bližeg određivanja sopstvenih prioriteta i realnog planiranja vremenskih dimenzija, odnosno postupnih faza u njihovoj realizaciji. Štaviše, uz neophodno stalno povećanje pritiska na međunarodnu zajednicu u celini da prihvati mere koje će uticati na stabilizaciju tokova svetske privrede, kroz ravnomerniji razvoj svih njenih segmenata, a ne favorizovanje interesa razvijenih i zapostavljanje interesa zemalja u razvoju, pokret nesvrstanih će, istovremeno, morati da neguje razumevanje za potrebe ostalih u meri u kojoj su one legitimne. Sem toga, jačajući jedinstvo u okviru nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, koje može da se ostvaruje jedino na demokratskoj osnovi kroz stalno usaglašavanje nacionalnih interesa ovih zemalja, pokret nesvrstanih će morati neprekidno da proširuje i krug saveznika

u onim zemljama i progresivnim snagama u svetu koje su spremne na saradnju u ovom domenu i koje su u neprekidnom porastu.

Trenutno odsustvo neposrednih konkretnih rezultata ne bi u pokretu nesvrstanih trebalo ocenjivati kao konačan neuspeh. Spektakularni i brzi rezultati u ovoj oblasti nisu mogući i očekivati ih — značilo bi odsustvo smisla za realnost i izlaganje riziku stvaranja atmosfere razočaranja i gubljenja strpljenja, što bi samo otežalo, a nikako ne bi učinilo uspešnijim pregovaranje u međunarodnim okvirima u naporima za obezbeđenje procesa preobražaja u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Vučina Vasović

Problemi i ostvarivajne pluralizma interesa u socijalističkom samoupravljanju

Poznat i šire korišćen u političkoj teoriji već više od pola veka, termin-pojam pluralizam nikad nije bio sasvim određen niti lišen protivrečnosti i kontroverzi. No, ma koliko bio višeznačan, složen i neodređen, on u svom opštem i diferenciranom značenju traje, bar u horizontu ili tragovima najvećeg dela političke misli, kao tvorevina, odnosno tekovina Zapada, koja se i danas koristi i ističe kao svojstvo i uporište zapadne demokratije. Shvatanje i trajanje pluralizma, bar u njegovim dosadašnjim najreprezentativnijim izdanjima, kao tržišno-kompetitivnog ili interesno-grupnog pluralizma i višepartizma, samo je podgrevalo takvo osećanje i shvatanje.

Nije stoga čudna izvesna doza skepse ili nepoverenja prema konceptu pluralizma u velikom delu socijalističke misli. Za savremenu političku teoriju nije ništa lakše nego se pomiriti sa takvim interpretacijama. Jedna od mogućih i verovatnih posledica

takvog poimanja pluralizma mogla bi biti ta da se socijalizam i dalje drži zatvorenim za ovog zapadnog »uljeza« i time obezbedi stabilnost i čistota svog sopstvenog socijalističkog razvoja.

No danas se sve više moramo pitati da li je to moguće. Da li socijalizam može ignorisati i uporno zaobilaziti pitanje pluralizma. Nama izgleda da savremeno iskustvo, opšti društveni i demokratski razvoj pokazuju da je to teško izvodljivo. Razvoj demokratije na neki način sam po sebi doziva i, reklo bi se, otvara problem pluralizma. To naročito zbog toga što je demokratija, ako ne vid prevazilaženja vlasti a ono, u svakom slučaju, način njenog ograničavanja. A jedan od efikasnih načina ograničavanja vlasti u određenim uslovima, naravno, jeste njena demonopolizacija. Ona se velikim delom ogleda u policentričnom odlučivanju. Tako, možemo reći, mnoštvo tačaka odlučivanja ili policentrizam fungira kao gotovo imanentno svojstvo demokratije.

To, svakako, uz napomenu da nema znaka jednakosti između pluralizma i demokratije. Pluralizam može da ima demokratska dejstva i sadržaj u jednom političkom sistemu i u društvu samo ako postoje odgovarajući uslovi, računajući tu i određeni način implementacije.

Opšti smisao pluralizma

Kako je već rečeno, vladajuća, oficijelna i neoficijelna, »zapadna« i socijalistička misao vezivala je pluralizam uglavnom za buržoasku teoriju i praksu. Ova identifikacija, u najnovijim varijantama pluralizma, išla je toliko daleko da je poprimala izraz, odnosno oblik sasvim određenog institucionalnog aranžmana. Pluralistički elitizam i višepartizam postaju inkarnacija i način egzistencije pluralizma. To iscrpljuje i svodi pluralizam na nekoliko manje ili više formalnih institucionalnih obeležja zapadnog društva, koja mogu, ali i ne moraju biti najrelevantnija za funkcionisanje, odnosno razumevanje političkog procesa-sistema. U svakom slučaju, tako određen pluralizam ostaje u jednom relativno ograničenom regionalnom, odnosno klasnom horizontu.

Već je istaknuto da ovako reduciran i delimično osiromašen pluralizam nije mogao da bude mnogo privlačan za veliki deo socijalističkih zemalja i nedovoljno razvijenog sveta. Danas postoje novi momenti, jaki razlozi i mogućnosti da se razmaknu okviri pluralizma i da se on posmatra iz jedne šire istorijske perspektive. Jedan broj socijalističkih autora koristi pluralizam i kao okvir i način kazivanja svojih ideja o demokratiji. Čini se da je u tome moguće poći još i korak dalje i da bi dublja analiza otkrila nekoliko značajnih pluralističkih premisa, sastojaka ili implikacija u učenju klasikâ marksizma.

Stoga izgleda da je zaista sazrelo doba za izvesnu reinterpretaciju ili redefinisanje pluralizma. To, naravno, podrazumeva izvesno »otvaranje« pluralizma prema marksizmu, ali i »otvaranje«

socijalizma i marksizma prema pluralizmu. Ovo posebno i zbog toga što je socijalističko iskustvo pokazalo kolika opasnost preti od birokratizacije i monopolizacije vlasti.

Pluralizam, uz druge uslove i u određenoj meri, naravno, može biti pogodan način da se društvo opire, brani, prevazilazi ili suzbija tu opasnost, bez straha da će pasti u drugo, suprotno iskušenje — krajnost anahronog individualizma ili komotnog anarhizma. Pluralizam odgovara prirodi čoveka i društva više negoli svemoćni i sveprisutni državni totalitarizam, koji u svom istorijskom kretanju ili nepokretnosti »zaskače« ili »preskače« čoveka kao sitnu neprimetnu česticu ili šraf ogromne državne mašinerije, ili, pak, individualizam koji, pre ili kasnije, otvara put formiranju ili izražavanju čoveka kao egoističkog i posesivnog bića. On omogućava čoveku da se organizuje u ostvarivanju svojih prava, ali da ne postane rob organizacije.

Pluralizam je, pored ostalog, i pokušaj da se uredi organizovani i demokratski politički život u savremenim velikim društvima. On je na neki način uspostavljanje balansa između čoveka i društva, između dela i celine. On negira globalističku i državotvornu interpretaciju društvenog života u kojoj su različiti oblici društveno-političke aktivnosti samo puke kreacije države, kao i one liberalne orijentacije koje društvo vide kao mehanički zbir pojedinaca i pojedinačnih ponašanja. On ne ostavlja čoveka usamljenog prema državi ili drugim silama koje ga umiruju ili smiruju u ime viših i dugoročnih interesa društva, već otvara mogućnost organizovanog i dobrovoljnog integrisanja pojedinca u društvo i razvijanja njihove svesti o neophodnosti celine, ali i beživotnosti celine ako izostaje puniji život njenih delova.

Nije li neka vrsta pluralizma neminovnost za društvo koje želi da se brže demokratizuje i omogući čoveku puno učešće u procesu političkog odlučivanja na svim nivoima i u uslovima društvene svojine na sredstvima za proizvodnju. Nije li demokratsko odlučivanje u određenom smislu način ostvarenja ili »funkcionisanja« društvene svojine i ne traži li ono pluralizam mesta odlučivanja ako »želi« da se praktično realizuje. Smešno bi i anahrono bilo svoditi pluralizam, u takvim uslovima, na nekoliko obeležja zapadnog društva.

No ako je, bar načelno, šansa, izraz ili poluga demokratije, pluralizam nije ništa manje ni njen problem. Naročito ako se imaju na umu realni odnosi i stanje, a ne samo idealni model društva. Nama izgleda da pluralizam suočava demokratiju bar sa četiri krupna pitanja, ukoliko demokratiju shvatimo ne samo kao učešće naroda u odlučivanju i upravljanju već i kao, kako je Lenjin isticao, način razrešavanja određenih društvenih protivrečnosti i problema.

Pre svega, postavlja se pitanje iznalaženja optimalnog, efikasnog i racionalnog načina upravljanja društvenim poslovima i sukobima u uslovima postojanja brojnih interesa i relativno

autonomnih mesta odlučivanja u društvu. Drugo, kako se pluralizam odnosi prema društvenoj integraciji? Treće, kako je moguće u pluralističkim uslovima svesno usmeravati društvo u određenom pravcu i nadilaziti blokirajuća ili parališuća dejstva ravnoteže odnosâ i snaga, ukoliko su i ako su ove snage ujednačene ili približno jednake? Drugim rečima, kako je, u takvim uslovima, moguće vršiti dublje i brže društvene promene? Četvrto, kako je moguće u uslovima pluralizma, koji uvek označava i određeni stepen ravnoteže, obezbediti određenu demokratičnost odnosâ unutar pluralizovanih centara ili mesta odlučivanja?

Čini nam se da se osnovne razlike među pojedinim varijantama pluralističke teorije mogu tražiti upravo u posebnom akcentiranju ovih pitanja ili načinu na koji se ona rešavaju. Različiti modaliteti pluralizma predstavljaju, pored ostalog, i traženje puteva da se ova pitanja adekvatno postave i reše. A to su, treba priznati, i neka osnovna pitanja demokratije. Pri tom se ne postavlja toliko pitanje da li je moguća i potrebna demokratija, već kako je demokratija moguća. A kad se tako postavi ovaj problem, pluralizam je nemoguće izbeći.

Novo poimanje pluralizma

Politički sistem Jugoslavije polazi od pretpostavke da pluralizam nije ni isključivo svojstvo buržoaske demokratije ni suprotnost socijalizmu. Štaviše, i razvijenije socijalističko samoupravno društvo na neki način podrazumeva pluralizam, određenog sadržaja, naravno. Pluralističke implikacije nalaze se u osnovnim premisama i shvatanju takvog društva. Ovde će biti navedeno samo nekoliko takvih osnovnih ideja.

Pre svih treba pomenuti orijentaciju na prevazilaženje podele društva na one koji vladaju i na one kojima se vlada i, u vezi s tim, ideju odumiranja države i vlasti. Sasvim je jasno da se proces odumiranja države ne može ni započeti ako se ne stvaraju drugi demokratski mehanizmi koji će biti sposobni da, uz maksimalno učešće radnih ljudi i građana, upravljaju društvenim poslovima i sukobima. Danas već takvih nedržavnih društveno-političkih ili upravljačkih struktura u jugoslovenskom iskustvu ima više, a među njima treba posebno izdvojiti samoupravne interesne zajednice. Ali ako postepeno teče proces prenošenja funkcija sa države na druge samoupravne društvene strukture, to ne znači da je država izgubila svaki rezon postojanja. Premda znatno smanjene moći i radijusa dejstva, država još mora ostati u svojim ograničenim funkcijama efikasna i značajna.

S promenom karaktera države menja se i karakter svojine. Sredstvima i proizvodima društvenog rada počinju neposredno upravljati radni ljudi i ona više nisu u isključivoj državnoj svojini. U uslovima šire društvene svojine, koja se ne izjednačava sa

državnom svojinom, demokratija i samoupravljanje postaju prirodan oblik funkcionisanja ili realizovanja društvene svojine. Sve to, naravno, traži mnoštvo centara i mesta odlučivanja i upravljanja sredstvima i rezultatima rada.

Uz to, kao treće, treba pomenuti i uverenje da demokratija i samoupravljanje zahtevaju da se sistem i proces odlučivanja organizuje tako da mesta odlučivanja budu bliska radnom čoveku i građaninu ili toliko bliska da on u njima može neposredno ili putem svojih delegata učestvovati u odlučivanju. U tome i treba tražiti osnovni smisao stvaranja i favorizovanja osnovnih organizacija udruženog rada, kao osnovnih subjekata stvaranja i raspodele dohotka ili osnovnih nosilaca tokova reprodukcije, i užih teritorijalnih mesnih zajednica.

Četvrto, nacionalna struktura i uverenje da sve nacije i nacionalnosti moraju da dođu do punog izražaja i da budu ravnopravne u odlučivanju objektivno dovodi do više centara odlučivanja.

Svemu tome treba dodati i orijentaciju Saveza komunista na to da osnovni pravac svog delovanja usmerava ne prema državi, već prema razvijanju osnovnih samoupravnih sadržaja i oblika odlučivanja, prvenstveno u mestima gde radni ljudi i građani žive i rade, i da sve druge političke i upravljačke mehanizme izvodi iz tih temeljnih ćelija rada i života. Takva uloga Saveza komunista »oslobađa« druge društveno-političke organizacije, posebno Socijalistički savez i Savez sindikata, transmisione uloge. Ove organizacije postaju samostalni agensi socijalističkog samoupravnog razvoja, a ne mehanizmi koji sprovode odluke Saveza komunista i države.

Sve su to putevi stvarne socijalizacije politike i deetatizacije koje u svom biću i življenju sadrže elemente pluralizma. Kao što se vidi, to nije ni prost tržišno-kompetitivni, ni interesno-grupni, ni višepartijski pluralizam. Pluralizam samoupravno organizovanih i funkcionirajućih tačaka odlučivanja i interesa nalazi svoj izraz i u strukturi odgovarajućih, pa i najviših političkih mehanizama, kao što su skupštine i Socijalistički savez.

Tročlana skupštinska struktura i način odlučivanja sa izvesnom samostalnošću i kooperativnošću pojedinih skupštinskih veća treba da izraze i obezbede uticaj temeljnih oblika života, rada i političke aktivnosti u najvišim organima vlasti i odlučivanja. Struktura i način odlučivanja u političkim telima federacije još više izražavaju ovaj socijalni pluralizam. Socijalistički savez predstavlja, takođe, jednu pluralnu strukturu i, reklo bi se, na neki način i organizaciju organizacija. I način odlučivanja u jezgrima ove široke organizacije izražava pluralitet interesa i zahtevâ koji nalaze svoje artikulatore u delegacijama različitih društveno-političkih organizacija.

Problemi ostvarivanja pluralizma

Po sebi je razumljivo da pluralizam nije jedini i dovoljan element samoupravne demokratije. Ako demokratija, u određenim okolnostima, implicira pluralizam, ona se ne može svesti na njega.

Nema nikakve sumnje u to da ovako otvoren sistem slobodnog izražavanja interesâ i najšireg učešća ljudi u procesu odlučivanja uvodi u taj proces različite ideje i gledanja na iste probleme i, stoga, više nego bilo koji drugi sistem zahteva i postavljanje principa i mehanizma odgovarajuće demokratske sinteze ovih različitih stavova i interesa kako bi proces odlučivanja i upravljanja društvenim poslovima normalno tekao. Bez adekvatnog postavljanja ovog dela sistema sve one već pomenute pluralizovane strukture i u većem stepenu artikulirajuće funkcije političkog sistema znatno gube u svom značaju ili se mogu vrlo brzo pretvoriti u instrumente manipulacije.

Stoga su nastojanja u Jugoslaviji usmerena na traženje i postavljanje upravo ovih mehanizama — procesa demokratske integracije različitih i mnogobrojnih oblika učešća u odlučivanju. Od ovih principa i mehanizama treba posebno pomenuti socijalističku samoupravnu usmerenost, vladajući položaj radničke klase, neposredno upravljanje i skupštinski, odnosno delegatski sistem čija je svrha da obezbedi vertikalnu i horizontalnu komunikaciju ideja i interesa: od bazičnih organizacija života i rada do odgovarajućih centara političkog odlučivanja. S tim je nerazdvojno povezan i princip — sistem kooperativnog federalizma, kojim se obezbeđuje optimalnost odlučivanja i odluka za svaku republiku i pokrajinu. U sklopu ovih samoupravnih integrirajućih instrumenata treba istaći i veoma značajno mesto samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, kao i ograničenu i dobrim delom rezervnu ulogu države. Tu svakako spada i veoma značajna uloga društveno-političkih organizacija ili organizovanih progresivnih subjektivnih snaga društva.

Za nas danas vanredno zanimljiva izgledaju dva ključna problema — pitanja: da li i koliko ovako otvoren, verovatno, istorijski-komparativno gledano, najotvoreniji sistem na svetu, time što priznaje i slobodno artikuliše protivrečnosti i sukobe, smanjuje ili povećava intenzitet ovih sukoba i, drugo, koliko je taj sistem sposoban da efikasno i na demokratski, odnosno samoupravni način upravlja ovim društvenim sukobima i obezbedi izlučivanje optimalne alternative u finalnoj fazi procesa odlučivanja i time doprinosi opštem razvoju društva i njegovom usmeravanju u određenom pravcu. Uz već stečena mnoga pozitivna iskustva u ovom smislu treba istaći i niz još otvorenih pitanja.

Nama izgleda da razvijen sistem slobodne artikulacije interesâ i poziva na participaciju ne mora uvek i u svim uslovima da dovede i do iščezavanja, pa čak ni do smanjivanja sukoba i protivrečnosti. To naročito zbog toga što takav sistem može da

dovede, i u pravilu dovodi, do razmnožavanja zahteva i, što je još mnogo delikatnije, do očekivanja da se političkom aktivnošću i participacijom mogu vrlo brzo rešiti svi osnovni egzistencijalni problemi. Međutim, realno posmatrano, teško je pretpostaviti da se ta očekivanja u sadašnjim ekonomskim okvirima mogu tako brzo ostvariti samo političkom participacijom i aktivnošću. Štaviše, stalan poziv na participaciju uvek i o svim pitanjima i njena primena, uz preterana očekivanja i naglašene distributivne »predispozicije«, u uslovima ograničenih ekonomskih mogućnosti i bez nekih drugih pretpostavki, mogu još više da pojačaju društvene sukobe, uz nesrazmerno trošenje energije i organizovanje procesâ odlučivanja i participacije u pitanjima raspodele, a i da dovedu do opasnosti da se smerovi politike formiraju prema snazi pritisaka, a ne prema optimalnosti alternative. Zadatak je organizovanih progresivnih snaga našeg društva danas da iznalaze i grade one selektivne mehanizme u socijalističkim i samoupravnim okvirima, naravno, i objektivne uslove, koji će te opasnosti svesti na najmanju moguću meru ili ih sasvim otkloniti. Doprinos političke nauke u tom smislu treba tražiti u specifikaciji tih uslova.

Pored toga, otvara se i pitanje: da li ova decentralizacija uticaja i spuštanje tačaka odlučivanja što niže i bliže radnom čoveku i građaninu može dovesti do novih žarišta moći i, zajedno s tim, do novih hijerarhija u ovim mikroorganizacijama društva, pa i do njihovog delimičnog zatvaranja. U kojim uslovima ove nove manje i bliže radnom čoveku organizacije neće podleći deformacijama od kojih se dve čine posebno štetne i moguće: prvo, mogućnost njihovog pretvaranja u oblik izolovanja određenih grupa od društva, umesto da budu oblik samoupravnog uključivanja radnih ljudi u društvo i, drugo, mogućnost monopolizacije moći i odlučivanja od strane užih grupa ili pojedinaca u okviru tih organizacija. Koliko se čini ispravno stanovište da dekoncentracija moći i stvaranje manjih organizacija kao okvira odlučivanja načelno dovodi do veće demokratizacije toliko izgleda ne sasvim opravdano uverenje da te dve veličine, *a priori*, i u svim uslovima, stoje u odnosu pozitivne korelacije. Štaviše, iskustvo pokazuje da je ponekad i u određenim uslovima moguće formiranje jače hijerarhije i autoritarizma u manjoj nego u većoj organizaciji.

I kad se ima na umu pojava — institut sporazumevanja i dogovaranja, koji bez sumnje predstavlja krvotok jednog demokratskog samoupravnog sistema, teško je odoleti iskušenju da se ne postave neka pitanja. Nama ovde izgleda posebno značajno, iako se na prvi pogled može činiti sitno, pitanje odnosa ovog sporazumevanja — dogovaranja prema skupštinskom sistemu i principu jedinstva vlasti. U vrlo grubom vidu pitanje bi glasilo: ima li opasnosti i tendencija u praksi da ovaj otvoreni sistem stalnog dogovaranja, koji izlazi iz okvira skupštinskog mehanizma, putem preskupštinskog ili posleskupštinskog odlučivanja, od-

nosno *a priori* ili *a posteriori*, bar delimično »eksproprише« skupštini njena legitimna prava.

Da li je i koliko moguće i potrebno instituisati i kontrolisati ovaj proces vanskupštinskog dogovaranja i postaviti ga kao komplementarni deo skupštinskog odlučivanja?

Kako u procesu samoupravnog odlučivanja obezbediti tekući i dugoročni interes radničke klase? Ovo utoliko pre što i unutar same radničke klase postoje protivrečnosti s obzirom na njenu slojevitost i različite interese pojedinih slojeva.

Uslovi demokratskog i socijalističkog dejstva pluralizma

Po sebi je razumljivo da pluralizam ne lebdi u praznom prostoru i da je za ostvarenje njegovih demokratskih i socijalističkih mogućnosti neophodan niz preduslova. Pluralizam se mora povezati i sa osnovnim ciljevima koje društvo sebi postavlja i mora obezbediti puno angažovanje stvaralačkih i progresivnih snaga društva. Zbog toga se čini da pluralizam u socijalističkim društvima može biti plodotvoran samo uz odgovarajuće šire društvene pretpostavke. Prvo, ako je socijalističkim snagama, pre svega radničkoj klasi, obezbeđena vodeća društvena uloga. Drugo, ako je omogućena »manifestacija svih društvenih snaga, koje priznaju socijalistički karakter društva i samoupravni položaj radnika i radnog čoveka u njemu«. To, drugim rečima, znači da u samom sistemu socijalističke samoupravne demokratije mora biti obezbeđena nesporna vodeća uloga interesâ radničke klase, čvrsto povezane sa svim drugim radnim ljudima i da ona bude otvorena svakome ko priznaje tu činjenicu.[1] »Danas bismo se — kaže E. Kardelj — očigledno, našli u svetu iluzija ako bismo hteli takvim i sličnim pojmovima kao što su natklasna demokratija ili apstraktna opšta sloboda da rešavamo realne društvene konflikte u kojima sloboda za jednu klasu neizbežno znači neslobodu i potčinjavanje druge klase.«[2]

Treće, pluralizam može imati demokratske efekte samo ako je obezbeđeno unutrašnje samoupravljanje u pluralizovanim mestima odlučivanja. Otuda neposredna participacija i samoupravljanje u temeljnim i svim drugim organizacijama života, rada i samoupravljanja predstavlja bitan preduslov šire demokratizacije i sprečavanja konstituisanja pluralizma kao polihijerarhičnog elitizma.

»Ljudi konzervativno-dogmatskih shvatanja, — upozorava dalje Kardelj — koji jedino u političkom pluralizmu građanskog

---

[1] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977.

[2] Isto.

društva vide mogućnost demokratskog ispoljavanja čoveka ne shvataju da je takav politički pluralizam — i pored progresivne istorijske uloge koju je odigrao u razvitku demokratske misli čovečanstva — ipak ostao i oblik ograničavanja istinskog i autentičnog društvenog pluralizma koji se zasniva na stvarnim zajednicama interesa. Politički (građanski — V. V.) pluralizam priznaje u društvu slobodu samo za određene „interese a druge potiskuje i guši".«[3] Za razliku od toga, »pluralizam samoupravnih interesa«, u stvari, označava onaj široki prostor u kome radni ljudi i građani, organizovani u svojim teritorijalnim i radnim organizacijama i zajednicama, slobodno izražavaju svoje interese i dogovorima rešavaju sporna pitanja, sukobe ili određuju smerove politike. Stoga socijalistička demokratija prevazilazi svođenje pluralizma bilo na ograničeni klasični koncept podele vlasti bilo na sistem interakcije mnoštva hijerarhija ili elita, odnosno partija.

Društveno-politički pluralizam i Savez komunista

Suvišno je i naglašavati da bi bilo iluzorno čak i pomisliti da se ovako otvoren i demokratski sistem socijalističkog samoupravljanja može učvršćivati i dalje razvijati bez odgovarajuće aktivnosti svesnih subjektivnih snaga, odnosno bez društveno-političkih organizacija, posebno Saveza komunista. Isto tako je jasno da karakter ovih organizacija mora biti drugačiji od klasičnih partijskih organizacija. Iz mehanizma, koji se u uslovima etatizacije i svemoćne, odnosno sveprisutne države neretko pretvara u pomoćni ili sastavni deo državnog aparata i time postaje samo novo dugme pritiska u široko zasnovanom sistemu opresije, društveno-političke organizacije u uslovima samoupravljanja prerastaju u polugu daljeg i stalnog razvoja samoupravnih odnosa kao okvira odlučivanja i upravljanja društvenim poslovima. U takvom sistemu prelaznog društva njihov položaj postaje dosta složen, a funkcije višestruke.

Kad je reč o Savezu komunista, treba istaći značaj njegove orijentacije i nastojanja da jednu od svojih osnovnih funkcija nalazi u stvaranju uslova za stvarni razvoj samoupravljanja i za najšire demokratsko odlučivanje radnih ljudi i građana. Stoga ova organizacija ostvaruje svoju glavnu aktivnost baš u samoupravnim strukturama kako bi se procesi svesnog usmeravanja i najšire artikulacije interesa, odnosno zahteva, sinhronizovali i sintetizovali u samom odlučivanju u tim najširim oblicima samoupravljanja. Time, prvi put u istoriji, imamo situaciju da partija koja je »na vlasti« ne deluje sa pozicije vlasti niti koristi klasične državno-pravne instrumente kao prevashodne poluge ostvarivanja svoje politike.

---

[3] Isto.

Osnovni smisao postojanja i delovanja partije je u njenoj usmeravajućoj i integrativnoj ulozi, i to ne pomoću države i vlasti, već razumevanjem uslova i zakonitosti ili mogućnosti razvoja, kao i sposobnošću da na svom programu okupi najšire i progresivne snage društva.

Međutim, ne treba misliti da je Savez komunista *a priori* predodređen da uspešno usmerava društvo i da deluje kao njegova koheziona snaga. To nije moguće očekivati i zbog toga što u uslovima širokog pluralizma interesa, otvorenosti društva i orijentacije Saveza komunista da deluje na nov način, pa i zbog njegove brojnosti (oko 1,700.000 članova), niz protivrečnosti koje postoje u društvu šire se i ulaze u telo samog Saveza komunista.

Štaviše, nije isključeno da se postojeće društvene protivrečnosti još drastičnije i oštrije ispoljavaju u okviru Saveza komunista, i to iz dva razloga. Prvo, zbog toga što jedna organizacija, koja u svojoj ideologiji kao jednu od svojih osnovnih vrednosti ima jednakost, postaje osetljivija na pojave nejednakosti u svojim sopstvenim redovima. Drugo, zato što se upravo u Savezu komunista nalaze slojevi i strukture sa najvišim položajem u društvenoj podeli rada, a i oni koji stoje u samom podnožju društvene »lestvice«. Nepostojanje »privilegija« na osnovu same činjenice članstva u SKJ najviše se odnosi na članove koji, uslovno rečeno, pripadaju ovim objektivno nefavorizovanim društvenim slojevima i strukturama.

Stoga se postavlja kao ključno pitanje: koliko socijalna diferencijacija unutar Saveza komunista, koja predstavlja gotovo sliku u malom širih socijalnih diferencijacija, utiče na ideologiju, jedinstvo svesti i akcije Saveza komunista i kako se braniti od negativnih posledica ove svoje unutrašnje, inače u određenoj meri nužne, diferencijacije, odnosno diversifikacije.

Ove okolnosti i razlike, kako je već rečeno, ostavljaju tragove na stanje svesti i dovode do razlika u shvatanju određenih vrednosti. Istraživanja mogu samo da potvrde i na prvi pogled prepoznatljivu istinu da ukupni društveni položaj, koji se na neki način kristališe i izražava i u materijalnom položaju članova Saveza komunista, znatno utiče i na njihova opredeljenja, naročito kad je reč o onim konkretnijim etapnim vrednostima, odnosno ciljevima koji zadiru u neposredne tekuće interese pojedinih slojeva ili grupa. Osnovni i opšti ciljevi, kao što je socijalizam, jednako su prihvatljivi za sve slojeve. Razlike se pojavljuju u shvatanju i interpretaciji onih nešto konkretnijih vrednosti ili ciljeva »srednjeg obima«, kao što su jednakost ili sloboda, koji se u svesti različitih slojeva, zbog svojih neposredno praktičnih implikacija i posledica, različito prelamaju. Bolje situirani slojevi u većem procentu ističu slobodu nego jednakost, i obrnuto: lošije situirani slojevi daju prednost jednakosti i, uz to, ističu potrebu političkog čuvanja i garantovanja ove vrednosti.

Zanimljivo je da, i pored svega toga, Savez komunista predstavlja najintegralniji deo naše društvene strukture i da je uticaj

slojevnih razlika na idejna opredeljenja članova SK manji nego uticaj ovih razlika na idejne stavove i opredeljenja onih koji nisu članovi SK. Šta sve uzrokuje ovakve pojave? Ne pretendujući da detaljno uđemo u sve moguće razloge, navešćemo samo one koji se čine posebno značajnim. Prvo, treba istaći manje ili više jedinstvenu orijentaciju članova SK u pogledu osnovnih strategijskih ciljeva, posebno izgradnje socijalističkog i komunističkog društva. Drugo, činjenica je da je idejno-političko obrazovanje i uopšte idejni rad u Savezu komunista intenzivniji nego u drugim sredinama ili u društvu uopšte. Treće, iako ne nosi neke posebne privilegije, članstvo u SK stvara osećanje pripadnosti i mogućnosti oslonca na jednu takvu značajnu i uglednu organizaciju, što se ni sa društvene ni sa psihološke strane ne može zanemariti. Četvrto, demokratski centralizam, kao princip organizacije i rada SK, čini okvir za jedinstveno delovanje njegovih članova, bez obzira na razlike u pojedinim gledanjima. Peto, ne treba smetnuti s uma i revolucionarnu i bogatu tradiciju Saveza komunista.

No razlog za takav ideološki i politički integritet SK i njegove sposobnosti da bude koheziona snaga društva ne treba tražiti samo u njemu samom već i u širem društvenom kontekstu. Tu naročito treba istaći utisak, koji neka istraživanja i potvrđuju,[4] da postoji dosta visok stepen konsensusa različitih društvenih slojeva ili društva o nekim fundamentalnim vrednostima. Mali je deo populacije koji se ne opredeljuje za društvenu svojinu, jednakost, socijalizam, rad i samoupravljanje. To daje osnova i za zaključak da ne postoje neke šire društvene antagonističke protivrečnosti i sukobi, bar kada je reč o pomenutim vrednostima.

No, s druge strane, to ne daje osnova da se uljuljkujemo u iluzijama o već postignutom beskonfliktnom društvu i u uverenju da su bez traga nestale sve antagonističke protivrečnosti i sukobi. Dubina i razmere ovih eventualnih latentnih ili efektivnih antagonističkih sukoba danas su uslovljene, pored ostalog, i međunarodnim okolnostima u kojima deluju različiti sistemi i ideologije. Jedno demokratsko i otvoreno društvo, kakvo je i samoupravno, izloženo je, bez sumnje, dejstvu ovakvih različitih ideologija koje rezoniraju različito ili se »lepe« za različite društvene slojeve ili grupe, zavisno i od toga šta nude i obećavaju. Po sebi je razumljivo da Savez komunista mora tražiti i nalaziti ona efikasna demokratska i idejna sredstva i način neutralizacije negativnog dejstva ovih ideologija.

Neretko se činjenica deklarisanja slojeva nižeg materijalnog položaja, u koje spada i deo radničke klase, za više jednakosti i

---

[4] Vidi S. Bolčić, *Interesi društvenih slojeva i determinante njihovog formiranja*, u knjizi: M. Popović i drugi, *Društveni slojevi i društvena svest*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1977, str. 119.

političke intervencije tumači kao dovoljan znak i dokaz autoritarnih predispozicija ili imanentnih nedemokratskih svojstava radničke klase.

Implikacije ovakvih u osnovi građanskih interpretacija,[5] od kojih nije imun i deo naše političke misli, višestruke su. Po ovom tumačenju ispada da je radnička klasa ili ono što je angažovano na neupravljačkim ili na nemenadžerskim poslovima, a koje optira za više jednakosti i njeno društveno-političko garantovanje, a koje, u određenim uslovima, može biti i državno, manje demokratsko od slojeva i nosilaca upravljačkih ili rukovodećih funkcija, koji daju prednost slobodi u odnosu na jednakost i koji bi samo zbog toga trebalo da budu demokratskiji.

Takva orijentacija je samo novi modalitet inače dosta stare tokviljovske[6] teze o inkompatibilnosti jednakosti i slobode ili stava da se jednakost u jednom društvu može postići samo po cenu slobode i jednog totalitarnog političkog poretka, a da je sloboda kao osnovno svojstvo demokratije moguća samo po cenu jednakosti. Ne treba mnogo mudrosti da se uoči osnovna idejna inspiracija ovakvog stanovišta. U vreme sve bržeg razvoja socijalističke misli, koja je u svom fundamentu i prvim klicama nosila ideju jednakosti, i sve snažnijeg radničkog i socijalističkog pokreta, koji je nalazio i pokazivao sve više snage i spremnosti da ove ideje, bolje reći čežnje, realizuje, trebalo je stvoriti sredstvo i ideologiju koja će se suprotstaviti ovoj ekspanziji socijalističkih ideja i stajati na braniku građanskih vrednosti i *statusa quo*, sa postojećim nejednakostima i odnosima svojine. Ova osnovna teza ne prestaje da se ponavlja sve do naših dana.

Novije iskustvo je demistifikovalo i otkrilo pravi sadržaj i smisao ove antiegalitarne slobode. Ono je pokazalo da se socijalizam i demokratija, odnosno socijalistička demokratija može graditi samo ako se čvršće utemelji na oba ova osnovna stuba svoje konstitucije. Sistem koji se oslanja na slobodu bez jednakosti svodi se pre ili kasnije na pragmatizam, koji najčešće utvrđuje i potvrđuje slobodan prostor za dominaciju faktički jačih snaga u društvu, ili pak na ispraznu proceduru. Sloboda, ako je prava i stvarna, mora biti sloboda za sve i u tom svojstvu ona je na neki način, pored ostalog, i element, i uslov i posledica jednakosti. S druge strane, jednakost je teško ostvariti i garantovati bez slobode. Ona je stoga jedno od svojstava slobode. Da bi živeli slobodno, ljudi u određenoj meri moraju biti međusobno jednaki. U protivnom, sloboda je formalna, ako nije lažna ili kamuflatorska.

---

5 Vidi ovu interpretaciju eksplicitno iznetu u delima Martina Lipseta, posebno u knjizi *Political Man.*

6 Za Tokvilja je socijalizam, u čijem središtu stoji, dakako, jednakost, ili »monstruozan« ili »groteskan« ili »komičan« ili »mahnit«. Vidi Tocqueville, *Oeuvres Complètes*, Paris, 1951.

S druge strane, ne sme se gubiti iz vida da je istorijsko iskustvo ukazalo i na opasnosti tendencija i pojava da se jednakost iskoristi kao osnovno uporište i način legitimizacije totalitarne politike i pozicije političkog vođstva, koje pre ili kasnije, bez obzira na inspiracije, vode ka deformaciji. U ovakvom slučaju dalji razvoj demokratije neophodno traži afirmisanje i isticanje značaja slobode. Na žalost, u socijalističkom svetu ova vrednost iz određenih razloga nije još dobila odgovarajuće mesto.

Ovde, naravno, treba istaći da se jednakost ne shvata u smislu apsolutnog jednačarstva te pravo pitanje i nije u dilemi jednakost ili sloboda, nego kako shvatiti i postaviti jednakost i njen odnos prema drugim vrednostima u jednom globalnom društvenom sistemu.

Zbog svega toga, strahovanja od činjenice da pojedini slojevi stanovništva stavljaju jači akcenat na jednakost i traže njeno političko garantovanje, kao i tumačenja da je to pouzdan indikator njihovih autoritarnih ili staljinističkih opredeljenja, nisu opravdana. Nije ništa nenormalno da onaj ko ima manje mogućnosti da izrazi svoj interes i da se bori za njegovo ostvarenje u procesu odlučivanja, i koji očekuje da će usled odnosa snaga u svojoj sredini biti stalno u podređenoj poziciji, traži, pored ostalog, i neku širu zaštitu ili garancije »odozgo« za ostvarivanje svojih prava i zahteva. Pri tom, naravno, ne treba ići u drugu krajnost, pa misliti da to ne može da bude i izraz ili oslonac nekih etatističkih orijentacija i snaga, ali to je onda nešto sasvim drugo. Progresivne i subjektivne snage samoupravnog društva moraju praviti ove razlike. Smer aktivnosti društveno-političkih organizacija, posebno Saveza komunista, treba da bude borba da i ovi slojevi, uslovno rečeno, nižeg položaja i materijalnog stanja, razvojem samoupravnih oblika odlučivanja i uklanjanjem birokratsko-tehnokratskih monopola osete mogućnosti i efekte svog sopstvenog prisustva ili uticaja u tom procesu, a ne njihovo apriorno kvalifikovanje kao nedemokratskih snaga. Isticanje autoritarnih predispozicija radničke klase samo pothranjuje razne birokratsko-tehnokratski orijentisane i dobro nameštene grupe i dobrostojeće »skorojeviće«, koji i šire glas o tome da bi sačuvali stečene pozicije i privilegije.

U velikom delu političke literature, naročito zapadne, često se ističe mišljenje o nespojivosti pluralizma ili demokratije sa jednopartizmom i da gotovo nužno svi oni sistemi koji nemaju više partija traju i funkcionišu kao totalitarni. Od ovog »pravila« katkad nije izuzet ni sistem Jugoslavije ni Savez komunista. Napred je istaknuto nekoliko strukturnih i funkcionalnih karakteristika Saveza komunista koje ukazuju na to da je ovakvo stanovište površno i, u svojoj suštini, netačno. Štaviše, upravo društvo očekuje da Savez komunista bude glavna poluga njegove dalje demokratizacije.

Savez komunista postaje značajna sila ograničavanja i protivteže eventualnim tehnobirokratskim tendencijama i struktu-

rama, naročito u slučajevima kad ove žele da od samoupravnih mehanizama naprave samo veo legitimnosti svoje stvarne dominacije. I, ako neko počne da traži stvarni demokratski smisao postojanja i delovanja ovako postavljenog i funkcionirajućeg Saveza komunista, a pri tom polazi od ravnoteže između pojedinih nosilaca moći i uticaja kao elementa demokratije, onda će to, svakako, u ovakvom sistemu naći. Nama izgledaju veoma relevantni elementi potencijalne ili stvarne ravnoteže uticaja koje je moguće danas naći u trouglu čija temena čine društveno-političke organizacije, posebno Savez komunista, samoupravne strukture, računajući tu prvenstveno skupštinski i delegatski sistem sa različitim oblicima participacije i, napokon, izvršna vlast sa stručnim službama, naravno. Svaki od ova tri faktora ima relativno originerne izvore uticaja. Prvi u revolucionarnom poreklu i potencijama za odgovarajuće usmeravanje društva, u opštem konsensusu društva o neophodnosti postojanja takve organizacije za dalji socijalistički razvoj, kao i u njenom uticaju u kadrovskoj politici; drugi u neposrednom delovanju bazične populacije u samom procesu odlučivanja, što samo po sebi uvek predstavlja onaj faktički izvor moći, i, treći, u prirodi moći same upravljačke funkcije u užem smislu i činjenici da ona, po nekoj logici stvari, bar velikim delom, pripada užim operativnim i izvršnim strukturama.

Kad je reč o ravnoteži kao jednom od mogućih elemenata demokratizma i stvarne dalje demokratizacije, treba napomenuti da je ona prisutna u tekućoj politici, ali da se istovremeno ne može tumačiti i postavljati, to jest koristiti kao vid ili instrument osporavanja, odnosno protivteže strategijskim orijentacijama i pravcima razvoja Saveza komunista i progresivnog dela populacije. To utoliko više što o ovim orijentacijama postoji opšti konsensus ili nesporna podrška velike većine stanovništva.

Značaj ove, uslovno rečeno, ravnoteže ističemo i zbog toga što nije nezamislivo da bilo koja od ovih struktura, u slučaju predimenzioniranja njenog položaja i uloge, podlegne eventualnim deformacijama: političke organizacije opasnosti eventualne birokratizacije, samoupravne strukture, prepuštene same sebi, riziku iscrpljivanja energije u stalnom i sve većem izražavanju zahtevâ i aspiracija za njihovim zadovoljavanjem, i to istovremeno od strane svih onih koji u procesu odlučivanja učestvuju, a time i opasnosti da se baš tamo gde se očekuje rešavanje sukobâ ti sukobi još više raspire, a stvarna rešenja nađu mesta u vaninstitucionalnim i neformalnim strukturama. Takva situacija bi, naravno, povećavala moć izvršne vlasti i stručne službe, kao i mogućnost uzurpacije vlasti od strane tih organa. Svaki od ova tri već pomenuta nosioca uticaja ima svoje nadležnosti, ovlašćenja i funkcije i svi oni deluju i odgovaraju na neki način samostalno, ali i koordiniraju, odnosno objedinjuju svoje aktivnosti u procesu političkog odlučivanja u širim samoupravnim strukturama.

Ali ovde treba biti obazriv i imati na umu da se jedan tip dublje samoupravne demokratije, za razliku od klasične ili savremene građanske demokratije, ne može trajnije održati, a još manje dalje razvijati samo kao ravnoteža moći između pojedinih političkih subjekata. Ako ravnoteža određenih snaga i moći može u određenim uslovima biti jedan od značajnih elemenata demokratije dok ta moć postoji, to nije i ne može biti cela istina o demokratiji. Društvo istinske i samoupravne demokratije mora stvarati sistem u kome se vrši radikalna transformacija i prevazilaženje moći, kao odnosa podređenih i nadređenih i kao mogućnost neposrednog manje ili više organizovanog i slobodnog aktivizma masa — sistem koji postavlja i drži okvire ove ravnoteže i određuje njen demokratski karakter. Štaviše, ovaj organizovani i slobodni pokret masa, prvenstveno radničke klase, mora biti sposoban i spreman da tu ravnotežu podredi svojoj volji i iskoristi je kao instrument u održavanju svoje suprematije kao normalnog i funkcionirajućeg stanja društva. Tako počinje stvarno delovati ono toliko nužno »lukavstvo klase« da drži svoj »upravljački aparat« podeljen u okvirima koje sama kontroliše. To je konkretan način da se klasa brani od svoje sopstvene birokratije i birokratizacije. Ona mora imati mogućnost da medijira ne samo između baze i »vrha« već i između pojedinih delova »upravljačkog« aparata, kad je to potrebno. To je i način da se spreči pretvaranje ovog aparata u svemoćnu i sveprisutnu strukturu, ali i da se otvori mogućnost njegovog efikasnog i odgovornog delovanja u okviru određenih prava i dužnosti, kao instrumenta radničke klase i radnih ljudi.

Tu se, svakako, postavlja i pitanje: kako i posredstvom kojih instrumenata i da li su postojeći instrumenti dovoljni da bi radnička klasa i radni ljudi mogli držati sve to pod svojom kontrolom. Možda i na ovom području, pored ostalog, treba tražiti i nalaziti značaj tako širokih organizacija kao što je Socijalistički savez. Kao široka i masovna organizacija, on je pogodan način i okvir za izražavanje snaga i pokreta kao celine i za isticanje njegovih autentičnih interesa i zahteva, kao i za ograničavanje moći bilo koje parcijalne strukture.

S druge strane, Socijalistički savez i druge društveno-političke organizacije postaju pogodan okvir za demokratsko ostvarivanje vodeće uloge Saveza komunista u društvu. Bez takve uloge Saveza komunista teško bi bilo ostvarivati osnovne funkcije Socijalističkog saveza i Sindikata. To utoliko pre što su ove organizacije, koje inače treba da deluju kao integracioni faktori sistema, s obzirom na svoju masovnost, i same zahvaćene velikim delom onim manje ili više istim protivrečnostima koje su ispoljene u društvu. Stoga je neophodna aktivnost Saveza komunista kao integrirajuće snage ovih organizacija da bi one, sa svoje strane, mogle adekvatno obavljati funkciju integrirajućeg faktora društva i radničke klase.

Sve to proširuje krug političkih mogućnosti, instrumenata i poluga u rukama radničke klase i većine stanovništva. Oni se mogu služiti, zavisno od trenutka i drugih okolnosti, jednim, drugim ili trećim instrumentom ili ih na odgovarajući način kombinovati i tako koristiti u borbi protiv tendencija uzurpacije ili zloupotrebe moći od strane bilo koje od ovih institucija ili od bilo koje druge grupe. To nesumnjivo povećava faktičku moć radničke klase, ali i zahteva relativno visok stepen njene spremnosti, pa i umešnosti, da upravlja, odnosno samoupravlja, i da se služi svojim pravima i institucijama.

U takvom sistemu slobodne artikulacije i usmeravanja jasne su bar dve stvari: prvo, da u tako široko postavljenom mehanizmu slobodnog izražavanja interesâ i brojnih mogućnosti njihovog prevođenja u političke zahteve i uvođenja u proces političkog odlučivanja pitanje jednopartizma ili višepartizma postaje praktično manje značajno, možda i irelevantno. Višepartizam ima smisla u društvima gde se odlučuje uglavnom u elitnim krugovima pojedinih hijerarhija, bez širih oblika participacije, i gde se demokratija praktično svodi na izbornu demokratiju. Ovi uslovi su svakako ispunjeni u predstavničkoj demokratiji gde je upravo zbog nepostojanja širih oblika participacije normalno da osnovni kanali i instrumenti izražavanja interesa i njihovog pretvaranja u političke zahteve budu političke partije. Višepartizam ovde zaista širi mogućnosti izražavanja interesâ i opcije između određenih alternativa, ali samo jednom u četiri ili pet godina — kako je to još Lenjin primetio.

Drugo, postaje jasno da takav sistem prevazilazi koncept diktature proletarijata kao političkog procesa koji putem transmisionih kaiševa jednosmerno struji odozgo nadole. Vladajući položaj radničke klase i diktatura proletarijata se u ovakvom sistemu obezbeđuje u demokratskom procesu upravljanja, zbog čega Ustav SFRJ i postavlja upravo socijalističko samoupravljanje kao oblik i stvarni sadržaj diktature proletarijata.

Ciril Ribičič

Ostvarivanje kolektivnog rada i odgovornosti

Pri ostvarivanju Titove inicijative o kolektivnom radu i odgovornosti ne počinjemo od početka. Iskustva posleratnog razvoja našeg političkog sistema solidan su osnov za takvo ostvarivanje Titove inicijative, koje će stvarno značiti značajan korak napred u demokratizaciji našeg političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Neke aspekte tih iskustava analiziram u prvom delu ovog rada, dok u drugom pokušavam da u sažetom vidu dam nekoliko upozorenja i zapažanja o kojima bi, po mom mišljenju, trebalo voditi računa pri ostvarivanju Titove inicijative.*

* Ovaj prilog sadrži samo neke aspekte postavljene teme i pripremljen je za Peti skup slovenačkih pravnika, koji je održan na Bledu 7—9. juna 1979.

Uloga »mandatora« u razvoju našeg političkog sistema

Mandatora kao (budućeg) predsednika nekog organa, koji ima mogućnost da utiče na sastav, rekonstrukciju i delovanje toga organa, naše ustavno uređenje poznaje od prvog poratnog ustavnog perioda do danas. Ustav FNRJ je doduše određivao jedino da vladu FNRJ imenuje i razrešava Narodna skupština FNRJ na zajedničkoj sednici oba veća i da predsednik vlade predstavlja vladu, predsedava sednicama i rukovodi radom vlade. Međutim, već prva vlada FNRJ je 1. februara 1946. bila imenovana tako da je Skupština najpre imenovala Josipa Broza Tita za mandatora, pa zatim, na njegov predlog, imenovala celu vladu FNRJ.[1] Takav način imenovanja vlade FNRJ ozakonio je i poslovnik Narodne skupštine FNRJ iz godine 1947.[2] I u Sloveniji je 1947. vlada bila imenovana tako što je Skupština NR Slovenije najpre imenovala mandatora za sastav vlade NR Slovenije, pa zatim, na njegov predlog, celu vladu.[3]

Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i o saveznim organima vlasti iz 1953. godine određuje da članove Saveznog izvršnog veća bira Savezna narodna skupština na prvoj sednici posle izbora. U Saveznom izvršnom veću su po položaju predsednik Republike, koji je ujedno i predsednik toga organa, i predsednici izvršnih veća republičkih narodnih skupština, dok ostale članove bira Savezna narodna skupština. Izbori se vrše na osnovu kandidatskih lista, a kandidate može da predloži najmanje 20 poslanika. Članovi Saveznog izvršnog veća se biraju iz redova poslanika Saveznog veća i posle izbora oni ostaju poslanici. Uprkos takvom načinu izbora Saveznog izvršnog veća i uprkos tome što je Ustavni zakon bitno ojačao položaj Skupštine, ograničio nadležnosti i zaoštrio odgovornost izvršnih organa pred Skupštinom, predsednik Saveznog izvršnog veća je i u periodu 1953—1963. imao poseban položaj i ovlašćenja, naročito time što su funkcije predsednika Saveznog izvršnog veća i predsednika Republike bile po Ustavnom zakonu združene.[4] U tom periodu je predsednik Izvršnog veća Skupštine NR Slovenije, prema republičkom ustavnom zakonu, predstavljao Izvršno veće, vodio njegove sednice, izveštavao Narodnu skupštinu u ime Izvršnog veća, potpisivao uredbe Izvršnog veća i, zajedno s predsednikom Narodne skupštine, ukaze o proglašenju zakona. Bio je više nego

---

[1] Uporedi: J. Stefanović, *Ustavno pravo i komparativno*, knj. I, Zagreb, 1956, str. 205.

[2] Poslovnik Narodne skupštine FNRJ za zajedničke sednice Saveznog veća i Veća naroda, »Službeni list FNRJ«, br. 85/1947.

[3] Upor.: Zapisnik sednice Narodne skupštine SR Slovenije od 20. novembra 1947, na kojoj je bila imenovana vlada SR Slovenije, »Uradni list LR Slovenije«, br. 6/1947.

[4] »Službeni list FNRJ«, br. 3/1953. i br. 7/1954.

samo *primus inter pares*, jer ima, na primer (kao predsednik Republike na saveznom nivou) pravo da zadrži od izvršenja onaj akt Izvršnog veća s kojim se ne slaže. O sudbini takvog akta odlučuje Skupština.

Prema Ustavu SFRJ iz 1963. godine, Savezna skupština bira Savezno izvršno veće u užem sastavu (u širi sastav su uključeni po položaju još predsednici republičkih izvršnih veća, savezni državni i savezni sekretari i drugi savezni funkcioneri za koje tako odredi Skupština prilikom njihovog imenovanja) na predlog kandidata za predsednika Saveznog izvršnog veća i na osnovu mišljenja skupštinske komisije za izbor i imenovanja. Mandatora za sastav Saveznog izvršnog veća određuje predsednik Republike. Predsednik Saveznog izvršnog veća ima poseban položaj i posle izbora: on predstavlja Savezno izvršno veće, stara se o izvršenju zaključaka i sprovođenju politike Saveznog izvršnog veća, saziva sednice Veća i koordinira rad saveznih upravnih organa radi sprovođenja opšte politike Izvršnog veća. Predsednik može da predloži razrešenje pojedinih članova i biranje novih. Kada predsednik Izvršnog veća podnese ostavku ili ga Skupština razreši, to je ostavka, odnosno razrešenje celog Veća. Ustavnim amandmanima iz 1971. godine pravo predlaganja kandidata za predsednika Izvršnog veća je prešlo s predsednika Republike na Predsedništvo SFRJ. Vrlo sličan položaj ima predsednik izvršnog veća republičke skupštine po Ustavu SR Slovenije iz 1963, s tom razlikom što kandidata za predsednika izvršnog veća predlaže Komisija za izbor i imenovanja ili najmanje dvadeset poslanika.

Po Ustavu SFRJ iz 1974. godine kandidata za predsednika Saveznog izvršnog veća predlaže Predsedništvo SFRJ; na njegov predlog i na predlog Komisije za izbor i imenovanja Skupštine SFRJ, Skupština bira članove Saveznog izvršnog veća (i iz njihovih redova imenuje neke savezne upravne funkcionere). Predsednik Saveznog izvršnog veća može da predloži razrešenje pojedinih članova Veća i izbor novih. Njegovo odstupanje ili razrešenje znači odstupanje, odnosno razrešenje celog Saveznog izvršnog veća. Po Ustavu SR Slovenije, predsednika izvršnog veća biraju sva tri veća Skupštine na predlog Predsedništva SR Slovenije, a članove na predlog mandatora i na osnovu mišljenja skupštinske komisije za izbor i imenovanja. Posle izbora predsednik izvršnog veća ima položaj analogan položaju predsednika Saveznog izvršnog veća.[5]

Obrazovanje, sastav, položaj i nadležnosti izvršnih veća opštinskih skupština uređeni su gotovo sasvim onako kako to važi za izvršno veće republičke skupštine i Savezno izvršno veće. To važi i za odredbe opštinskih statuta slovenačkih opština o načinu obrazovanja izvršnih veća opštinskih skupština. Kandidata za

[5] O pravima mandatora za sastav izvršnog veća vidi podrobnije: C. Ribičič, *Razvoj skupščinskog sistema v SFRJ*, DDU, Ljubljana, 1978.

predsednika izvršnog veća u najvećem broju slučajeva određuje opštinska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda, a članove biraju sva tri veća opštinske skupštine na predlog mandatora i na osnovu mišljenja skupštinske komisije za izbor i imenovanja.[6]

Na pitanje zašto su se neki elementi mandata za sastav vlade koje poznajemo iz istorije buržoaskog parlamentarizma sačuvali kod nas, prilično je uverljiv odgovor da takav oblik predlaganja kandidatâ i položaj predsednika izvršnog organa omogućuje da taj organ deluje kao jedinstven radni tim i kao homogeno telo, što je od velikog značaja za efikasno obavljanje njegovih obimnih funkcija.[7] Razume se, to objašnjenje je naročito uverljivo za prvo posleratno razdoblje učvršćivanja narodne vlasti i stvaranja osnovnih uslova za prelazak na izgradnju socijalističke samoupravne demokratije. Po rečima J. Đorđevića, naime, država u dinamičnim revolucionarnim periodima nastupa »u svom suženom, koncentrisanom i dinamičnom obliku posredstvom izvršnih organa vlasti«.[8] S tog stanovišta je zanimljiv i stav V. I. Lenjina, koji kaže da diktatorska ovlašćenja pojedinaca nisu u načelnoj suprotnosti sa sovjetskim demokratizmom.[9]

Očigledno je, dakle, da apstraktna rasprava o načelnim prednostima kolektivnog i individualnog rada nema neke naročite vrednosti ako ne polazi od konkretnih odnosa i društvenih uslova, stupnja razvijenosti društvenih odnosa, dostignutog nivoa društvene svesti i osposobljenosti širokih radnih masa. Bitno različitu vrednost i različite posledice imaju jednaka rešenja u različitim periodima i različitim sredinama.

Razmatranje institucije »mandatora« kod nas ne bi zasluživalo takvu pažnju da ona nije u našem posleratnom razdoblju postala neke vrste univerzalno načelo. Njena univerzalnost se ogleda u prilično raširenoj praksi da ne samo predsednik izvršnog veća već i predsednici mnogih drugih organa nemaju u okviru društveno-političkih zajednica i u okviru osnovnih samoupravnih zajednica obično posebne mogućnosti da utiču na sastav tima, izbor saradnika, pa i posebne mogućnosti uticanja na njihov rad ili na njihovu zamenu.

Po mom mišljenju, elementi mandatorstva u našem političkom sistemu dali su u prošlosti pozitivne rezultate. Naime, ne bi se smelo zanemariti to da specijalna ovlašćenja mandatora nisu

---

[6] Podrobnije o tome vidi: C. Ribičič, *Skupščinski sistem v občini in delovanje izvršilne funkcije v njem*, SSO, Ljubljana, 1978.

[7] *Ustav SFRJ — stručno objašnjenje*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1975, str. 519.

[8] J. Đorđević, *Ustavno pravo FNRJ*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, 1953, str. 247.

[9] Citirano prema: Miha Ribarič, *Delegatski sistem kot sredstvo integracije dela in politike*, »Obzorja«, Maribor, 1979, str. 114.

namenjena toliko učvršćivanju i osamostaljenju njihovog položaja, već pre svega zaoštravanju njegove odgovornosti za efikasan rad nekog organa. Uslovno, moglo bi se govoriti čak i o tome da mandator nosi nekakvu »objektivnu« odgovornost za rad i rezultate rada saradnikâ i organâ. Pri tom se, naravno, izrazito naglašava odgovornost predsednika, a manje kolektivni rad i odgovornost svih članova toga organa.

Formalna i stvarna uloga mandatora se u okviru razvoja našeg političkog sistema postupno smanjivala, odnosno ograničavala uporedo s demokratizacijom i podruštvljavanjem kadrovske politike. Danas je i mandator za sastav izvršnog veća više odgovorni nosilac konsultacija i pomoćnik organa SSRN i skupštinskih organa pri traženju odgovarajućih kadrovskih rešenja nego što predstavlja odlučujući faktor pri sastavljanju izvršnog veća. Poznate su nam, naravno, i pojedine negativne težnje za vlašću i liderstvom, za nametanjem stavova i potcenjivanjem podređenih saradnika, što do neke mere omogućava i mandatorska funkcija. Sa tog stanovišta su, na primer, ilustrativni slučajevi težnji pojedinih predsednika izvršnih veća u opštinama da se dokopaju predsedničkog položaja.[10]

Razume se, do nekih od pomenutih negativnih težnji dolazi i nezavisno od mandatorstva. Rečit primer koji to potvrđuje predstavlja praksa takozvanih političkih koordinacionih aktiva u mnogim opštinama, koji neretko predstavljaju nekakve »kolektivne« predsednike opština.[11] To je samo dokaz da nije jedini ni osnovni problem u kolektivnom ili individualnom radu organa, već u uzurpaciji vlasti od radničke klase i svih radnih ljudi.

Istinski kolektivan rad i kolektivnu odgovornost možemo obezbediti samo ako se politička koordinacija počinje ostvarivati u okviru SSRN kao jedinstvenom frontu organizovanih socijalističkih snaga. Funkcije političke koordinacije treba preneti sa takozvanih političkih koordinacionih aktiva na predsedništvo opštinske konferencije SSRN, u okviru koga treba verifikovati i sve neformalne dogovore funkcionera društveno-političkih organizacija, opštinske skupštine i njenog izvršnog veća. Pri tom posebno treba upozoriti na to da ostvarivanje frontovske uloge SSRN najvećma zavisi od toga da li Savez komunista stvarno deluje kao unutrašnja pokretačka snaga celokupnog političkog sistema i da li dosledno napušta vansistemski način direktivnog delovanja.

Nesporno je da smo danas na takvom stupnju razvoja kad moramo produbljeno analizirati pitanja: u kojim organima i na kojim nivoima i kako se mogu ograničavati individualna ovlašće-

---

[10] Upor.: C. Ribičič, *Skupščinski sistem v občini in delovanje izvršilne funkcije v njem,* cit. izd., str. 47.

[11] Upor.: C. Ribičič, *Nekaterna vprašanja delovanja komunalnog sistema v Ljubljani,* u knjizi: *Občina kot komuna,* SSO, Ljubljana, 1979, str. 75. i sled.

nja i, pored individualnih, jačati kolektivni rad i odgovornost. Nesporno je, isto tako, da su naglašeni elementi mandatorstva i individualne odgovornosti bar delimično preživeli, mada će biti potrebno da se oni dalje vrlo oprezno i postupno prevazilaze i zamenjuju kolektivnim radom i kolektivnom odgovornošću baš tamo gde su nastali, to jest u okviru izvršnih veća.

Uvođenje i delovanje Predsedništva SFRJ

U svom predlogu za promenu odredaba Ustava SFRJ iz 1963. godine predsednik Republike Josip Broz Tito je posebno naglasio značaj međunacionalnih i međurepubličkih odnosa i neophodnost promena u položaju, funkcijama i organizaciji federacije; pri tom je na prvom mestu predlagao uvođenje Predsedništva SFRJ kao samostalnog ustavnog organa federacije.[12] Taj predlog, koji je zahtevao odlučne mere za efikasnije razrešavanje nagomilanih problema, Tito je dao u periodu vrlo zaoštrenih ekonomskih, političkih i međunacionalnih odnosa.

Među razlozima za uvođenje Predsedništva SFRJ bili su u prvom redu ovi:

— težnja da se obrazuje takav organ federacije koji će biti nosilac funkcija šefa države i nekih drugih funkcija i u kojem će biti ravnopravno zastupljene republike i pokrajine;

— rešavanje takozvanog pitanja »nasledstva«, koje treba da predupredi svaku težnju za otvaranje borbe za vlast kad predsednik Tito bude prestao da vrši funkciju predsednika Republike;

— težnja da se učvrsti stabilnost političkog sistema federacije i poboljša njegova efikasnost i da se učvrsti međunarodni položaj Jugoslavije;

— težnja da se obezbedi efikasnije usklađivanje stavova među republikama i autonomnim pokrajinama;

— težnja da se funkcije koordiniranja među organima federacije koje su se ranije vršile uglavnom u okviru vodećih organa SKJ prenesu na nov organ federacije, koji će moći da ih vrši javno i odgovorno.[13]

---

[12] Upor.: J. B. Tito, *Predsedništvo Saveza komunista Jugoslavije o ustavnim promenama,* »Komunist«, Tema dana, br. 7, Ljubljana, 1971, str. 114.

[13] O razlozima za uvođenje Predsedništva vidi: E. Kardelj, *Idejna in politična izhodišča za spremembo ustava,* u: *Problemi naše socialistične graditve,* knjiga IX, str. 192; M. Strobl, *Ustavna dopolnila v političnem sistemu Jugoslavije,* »Naši razgledi«, br. 7/1971, str. 200; M. Ribičič, *Republika kot država in samoupravna skupnost,* DDU, Ljubljana, 1971, str. 88; I. Kristan, *Nekaj dilem ob uvajanju predsedstva SFRJ,* »Teorija in praksa«, br. 12/1970, str. 1761. i 1762; C. Ribičič, *Skupščinski sistem,* »Pravnik«, br. 4-6/1971, str. 174. i C. Ribičič: *Predsedstvo SFRJ in Zvezna skupščina,* »Naši razgledi«, 14. maja 1971. str. 265.

Po Ustavu SFRJ iz 1974. godine Predsedništvo SFRJ predstavlja Jugoslaviju u zemlji i u inostranstvu, stara se o usklađivanju interesa republika i autonomnih pokrajina u opštem nastojanju za ostvarivanjem ravnopravnosti naroda i narodnosti; osim toga, ono je najviši organ rukovođenja i komandovanja oružanim snagama SFRJ, ima pravo da predlaže Skupštini kandidate za predsednika Saveznog izvršnog veća SFRJ, pravce unutrašnje i spoljne politike, prihvatanje zakona i drugih akata, da predlaže Skupštini predsednika i članove Ustavnog suda Jugoslavije i članove Saveta federacije, da postavlja i opoziva ambasadore itd. Od posebnog su značaja njegove nadležnosti u slučaju rata i neposredne ratne opasnosti, kad može, na primer, da izdaje uredbe sa zakonskom snagom, da njima suspenduje i pojedine ustavne odredbe itd. Međutim, sve svoje ustavne funkcije Predsedništvo će početi da vrši u celini tek u trenutku kad prestanu funkcije predsednika Republike; tada će potpredsednik toga organa automatski postati predsednik Predsedništva, i to ostati do isteka mandata za koji je bio izabran za potpredsednika.[14] I pored toga, predsednik Republike već sada deluje pretežno kao predsednik Predsedništva SFRJ, a Predsedništvo verifikuje njegov rad itd.

Iskustva osmogodišnjeg delovanja Predsedništva SFRJ osobito su dragocena sa stanovišta ostvarivanja kolektivnog rada i odgovornosti. Očigledno je, naime, da Titova inicijativa za razvijanje kolektivnog rada i odgovornosti na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije nije prva i da ona znači nastavak i proširenje njegovog predloga iz 1970. godine o uvođenju Predsedništva SFRJ kao kolektivnog šefa države. Pored toga, Tito se na kongresu Saveza sindikata Jugoslavije izričito pozivao na pozitivna iskustva u razvijanju kolektivnog rada i odgovornosti pri radu Predsedništva SFRJ, kao i na iskustva izbora potpredsednika u Predsedništvu SFRJ za period od jedne godine.[15]

Mogli bismo reći da je Predsedništvo SFRJ shvaćeno kao organ u okviru kojeg se preplića i dopunjuju načelo kolektivnog rada i odgovornosti i načelo individualne odgovornosti. Kolektivnom karakteru delovanja toga organa svakako doprinosi to što se potpredsednik (u perspektivi i predsednik) Predsedništva bira samo za jednu godinu po redu koji je na osnovu načela ravnopravnosti republika i pokrajina unapred utvrđen Poslovnikom o radu Predsedništva SFRJ, kao i to što predsednik i potpredsednik po Ustavu nemaju takvih nadležnosti koje bi posebno isticale njihov položaj, uticaj i odgovornost za donošenje odluka Predsedništva.

U pogledu (kolektivne) odgovornosti Predsedništva Ustav SFRJ određuje samo to da ono svoja prava i dužnosti vrši u okvi-

---

[14] Upor.: *Obrazložitev ustave SFRJ*, DDU, Ljubljana, 1974, str. 306.

[15] J. B. Tito, *Govor na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije, Dokumenti*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1979, str. 12.

ru i na osnovu Ustava i da je za to odgovorno. Međutim, jasnije i konkretnije je u Ustavu određena individualna odgovornost pojedinih članova Predsedništva: član Predsedništva je za svoj rad odgovoran republičkoj, odnosno pokrajinskoj skupštini koja ga je izabrala i koja može i da ga opozove. Iz odredaba Ustava o postupku u slučaju kad Skupština ne prihvati predlog Predsedništva o utvrđivanju unutrašnje i spoljne politike, jasno proizlazi da Predsedništvo kao celina nije odgovorno ili čak podređeno Skupštini SFRJ.

Takvo određivanje odgovornosti Predsedništva SFRJ proizlazi iz toga što je ono zamišljeno kao nekakav delegatski organ republika i pokrajina u federaciji, a ne kao izvršni organ Skupštine SFRJ. Njegova naglašena samostalnost je povezana i sa funkcijama u pogledu zaštite socijalističkog samoupravnog ustavnog sistema od unutrašnjih i spoljnih neprijateljskih snaga.[16]

U vremenu od svog osnivanja pa do prihvatanja Ustava SFRJ 1974. Predsedništvo SFRJ je bilo vrlo aktivno. Ono je uspešno sarađivalo sa Saveznom skupštinom, Saveznim izvršnim većem, s rukovodstvima društveno-političkih organizacija i organima republika i autonomnih pokrajina. Zanimljivo je da je u tom periodu došlo do nekih zajedničkih sednica Predsedništva SFRJ sa Saveznim izvršnim većem i s Predsedništvom Saveza komunista Jugoslavije. Za odnos prema Saveznoj skupštini značajno je da je u jednom slučaju Predsedništvo iskoristilo svoje pravo zakonodavne inicijative, i to u ulozi predlagača zakona o Savetu za narodnu odbranu. U tom periodu nije nijednom bilo potrebno da se primeni postupak za razrešavanje spornih stavova. Uprkos tome što se usklađivanje stavova među republikama i pokrajinama vršilo u okviru međurepubličkih komiteta, Predsedništvo SFRJ je na tom području zadržalo značajnu ulogu. Posebno je značajna i efikasna bila intervencija Predsedništva u slučajevima kad u međurepubličkim komitetima predstavnici republika i pokrajina nisu mogli da nađu rešenja prihvatljiva za sve. Ukratko, Predsedništvo SFRJ se u prvom mandatnom periodu posle uvođenja pokazalo kao efikasno telo za povezivanje interesa republika i pokrajina i kao koordinator delovanja organâ federacije, republika i autonomnih pokrajina.

I pored toga što Ustav SFRJ iz 1974. godine ne uvodi bitne novine u pogledu položaja, nadležnosti i odgovornosti Predsedništva SFRJ, izvršene promene ukazuju na usmerenost i težnju za sužavanjem uloge Predsedništva SFRJ u praksi. Drugačija struktura Skupštine SFRJ i paritetni sastav oba njegova veća, prenos velikog dela usklađivanja stavova među republikama i pokrajinama na Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ, ublažavanje ustavne odredbe o mogućnosti raspuštanja Skupštine

---

16 E. Kardelj, *Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb,* u: *Problemi naše socialistične graditve,* knjiga IX, str. 403.

SFRJ, odnosno njenog nadležnog veća zbog nesaglasnosti s Predsedništvom SFRJ, manji broj članova Predsedništva SFRJ — sve to ukazuje na težnju da Predsedništvo SFRJ uglavnom ravnopravno učestvuje kao sastavni deo skupštinskog sistema u federaciji i da svoja posebna ovlašćenja u odnosu prema Skupštini SFRJ primenjuje samo u slučaju kad je to potrebno radi razrešavanja, odnosno sprečavanja nastanka kriznih društvenih situacija i takvih sporova i suprotnosti među republikama i pokrajinama koji se ne mogu uskladiti u okviru drugih predviđenih oblika za usklađivanje stavova. S obzirom na uključenje delegata društveno-političkih organizacija u Skupštinu SFRJ, kao i na uključenje predsednika Saveza komunista Jugoslavije u Predsedništvo SFRJ, prilično je smanjena i mogućnost da dođe do bitnih razilaženja između Skupštine SFRJ i Predsedništva SFRJ.

Predsedništvo SFRJ je dosad dvaput, i to 1976. i 1979. godine, pismeno obaveštavalo Skupštinu SFRJ o stanju i problemima u unutrašnjoj i spoljnoj politici. U izveštaju iz aprila 1979. ono saopštava da je težište svoga rada usmeravalo na ostvarivanje jedinstva naše zajednice i na jačanje osnova društveno-ekonomskog sistema i političkog sistema, na ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti i položaja republika i autonomnih pokrajina na temeljima bratstva i jedinstva, na usavršavanje sistema opštenarodne odbrane i jačanje odbrambene moći naše zajednice i temelja njene bezbednosti, jačanje međunarodnog položaja i nezavisnosti naše države na temeljima politike nesvrstanosti i svestrane međunarodne saradnje u svetu. Uz izveštaj J. B. Tito je rekao da se Predsedništvo SFRJ afirmisalo »kao adekvatan izraz federativnog karaktera naše zajednice i značajan faktor njenog jedinstva i čvrstine. Tome je dao svoj lični doprinos svaki od članova Predsjedništva SFRJ«.[17] Na istom mestu Tito kaže: »Dosadašnji uspješan rad Predsjedništva SFRJ bio je i jedan od podsticaja za inicijativu o kolektivnom radu i odgovornosti, što spada među suštinska obilježja našeg samoupravnog društva i što je bitan preduslov našeg uspješnog i kontinuiranog razvoja.«[18]

Ustavno regulisanje položaja, funkcija i odgovornosti Predsedništva SFRJ i pojedinih njegovih članova proizlazi iz specifičnog položaja toga organa kao organa republikâ i pokrajina u federaciji, proističe iz federativnog uređenja itd. Zato treba upozoriti na to da se iskustva iz rada Predsedništva SFRJ mogu koristiti i u drugim područjima društvenog života, ali da se ni u kom slučaju rešenja sa Predsedništvom, njegovim odgovornostima i odgovornošću njegovih članova, ne mogu tretirati kao obavezan model za organe društveno-političkih organizacija i zajednica na svim nivoima. Ilustracije radi, uporedio bih samo odgovornost članova Predsedništva SFRJ i članova Saveznog izvršnog veća, odnosno Predsedništva SR Slovenije.

---

[17] J. B. Tito, »Politika«, 16. maj 1979.

[18] Isto.

Na prvi pogled je jasno da celo Savezno izvršno veće i svaki njegov član mora biti odgovoran Skupštini SFRJ, čiji je ono izvršni organ. Bilo bi sasvim neprihvatljivo da pojedini članovi Saveznog izvršnog veća budu delegati republike iz koje dolaze, mada je u početku sedamdesetih godina bilo nekih pokušaja u tom pravcu.[19] Ustav SFRJ je u tom pogledu potpuno jasan: članovi Saveznog izvršnog veća »odgovorni su za sprovođenje politike i izvršavanje zakona, drugih propisa i opštih akata isključivo organima federacije i u vršenju svoje funkcije ne mogu primati smernice i naloge organa i funkcionera drugih društveno-političkih zajednica, ni postupati po njihovim smernicama i nalozima« (član 362). Po Kardeljevim rečima, »ravnopravnost republika u Saveznom izvršnom veću ne ostvaruje se time što će svaka republika uticati preko nekakvog »svog« saveznog sekretara ili »svog« saveznog funkcionera, već na taj način što će svaki savezni sekretar ili drugi funkcioner ili ambasador biti podjednako odgovoran svim republikama i pokrajinama, dakle, ni jednoj ni više ni manje nego drugim«.[20]

Bez obzira na sličan položaj koji predsedništvo republike ima u poređenju s Predsedništvom SFRJ, ni tu se ne može uspešno regulisati odgovornost predsedništva i njegovih članova po ugledu na savezno Predsedništvo. Pošto republika nije federativno sastavljena da bi u njenom okviru pojedine federalne jedinice mogle da biraju, usmeravaju delovanje i obezbeđuju odgovornost pojedinih članova predsedništva republike, kolektivni rad i odgovornost se, po mom mišljenju, mogu u Predsedništvu Slovenije doslednije ostvarivati pre svega jačanjem kolektivne odgovornosti toga organa naspram Skupštine SR Slovenije (a to, naravno, pretpostavlja promenu Ustava SR Slovenije).

Još mnogo dublju analizu nego u pomenutim slučajevima zahteva pitanje kako se može uspešno razvijati kolektivni rad u drugim organima društveno-političkih zajednica i organizacija na osnovu iskustava Predsedništva SFRJ a da se pri tom ne vrši nasilje nad specifičnim uslovima u kojima rade ti organi. Zato je razumljivo što se u poslednje vreme jako naglašava »nelinearan« pristup pri ostvarivanju Titove inicijative o kolektivnom radu i odgovornosti, koja je posledica razlika u ustavnom položaju pojedinih institucija našeg političkog sistema.

---

19 Upor.: Stenografski zapisnici Savezne skupštine, 8. zajednička sednica Saveznog veća i Veća naroda, Beograd, 1978, str. 18.

20 E. Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena,* u: E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje,* knj. IX, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1974, str. 465.

Delegatski sistem i kolektivni rad

Po Kardeljevim rečima, delegatski sistem je »nosilac i okosnica celokupnog sistema socijalističke samoupravne demokratije koji nastaje u našem društvu«.[21] Radnička klasa i svi radni ljudi kao nosioci vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima, oblicima ličnog izjašnjavanja i putem delegacija i delegata u okviru samoupravnih zajednica i društveno-političkih zajednica odlučuju o svim društvenim pitanjima.[22] Ostvarivanje ustavne koncepcije delegatskog sistema i uklanjanje svih smetnji koje na bilo kom nivou (od samoupravnih organa i delegacija u osnovnim organizacijama udruženog rada i mesnim zajednicama, preko konferencija i zbora delegata do skupština samoupravnih interesnih i društveno-političkih zajednica i njima odgovornih organa) ometaju neposredno izražavanje, sučeljavanje i usklađivanje pluralizma samoupravnih interesa — osnovno je pitanje demokratizacije našeg političkog sistema. O tome svedoči i to što je J. B. Tito na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije naglasio povezanost između kolektivnog rada i zajedničke odgovornosti i delegatskog sistema, kad je rekao da njegova inicijativa izvire »iz potrebe nesmetanog funkcionisanja i daljeg razvoja delegatskog sistema«.[23] Među slabostima koje ometaju razvoj političkog sistema i ostvarivanje delegatskog sistema Tito naglašava i to »što se ne osjeća dovoljno uticaj delegatske baze, čime se ostavlja širi prostor za djelovanje tehnobirokratskih snaga«.[24]

Sa stanovišta kolektivnog rada i odgovornosti od posebnog značaja je ostvarivanje zamisli »stalna delegacija — zamenljivi delegati«.[25] O uvođenju te zamisli u naš politički sistem E. Kardelj je još 1962. rekao: »Kada je prilikom diskusija o novom ustavu u početnoj fazi bilo reči o tom problemu (reč je o proširivanju kruga građana koji učestvuju u radu vodećih društvenih organa — C. R.), bila je iznesena i zamisao da bi našem društvenom sistemu u stvari najviše odgovaralo da samoupravna veća u skupštinama ne budu sastavljena od stalnih poslanika, nego da skupštine komuna u ta veća povremeno određuju delegate, prema karakteru pitanja koja su na dnevnom redu. Verovatno da bi takav mehanizam načelno najviše odgovarao sistemu društvenog samoupravljanja. Ali, u današnjim uslovima to još nije moguće ostvariti . . .«[26] Pri tom je zanimljivo da je Kardelj me-

---

[21] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, drugo izdanje, str. 176.

[22] Član 88. i 89. Ustava SFRJ.

[23] J. B. Tito, *Govor na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije,* cit. izd., str. 12.

[24] J. B. Tito, »Politika«, 16. maj 1979.

[25] Uporedi takođe: S. Jogan, *Kolektivno delo, odločanje in odgovornost,* »Delo«, 8. maj 1979.

[26] E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje,* knj. VI, »Kultura«, Beograd, 1965, str. 134—135.

hanizam zamenljivih delegata razmatrao u povezanosti s pitanjem načela ograničavanja ponovnog izbora, rotacije i deprofesionalizacije političkih funkcija, ukratko — u povezanosti s pitanjima koja zaslužuju temeljnu pažnju i danas pri ostvarivanju Titove inicijative o kolektivnom radu i odgovornosti. Na drugom mestu Kardelj je jasno opredelio sistem zamenljivih delegata kao perspektivu razvoja delegatskog skupštinskog sistema, a stalne delegate kao ostatak parlamentarizma i poslaničkog mandata.[27] To stanovište je zanimljivo pomenuti pre svega zato što neki, zbog nepoznavanja suštine, ciljeva i posledica uvođenja zamenljivih delegata, istupaju protiv takvog rešenja pozivajući se na Kardeljevu studiju. Po njima, stabilnost našeg sistema obezbeđivala bi se stalnim delegatima u našim skupštinama.[28]

Na prvi pogled su očigledne bar ove prednosti zamenljivih delegata, koje je u celini potvrdila i praksa ostvarivanja delegatskog sistema u SR Sloveniji posle 1974. godine:

— bitno se proširuje krug ljudi koji neposredno učestvuju na sednicama veća skupština samoupravnih interesnih i društveno-političkih zajednica na opštinskom i republičkom nivou;

— učešće delegata u većima sa zamenljivim delegatskim sastavom bitno je bolje od učešća delegata u većima sa stalnim sastavom (društveno-politička veća opštinskih skupština i republičke skupštine);

— članovi delegacija mogu među sobom celishodno da podele obaveze;

— članovi delegacija mogu da delegiraju u skupštinska veća onoga iz svojih redova koji je najbolje upoznat sa konkretnim područjem o kojem će se voditi diskusija u skupštini, koji će moći najbolje da obrazloži smernice i osnovne stavove i najviše da doprinese usklađivanju stavova.

Da u vezi s tim navedem samo jedan podatak. Od anketiranih, slučajno izabranih članova delegacija za skupštine samoupravnih interesnih zajednica u dvanaest slovenačkih opština, od izbora u jesen 1974. do sredine 1977. godine, u radu zasedanja skupštine opštinske interesne zajednice učestvovalo je čak 71% članova. Pri tom ni struktura onih koji su bili delegirani u skupštine nije značajnije odstupala od (povoljne) socijalne strukture u delegacijama.[29] Ti i drugi podaci opravdavaju ocenu u analizi Skupštine SR Slovenije iz juna 1977: »Zamenljivi mandat, koji je u praksi već potvrdio svoje prednosti, u SR Sloveniji je po-

---

27 E. Kardelj, *Samoupravljanje u Jugoslaviji*, PP, Beograd, 1976, str. 35.

28 Upor.: M. Marković, *Dileme oko promenljivog delegata*, »Politika«, 3. april 1978.

29 Opširnije vidi: C. Ribičič, *Delovanje delegatskega sistema v samoupravnih interesnih skupnostih*, »Teorija in praksa«, br. 11-12/1968, str. 1309. i 1310.

stao sastavni deo delegatskog sistema, bez kojega se puna afirmacija delegatskog odnosa ne može više zamisliti.« Pored toga, od izbora 1978. naovamo zamenljivi delegati nisu više isključiva posebnost slovenačkog ustavnog uređenja, jer su gotovo u svim republikama u većoj ili manjoj meri uvedeni elementi zamenjivanja delegata. Prema stanovištu Savezne konferencije SSRN Jugoslavije izraženom u dokumentu o pravcima razvoja delegatskog skupštinskog sistema, »načelo zamenljivog delegata više odgovara prirodi delegatskog skupštinskog sistema«.

Ako želimo da zamenljivi delegati postanu preovlađujuće uređenje, moramo analizirati da li je potrebno uvoditi, odnosno usavršavati taj sistem u grupama delegata za njihovo odašiljanje u veća Skupštine SR Slovenije, u društveno-politička veća opštinskih i republičke skupštine, u Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ, u društvene savete, u organe masovnih društveno-političkih organizacija i u samoupravne organe osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica.[30]

Uspešnost uvođenja delegatskog sistema i zamenljivosti delegata posebno dosad se, po pravilu, ocenjivala po formalnim prednostima (broj delegata u većima skupština, učešće, broj delegatskih pitanja, broj učesnika u diskusijama itd.). Jedno od bitnih pitanja, koje nije dovoljno ispoljeno, svakako je: koliko je uvođenje i ostvarivanje sistema zamenljivih delegata doprinelo kolektivnom radu i odgovornosti delegacija?

Osnovna karakteristika i prednost zamenljivih delegata je u tome što takvo uređenje direktno prisiljava delegacije na stalnu aktivnost, u kojoj moraju učestvovati svi članovi delegacije. U sistemu stalnih delegata je, naime, mogućno (to i iskustvo potvrđuje) da osnovnu odgovornost nosi stalni delegat, dok je delegacija više ili manje samo povremeno savetodavno telo toga delegata. U sistemu stalnih delegata je, dakle, u prvom planu individualna odgovornost delegata, a u sistemu zamenljivih delegata kolektivna odgovornost delegacije.

Opravdana upozoravanja na to da u sistemu zamenljivih delegata može doći do diskontinuiteta u radu skupštine i do prevage izvršnih organa dotiču se upravo bitnog pitanja, to jest kolektivnog rada delegacija. Samo ako je aktivna cela delegacija (u povezanosti sa samoupravnim organima i društveno-političkim organizacijama, kao i sa svim radnim ljudima), biće i svaki delegat koji učestvuje u radu veća skupštine informisan o dotadašnjem radu veća i naoružan smernicama i osnovnim stavovima, i tako osposobljen da stvaralački doprinosi oblikovanju skupštinskih odluka.

U slučaju kad cela delegacija uspešno deluje odgovornost za rad i donošenje odluka u skupštinama ne prenosi se samo sa

---

[30] Podrobnije vidi: C. Ribičič, *Ideja, ki je prodrla v vse republike,* »Delo«, subotnji prilog, 6. maj 1978, str. 22.

nekoliko stalnih na veći broj zamenljivih delegata, već se stvaraju uslovi za prenošenje odgovornosti na rad skupština, na celokupnu delegatsku bazu.

Međutim, da li, odnosno u kolikoj meri naše delegacije deluju kao kolektivna tela, to nam neće reći brojčani podaci, već to možemo utvrditi samo na osnovu produbljene analize delovanja svake pojedine delegacije. A takva analiza bi nam nesumnjivo pokazala da još postoje neka nerazumevanja u vezi sa zamenljivošću delegata, kao što su, na primer: odlučivanje predsedavajućih delegacija o raspodeli materijala i o tome ko će učestvovati na sednici veća, podela područja rada članova delegacije pre samog praktičnog rada i slično.

Sam kolektivni rad i odgovornost delegacija je u skladu s ustavnim konceptom delegatskog sistema i sistema zamenljivih delegata, a u suprotnosti s njim su naglašena lična odgovornost stalnog ili zamenljivog delegata, kao i predsedavajućeg delegacije, odnosno konferencije delegacija. Određivanje delegata i njegovo učešće na sednici veća mora postati samo konačni akt koji sledi svestranoj aktivnosti svih članova delegacije. I ne samo njih, već i društveno-političkih organizacija i samoupravnih organa osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica, kao i članova drugih delegacija.

Međutim, sve to ipak ne znači da treba potcenjivati individualni doprinos i odgovornost »delegata u skupštini« kako u pogledu prenošenja i stvaralačke primene smernica i osnovnih stavova tako i u pogledu traženja takvih rešenja koja će biti u skladu s interesima radničke klase i svih radnih ljudi, a ne samo onih koje on neposredno zastupa u skupštini.

Ostvarivanje zamenljivosti delegata i, posebno, kolektivnog rada delegacija ne zavisi samo od aktivnosti u OOUR-ima i mesnim zajednicama, već u velikoj meri i od načina i sadržaja rada skupština i njima odgovornih organa i organa društveno-političkih organizacija. Od toga kakav je sadržaj, obim, kvalitet i broj primeraka materijala, dužina rokova za njihovo proučavanje, koliko se uzimaju u obzir delegatski predlozi i inicijative, kakva je priprema sednica itd., zavisi da li će one omogućavati i podsticati stvaralačku diskusiju, kao i to da li odgovornost za rad skupština preuzimaju radni ljudi i njihove delegacije. Isto tako, možda još i više, od društveno-političkih organizacija zavisi koliki je interes i zalaganje za razvijanje delegatskih inicijativa u samoupravnoj bazi. U vezi s tim pomenuo bih dva upozorenja: Kardeljevo upozorenje da se neke odluke koje treba da donese neki organ često donose izvan njega, a organ ih samo formalno prihvata,[31] i upozorenje iz Rezolucije Osmog kongresa SK Slovenije, koja se zalaže za suprotstavljanje svakom neformalnom poveziva-

---

[31] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* str. 169.

nju i delovanju u takvim oblicima i grupama koji sužavaju samoupravni i demokratski put odlučivanja radnih ljudi i postaju nametnuta zamena za delovanje organizacija i samoupravnih organa i za široku mobilizaciju svih stvaralačkih snaga društva (75. tačka Rezolucije). Upravo ta upozorenja ukazuju na povezanost i međuzavisnost ostvarivanja kolektivnog rada u delegacijama i u organima društveno-političkih organizacija i zajednica.

Neka pitanja daljeg razvijanja kolektivnog rada i odgovornosti

Bitno ishodište pri ostvarivanju Titove inicijative o kolektivnom radu i odgovornosti, koje je naišlo na snažan odjek, leži u podsticanju bržeg i doslednijeg ostvarivanja Ustava, odluka Osmog kongresa SK Slovenije, Jedanaestog kongresa SKJ i sadržaja studije E. Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.* Zato traženje konkretnih organizacionih rešenja pri ostvarivanju Titove inicijative mora biti zasnovano i čvrsto povezano sa temeljnom i svestranom analizom ostvarivanja ustavne uloge svih institucija političkog sistema, a naročito delovanja delegatskog skupštinskog sistema, od OOUR-a i mesne zajednice do Skupštine SFRJ i njoj odgovornih organa, ostvarivanja frontovske uloge SSRN, uključivanja subjektivnih snaga u procese delegatskog odlučivanja, otvaranja organa državne uprave prema celom društvu itd.

Samo povezano razvijanje celokupnog političkog sistema i ustavne uloge svih institucija toga sistema može u ostvarivanju kolektivnog rada i odgovornosti dati željene rezultate. A ukoliko Titovu inicijativu shvatamo izolovano, kao nekakvu čarobnu palicu koja će razrešiti sve društvene probleme i kao izgovor za nedoslednost i sporost pri ostvarivanju drugih načela našeg političkog sistema i naročito načela kadrovske politike, — onda se ona iz demokratske ideje može pretvoriti u svoju suprotnost.

Iz analize nekih vidova ostvarivanja kolektivne odgovornosti u posleratnom razvoju našeg političkog sistema možemo izvući ove orijentacione stavove:

— Uloga mandatora u razvoju našeg političkog sistema ukazuje na izvesno potcenjivanje kolektivne odgovornosti i preterano poverenje u individualnu odgovornost kao da ona jedino obezbeđuje dosledno i efikasno izvršavanje prihvaćenih smernica i odluka. U vezi s tim biće zanimljivo da se pomene Đorđevićeva konstatacija da je u prvom planu socijalističke pravne misli bila individualna odgovornost, mada se ona zasniva na načelu individualizma iz liberalističke kapitalističke države,[32] kao i Pašićevo

[32] J. Đorđević, *Individualna i kolektivna odgovornost,* »Samoupravno pravo«, br. 1/1979, str. 8. i 9.

upozorenje da u samoupravno-delegatskom sistemu, koji gradimo, odnos između kolektivne i individualne odgovornosti nije nužno isti kao u političko-predstavničkom sistemu, koji napuštamo.

— Analiza uvođenja i delovanja Predsedništva SFRJ, a naročito ostvarivanja kolektivne i individualne odgovornosti toga organa i njegovih članova, uverljivo dokazuje da je neprihvatljiv linearni pristup, koji bi značio veštačko presađivanje rešenjâ iz Predsedništva SFRJ u druge organe i na druge nivoe, bez vođenja računa o specifičnim uslovima i odnosima, kao i o ustavnoj funkciji tih organa. To znači da rešenje koje daje dobre rezultate u jednoj društveno-političkoj organizaciji nije samim tim dobro i za drugu društveno-političku organizaciju, društvenu organizaciju ili društvo, a još manje za državni organ. To posebno važi ako se radi o organu na drugom nivou, to jest u užim društveno-političkim zajednicama ili čak u samoupravnim organizacijama i zajednicama.

— Analiza ostvarivanja delegatskog sistema i, naročito, sistema zamenljivih delegata pokazuje da je bitno pitanje kako da se brže i doslednije prenosi odgovornost za delovanje delegatskih skupština na radne ljude i njihove delegacije u OOUR-ima i mesnim zajednicama. Bitno je, kao što je tu skoro ponovio i Tito, da vlast u ime radnika pretvorimo u vlast njih samih.[33] Samo u sklopu borbe za ostvarivanje takve orijentacije mogu kolektivni rad i odgovornost u organima društveno-političkih zajednica i organizacija i skraćivanje mandata njihovih predsednika doprineti demokratizaciji političkog sistema. Da kolektivni rad sam po sebi ne znači demokratizaciju političkog sistema, jasno pokazuju mnogi istorijski primeri kad je »kolektivno rukovođenje bilo oblik očuvanja i jačanja despotske vlasti uskih, u sebe zatvorenih oligarhija«.

Pored navedenih orijentacionih stavova, možemo pomenuti još neke, o kojima, po mom mišljenju, treba voditi računa pri ostvarivanju kolektivnog rada i odgovornosti, ali ih neki dosad podneseni konkretni predlozi, razmišljanja ili čak prihvaćene odluke ne uzimaju dovoljno u obzir.

Mislim da navedeni stavovi doprinose uspešnom ostvarivanju Titove inicijative o kolektivnom radu i odgovornosti i o ograničavanju negativnih težnji koje se skrivaju iza načelnog podržavanja Titove inicijative (improvizacije, shvatanje jednogodišnjeg mandata kao srži te inicijative, zapostavljanje drugih pitanja razvijanja političkog sistema, otpori iz straha od gubitka funkcije, borba za formalne promene koje ne bi sezale u menjanje odnosa moći itd.).

---

[33] J. B. Tito, »Politika«, 16. maj 1979. Uporedi takođe: M. Rožič, *Ostvarivanje kolektivnog rada u uslovima socijalističkog samoupravljanja u komuni*, »Komuna«, br. 2/1971, str. 3.

— Ostvarivanje kolektivnog rada i odgovornosti mora teći uporedo i povezano s ostvarivanjem načelâ naše kadrovske politike, naročito rotacije, ograničenja ponovnog izbora i vraćanja profesionalnih političkih radnika u njihova zanimanja, o čemu odlučno govore zaključci Jedanaestog kongresa SKJ. Kad je E. Kardelj 1962. godine obrazlagao uvođenje tih načela u naš ustavni sistem, on je naglasio i to da negativnim pojavama kao što su rutinerstvo, krutost, gubljenje perspektive, birokratski konzervativizam, samovolja itd. »mogu podleći i revolucionari na političkim funkcijama, ako počnu da gube iz vida činjenicu da smisao njihove funkcije nije u tome da žive od nje, već da doprinose sve snažnijoj afirmaciji i daljem razvoju tekovina socijalističke revolucije... Ograničenje ponovnog izbora ne znači da će bilo koji sposoban čovek biti izgubljen za društvo, ili da će biti pogođen u svom ljudskom dostojanstvu. Celokupan naš društveni i politički mehanizam dovoljno je razgranat i organizaciono raščlanjen da sposobnosti i sklonosti ljudi koji će zbog rotacije napustiti određene društvene funkcije mogu u punoj meri doći do izražaja i na drugim funkcijama«.[34] Takva orijentacija važi u celini i za ostvarivanje inicijative o kolektivnom rukovodstvu i odgovornosti, s tim što su danas dati bitno bolji uslovi za sužavanje političkog profesionalizma i za vraćanje političkih profesionalnih radnika u njihova zanimanja.

— Ostvarivanje ideje o kolektivnom radu i odgovornosti kao doprinos demokratizaciji našeg političkog sistema ni u jednom konkretnom slučaju ne bi smelo voditi proširivanju kruga profesionalnih političkih radnika. Ne samo u načelu već i praktično bi ostvarivanje te ideje moralo voditi sužavanju političkog profesionalizma.

— Ostvarivanje ideje o kolektivnom radu i odgovornosti ne sme ni u jednom slučaju jačati političke izvršne funkcije. To važi i za odnose među delegatskim skupštinama, njihovim izvršnim većima i upravnim organima Saveza sindikata i Saveza udruženja boraca, njihovim političko-izvršnim organima i stručno-političkim službama.

— Proces demokratizacije političkog sistema i razvijanja kolektivnog rada i odgovornosti mora biti zasnovan tako da ne ugrožava, već da jača stabilnost i efikasnost našeg celokupnog političkog sistema, utemeljenog na inicijativi najširih narodnih slojeva.

— Čini mi se da bi bilo nepravilno ako bi se unapred određivali pojedini organi u kojima ne bi dolazilo u obzir ostvarivanje Titove inicijative o razvijanju kolektivnog rada i odgovornosti. Na drugoj strani, bilo bi nepravilno i to da se ta inicija-

---

[34] E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje,* knj. VI, str. 132—133.

tiva svodi na uvođenje jednogodišnjeg mandata predsednika ili da se unapred postavlja kao obavezan zahtev da se menjaju i oni normativni akti koji tek što su doneti. Ali i tamo gde ne bi bilo celishodno da se uvodi jednogodišnji mandat predsednika niti da se menjaju postojeća normativna rešenja može, na osnovu analize dosadašnjih iskustava, mnogo šta da se učini za doslednije razvijanje kolektivnog rada i kolektivne i individualne odgovornosti.

Ivo Paić

Socijalistički društveni proces i djelotvornost nastave marksizma

Proizvođenje socijalističkog društvenog procesa u stalno oscilirajućem »subjekt-objekt« odnošenju *de facto* je formiranje i re-formiranje mišljenja i djelovanja u konkretnim stjecajima uvjetâ pronošenja svega što je bitno za socijalizam. Marksizam i njegovo nastavno prakticiranje na osebujan način pripadaju praksi tog proizvođenja. U protivnom, oni su, kao učeno promatranje i sustavno učenje, u najboljem slučaju na rubu procesa ukoliko je on doista socijalistički. Pokušat ću naznačiti odnos proizvođenja socijalističkog društvenog procesa i nastave marksizma ili, što je u osnovi isto: nastojat ću problematizirati glavne pretpostavke djelotvornosti te nastave. Okosnicu mojega izlaganja tvori pitanje: kako se međusobno odnose bitno re-formiranje društva i provođenje djelotvorne nastave marksizma.

Socijalistički proces, njegovo bitno re-formiranje i zadaća mišljenja u nastavnom prakticiranju marksizma

U našem se mišljenju, govoru i jeziku dobro udomila riječ *reforma*. Danas se već pišu historije naše najnovije povijesti u kojima je na djelu razdioba »etapa« društvenog procesa od jedne do druge odluke o reformi.[1] Međutim, u zbilji je tako da između planova jedne reforme i nastojanja njihove provedbe interveniraju druge reforme istog ili različitog ranga, a ove bivaju dostignute slijedećim — u jednom nizu čiji tok nipošto ne pokazuje tako jasne granice namjera i učinaka reformskih zahvata.

Što bi značilo prihvatiti stav da je stalnost re-formiranja zapravo bit procesa koji se nastoji utemeljiti i razvijati na socijalističkim samoupravljačkim, *povijesno odmjerenim* načelima života. »Samorazumljivo« prihvaćanje takvoga stava tek iziskuje određenije pitanje: pod kojim ga uvjetima možemo prihvatiti kao nešto »po sebi razumljivo«. O tome ovisi, izravnije nego što se prosječno prihvaća, način razumijevanja pitanja o zadaći mišljenja u nastavi marksizma, posebice s obzirom i na načelno *nedovršivu* reformu odgoja i obrazovanja.

Pitanje nas vodi prvenstveno pojmu socijalizma. Taj se pojam dobiva i zadobiva. On se dobiva više ili manje učenom analizom klasične marksističke ostavštine. Odatle izviru opticajna određenja socijalizma kao »prijelaznog razdoblja«, »znanstvenog socijalizma«, socijalizma kao »sistema« i njegove sistemske i sistematičke razdiobe na »faze« zrelosti; socijalizam slovi kao »teorija«, kao zbiljsko kretanje što ga tiskaju i proizvode klasne proleterske potrebe, interesi i borbe. Ova i druga određenja nose u sebi i moment zadobivanja svijesti o sadržaju socijalizma: u njihovu temelju, razvijanju i »primjenjivanju« na povijest i aktualitet posredovan je interes nekog subjekta (partija, klasa, pokret, savezi ...) i namjera razvijanja njegova subjektiviteta. Upravo je tako da interes — kao do svijesti dovedena potreba subjekta — utječe na sadržaj i smjer subjektova usmjerenja. O sadržaju toga interesa i moći njegova »društvenog važenja« ovisi što će se sve vidjeti i što se neće vidjeti na djelu nekog klasika. Također: što će sve, kao socijalističko, pasti u vidokrug mišljenja i djelokrug prakse subjekta. Uostalom, teško da se drukčije može objasniti

[1] Primjerice: prva, druga privredna reforma, društvena reforma, reforma Saveza komunista, višekratna reforma ustavnog sustava, reforma odgoja i obrazovanja, škole i sveučilišta ... reforme niza »podsistema« društvenog ustrojstva. Da reformi mora biti — čini se izvjesno je. Ali da se historija naše najnovije povijesti dijelu historičara *pokazuje* tek kao slijed odluka, i tek djelomice istraženih rezultata o reformama različite vrste, to ne pripada biti historijske znanosti. Ako se ta znanost treba baviti odnosima i događajima koji proizvode društveni proces, onda bi trebalo držati na umu: tek se mora dokazati koje reforme doista proizvode sam proces, koje nedjelotvorno stoje izvan njega.

činjenica: Marxova se epohalna filozofijska i transfilozofijska pozicija mišljenja i djelovanja već »derivirala« i oblikovala u sustavne stavove učenja (doktrina) o ideji i zbilji socijalizma. Ti derivati — posredovani i voljom za moći pojedinih subjekata — nisu zanemarljive činjenice; oni su došli u okružje djelatne volje subjekata; njihova svjetonazorna i operativna ideologijska uloga davno je izmakla pukim teorijskim sporovima. Riječ je o »oblicima« deriviranog Marxovog stava kao projekcijama socijalizma, projekcijama koje su u akciji i one (ideologijski i akcijski) sudjeluju u proizvođenju *različitih sadržaja života čovjeka.* U tom najbitnijem smislu — jer se tiče sadržaja bivstvovanja — potrebno je, u krucijalnoj točki, razumjeti jugoslavensko dobivanje i zadobivanje stava o socijalizmu. Točka prekretnica jest kritičko i samokritičko osvještenje o neproblemski prihvaćenoj »slici socijalizma« i odatle izvedenim prenaglašenim očekivanjima o socijalističkom domašaju čak »revolucionarnog etatističkog« ustrojstva društva na pretpostavkama tek početne, državne negacije privatnog vlasništva. Programatski okret prema »spajanju rada i upravljanja« tvori u mišljenju odlučan moment *revolucionarnog* diskontinuiteta.[2] Počevši od te krucijalne točke naša (ne sva!) marksistička misao — često kolebajući se između »gotovih« znanja preuzetih iz marksističke misaone predaje i odgovorne otvorenosti mišljenja za osvajanje povijesno primjerenih spoznaja — dospijeva do svega tri, prividno jednostavna, odgovorna i potencijalno plodotvorna uvida:

a) Socijalizam se ne može »izgraditi«.[3]

b) Na početku socijalističkog procesa ne stoji »apsolutno znanje«.

c) Socijalistički društveni proces nije osiguran nečim *á priori.*

Ako je bilo teško zadobiti ove stavove, još je teže — u mišljenju i djelovanju — podnijeti napor njihove provedbe i njihova povijesnog razvijanja.

---

[2] Razumljiva briga za kontinuitet revolucionarnih tekovina ponekad ispušta i bitne točke revolucionarnog diskontinuiteta — to, naravno, zaklanja uvid u protuslovlja samog kretanja. Primjera radi: godine 1950. Partiji se *pokazuje* da državno vlasništvo ne može osigurati jedinstvo rada i upravljanja; *tada* se jedinstvo rada i upravljanja Partiji pokazuje kao nužan, trajan, programski i akcijski zahtjev i uvjet »izgradnje socijalizma«. Uviđanje te činjenice nije bilo moguće bez promjena niza predstava o socijalizmu (uspor. o tome: I. Paić, *O odnosu revolucionarnog pokreta i revolucionarnog mišljenja,* »Socijalizam«, br. 3/1978).

[3] Iz prihvaćanja teze da se socijalizam može »izgraditi« slijedi, pored ostalog, i prihvaćanje stava da se ta »izgradnja« može stupnjevati, i na »kraju« dovesti do najvišeg stupnja — »izgrađenog socijalizma«, novog društva koje počiva na vlastitom izgrađenom temelju kao već neprotuslovan društveni sustav. Tada preostaje samo razvijanje pozitivnog znanja o »izgrađenom socijalizmu«, izostaje i uvid (*legitimitet uvida*) u činjenicu da socijalizam nije nova ekonomijska formacija društva, da se njime (kao »izgrađenim«) ne okončava »pretpovijest« ljudstva.

1. Jednom zadobivena svijest o tome da se socijalizam ne može izgraditi, da na njegovu početku ne stoji »apsolutno znanje« kojega subjekt preuzima i primjenjuje, te da socijalistički proces nije osiguran nečim *á priori* — stavlja mišljenje i djelovanje u odgovornost i iskušenje. *Prvo.* Ako je mišljenje doista obračunalo s vlastitim predrasudama o »apsolutnom znanju«, »izgradnji socijalizma« i njegovoj osiguranosti nekakvom »objektivnom nužnošću« — ostaje mu *otvorenost* za nagovore povijesne zbilje, za podnošenje cjelokupnog složaja materijalnih i duhovnih pretpostavki koje u svome stjecaju tvore povijesno mjesto, horizont i prostor revolucionarnog mišljenja/djelovanja. Iz takve unaprijed nezbrinute pozicije mišljenje/djelovanje mora, dakle, staviti u otvorenost za vlastita pitanja cjelokupnu *vremenitost* života: sve ono što je jednom bilo a nije prošlo, što jest i što, kao već nastajuće, može biti. U toj vremenitosti sve »dimenzije« života dobivaju svoje »osvjetljenje« i »svoj rang« *u njihovu stjecaju.* Revolucionarni subjekt ne vlada situacijom tako što primjenjuje aspekte »apsolutnog znanja« (makar i Marxova) — njemu ostaje da, posuvremenjujući i Marxa, osvaja svijest o konkretnom sadržaju bitne zadaće. Bitna je zadaća: stalno misaono i praktičko prevladavanje momenata i cjeline građanskog svijeta,[4] kamo pripada i prevladavanje učinaka vlastite minule revolucionarne prakse; u promjenjivom stjecaju materijalnih i duhovnih pretpostavki mišljenja/djelovanja (u čemu i subjekt biva mijenjan vlastitim djelovanjem) one subjektu pokazuju i njihovo socijalistički »nezrelo«, često i građansko podrijetlo. *Drugo.* Sve stoji do toga da se to pokazivanje subjektu ne objelodanjuje stalno *a posteriori.* Ono se neće naknadno takvim pokazivati — bar kad je riječ o glavnim pravcima razvijanja socijalističkog društvenog procesa — ako subjekt ne podliježe privlačnom *iskušenju.* Najprivlačnije je iskušenje kojim subjekt (re-formator) vlastito djelo izuzima od, jednom već zadobivenog, bespredrasudnog pitajućeg stava. Gubitkom upitnog stava gubi se metodički odlučna granica između reformi koje su bitne za proizvođenje socijalističkog procesa i onih koje nisu.

2. U nas su poduzete i poduzimlju se mnoge reforme. One su različite vrste, ranga općosti i značenja[5] — kao što su različita

---

[4] Razumijevanje socijalizma kao »permanentne revolucije« ne može se postići prekratkim određenjem kapitalizma kao »objekta« revolucionarne destrukcije. Ono što socijalizam prevladava u razmjerama prostora-vremena cijele epohe jest građanski svijet: svaki onaj društveni oblik u kome su protuslovlja ljudi utemeljena na njihovu protuslovnom položaju u društvenoj proizvodnji života. Kapitalizam, po Marxu i Engelsu »moderno građansko društvo«, je društvo do kraja dovedenih takvih protuslovlja.

[5] *Danas* je shvatljivo zašto se na prvim socijalističkim koracima gotovo svaka reforma subjektu re-formatoru prikazuje kao epohalna; danas *iskustvo* već nalaže *odmjerenije* procjenjivanje, pogotovo što reforma pogađa i *djelo* subjekta: u reformiranju revolucionarni je sub-

i značenja te opticajne riječi reforma. Kad se bavimo društvenim procesima, kad nastojimo »predmet« rastvoriti u odnos kojim je on omogućen u svojoj prezentnoj predmetnosti — nužno posežemo za riječima. Riječi možemo upotrebljavati i zloupotrebljavati. Višeznačna je riječ *morfe* u grčkom jeziku i latinska riječ *forma*. One označuju lik, oblik, lice, osnovu, način, vrstu, spoljašnjost, model. I *reforma* (lat. *reformare* = promijeniti, preobraziti) može značiti promjenu i preobrazbu bilo koje vrste *forme*.[6] Izvjesno je da se socijalističkim bitnim reformama ne mogu (ili ne bi trebale) nazivati sve namjeravane i izvedene promjene i preobrazbe. Pogotovo ne puke promjene lika i oblika nečega, njegove spoljašnjosti, te preobrazbe koje nečemu mijenjaju obraz (lice) ostavljajući nedirnutim temelj i bit nekog lika i oblika.[7] Bitna socijalistička reforma stavlja u otvorenost za svoja pitanja i čini domenom mišljenja/djelovanja ono što je — da ponovimo — za proizvođenje socijalističkog društvenog procesa zaista bitno: bitno je, u mjeri povijesnog mjesta, u složaju materijalnih i duhovnih mogućnosti, prevladavanje svega građanskog i socijalistički još neosiguranog. Ona zahvaća svoj predmet tako što ga iznosi u područje njegove *jakosti*[8] unutar sustava ljudskih revolucionarnih

---

jekt suočen sa sobom, ne više samo sa onim što je zatekao kao djelo starog režima. Ako, unatoč tome, svaku reformu olako imenuje povijesnom — vjerojatno je da podliježe i rečenom iskušenju divinizacije vlastitih namjera ili je na djelu radikalna samokritika?

[6] U knjizi *Tajna umjetnosti* (»Školska knjiga«, Zagreb, 1976) Ivan Focht je sistematski poredao i obrazložio 24 značenja riječi *forma*. Tako primjerice: forma kao formalnost i, dodajmo, reforma kao puki formalistički zahvat u formalnost; zatim, forma kao modus, kao medij, unutrašnja forma, vanjska forma, transcendentna forma, imanentna forma (kao *morfe* u Aristotelovom smislu), forma kao objektivna kvaliteta koja objektivno pripada stvarima, forma kao stil, forma kao vrsta, kao formacija, izraz sadržaja, kao odsutnost sadržaja, kao ukras, forma kao manifestacija pojave — njeno ispoljenje, kao red ili poredak itd. Vjerujem da ne bi bila puka igra riječima u pokušaju da se — s obzirom na krug mogućih značenja *forme* i *re-forme*, jednom poduzme ozbiljna analiza koja bi nastojala rekonstruirati značenje i značajnost svega što se — bez podrobnog obrazloženja — u našem društvu naziva reformom. Također bi se, možda, otkrile i »reforme« čije je značenje posve simboličko i sračunato na socijalno-psihološku dimenziju pojedinca i društvenih grupa. Reforma tada i ne želi izazvati promjene praktičke naravi, ona probuđuje i pobuđuje *aktivno očekivanje* da će u nekim dimenzijama ljudskog života biti drukčije nego što jest. Tada je reforma naprosto »varljiva nada«.

[7] Tome ipak treba dodati: načelno je moguće da promjena »lika« i »oblika« potakne i promjenu radikalnije naravi.

[8] »Pitati znači rastaviti i staviti u otvoreno... Dijalektika se ne sastoji u tome da kazano pogodimo tamo gdje je slabo, već da ga upravo dovedemo tamo gdje je odista jako« (H. G. Gadamer, *Istina i metoda*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1978, str. 401).

misli i djela.[9] U nas se takve bitne reforme više ne mogu izvesti fragmentarnim zahvatima u pojedine »sfere« i momente života, neovisno o metodi, sadržaju, smjeru i intenzitetu promjena u njegovim drugim dijelovima. Razvijanje cjeline sadržaja revolucionarnih promjena dospijeva u točku urgentnih potreba povezanog mijenjanja momenata i »sfera« cjeline, upravo radi prevladavanja još tvrdokorno opstojeće podijeljenosti društva na »sfere«.[10]

3. Reforma odgoja i obrazovanja nije izuzetak. U njoj, ukoliko je doista bitna, nije riječ samo o manje radikalnim i radikalnijim promjenama ustrojstva škole i sveučilišta, nego *o promjenama čovjeka*, mijenjanja njegove biti ili cjelokupnosti najšire shvaćenih društvenih odnosa konstitutivnih za ustrojstvo sadržaja i tip čovječnosti.[11] Odgajanje na razini spomenutih metodičkih stavova revolucionarnog subjekta prema socijalizmu kao proizvođenju sadržaja života ne može zaobići bar ovo:

a) sabranost mišljenja i djelovanja na prevladavanje svih sadržaja konstitutivnih za ljudsku bit neotpornu za bespredrasudan upitan odnos prema svemu što jest;

b) razvijanje čovjeka-djelatnika osviještena o vlastitom povijesnom mjestu i svojoj ljudskoj situaciji, čovjeka koji zna po čemu jest takav kakav društveno jest i koji znade izravne i višestruko posredovane moguće učinke svoga djelovanja u zajednici.

Pod takvim principijelnim postavkama odgajanja i obrazovanja mora se i olako prihvaćena tvrdnja da sve treba da bude u funkciji udruženog rada nadopuniti jednakoznačajnom tvrdnjom: i sve mora biti u funkciji odgojena i obrazovana čovjeka.[12] Naravno, obje tvrdnje ne stoje jedna pored druge i jedna naspram drugoj. Bitno je da rad, odgoj i obrazovanje ne dolaze *naknadno* u međusoban odnos tako što bi se čovjek »odgojio« i »obrazovao« mimo postojećeg lika rada, a potom se u njega unosile spoznaje i društvenost kakve ne mogu razvijati jedinstvo cjeline momenata radnog procesa i proizvođenja (prevladavanje njegove podijelje-

---

[9] Primjera radi: učena i povijesno neutemeljena raspravljanja »za« i »protiv« robne proizvodnje nerijetko se bave lažnim problemom, čak kad preporučuju »upotrebljavanje robne proizvodnje«, kao da nije činjenica: nas robna proizvodnja upotrebljava. Zapravo, bit će da je riječ o ovome: kako da se, i putem reformi bitnog značenja, robna proizvodnja *oslobađa* kapitalskog i državnog autoriteta, te da se iznese u područje zajednice slobodno udruženih proizvođača, da se tako robna proizvodnja (koja postoji i prije i nakon kapitala) potisne u područje njene moguće jakosti za razvitak ljudskih potreba.

[10] Svijest o tome nerijetko izostaje. Tek što je otpočelo »uvođenje« delegatskog sistema — koji se isprobava u uvjetima i protiv uvjeta nedovoljno razvijenog udruživanja i političkog posredovanja — otpočela su i istraživanja u kojima delegatski sistem slovi kao jedna od bitnih varijabli preko koje se indicira odnos članova SKJ prema cjelokupnoj ideologiji.

[11] Uspor. Marx, Ad. Feuerbach, šesta teza.

[12] Uspor. anketu NIN-a o reformi školstva, br. 1200 i 1201.

nosti) i danas već nalažuću prožetost rada znanošću ili rad kao znanost na djelu. Ali *postojeće* zbivanje rada nije i ne može biti dovoljan uvjet planiranja i provedbe odgoja i obrazovanja. U odgoju i obrazovanju postoji jedno *plus ultra*. Njega ne možemo prepoznati u ažurnim, mahom pedagogijskim, tvrdnjama o odgoju i obrazovanju iz rada, kroz rad i za rad. Bez refleksije o granicama postojećeg lika rada ta dobra namjera (sračunata i na prevladavanje podijeljenosti rada, čovjeka) može ostati i zatvorena *u granicama* znanstveno-tehnologijski još nerazvijenog rada i u granicama njegove još nerazvijene društvenosti, udruženosti. Odgoj i obrazovanje moraju ići i *preko* granica aktualnih mogućnosti rada, štoviše, oni mogu i moraju ići i *protiv* rada tako što u refleksiji dostupnoj znanosti i filozofiji otkrivaju njegove granice i smjer njegova znanstveno-tehnologijskog društvenog promicanja. Zato odgoj i obrazovanje ne mogu biti slika i zrcaljenje postojećeg, pa ni postojećeg lika rada, nego i nešto više od toga: njegovanje metodički odlučne refleksije i osvajanje spoznaja i znanja koji pomiču granice postojećeg. Naspram svih, ma koliko dobronamjernih, tvrdnji koje rade na uspostavljanju jednosmjerne veze od postojećeg lika rada prema obrazovanju i odgoju (u srednjoj školi i na sveučilištu), ne smije se potcijeniti značenje pozicije koja ide preko granica svoga predmeta. To je pozicija bitne potrebe socijalističkog čovjeka u nastajanju i imanentna pozicija novovjekovne znanosti. Novovjekovna znanost, čija je bit istraživanje, a pogonski karakter način njene egzistencije, već odavno nije u funkciji »predmeta«; predmet je njena funkcija: ona pred-meće bića kao polja iskušavanja, kao eksperimentalno područje, »modela« očekivanog ponašanja bića u zahvatu i predominaciji metode nad bićem.[13] Dakako, nije problem u toj, čini se, neotklonjivoj autonomiji moderne prirodne i tehničke znanosti, niti je riječ o potrebi »davanja« autonomije školskim institucijama u smislu daljeg njegovanja mita o njihovoj (nekad postojećoj i potom »izgubljenoj«) autonomiji. Teškoća je u ovome: kako da se i dalje razvija pogonski karakter znanosti i da pri tome bude razvijana stalna metodička refleksija o ljudskom, društvenom značenju znanosti i prožimanja svega znanošću. Respektiranje postojećega i njegovo misaono nadmašivanje odgovaraju tome zadatku; također i zadaći cjelokupnog procesa samoosvještenja čovjeka o pretpostavkama i domašaju mišljenja/djelovanja. Time se napokon primičemo i pitanju o položaju i zadaći mišljenja u nastavnom

---

[13] Kako da shvatimo Einsteinovu misao iz pisma Popperu: »Ukratko, ja stvarno uopšte ne volim sada pomodnu »pozitivističku« tendenciju čvrstog vezivanja za ono što se da posmatrati. Smatram trivijalnim da u domenu atomskih veličina ne mogu da se prave predviđanja sa svakim željenim stepenom preciznosti, i mislim (...) da teorija ne može da se napravi na osnovu rezultata posmatranja, *već jedino može da se izmisli«* (K. Poper, *Logika naučnog otkrića,* »Nolit«, Beograd, 1973, str. 491). Je li u tome samo problem atomskih veličina ili, pak, bit novovjekovne znanosti koja (kako je i Descartes već postavio) sama sebe proizvodi?

prakticiranju marksizma, sad već u — nadam se — jasnijem razumijevanju početnih metodičkih stavova:

a) Ako se socijalizam ne može izgraditi, onda su najlegitimnija zadaća i potreba čovjekova mišljenja otkrivanje biti i granica postojećega — što nadalje znači da u marksizmu i njegovu nastavnom prakticiranju mora biti na djelu sabranost prema postojećem *i u njegovoj prolaznoj strani*, sabranost koja sve ideje i svo djelovanje vezuje uz ljudska značenja, prvenstveno uz potrebu otvorenosti misli i djela za pitanja, a ne za već zgotovljene odgovore.

b) Ako na početku socijalističkog procesa ne stoji »apsolutno znanje«, onda je stalna neodložna potreba čovjeka, djelatnika, *napor* kojim se osvaja misaona pozicija iz koje postaje vidljiva osiguranost i neosiguranost posve konkretnih sadržaja društvenog procesa s obzirom na njegovu socijalistički nalažuću bit — naime, *prelaženje* od klasnog prema besklasnom tipu zajednice. Zato se marksizam i njegova nastava pokazuju jednim od bitnih poprišta njegovanja pitanja i odgovora na pitanja o osiguranosti socijalističkog društvenog procesa.

c) Ako socijalistički društveni proces nije osiguran nečim *á priori*, onda je zadaća i potreba mišljenja i djelovanja u otporu prema svemu što na bilo koji način (posebice »ideološki«) totalizira socijalizam (čovjeka, klasu, narod) u zahvatu »unaprijed« osiguranih ideja o determinističkom toku »stvari«, o »objektivnoj nužnosti«; to je otpor i prema stavovima koji žele uvjeriti da je u doglednoj budućnosti sve posve osigurano, promišljeno i planirano. Marksizam i njegova nastavna provedba moraju, zapravo, jasno objelodaniti brigu za proizvođenje socijalističkog procesa kao ljudskog djela, u svakom momentu ovisna o mišljenju i djelovanju.

Predominacija takve sabranosti nije, ili još nije na djelu. Naravno, podrijetlo nedovoljne sabranosti nije samo u mišljenju, nego u stjecaju ideja i zbilje re-formiranja društva, odgoja i obrazovanja. Slijedećih nekoliko uvida u raskorak između jednom zadobivenih stavova o socijalizmu i nastave marksizma mogli bi biti i konstitutivni za odlučnije razvijanje pitanja: kako u svim »aspektima« društvenog reformiranja zadržati jednom osvojenu poziciju bespredrasudnog mišljenja/djelovanja, dakako, i djelotvornosti nastave marksizma s obzirom na proizvođenje socijalističkog društvenog procesa.

O položaju mišljenja u nastavi marksizma i proizvođenju socijalističkog društvenog procesa

Sudeći na osnovu učestalosti političkog i znanstvenog, doista intenzivnog, raspravljanja može se reći da nastava marksizma postaje

jednim od središnjih pitanja reforme odgoja i obrazovanja.[14] Očito, toj nastavi namijenjena je važna društvena zadaća. Od nje se očekuje da na osebujan način i nezamjenljivo sudjeluje u mijenjanju (odgajanju) i obrazovanju čovjeka — uzvisivanju njegova mišljenja do sadržajne općosti neophodne za njegovo samosvjesno odgovorno revolucionarno držanje u ovom neponovljivom povijesnom svijetu. Ukratko, nastavi marksizma se s pravom pridaje značenje jednog od bitnih poprišta njegovanja revolucionarnog mišljenja, osvještavanja i samoosvještavanja čovjeka o biti povijesnog svijeta i zadacima revolucionarnog djelatnog života.[15]

Između načelnih stavova i njihove provedbe djeluje niz varijabli različitog smjera i intenziteta. Nastavno oblikovani plan je i rezultat njihova utjecaja. U rezultatu se ponekad ne može prepoznati početna dobra intencija. Rezultat joj se nerijetko i protivi. Političko i znanstveno sudjelovanje u promicanju nastave marksizma — na razini temeljnih revolucionarnih kritičkih pozicija i pozicije mišljenja u njoj — mahom je upravljeno ka onome što bi ta nastava »trebala biti«, manje se kritički zahvaća sam proces.[16]

1. Je li zaista tako ili se čini da je poznat načelan metodički stav i odgovor gledom na bit te nastave: na svakoj točki nastave marksizma mora biti na djelu povijesno mišljenje. Određenije govoreći: ono ima biti na djelu u stalnosti bespredrasudnog odnosa učenika i studenata, također i nastavnika, prema povijesnoj praksi i prema mišljenju samom. Dok nastava njeguje takvo mišljenje, kao bespredrasudno držanje, ona tvori razvojnu cjelinu *napetosti* između autoriteta velikih ideja, zakona čovjekova povijesnog mjesta i autoriteta kritičkog rada ljudskog duha. Ukratko, ona je socijalistički nošena kroz proces zadobivanja i razvijanja upitnosti o svemu što jest u okružju aktualnog i potencijalnog prostora mišljenja/djelovanja. Čim ta napetost izostaje, loše stoji s mišljenjem i njegovom nakanom sudjela u razumijevanju i poticanju socijalističkog procesa. Ustanovljuje se već tipska situacija: *Prvo*, ideje se osamostaljuju naspram mišljenju i djelovanju. *Drugo*, osamostaljeno, odvojeno od ideja i povijesne prakse — mišljenje je načelno nedjelatno. *Treće*, neprožeta i »neosvijetljena« velikim idejama i kritičkim radom povijesnog uma — praksa se tako uniženom mišljenju pokazuje poput nečeg neosvještenog u svim dimenzijama njene vremenitosti. U tome rastavljanju, gubitku napetosti svih »relata« konstitutivnih za dostojanstvo mišljenja i

---

[14] Osim pedagogijskih časopisa, uspor. sadržaje časopisa »Univerzitet danas«, tematski broj »Naših tema«, »Kulturni radnik«, »Argumenti«.

[15] Ovdje preuzimam, sada na metodički svjesniji način, niz stavova koje sam o nastavi marksizma iznio u »Studentu«, br. 1 za 1979. i za »Okruglim stolom« o nastavi marksizma na univerzitetu, »Politika«, 2. travanj 1979. godine.

[16] Dotle će paralelno postojati: raspravljanje o načelima i nastava marksizma kakva jest.

šansu njegova sudjela u svjesnom socijalističkom procesu, valjalo bi istražiti uzroke, samu mogućnost i posljedice nekih tipova nastavnog prakticiranja marksizma.

Dijelom je tako da se Marxov nauk i nastava marksizma pretvaraju *u logocentrizam par excellence*. To je najpogubnija opasnost za mišljenje. Marxova se *riječ* uzima kao po sebi razumljiv *zakon* dokazan u svim dimenzijama njegova sadržaja i važenja, te zakon čija *izravna* primjena na *ovaj* povijesni svijet već osigurava razumijevanje i objašnjenje svega što je bilo, što jest i što će — u »socijalističkoj perspektivi« — uopće biti. Logocentrička recepcija Marxa i nastavna eksplikacija marksizma poništava odgovornost čovjekova mišljenja/djelovanja: *Prvo*. Kao istina koja »bijaše u početku«, Marxova se riječ osamostaljuje od nas današnjih: povijest marksizma i povijest socijalizma važe (mišljenju koje pristaje na unaprijed osiguranu istinu) kao vrijeme i prostor ostvarivanja-neostvarivanja Marxova, a ne našeg povijesnog »plana«. To što se Marxov nauk ne ozbiljuje ili što se »sporo« ozbiljuje — u interpretaciji jedne marksističke struje pokazuje se kao »sudbina marksizma« ili, prevedeno u primjeren jezik kršćanskog mišljenja: kao griješnost čovječanstva pred Marxom-bogom. U dijalektičko-materijalističkoj ortodoksiji — »sve je po nužnosti« — sve se i pokazuje kao *nužno* ostvarivanje (neostvarivanje) istine koja nas, u svojim apsolutnim principima i zakonima, unaprijed natkriljuje u svemu što činimo. Logocentrizam, pitanje i istraživanje (ili ljudsko raspitivanje o tome kako stoji sa čovjekom i njegovom zbiljom) posve su nespojivi. U takvoj nastavi marksizma čovjek je ona Hegelova svijest koja je moment kretanja cjeline: stajalište cjeline joj nije dostupno, ona ne zna po čemu jest to što jest — ona je moment totalizirajućeg uma, odnosno povijesti koja se odvija iza njezinih leđa. To što se zbiva Hegel zna jer ima već osvojen pregled nad cjelinom. Također, logocentrički protumačen Marx zna to i to treba prihvatiti kao znanje. *Drugo*. Dosljedna logocentrička interpretacija Marxa unosi i »rez« u duhovnu predaju: ona zapriječava izravan i potrebama suvremenog života nošen »razgovor« čovjeka s velikim djelima misaone predaje koja nas i danas na bitan način dodiruje. Primjerice, Aristotel, Hegel, Smith ili Ricardo dolaze do riječi na stranicama nekih udžbenika samo preko onoga što je Marx o njima napisao. Marx je o njima mislio i pisao iz vidokruga vlastita mišljenja. No taj vidokrug nipošto nije *cjelina mišljenja*. Na taj je način u filozofiju i društvene znanosti unijeta *ideja napretka* neprimjerena biti njihova predmeta. Njihov je predmet povijest i čovjek i sâmo mišljenje povijesti i čovjeka. Gadamer je u pravu kad tvrdi da u »duhovnim znanostima« nema napretka po ugledu na prirodne znanosti. Specifičnost je toga progresa prvenstveno u napredovanju refleksije o često »starim« pitanjima i odgovorima, ali uvijek iz vidokruga konkretnih povijesnih zadataka čovjeka, njegova nastojanja da živi *suvremeno*, da i »stara« pitanja problematizira s obzirom na to što je bitno za njegov konkretan opstanak. U interesu je revolu-

cionarnog mišljenja i djelovanja da od sebe otklone i privlačnu opasnost »preranog« brisanja horizonta duhovne predaje koja nas veže s poviješću. Danas je potrebno promišljanje Marxove riječi — posebice povijesnog statusa Marxova *predmeta* — unutar cjeline povijesti čovječanstva, te s obzirom na potrebe našeg vlastitog osvještavanja o zadaćama suvremenog života. Logocentrička interpretacija Marxa i marksizma u nastavi pokazuje mi se kao već ozbiljna *prepreka* ozbiljenja povijesnog poziva mišljenja i njegove zadaće. No, s Marxom se mora misliti-živjeti, ali u onome u čemu taj mislilac potiče *upitnost*. Današnjeg čovjeka ne može spojiti s Marxom sva ona nastava koja njegove kritičke misaone zahvate *prevodi* u učenje (doktrinu): učenje, doktrina, traže prihvaćanje ili odbacivanje — u nastavi jednu vrstu poslušnosti prema stavovima koji se ne dovode u pitanje; znanost, pak, kao kritički rad ljudskog duha — u čemu je upravo Marx uzoran primjer — ne traži poslušnost, nego je izazov za dijalog čovjeka sa svijetom i sa Marxom. Koliko se logocentrička interpretacija etablira, toliko ona odmiče čovjeka od takvog dijaloga.

2. Druga je pogubna opasnost za revolucionarno mišljenje i njegovo njegovanje u nastavi marksizma — *nekritički odnos prema našem vlastitom revolucionarnom djelu.* I nakon, recimo, solidno protumačena Marxa, nastaje nedozvoljen skok: nasilno se, neobrazloženo uvjerenje kako smo, eto, ozbiljili Marxove ideje — nameće ljudskoj pameti. Nastava marksizma u tim točkama prekida sa problematizacijom cjelokupnog kritičkog »aparata« izvornog marksizma, ona — u ruhu znanstvenog govora — slijedi vanznanstvenu argumentaciju.[17]

a) Prvo se gubi uvid u cjelinu revolucionarnih mijena: *konkretan* socijalizam više se ne shvaća i ne interpretira kao moment *prelaženja* od klasnog društva prema besklasnoj zajednici, kao moment *permanentne* revolucije — po čemu je uopće i moguće njegovo prelaženje. »Zaboravlja se« ono što je u »poglavlju« o Marxu jednom već rečeno: da to prelaženje potrebuje cjelinu vremena-prostora epohe stalnog revolucioniranja zatečenih i revolucionarnom praksom ozbiljenih pretpostavki.[18] Postojeće se ne shvaća kao moment cjeline kretanja. Zato se na stranicama ne manjeg dijela udžbenika nastoji izgraditi (prikazati) *pozitivna znanost*, usprkos činjenici da iz biti rečenog prelaženja socijalizma može biti samo praksa prelaženja, a ne na vlastitom temelju izgrađena, u sebe zatvorena zajednica. Teza o »izgradnji socijalizma« postaje

---

[17] Uspor. o tome »Univerzitet danas«, br. 5-6, Novi Sad, 1978 — o nastavnim planovima marksističkog obrazovanja: evidentnu napetost između nastojanja da se posve nedogmatski planira ta nastava i također evidentnog nastojanja da — nakon »općih tema« — izlaganje marksizma bude posebno znanstveno derivirano i pozitivno dato.

[18] Trebalo bi u svemu držati na umu bitno značenje završne rečenice Programa SKJ.

nastavno legitimna, stupnjevanje »faza« izgradnje socijalizma njena je nužna implikacija.

b) Očekivanja da će nastava marksizma njegovati bespredrasudno mišljenje ovdje se lome pred navalom serija školničkih informacija. Potrebu spoznaje biti i povijesnog lika socijalizma — brige za sadržaj socijalističkog procesa — potiskuju zahtjevi poznavanja njegovih institucija.[19] Kako je spoznaja proces koji iziskuje napor pitanja, taj se napor najlakše dade »izigrati« naporima zapamćivanja odgovora. Kad bi bitno re-formiranje društva zahtijevalo samo poznavanje postojećeg kako se ono pokazuje (u svojim institucijama i oblicima), ostala bi nerješiva zagonetka: odakle svijest o potrebi njegova mijenjanja. Naglasak na zapamćivanju nije samo ostatak »stare škole« — pa bi onda trebalo mijenjati školu i zapamćivanje će biti nadomješteno spoznavanjem.[20] Zapamćivanje kao dominirajuća karakteristika nastave marksizma je *ušlo u škole*. Naravno, iz društva. Tamo mora i biti osporeno, prevladano kao još tvrdokorna intencija da se socijalizam shvati poput nečega »*nakon* revolucije«. Ako je socijalizam nešto što je »nakon revolucije«, ostaje samo njegovo usavršavanje na pretpostavkama koje se ne mogu dovoditi u pitanje. Prva je pretpostavka apsolutizacija njegova kontinuiteta i »sljepilo« pred činjenicama *revolucionarnog* diskontinuiteta koje baš tvore živu bit mogućnosti i zbilje *revolucionarnog* kontinuiteta. Iz predominacije teze koja uzima dokazanim ono što treba dokazivati marksizam se u nastavi svodi na *kanoniku* bez odjeka u umu i srcu mlada čovjeka: njega neće i ne može privući navodno savršen i dovršen svijet.

3. U nastavi marksizma mjestimično je na djelu i poseban tip filozofijskom i znanstvenom mišljenju *neprimjerene* ažurnosti i žurbe. Osnovna je značajka te ažurnosti: tek nastala, tek izgovorena pitanja i *otvorene* sintagme političkog govora ažurno mišljenje hitro preimenuje u znanstvene i filozofijske »pojmove«, navodno obrazloženog sadržaja — iako bi trebalo istražiti njihov povijesni i aktualni rang. Lažna znanstvenost prednjači politici: što politika u svom normalnom optimizmu i nužnoj akcijskoj usmjerenosti nagovijesti kao program ili cilj, to lažna znanost legitimira kao ostvarenje.[21] *Revolucionarna* politika od toga nema koristi. Znanost osobito. Nastava marksizma ponajmanje.

---

19 Ne može se odreći potreba poznavanja institucija, ali se marksistički ne može poreći potreba razumijevanja postojećih institucija kao institucija određenog procesa koji ih nosi, ali i prevladava po mjeri svoga socijalističkog napredovanja.

20 U pedagogiji se govori o vanjskoj i *unutrašnjoj* reformi te znanosti. Unutrašnja njena reforma — koliko mogu razumjeti — traži od pedagogije da postane društvena znanost. Postajući društvena znanost, ona se, više nego do sada, povezuje sa cjelinom *povijesnog znanja*.

21 Na primjer: udruživanje rada na socijalističkim samoupravljačkim zasadama je tegoban proces. U dijelu znanstvene i nastavne produkcije taj je proces prekriven »čistom« definicijom.

*

Nedvojbena visoka dostignuća nastave marksizma ovdje nisam ni spomenuo. Ono što je dobro i što je misaono osigurano ima u sebi snage da opstane i da se prometne u nešto još više. Loša prakticiranja nastave marksizma mogu ometati to napredovanje, ne mogu ga spriječiti. Logocentrizam, nekritički odnos prema vlastitom revolucionarnom djelu i znanosti neprimjerena ažurnost, kojom se hoće prednjačiti politici, nisu samo marginalne pojave nastave. Takvo prepariranje čovjeka čini ga neotpornim za misaono i praktičko držanje u protuslovnoj zbilji. Ta nastava pacificira volju za *promjenom*. Volja za promjenom — utemeljena na spoznaji da se socijalizam ne može izgraditi, da na njegovu početku ne stoji »apsolutno znanje« i da socijalistički proces nije unaprijed osiguran — uvjet je sudjela čovjeka u proizvođenju socijalističkog procesa i njegova stalnog re-formiranja. To je i šansa djelotvornosti nastave marksizma. Oba uvjeta i šanse zahtijevaju od čovjeka ono što je, čini se, najteže: da se privikne na činjenicu da nema znanje, nego ga treba *zadobivati*. Prihvaćanje ili bezbrižno zaobilaženje te teškoće *index* je bitnosti ili nebitnosti re-formiranja i nastave marksizma.

Sreten Petrović

Umetnost i ontologija rada*

(Analiza Marxovog stanovišta)

Umetnost i estetska vrednost u radu Karla Marxa ne javljaju se kao posebna sfera proizvođenja, odnosno vrednost u okviru neke posebne, osamostaljene estetičke aksiologije. Pojam »estetskog« za Marxa predstavlja oblik autentičnog rada, ali nikako ne i jedini oblik istinskog stvaralaštva. Zbog toga Marx retko o *umetnosti* govori nezavisno od opšte ontologije rada. Razumljivo je da, ukoliko želimo prodreti do pojma »umetnosti«, rasvetliti njenu osnovu — pod pretpostavkom da je to uopšte teorijski moguće, i kao poduhvat smisleno —, moramo se pri tom svagda držati osnovnih pretpostavki Marxove filozofije, posebno problematike koja izvire iz pojma »rad«.

Moja je polazna teza da »umetnost« u Marxa nije ni sasvim izdvojena sfera od ostalih formi rada, niti je *ideal, model* njegovog

* Objavljujemo završno poglavlje obimnije studije Sretena Petrovića, koja će pod opštim naslovom *Posebno — osnovna kategorija Marxove ontologije rada* biti emitovana na Trećem programu Radio-Beograda.

(rada) budućeg oblika. Kada je o umetnosti reč, Marx nigde ne govori o onom što je bitno samo za »umetnost«, u formi nekog pozitivnog govora o umetnosti. Utoliko mi se i čini da je u Marxovom misaonom radu preovlađujući kritičko-saznajni ton u ispitivanju, da su u njemu ocrtane opšte pretpostavke neophodne da ~~bi~~ bilo koji oblik rada — pa i umetnički — mogao postati autentičan. O tome, međutim, pod kojim se posebnim — za neku izdvojenu sferu — uslovima stvara neko autentično delo, Marx nigde ne govori.

U ovoj studiji ja polazim od dveju osnovnih ideja — koje nalazim u Marxovom radu. Jedna je teorijskog, druga naglašeno metodološkog karaktera. *Prva* glasi: da se »kapitalistička proizvodnja, na primer, neprijateljski odnosi prema izvesnim duhovnim granama proizvodnje, kao što su umetnost i poezija«.[1] Iz ove prve ideje proizlazi da je neka druga vrsta društvene proizvodnje — u prošlosti — bila milostiva prema umetnosti. To, razume se, ne znači da Marx smatra i samu prošlu, već iščezlu socijalnu strukturu modelom buduće društvene organizacije. Cilj je da ovde odgonetnemo samo mehanizam odnosa odgovarajućeg *socijalnog totaliteta* i *posebnog dela* Celine, to jest mehanizam odnosa društva i umetnosti i da u tome sagledamo ideju o mogućnom »autentičnom radu«, koji se, kako izgleda, do sada istorijski ostvario samo i jedino u umetnosti. Kako, dakle, sagledati autentični pojam »rada« — pojam »umetničkog rada« iz perspektive sadašnjeg vremena, pitanje je od izuzetne teorijske važnosti.

Stoga uvodim i *drugu* Marxovu ideju koja za slučaj moje analize ima više metodološki značaj i glasi da je »u anatomiji čoveka ključ za razumevanje anatomije majmuna«,[2] ili, kako je reč o tome da je *umetnost* cvetala u antičkoj epohi i da *umire*, da počinje iščezavati pod uticajem sve šireg zamaha kapitalističke proizvodnje, — valja poći od toga da »građanska ekonomija daje ključ za antičku« (Gr., 26). Marx je u tome sasvim dosledan. Po njemu, »takozvani istorijski razvoj počiva uopšte na tome što poslednja forma smatra prošle forme kao stepenice ka samome sebi« (Gr., 26), to jest što um nastoji da uspostavi dublji, misaoni kontinuitet u prethodnom razvoju. Tek »sa ispravnim shvatanjem sadašnjice« pružaju se onda i mogućnosti i »ključ za razumevanje prošlosti« (Gr., 365).

Ako je *umetnost u krizi*, onda se ona, po Marxu, u takvom stanju nalazi, pre svega, zahvaljujući po umetnost *posebnim*, a dodao bih i po humanum uopšte, nepovoljnim socijalnim uslovima koji se u jeku radikalne tehničke reprodukcije pokazuju kao ne-

---

[1] K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Erster Teil. In: Marx — Engels *Werke*, Band 26, Er. Teil, Dietz Verlag, Berlin, 1973, S. 257. U daljem tekstu kratica: Th. ü. d. Mw.

[2] K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*. Dietz Verlag, Berlin, 1974. S. 26. U daljem tekstu kratica: Gr.

prijateljski. Analizom pomenutih društvenih uslova mogu se otkriti i nagoveštaji o mogućim, povoljnim uslovima, dakle, i o uslovima u kojima je cvetala antička umetnost, ali i o uslovima od opštijeg značaja — budući da antička epoha ne mora biti ni jedina istorijski moguća u smislu stvaranja onih pretpostavki, niti su po samu umetnost i, posebno, po humanum, u celini uzev, ti uslovi najoptimalniji. Otkrivamo, ukratko, elemente na osnovu kojih se može zamisliti jedno optimalno socijalno stanje u kome je mogućan, pre svega, »autentičan rad«, a sa njim i »umetnički«, budući da Marx ne traga za epohama pogodnim samo za razvoj umetnosti, već za mogućnim socijalnim stanjem u kome je rad kao takav u celini svojih raznovrsnih formi mogućan u autentičnom smislu, prema tome, i kao umetnički rad.

Na osnovu pomenute analize dolazi se do uslovnog i prethodnog stava prema kome Marx ne žudi za antičkim socijalnim sistemom u kome je umetnost vrhovni oblik autentičnog rada, već obrnuto, za takvim socijalnim sistemom u kome umetnost neće biti ni jedini autentični niti, dakle, *vrhovni* oblik autentičnog stvaralaštva, u kome će samo stvaralaštvo, istinski »rad«, biti i vrhunski i jedini oblik čovekove egzistencije — čime se po sebi ukida pojam hijerarhije formi rada što ga je dosadašnji istorijski razvoj sa njegovom idejom o različitim progresivnim formama, prema tome, i podelom rada, neprekidno nudio u okvirima različitih posebnih aksioloških sistema.

Iz toga se onda može razumeti zbog čega se Marx nikada nije bavio, na sistematski način, *estetikom*, već je ostao kod sistematskog istraživanja ekonomskog pojma rada, ne radi stvaranja ekonomskog sistema sebe radi, već u ime humanizma kritikujući osnov toga postojećeg sistema u kome je, razotkrivajući mu razornu i tendencijski moguću strukturu, pokazao da se bez revolucije u sferi »rada«, bez preobražaja te sfere ne može realno-humanistički, konkretno-utopijski sagledati budućnost očovečenog sveta. Marx analizira prezentne forme istorijskog »rada« da bi pokazao njihovu *granicu* — iz čijeg se razumevanja, implicitno i eksplicitno, tada proziru i mogućnosti »pravog, autentičnog rada«. On ne analizira kritički-negativno fenomen »umetnosti« — budući da je umetnost pozitivnost. On razmatra opšte istorijske granice humanizma koje su izazvane rastućim negativnim tendencijama kapitala, dakle, i društveni ambijent kao granicu za razvoj umetnosti u tom svetu, u kome umetnost, kao jedina sfera autentičnog postojanja čoveka, ustupa pred dehumanizujućim dejstvom kapitala i pred njegovom razornom moći, apstraktno ispoljenoj u formi »razmenske vrednosti«.

Stoga se Marx uopšte ne bavi *estetikom*, već kritikom ekonomije. U ekonomiji — a bilo je pogrešnih interpretacija marksističke estetike — ne nalazi se uopšte ključ za razumevanje »osobenosti estetskog«. U »ekonomiji« je samo ključ za razumevanje sadašnjih društvenih okolnosti, u kojima *umetnost*, što nam se iz

prošlosti pokazuje, nema nikakvog smisla. Ekonomija razjašnjava problem »razjedanja« čovekova autentičnog bića, tog »bitnog« preduslova ne samo za stvaranje i doživljavanje umetnosti, već uopšte za istinsko stvaralaštvo. To je i razlog što Marxa uopšte ne zanima suština »dela umetnosti«, niti predmetna suština proizvoda, ako se hoće »upotrebne vrednosti« robe, dakle, ni estetska vrednost umetnosti, već *razmenska vrednost*, to jest oni momenti društvenog *prijema, razmene* predmeta, kada su i ako su gotovi: svejedno da li su po sebi stvar »autentičnog« ili »neautentičnog rada«; ne pšenica s obzirom na njena svojstva koja su ista bez obzira na to u kome je društvenom sistemu proizvedena, već »razmenska vrednost«, društveni odnosi koji se reflektuju onoga časa kada se ona pojavljuje u razmeni, kao roba.

U pogledu umetnosti: reč je o tome zbog čega dela iz prošlosti, iako i danas po svome smislu, estetskoj vrednosti — koji Marx svagda pretpostavlja — jesu autentična, nemaju praktično nikakvog odziva? Zašto trgovac mineralima ne oseća, ne *uživa* u »estetskoj vrednosti« minerala, dijamanata, a menadžer u lepoti pesme jedne operske pevačice? To su pitanja koja ne zadiru toliko, kako je to Marx lepo pokazao, u sferu takozvane »posebno-estetske«, »univerzalno korisne« vrednosti ovih proizvoda, to jest u ontologiju dela, koliko u *fenomenologiju receptivnog procesa* — za koju je sada bitan fenomen »prijema« ili »krize« u autentičnom prijemu dela. Reč je o strukturi čoveka koju je građansko društvo, kapital, modelovalo na poseban način.

Kao što je za sferu ekonomije bitna kategorija »razmenska vrednost«, koju Marx kritički istražuje sa gledišta istorijske nauke, tako je za sferu »estetike«, uslovno rečeno, bitna kategorija »recepcije dela« koja se iz Marxove perspektive sagledava kao fenomen sociološke nauke. Moj prilog predstavlja pokušaj zasnivanja jedne Marxove »fenomenologije recepcije« umetničkih dela. U ovoj raspravi razmatram pitanje odnosa »estetske vrednosti« i »rada«, problem »autentičnog rada«, odnos građanskog sveta i umetnosti i, najzad, problem odnosa društvene strukture i umetnosti.

1. Estetska vrednost i rad

U *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* Marx je odlučno istakao da se »*čulno* prisvajanje čovekova bića (Wesen) i života«, »predmetnog čoveka« ne sme shvatiti samo u smislu »*neposrednog*, jednostranog uživanja, samo u smislu *posedovanja*, u smislu *imanja*«, već da »čovek prisvaja svoje svestrano biće na svestran način, dakle, kao totalan čovek«,[3] što je samo drugi izraz za to da je reč

[3] Marx, *Oekonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*. In: Marx — Engels, *Werke*. Ergänzungsband. Schriften. Manuskripte. Briefe bis 1944. Erster Teil, Dietz Verlag, Berlin, 1973, S. 539. U daljem tekstu kratica: Oek.-ph. M.

o *neposredno društvenoj proizvodnji i prisvajanju*, pri čemu »neposredno« znači da je prisvajanje uvek, psihološki kazano, individualni čin i izvršava se preko *uživanja*, ali, kao društveno prisvajanje, pretpostavlja da se kroz »individualno« sagledava društveni interes, i time prevladava *egoistični* osnov prisvajanja. Opšte u individualnom čini i ovde kategoriju posebnog. To je bio i zaključak prethodnih razmatranja.

Želim sada da podsetim na to da Marx ne prihvata kao ideal ni samo oslanjanje na *čulnu* niti na *umnu* ravan kada je reč o odnosu čoveka prema svetu. »Čulni« momenat implicira stanovište senzualizma i iracionalizma, i preko toga uzvisuje se *voljni* momenat, a *umni* implicira stanovište racionalizma i dalje preko njega se osnažuje čisto teorijski stav. Želeći da izbegne obe krajnosti, kao suprotnosti: individualizma i racionalizma, Marx je nastojao da očuva oboje u dijalektičkoj sintezi: »čulno-duhovni smisao«, i tu je ideju sproveo u stavu da se čula ljudska moraju emancipovati, postati »teoretičari«. Stoga on kaže da »svaki od njegovih *ljudskih* odnosa prema svetu, gledanje, slušanje, mirisanje, iskušavanje, osećanje, mišljenje, opažanje, osećajnost (Empfinden), htenje, rad (Tätigkeit), ljubav, ukratko, svi organi njegove *individualnosti*, kao organi koji postoje neposredno u svojoj formi kao društveni organi« jesu »prisvajanje predmeta« (Oek.-ph. M., 539, spac. — S. P.). Ukratko, čulo i mišljenje, htenje i rad »postoje neposredno u svojoj formi kao društveni organi«, jedinstvo *individualnog* (»neposrednog« prisvajanja, uživanja) i *društvenog* (»posrednog«, teorijskog, kontemplativnog). »Stoga je prevladavanje privatnog vlasništva potpuna *emancipacija* svih ljudskih čula i svojstava« (Oek.-ph. M., 540), jer su »ta čula i svojstva postala ljudska kako subjektivno tako i objektivno. Oko je postalo ljudskim okom, kao što je njegov *predmet* postao društvenim, ljudskim predmetom koji potiče od čoveka za čoveka. Stoga su *čula* neposredno u svojoj praksi postala *teoretičari*. ... Stoga su potreba i uživanje izgubili svoju *egoističnu* prirodu, a priroda svoju golu korisnost tako što je korist postala ljudska korist« (540).

Reći da su »čula« neposredno u svojoj *praksi* postala »teoretičari«, pokazuje da su čula, psihološki uzev, jedini individualni organi prisvajanja i uživanja, pa, kako to vodi katkad i animalnom uživanju i prisvajanju predmeta, potrebno je da ona postanu i *društvena, ljudska*, što je mogućno samo ukoliko se u njih ugradi *teorijsko. Praktično* i *teorijsko*, uostalom, nalaze se već u pojmu »rada« kao mogućnosti svrsishodne, planske — teorijske delatnosti, pri čemu su oba momenta sadržana: svrsishodnost i delatnost. Zbog toga se »čovek u predmetnom svetu potvrđuje ne samo u mišljenju, nego sa *svim* čulima« (Oek.-ph. M., 541). Kada Marx kaže da »ljudsko oko drukčije uživa nego grubo, neljudsko oko«, onda ovaj izraz »ljudsko oko« implicira sintezu *opšteg* i *individualnog, društvenog* i *ličnog*, roda i individuuma, teorijskog i praktičnog, posrednog (kontemplativnog) i neposrednog (praktičnog),

uma i čula, odnosno, kao sinteza, taj izraz pretpostavlja kategoriju posebnog, ili »konkretno opšteg«. To je individuum koji se razvija »ka Celini«, ali i Celina koja se svagda individualizira, personalizuje. Marx ukazuje da »tek muzika budi čovekov muzikalni smisao, kao što za nemuzikalno uho ni najlepša muzika nema *nikakva* smisla«, te da se »tek pomoću predmetno razvijenog bogatstva čovekova bića delimično tek izgrađuju, a delimično tek proizvode: bogatstvo subjektivne *ljudske* čulnosti, muzikalno uho, oko za lepotu forme, ukratko *čula* sposobna za ljudska uživanja«. Valja zapaziti da Marx pojam »čulo« uzima u tri smisla: »jer ne samo *pet čula,* nego i takozvana *duhovna čula, praktična čula* (volja, ljubav itd.), jednom reči, ljudsko čulo, ljudskost čula, nastaje tek pomoću postojanja *njegova* predmeta, pomoću *očovečene* prirode« (Oek.-ph. M., 541-542., spac. i *kurziv* tri prve reči — S. P.).

Pet čula predstavljaju takozvana *spoljašnja čula* ili čula za registrovanje spoljašnjih utisaka, dok *unutrašnja,* duhovna čula jesu ona kojima se registruje rad unutrašnje, duhovne supstancije: teorijskog (saznanje) i praktičnog (volja) dela. Reč je, zatim, o *ljudskosti* čula, to jest o »društvenom« koje se u *individualnom* tek ostvaruje u pravom smislu. »*Čulo* koje je obuzeto grubom praktičnom potrebom ima samo *ograničen* smisao« (542). U onom ekstenzivno navedenom stavu zapazili smo ideju koja se javlja i u *Teorijama o višku vrednosti,* naime, da se »tek pomoću predmetno razvijenog bogatstva čovekova bića« izgrađuje i proizvodi bogatstvo subjektivne ljudske čulnosti, muzikalno uho, oko za lepotu likovne forme, tačnije, da se ne stvara samo predmet za subjekt, već i subjekt za predmet, objekt.

Kakvo je, dakle, *čulo* potrebno da bi se *estetski recipiralo*? Ono mora postati *društveno,* a ne egoistično; čovek se mora uzdići do sagledavanja društvene korisnosti u predmetu. »Zabrinut i siromašan čovek nema nikakvog *čula* (Sinn) za najlepšu pozorišnu predstavu; trgovac mineralima vidi samo merkantilnu vrednost, ali ne vidi lepotu ni osobenu prirodu minerala« (Oek.-ph. M., 542).

Bilo je pogrešnih teorijskih uopštavanja, među kojima i ono da je Marx verovao kako se tek *umetnošću* ili *estetskim* prisvajanjem sveta može ostvariti ideal jedinstva *čula* i *duha.* Po meni, nije *umetnost,* već je *rad* ta ontološka kategorija u kojoj se tek teorijski može razrešiti problem autentičnog stvaralaštva uopšte, dakle, i umetničkog. Marx nigde nije razvio filozofiju umetničkog stvaranja, niti principe o *posebno umetničkom* oblikovanju, već je u opštoj filozofiji stvaranja u celini, prema tome, i umetničkog, dao najopštije određenje pojma »kreacije«: *genus proximum,* kao najbliži viši rod, ali se o onoj sad *differentia specifica,* o stvaralaštvu jedne posebne vrste spram druge, o tome, na primer, kakvo je »umetničko« stvaranje, Marx nigde nije izjasnio. To što se on stalno suočava sa primerima iz umetnosti ima više za cilj da pokaže onaj pozitivni princip naspram principa tehničke reproduk-

cije kao negativnog koji u tipu kapitalističke proizvodnje postaje neprijateljski spram umetnosti, kao odnos *tehnea* spram *poiesisa*. Marxovo određenje »umetnosti« ne implicira umetnički model prakse. Na primeru nestajanja »umetnosti« u jednom sistemu društvene proizvodnje Marx pokazuje da je »ljudsko«, tek što je preko svoje prve forme počelo odistinski egzistirati, već dovedeno u pitanje.

Ukratko, da je »rad« onaj ishodišni ontološki pojam Marxove filozofije, pokazuje se na jednom drugom mestu u pomenutim rukopisima. »Apstraktno neprijateljstvo između čula i duha je nužno sve dotle dok ljudsko čulo za prirodu, ljudsko čulo prirode, dakle, i p r i r o d n o čulo č o v e k a, još nije proizvedeno vlastitim čovekovim *radom*« (Oek.-ph. M., 552-553, *kurziv* — S. P.).

Rad je, tako, posredujuća kategorija pojma čiste čulnosti, oseta i strasti, s jedne, i čistog uma, s druge strane. Naime, »rad« posreduje sferu pojedinačnog i opšteg, žudnju i misao, volju (htenje) i razum. Posredujući ih dovodi se do reči ono bitno *ljudsko*, kao središte ukrštanja dveju supstancija: *bića* i *svesti*, *prirode* i *istorije*, *kosmosa* i *čoveka*. Čovek je biće prirode i istorije, praktično i teorijsko biće. U pojmu »živog rada« kao mogućnosti svrhovite delatnosti već su sadržane obe ove mogućnosti čoveka kao misaonog, planskog, kontemplativnog bića, i kao delatnog, praktičnog, posesivnog (prirodnog) bića, u čijem središtu, u njegovom *proizvodu*, u p o s e b n o m obe one instancije, praktično i teorijsko, nalaze svoje dijalektičko ujedinjenje. »Živi rad mora te stvari dohvatiti, probuditi iz mrtvih i pretvoriti ih iz samo mogućih u stvarne i delotvorne vrednosti. Istina, dotaknute vatrom živoga rada koji ih je telesno prisvojio, oduhovljene njime za svoje svrsishodne i profesionalne funkcije u njegovom procesu, one se takođe troše, ali se troše svrsishodno.«[4] Svrsishodno trošenje ovde znači prisvajanje predmeta koji pobuđuje viši smisao, svrhu, opšte, teorijsko. Voljno i Misaono, (s-misao), čulno i duhovno nalaze se u jedinstvu.

Otud, kada Marx kaže da »čovekovi *oseti* (Empfindung), *strasti* itd. nisu samo antropološka određenja u (užem) smislu, nego istinski *ontološka* potvrđivanja suštine (prirode)« (Oek.-ph. M., 562-563), treba to doslovno shvatiti, naime, očovečeni oseti, strasti, to jest oseti i strasti, čula koja su postala teoretičari, produhovila su se, a to dalje pretpostavlja sintezu *čulnog* = *prirodnog* i *duhovnog* = *istorijskog*. U krajnjem ishodu to znači da je antropološka ravan kojom treba da se objasni pojam »čovekovo čulo« preuska. Zato Marx dodaje da su to istinski o n t o l o š k a potvrđivanja suštine prirode, pri čemu »ontologija« kod Marxa pretpostavlja sintezu i »antropološkog« i »kosmološkog« principa.

---

[4] Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*, Erster Band, Dietz Verlag, Berlin, 1977, S. 198. U daljem tekstu kratica: Das Kap.

Da upotrebim Blochov izraz: bez marksističke kosmologije nema zasnovane marksističke antropologije. To posredovanje, ta velika sinteza »prirodno čulnog čoveka« ishod je »vlastitog čovekovog rada« (553). Dakle, »rad« posreduje prirodni i društveni element sveta. Stoga Marx kasnije i naglašava da je »rad prirodni uslov ljudske egzistencije, od svih socijalnih formi nezavisan uslov izmene materije između čoveka i prirode«,[5] ili »večita prirodna nužnost da se između čoveka i prirode omogući razmena materije« (Das Kap., Er. B., 57). Dakle, *rad* već u svojoj osnovi jeste večni, od bilo koje istorijske forme čovekove egzistencije nezavisan uslov izmene materije između čoveka i prirode. U tome su, kako sam već ranije pokazao, *ontološke* pretpostavke »rada«.

a) *Humanost naučnog rada moguća i bez estetske senzibilnosti*

Ostaje i dalje jedno značajno teorijsko pitanje: u kakvom se odnosu nalaze autentičan stvaralac dela i recipijent? Da li delo poseduje takvu moć da ono samo krči put do skrivenih autentičnih oslonaca u duši recipijenta, ili, pak, sâm recipijent već mora imati na odgovarajući način izgrađen senzibilitet za prijem jednog nesumnjivo umetničkog dela? Marx je, čini se, i ovde očuvao širinu pogleda: on je pošao od činjenice da je čovek potencijalno, *dynàmei,* sposoban za umetničko uživanje, ali da se ta potencijalnost, kao njegova latentna mogućnost, samo uz pomoć dela ne može niti ostvariti niti izvesti iz svoje skrivenosti. »Ako želiš uživati u umetnosti, moraš biti umetnički obrazovan čovek« (Oek.-ph. M., 567). Dakle, u izvesnom smislu, i do izvesnog stepena *estetsko čulo* se može osposobiti za estetski doživljaj, ali to nikako ne znači da nedostatak specifične mogućnosti da neki latentni osećaj za umetnost, svojstven ljudskom rodu, dobije i odgovarajuće manifestno potvrđivanje, čak i uz pomoć obrazovanja, predstavlja nedostatak opšte ljudskosti u čoveku. Kažem: »širina pogleda« Karla Marxa. Naime, kako sam upozorio, sferu »estetskog rada« Marx izvodi iz pojma »stvaralaštva« u smislu određenja njegovog ontološkog temelja, ukazujući na njegove bitno ljudske, antropološke momente. U tome i na momenat njegovog univerzalnog trajanja. Međutim, videli smo, Marx nigde ne govori o onom *osobenom,* estetskom, to jest kako je moguće jedno konkretno umetničko delo: šta je to što čini u tome inače utvrđeno »univerzalnom« — kao svojstvo svake autentične aktivnosti — »osobeno estetsko«? O toj *differentia specifica,* dakle, Marx ne govori. Međutim, dijalektičnost pogleda je u tome što je Marx ukazao sada na univerzalnu činjenicu »jedinstva« čovekove ličnosti, i to tako

[5] Marx, *Zur Kritik der Politischen Oekonomie,* Erstes Heft, Berlin, 1859. In: Marx-Engels, *Werke,* Band 13, Dietz Verlag, Berlin, 1972, S. 23—24. U daljem tekstu kratica: Zur K. d. P. Oek.

da je, sposoban za estetsku komunikaciju, čovek sposoban za (humano) stvaranje, i obrnuto, autentičan u jednoj sferi »rada« čovek je u izvesnoj meri već stvorio neke neophodne preduslove i za komunikaciju na estetskom planu. Kažemo »u izvesnoj meri«, jer nedostatak sposobnosti da jedan, nadasve očovečen čovek, na primer »naučni delatnik«, recipira muziku, pretpostavlja ne nedostatak humanističkog horizonta u ličnosti, već onog osobnog svojstva koje je za tu vrstu »specifičnog rada« neophodno.

Prema tome, Marx nije smatrao da je nedostatak osećanja za recepciju umetnosti, odnosno senzibiliteta za određenu vrstu umetnosti, u principu i nedostatak ljudske osnove; kao i obrnuto, nedostatak razumevanja jedne naučne teorije od strane umetnika nije nedostatak njegove »ljudskosti«, već nedostatak smisla za jedno *konkretno* iskazivanje *Opštega*, čime se *Opšte, Ljudskost* ne dovodi samim tim u pitanje. Da to nije tako, onda bi, po Marxu, velik broj ljudi bez osećanja, čula za umetnost, bio isključen iz sfere pravog ljudskog bitisanja, i ostao u ravni građana takozvanog »drugog reda«, pri čemu bi takav estetički projekt favorizovao svojevrsni estetski elitizam i na druga vrata uveo ideju o »podeli rada« na »viši« i »niži« kao večni princip.

Sledeći Marxovo stanovište, dolazimo do uvida da je umetnost samo jedan od oblika ispoljavanja »čovekova bića«. Posebnost čovekova postojanja i u tome, kao ličnosti, ogleda se upravo u bogatstvu ispoljavanja ove iskonske ljudske moći: da sintetizira Opšte i Individualno, Rod i Ličnost na uvek varijantan način. Imati estetsko čulo, čulo za umetnost, ne treba meriti nekim kvantitativnim, ekstenzivnim pojmom, čula za sve vrste umetnosti — to je upravo realno nemogućno — već intenzivnim merilom: posedovanjem čula za odgovarajuću umetnost ili za odgovarajuću drugu vrstu autentične aktivnosti. Pokazuje se da se ona »osobenost«, *differentia specifica* »umetničkog rada« kao umetničkog, odnosno »naučnog rada« kao naučnog, nalazi u ravni posebnog čula, posebnog tipa senzibiliteta, u ravni takozvanog »urođenog dara« kao prirodnog činioca u čoveku, dok se ona opšta rodna odlika svake »aktivnosti« nalazi u ravni *teorijskog* momenta čoveka, u sferi razuma. Stoga je Marx i mogao metodom svoje racionalne gnoseologije istražiti pre svega ovaj momenat »stvaralaštva« kao zajedničke odrednice »rada« kao pojma čovekova roda, ostavljajući po strani tumačenje onoga »raznovrsnog«, »posebnog« momenta, koji je u biti »ličan« i stoga nedosežljiv sa gledišta teorije. U tome su i elementi jedne kritičke gnoseologije, koja zastaje pred onim »osobeno estetskim«, koja ga doduše postulira, ali ga teorijski ne iscrpljuje, budući da bi svođenje na teorijsko, ili prevođenje iz ravni autentičnog u ravan apstraktno jednoobraznog ono »osobeno« bilo time dovedeno u pitanje.

b) *Kraj umetnosti u veku tehničke proizvodnje*

U građanskoj ekonomiji, u epohi kapitalističke proizvodnje dolazi do zamene vrednosti: bitnom postaje ne ontološka, »posebna vrednost rada«, već razmenska, apstraktna vrednost. U odnosu prema svetu ne nastupa svestrana ličnost, već ogoljena, obogaljena, otuđena ličnost koja ne prisvaja svet na svestran način, to jest na ljudski način, naime, reč je o takvoj »ličnosti« koja nije u stanju da »ljubav zameni za ljubav, poverenje samo za poverenje« (Oek.-ph. M., 567), a umetnost za umetničko uživanje, pri čemu je odnos u razmeni: *posebno* za *posebno,* — već se svi ovi bitni ljudski odnosi, kao posebna ispoljenja stvaralačke ličnosti, razmenjuju za *apstraktnu* vrednost, za novac. »Novac je pre svega, to jest u najapstraktnijoj, prema tome, u *najnečulnijoj,* najnepojmljivoj formi — u formi u kojoj je ukinuto svako posredovanje — to u čemu se pojavljuje društveni odnos« koji potčinjava individue (Gr., 928, *kurziv* — S. P.). Novac, kao simbol »vrednosti«, istovremeno je simbol najnečulnije vrste, u kome je izgubljen svaki odnos prema onome o s o b e n o m, koje se ostvaruje upravo u *čulnom.*

Ovaj merkantilni odnos prema svemu *posebno vrednom,* dakle, i prema estetskoj posebnosti, govori o iskrivljenom odnosu ljudi prema autentičnom stvaranju. Kriza umetnosti u tom sistemu nije kriza jednog autentičnog rada, već simptom opšte krize, koji je samo zahvatio »umetnost«, budući da je umetnost jedina dosad ospoljena u formi autentičnog stvaralaštva. Stoga Marx govori da se i sama ličnost treba umetnički da izgradi za autentični prijem umetnosti, to jest mora se podići na viši opšti duhovni nivo, koji je katkad podudaran sa opštim duhovnim uzdizanjem čitave ličnosti.

c) *Konzumiranje muzike više je od potrošnje šampanjca*

Najveće vrednosti za čoveka upravo su one koje trajno zadovoljavaju njegove unutrašnje, ljudske porive, i, takođe, koje zadovoljavaju čoveka u svim epohama. Što se razmenske vrednosti tiče, ona varira, to nije večni pojam, već istorijski prolazni odnos u koji ljudski proizvodi ulaze. U tom smislu je zanimljiva Marxova misao da umetnička dela duže traju od materijalnih dela. »Ima nematerijalnih proizvoda koji duže traju nego poneki materijalni. Jedna palata traje dugo, ali *Ilijada* je još trajniji izvor uživanja (Genusses)« (Th. ü. d. M., 271). Kao da Marx ima u vidu dve vrste potrošnje: materijalnih upotrebnih vrednosti i duhovnih upotrebnih vrednosti, od kojih i jedne i druge pružaju *uživanje,* budući da je uživanje kategorija koja proizlazi iz osnova upotrebljavanja, korišćenja, prisvajanja p o s e b n i h svojstava predmeta za vlastito zadovoljavanje potreba, no, ipak, duhovno uživanje, kao zadovoljenje društvenih potreba čoveka, preteže kod Marxa nad zadovoljenjem koje ima za cilj da podmiri samo jednu ograničenu

potrebu, recimo, potrebu za stanovanjem. Tu je, onda, data jedna skala »prisvajanja« predmeta, dakle, i tipova »uživanja«. Može se pretpostaviti da u kapitalističkom društvu ne samo što je »uživanje« kao takvo — naime, uživanje u upotrebnim svojstvima predmeta — bilo za kapital s one strane potrebe za bogaćenjem, nego se u tom sistemu čitava *nematerijalna* sfera prema *materijalnoj* odnosila tako da se tek u ovoj drugoj mogu proizvoditi takve upotrebne vrednosti koje najveći broj »nekultivisanih osoba« prisvaja, zbog čega su one i isplative za kapital.

Prećutno je ovde sadržana misao da, ukoliko više jedna proizvodnja stvara dela od *trajnije upotrebne vrednosti*, pri čemu je trajnost simbol prisustva autentično ljudskog u samoj strukturi, utoliko je ta proizvodnja za kapital manje isplativa, i obrnuto. Potrošačka civilizacija razbija mit o trajnosti da bi se proizvodnja mogla reprodukovati. Marx je to izvanredno dobro uočio kada je ustanovio da »ako je muzika dobra i slušalac muzikalan, onda je konzumiranje muzike (Musikkonsumtion) više od potrošnje šampanjca, iako je proizvodnja ovog drugog 'proizvodan rad', a proizvodnja prve nije« (Zur K. d. P. Oek., 271).

Za recepciju muzike Marx čak izbegava da upotrebi termin »potrošnja«, već koristi *Konsumtion*, da bi pokazao da ovde nije reč o *trošenju* dela kakav je slučaj sa *materijalnom*, puko čulnom, upotrebnom vrednošću, recimo, šampanjca, kič proizvoda itd. Ovde je, dakle, reč o »prijemu«, o duhovnoj »konkretizaciji« naznaka, intencija *dela*, a nikako o njihovom »uništenju« u smislu jedenja i slično. U onome stavu jeste i ideja da tek kada je i sâm slušalac muzikalan, recepcija postaje viša od potrošnje šampanjca. Iz toga proizlazi da za potrošnju šampanjca ne treba neki poseban duhovni napor, izuzetan ukus; da je čulo ukusa koje troši šampanjac na duhovno nižem nivou od čula za recepciju autentičnih duhovnih proizvoda, razumljivo je po sebi.

Jedno, međutim, ne treba gubiti iz vida. Mogućan je autentičan rad, dakle, i prisustvo celovite stvaralačke ličnosti i u proizvođenju palate, kao i u otkrivanju novih metoda u proizvodnji šampanjca. Naime, čovek u ulozi naučnika, odnosno umetnika, podjednako u svom traganju prisustvuje i kao emotivna i kao društvena svest, i kao pojedinac i kao biće roda. Druga je, međutim, stvar »rezultat« njegovog čina, samo delo. Stoga treba odvajati sferu autentičnog stvaranja, koja važi za sve autentične delatnike u svim poslovima, oblicima »rada«, od toga koliko njihova »dela« traju. Jedna naučna teorija pretpostavlja, po meni, jednako prisustvo svih stvaralačkih osnova ličnosti: imaginaciju i razum, strasti i motivacije, kao što to isto pretpostavlja i stvaranje umetničkog dela. Ali ostaje pitanje: ako je čin i jednog i drugog autentičan, zašto »delo« prvoga kratko traje, brzo se »istroši« njegova istina — do pojave nove teorije i nove »istine«, a »delo« drugoga traje »večno« — bez obzira na postojanje drugih umetničkih dela? Tu se sad zalazi u pitanje strukture »naučnog« i »umetničkog« dela, kao i u problem »recepcije«. To nije više pitanje *autentič-*

nosti stvaralačkog čina — kao autentičnog i neponovljivog, koji to jeste i u slučaju umetničkog i naučnog »rada«, već je pitanje *trajanja, istoričnosti* strukture kao ishoda toga čina, odnosno to je pitanje recepcije — prijema, kao problem *važenja*, što je, opet, kao aksiološko pitanje, tipično istorijski problem.

U naučnom stvaranju iz onoga kompleksa stvaralačke ličnosti *ne prelaze* u »naučnu organizaciju« sve komponente, već samo *teorijska, svesna*. Lična, motivacijska, psihološka u najširem smislu, kao i društveno-istorijska i lokalna dimenzija, po pravilu, ne nalaze se u manifestnom sloju strukture jedne »naučne teorije«. Čak ni jezik — njegovo bogatstvo i lepota mogu predstavljati katkad nepotreban dodatak naučnom delu. U umetnosti je drukčije: struktura dela manifestuje celokupnost ličnosti koja je sudelovala u činu stvaranja, to je ono što predstavlja »osobenost« strukture umetnosti, i zbog toga se sada delo umetnosti, sa gledišta »strukture«, uvek pokazuje kao »proces«, kao dijalektika svih onih momenata koji su, prirodno, postojali i u činu stvaranja jednoga naučnika i umetnika. Ali dok je u prvoga samo *jedan* momenat ospoljen i time »ugašen« u njegovoj naučnoj »istini« koja se potom prevazilazi u toku napredujućeg istorijsko-naučnog saznanja, pa onda tek čitava istorija nauke govori o onom »dijalektičkom nemiru« traganja, dotle se taj *dijalektički nemir* u svakom »umetničkom delu« kao u jednom, u Celini pokazuje, pa stoga i nema one prolazne istoričnosti umetnosti, već večno trajanje dela, kao bitne povesno-ontološke činjenice kulture.

d) *Umetnost nije najviši oblik autentičnog rada*

Estetičari idealističkog smera, imajući na umu pomenutu činjenicu o trajanju već gotovog proizvoda umetničkog dela, oslanjajući se na dimenziju *recepcije, kontemplacije,* a ne na dimenziju *stvaralačkog čina,* izvršili su i odgovarajući hijerarhijski raspored među već ospoljenim tvorevinama, proglašavajući UMETNOST za jedinu autentičnu formu ljudske delatnosti.[6] Oni drugi, među prvima Karl Marx, smatraju da je mogućna autentičnost svakog stvaralaštva, svake forme, bez obzira na to što se u rezultatu ne javlja i delo sa ciljem večnog trajanja. U tom smislu, čini se da je Ernst Cassirer, iako se ne poziva na Marxa, izvanredno dobro prozirući ovaj teorijski problem, došao do zaključka koji je, usuđujem se kazati, veoma blizak Marxovom. Cassirer najpre upozorava da se ljudska kultura »deli na različite delatnosti koje se kreću različitim putevima i ka različitim ciljevima. Ako se ograničimo na razmatranje *rezultata* tih delatnosti — stvaranje mitova,

---

[6] O tome da je i u postmarksističkoj estetici bilo nastojanja da se umetnička forma uzvisi nad ostalim videti u mojoj knjizi *Marksistička estetika. Kritika estetičkog uma.* Predgovor dr Ivan Focht, (BIGZ, Beograd, 1979, str. 357—395.)

religioznih obreda ili verovanja, umetničkih dela, naučnih teorija — čini se nemogućim *svesti ih* na *zajednički nazivnik*. Ali filozofska sinteza znači nešto sasvim drugo. Tu ne tražimo *jedinstvo učinka*, nego jedinstvo delovanja; ne *jedinstvo proizvoda*, nego *jedinstvo* stvaralačkog procesa. Ako termin 'čovečanstvo' isto znači, onda znači da njegovi raznovrsni oblici, uprkos svim svojim različitostima i suprotnostima, ipak deluju prema jednom zajedničkom cilju«.[7]

U svom filozofskom prilazu Marx je upravo imao na umu ovaj *stvaralački proces*. Kada bi govorio o autentičnosti stvaralačkog čina i samog stvaralaštva, on nije imao u vidu »razmatranje rezultata«, jer bi ga to neizbežno vodilo *estetičkom idealizmu*, nego razmatranje samog stvaralačkog procesa i u tome »jedinstvo delovanja«, koje se javlja u svim formama stvaranja. Kada je o *učinku* toga jedinstva delovanja reč, možemo kazati da se to jedinstvo, ta autentičnost rada pojavljuje bar na dva opšta, tipska načina: u formi »ekstenzivnog totaliteta« — kakav je slučaj u nauci, gde se jedno jedinstveno stvaralačko delovanje pojavljuje na razini čitavog istorijskog traganja u nauci, i u *intenzivnom totalitetu* — kakav je slučaj u umetnosti, gde se već u jednom delu onaj ljudski problem ospoljava u svome autentičnom obliku, pa je stoga istorija umetnosti, samoj toj umetnosti, *spoljašnji* momenat preko koje (istorije) se bitno ne dokazuje razvijanje ljudskog, već samo pokazuje postojanje svagda jednog te istog, ljudskog problema.

Stoga se Marx u svojoj filozofiji stvaralaštva uopšte ne bavi onim *specifičnim* »ŠTA« jednog »stvaranja«, to jest ne ispituje *osobenost* samog rezultata jednog konkretnog stvaralačkog napora: umetnika, naučnika, filozofa, tvorca mitova i legendi, jezika, religije, već onim *KAKO* uopšte oni jesu, ako jesu, *ljudski*. Dakle, u odgovoru na opšte antropološko pitanje Marx u pozitivno ontološkom smislu odgovara samo na opšte pitanje: ŠTA JE »stvaralaštvo« kao ljudski problem, ostavljajući po strani *posebno-ontološko pitanje (differentia specifica)*, kao pitanje posebnog smisla: umetnosti i nauke, religije i mita, filozofije i jezika.

Ukratko, kada je reč o umetnosti i o problemu recepcije, može se kazati da i onda kada Marx govori o recepciji u jednoj delatnosti, na primer, u umetnosti u istorijskoj perspektivi jednog građanskog društva, svoja ispitivanja vrši iz ugla filozofskih interesa, da pokaže opštu »primerenost/neprimerenost« ljudske prirode za autentični odnos spram stvaralaštva, odnosno »neprimerenost« izazvanu jednim društvenim oblikom proizvodnje, s ciljem da se iznađu njeni društveni koreni i ukaže na puteve prevladavanja, razume se, ne s namerom stvaranja autentične ličnosti za jednu mogućnu *estetsku* recepciju, već same autentične ličnosti

---

[7] Ernst Cassirer, *Ogled o čoveku. Uvod u filozofiju ljudske kulture*, »Naprijed«, Zagreb, 1978, str. 98 (spac. i *kurziv* — S. P.).

sposobne za bilo koju mogućnu autentičnu ljudsku proizvodnju, prema tome, i za umetničku proizvodnju kao i za prisvajanje tih proizvoda.

Psihologija merkantilizma učinila je sve da se veruje kako se »posebnost«, »ljudskost« stvari ima onda kada se ta stvar naprosto »poseduje«. Ili u nešto suptilnijem smislu: da se veruje da je, ako neko na slici vidi naslikano grožđe, recipirao sliku već time što je prepoznao motiv, sadržinu slike. Umetnička vrednost se, po Marxu, nalazi u dubljem čulno-duhovnom, a ne naprosto u površno-čulnom ili tek u jednostrano teorijsko-saznajnom nivou dela, u ravni »sadržaja« koji, jednostavno, treba prepoznati. »Naslikano grožđe nije simbol stvarnog grožđa, već je prividno grožđe« (Zur Kr. d. P. Oek., 91). Ko ne polazi od toga da je »grožđe« ovde samo motiv, a stvarno grožđe »privid« radi »suštine«, »stvarstvenosti« umetnosti koja se pokazuje, taj nema pravi, za estetsku recepciju odgovarajući odnos.

Stoga Marx veruje da će tek preobražajem ove civilizacije, ukidanjem privatne svojine, biti prevladano uverenje po kome je umetnički predmet naš tek onda kada ga naprosto, fizički i površno-duhovno, posedujemo, prisvajamo, ili kada u umetničkom delu za njegovu vrednost proglasimo ono što je »vanumetničko«, njegovu tematiku, naučnu istinu itd. »Žudnja za bogaćenjem, za razliku od žudnje za *posebnim prirodnim bogatstvom* ili *upotrebnim vrednostima,* kao što su haljine, nakit, stada itd., mogućna je čim se opšte bogatstvo kao takvo individualizuje u nekoj posebnoj stvari i stoga može da čuva kao pojedinačna roba« (Zur Kr. d. P. Oek., 110, *kurziv* — S. P.). Otud zgrtač blaga »u svojoj umišljenoj bezgraničnoj pohlepi za uživanjem odriče se svih uživanja« (111). Kada je o zlatu, dijamantu reč, zgrtač blaga ne vidi njihovu *estetsku* vrednost. »Apstrahujući potpuno od njihovih estetskih svojstava (ästhetischen Eigenschaften), srebrne i zlatne robe mogu se pretvoriti u novac« (112).

e) *Azijski i evropski smisao za estetsko*

Postoji jedna zanimljiva misao kod Marxa — o kojoj se veoma retko govori, a u estetici zaobilazi — da se u nekim azijskim zemljama, u kojima građanska ekonomija nije primarni društveni oblik proizvođenja, ostvaruje još uvek ona sinteza *upotrebnog* i *razmenskog,* ili *poluumetničkog,* to jest da je sâm čovek u svojoj aktivnosti daleko celovitije prisutan od onoga u građanskom svetu, u kome je radikalno depersonalizovan i pretvoren u sredstvo razmenske vrednosti. Nije sada reč o tome je li ova druga društvena situacija — alternativa uspešnoj emancipaciji čoveka, jer, očigledno, po Marxu, ona to nije, budući da svetsko-istorijski razvoj mora proći kroz muke kapitala kako bi razvio materijalne osnove za vlastito ukidanje, nego je reč o konstatovanju jedne činjenice: da će se u Aziji više ceniti ono *estetsko,*

osobeno, individualno svojstvo na zlatu, srebru, dijamantu nego njihova razmenska vrednost, kao apstraktno svojstvo, opštost stvari. Naime, u ovoj istočnoj civilizaciji čovek još uvek očuvava (ma koliko ne treba čeznuti za ovim »siromašnim bogatstvom« [ličnosti], za prostom sintezom, jednostavnim integritetom) ljudski ispravan odnos prema prirodi, određenosti i posebnosti predmeta. Estetsko svojstvo je, po Marxu, *prirodno* svojstvo zlata i srebra. »U Aziji, a posebno u Indiji, gde obrazovanje blaga nije, kao u građanskoj ekonomiji, podređeno funkciji mehanizma celokupne proizvodnje, nego gde se bogatstvo u tom obliku fiksira kao konačna svrha, zlatne i srebrne robe su u stvari samo *estetske* forme zlata« (Zur Kr. d. P. Oek., 112, *kurziv* — S. P.).

Ako bi imalo razloga na osnovu ovih stavova izvesti zaključak da je *estetsko svojstvo* prirodno svojstvo sedimentirano na ravni »posebnog«, to jest u »upotrebnoj vrednosti« kao u elementu trajnog, prirodnog i ljudskog momenta, a *vanumetnička svojstva* kao apstraktno društvena svojstva, i kao takva istorijska i relativna, za samu umetnost i predmet estetske vrednosti sekundarna — moglo bi se onda, povodom onoga stava o »zlatu«, kazati da su društva i epohe u kojima se uživa pre svega u »estetskoj formi« stvari daleko smirenija, harmoničnija od onih u kojima se uživa u njihovoj »apstraktnoj«, vanestetskoj formi, kao razmenskoj vrednosti. Iz onoga stava povodom umetnosti, uslovno rečeno, proizlazi da je samo harmonična ljudska priroda, u kojoj je ostvaren onaj neophodni minimum saglasnosti »naturalizma« i »humanizma«, prirode i istorije, mira i kretanja, *odgovarajuća* za pravi *estetski doživljaj*. Reč je o ljudskoj prirodi koja u umetnosti u kojoj je estetsko svagda oblikovano u formi istorijski konkretnog sadržaja, kao odnos *estetskog* i *vanestetskog*, može ono »vanestetsko«, »nemirno« i »prolazno« osećati kroz e s t e t s k i o b l i k kao *smirujući*. I, isto tako, kada se nalazimo u epohama velikih društvenih kretanja, u kojima preovladava *Nemir* nad *Skladom*, a *Istorijsko* nad *Prirodnim*, *Progres* nad *Večnim vraćanjem istog*, gde je fizička, prirodna egzistencija u grču svoga opstanka, u razaranju i samorazaranju — da tada *umetnost* gubi svoju bitno *ontološku* funkciju, to jest funkciju da isijava iz sebe dijalektički sklad estetskog i vanestetskog, univerzalnog i ličnog, i da ukoliko uopšte još postoji neka potreba za njom, da će se u njoj tada tragati za onim *ontičkim* činiocima, za istorijsko-tendencijskim vrednostima, koje su sad u funkciji pukog dnevnog opstanka egzistencije; ona je oruđe drugog i neautentičnog. Heteronomija umetnosti uvek je simptom društvene neautentičnosti.

Imamo li na umu ono Marxovo ukazivanje na razliku između indijskog i zapadnoevropskog čoveka, koji se odnose kao relativno harmonična, integralna ličnost, i kao otuđeno biće, kao dva tipa »čoveka«, jedan sveden na ličnost koja uživa u estetskom kao posebnom svojstvu zlata, i drugi, koji prisvaja apstraktno ili opšte svojstvo blaga — onda nam se ta dva tipa ličnosti pojav-

ljuju kao »skladna« i »neskladna«, kao autentična i prava, na jednoj, i neautentična i otuđena ličnost, na drugoj strani. Sledeći stav upravo pokazuje da Marx dobro prozire ovu dijalektiku razvoja epoha i tipova kolektivnog odnosa ljudi prema *estetskom* u formi konkretnih prerađevina zlatnih predmeta, kao i u odnosu prema *apstraktnom* u formi zlatnih bezobličnih poluga. »Kao opšti zakon može se ustanoviti da za vreme mira prevladava pretvaranje zlatnog i srebrnog novca u luksuzne predmete, dok, međutim, njihovo ponovno vraćanje u poluge ili u monetu pretežno nastupa samo u burnim stanjima« (Zur Kr. d. P. Oek., 113).

Da li se na osnovu ovoga može sada ustanoviti i za teoriju umetnosti, odnosno za filozofiju i sociologiju recepcije, kao neko pravilo, da su revolucionarna, burna vremena, koja favorizuju pocepanu, neskladnu, radikalno nemirnu ličnost, *nepovoljna* za pravu estetsku komunikaciju, jer da se tada za vrednost ne proglašava estetska vrednost, već istorijska (razmenska) vrednost sa relativnim, prolaznim važenjem, to jest da ono *bitno* uzmiče pred *istorijski prolaznim*, a estetsko pred vanestetskim činiocima, i da se, po pravilu, ovo radikalno odvajanje estetskog i vanestetskog, rodnog i personalnog, koje je inače u umetnosti svagda u nerazlikovanom jedinstvu, pojavljuje u recepciji razdvojeno, i to uvek kad je reč o istorijskom podvajanju u samoj ravni ličnosti: na egoističnu, s jedne, i na apstraktno univerzalnu, s druge strane? I dalje, da li je u onome stavu prećutno pretpostavljena i misao da umetnik, najpre, da bi stvarao, može i mora osećati *stvaralački nemir*, i zatim, da je samo delo, kao gotov proizvod, dijalektička sinteza, *mir*, ugašena suprotnost, i u objektivnoj formi ostvarena sinteza suprotnih težnji, i, isto tako, da *recipijent*, da bi mogao uspostaviti duhovni, estetski kontakt sa delom kao sa *harmonijskom strukturom*, mora već unekoliko biti harmonijska ličnost?

Dakle, u ovim nemirnim epohama, ako se i ne stvaraju velika umetnička dela, onda se iz istorijskog skladišta pokreću ona koja na najbolji način doprinose funkcionalnoj vezi umetnosti i socijalnog pokreta, to jest dela u kojima već po prirodi sadržaja dominiraju teme koje su sada jedino receptibilne, teme koje u ovoj komunikaciji postaju njeni jedini oslonci i ciljevi, a ne sredstvo za estetsku formu. Slažući se sa mišlju Williama Jacoba (1762—1851), Marx citira njegov stav koji glasi: »U vremenima velike uznemirenosti i nesigurnosti, posebno za vreme unutrašnjih potresa ili invazija, zlatni i srebrni predmeti pretvaraju se brzo u novac; u periodima mira i blagostanja, naprotiv, novac se pretvara u posuđe od zlata i srebra i u nakit.«[8]

Uz sve ovo potrebno je sada da se navede integralni Marxov stav o oceni estetske vrednosti zlata i srebra. »S druge strane,

---

[8] William Jacob, *An historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals*, London, 1831, sv. II, S. 357. (Kod Marxa: Zur Kr. d. P. Oek., 113).

zlato i srebro su ne samo negativno suvišni predmeti, to jest predmeti bez kojih čovek može da bude, nego ih njihova estetska svojstva čine prirodnim materijalom raskoši, nakita, sjaja, prazničnih upotreba, ukratko — pozitivnom formom obilja i bogatstva. Oni se u neku ruku pojavljuju kao samonikla svetlost, koja se izvlači iz podzemnog sveta, pri čemu srebro reflektuje sve svetlosne zrake u njihovoj izvornoj mešavini, a zlato samo najvišu potenciju boje, naime, crvenu. A osećaj za boje (Farbensinn) je najpopularniji oblik estetskog osećanja uopšte« (Zur Kr. d. P. Oek., 130).

Dok je o *estetskom* bilo reči kao o prirodnom svojstvu, postavlja se pitanje: šta je sa »lepotom«? Da li je i ona prirodno svojstvo? U ovom slučaju treba podsetiti da »radnik ne može stvarati ništa bez *prirode, bez čulnog spoljašnjeg sveta.* To je materijal (Stoff) na kojem se ostvaruje njegov rad, u kojem je on delatan, iz kojeg i pomoću kojega on proizvodi« (Oek.-ph. M., 512). Već sam ranije utvrdio da se estetsko svojstvo potencijalno nalazi u »prirodi«, u samom »sadržaju«, u temi, ali da je subjekt, čovek koji »bira«. U *izboru* je već dat subjektivni stav: izbor za čoveka. Pa ipak, nije reč samo o izboru kao takvom. Umetnička vrednost, lepota, nije predmet preuzet naprosto iz prirode; on je zatim *ob-rađen*, njemu pridolazi ljudska, duhovna forma koja ga tek čini univerzalnoljudskom vrednošću. »Rad se spojio sa svojim predmetom. On se *o-predmetio*, a predmet je *ob-rađen* (verarbeitet)« (Das Kap., Er. B., 195, *kurziv* — S. P.). Stoga Marx dodaje da *rad* »proizvodi lepotu, ali za radnika osakaćenje (Verkrüppelung)« (Oek.-ph. M., 513).

Rad je taj koji *stvara lepotu*, dok se »estetsko« kao svojstvo predmeta nalazi van čoveka, u prirodi samoj. Ali estetsko još nije vrednost dokle god ga »rad« ne preobrazi, formira, dok to, čisto *čulno*, singularno, ne dobije i svoju duhovnu osnovu, opštost, univerzalnost, i tako »estetsko« postane lepota koja važi samo za ljudski rod, budući da je čovek, po Marxu, jedino biće koje stvara i po »zakonima lepote«. Nema »estetske vrednosti« ili, što je isto, »umetničkog momenta« bez ujedinjenja »čisto estetskog« — singularnog, i »formativne moći« — univerzalnog, povesnog momenta, kao sinteza *prirodnog*, i *povesnog*, kosmičkog i socijalnog poretka. Možda neka »estetska vrednost« objektivno, van čoveka, i postoji, no čovek to ne zna. Prema tome, ako »estetska vrednost« i »estetsko svojstvo« stvari uopšte postoje, postoje samo *za čoveka* koji uistinu tim svojstvima daje značenje vrednosti. »Vrednost« je *vrednost* za Čoveka.

2. Dijalektika nematerijalnog i materijalnog čina

Preostaje da se razmotri problem specifičnosti sfere duhovnog, nematerijalnog rada i, u tome, umetnosti. Najzad, u kakvom su odnosu takozvana »materijalna« i »duhovna« (nematerijalna) pro-

izvodnja? Po Marxu, »religija, porodica, država, pravo, moral, nauka, umetnost itd. samo su *posebni* (besondere) načini proizvodnje (Produktion) i padaju pod njen opšti zakon« (Oek.-ph. M., 537).

Postavlja se odmah pitanje kako treba shvatiti odnos između *posebnih načina* proizvodnje (nauke, umetnosti, religije) i *opšteg zakona proizvodnje?* Da li je ovde reč o takvom »opštem zakonu« koji valja naučiti napamet, koji je apstraktan, i, potom, koji treba primeniti na svaki *poseban* tip ovoga odnosa: opšteg i posebnog, materijalne i duhovne proizvodnje? »Da bismo istražili vezu duhovne (409) i materijalne proizvodnje, neophodno je pre svega da poslednju ne shvatimo kao opštu kategoriju, već u *određenoj istorijskoj* formi. Tako, na primer, kapitalističkom načinu proizvodnje odgovara druga vrsta duhovne proizvodnje nego srednjovekovnom načinu proizvodnje. Ako se sama materijalna proizvodnja ne shvata u njenoj *specifičnoj istorijskoj* (historischen) formi, onda nije mogućno shvatiti ni ono što je određeno u duhovnoj proizvodnji koja njoj odgovara, kao ni njihovo u z a j a m n o dejstvo. Inače, stvar ne ide dalje od naklapanja« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 256—257, spac. — S. P.). I u *Grundrisse* Marx upozorava da »postoje određenja koja su zajednička svim stupnjevima proizvodnje i koja mišljenje fiksira kao opšta; ali takozvani *opšti uslovi* proizvodnje nisu ništa drugo do ovi apstraktni momenti, pomoću kojih se ne može pojmiti nikakav stvarni povesni stupanj proizvodnje« (Gr., 10).

Ovi stavovi imaju izvanrednu metodološku vrednost. Najpre pitanje: koji je to *opšti zakon proizvodnje* koji važi za svaku proizvodnju kao povesnu, ontološku kategoriju (to jest *genus proximum),* a zatim, koji važi u određenom smislu za razumevanje odnosa materijalne i duhovne proizvodnje? Mora se upozoriti na to da je reč o tome da je proizvodnja, tačnije, »rad« u ontološkom značenju »čovekova proizvodna delatnost uopšte pomoću koje čovek vrši razmenu materije s prirodom« i koja je »u svom prirodnom bivstvu nezavisna od društva«, odnosno »zajednička uopšte još nedruštvenom čoveku i čoveku koji je ma kako društveno određen« (Das Kap., Dr B., 823—824), i dalje, da je rad »prirodni uslov ljudske egzistencije« (Zur Kr. d. Pol. Oek., 23—24).

Pomenuti stavovi tek sada dolaze do pravog smisla, jer se pod izrazom »rada kao prirodnog uslova ljudske egzistencije« misli na takvu supstanciju koja posreduje u odnosu između Čoveka i Prirode, subjekta i objekta, nezavisno od bilo koga tipa konkretne istorijske organizacije društva. Zbog toga Marx u *Grundrisse* dodaje da se »određenja koja važe za proizvodnju uopšte upravo moraju izdvojiti, da se zbog jedinstva — koje proizlazi već iz toga što su subjekt, čovečanstvo i objekt, priroda, isti — ne bi zaboravila bitna različitost« (Gr., 7). Naime, ne pomaže mnogo da shvatimo odnos grčkog epa i mitologije, i zatim, grčke ekonomije, naučni stav da svi ovi načini, forme proizvođenja

govore o tome da se njima posreduje »subjekt sa objektom«. Jer »određenja koja su zajednička svim stupnjevima proizvodnje i koja mišljenje fiksira kao opšta«, takozvani »opšti uslovi proizvodnje«, jesu takvi da se njima ne može »pojmiti nikakav stvarni povesni stupanj proizvodnje«.

Dakle, postoje *posebni* tipovi društvene organizacije, robovlasnički, feudalni, kapitalistički, u kojima se odnos duhovne i materijalne proizvodnje postavlja na njima specifičan način. To se mora istražiti, ustanoviti, »inače stvar ne ide dalje od naklapanja«. Zatim, ono što važi za sve tipove, kao opšti zakon proizvodnje, jeste »uzajamno dejstvo« duhovne i materijalne proizvodnje, to jest dijalektički odnos »subjekta i objekta«. Kada je reč o tim specifičnim tipovima odnosa, Marx upozorava, na primer, na odnos *materijalne* i *umetničke* proizvodnje u antici i u građanskoj organizaciji i zapaža da se »kapitalistička proizvodnja, na primer, neprijateljski odnosi prema izvesnim duhovnim granama proizvodnje, kao što su umetnost i poezija«.

U tom smislu teoretičari koji ne shvate »samu materijalnu proizvodnju *istorijski*«, pa je tumače »kao proizvodnju materijalnih dobara uopšte, a ne kao određenu istorijski (historisch) razvijenu i specifičnu formu ove proizvodnje«, ne mogu otići dalje od »šupljih fraza«, niti mogu odgovoriti na pitanje: »iako smo u mehanici itd. otišli dalje od starih, zašto ne bismo i mi mogli da stvorimo jedan ep? I *Anrijadu* umesto *Ilijade*« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 257). To je stvar istorijskog sagledavanja.

Drugim rečima, kada se govori o principu *napretka*, ovde ne važi misao da — ako se u materijalnoj proizvodnji i, s njom povezano, u prirodnoj nauci, mehanici, otišlo dalje od stanja stvari u ovim sferama kod prethodnih istorijskih organizacija — i u umetnosti važi isti princip, princip napretka. Naprotiv, Marx pokazuje da u pojedinim društvenim formacijama određene umetničke forme dostižu savršenstvo koje se, po prirodi pojma, ne može nadmašiti. To, razume se, ne znači da se u drugim, istorijski uslovljenim formama (tipovima, opšteg) ne može postići, takođe, umetničko savršenstvo. Iz svega toga proizlazi, kada je o odnosu duhovne i materijalne proizvodnje reč, »*nejednak odnos razvoja materijalne proizvodnje, na primer, prema umetničkoj*«, pri čemu »pojam napretka (Fortschritt) ne treba shvatati u običnoj apstrakciji« (Gr., 29).

Veoma su poznate Marxove misli da je »kod umetnosti poznato da određeno doba njenog procvata nikako ne stoji u odnosu spram opšteg razvitka društva, dakle, ni prema materijalnoj osnovi, tako reći kosturu njegove organizacije«. Ili, da je »o izvesnim formama umetnosti, na primer o epu, čak priznato da se one nikad ne mogu proizvoditi u njihovom svetsko-epohalnom, klasičnom vidu čim nastane tehnička proizvodnja (Kunstproduktion) kao takva; dakle, da su u oblasti same umetnosti izvesni njeni važni oblici (Gestaltungen) mogući samo na nekom nerazvijenom stup-

nju razvitka umetnosti« (Gr., 29—30). Najzad, da »pevanje, predanje i muza... prestaju nužno sa štamparskim valjkom... iščezavaju nužni uslovi epske poezije« (Gr., 30—31). U vezi s tim i Marxovo upozorenje da se »teškoća ne sastoji u tome da shvatimo da su grčka umetnost i ep vezani za izvesne oblike društvenog razvitka. Teškoća je u tome da se shvati da nam oni još i danas pružaju umetničko uživanje (Kunstgenuss) i da u izvesnom smislu važe kao norma i nedostižan uzor«. Prema tome, »draž (Reiz) njihove umetnosti za nas nije u protivrečnostima spram nerazvijenog stupnja društva na kome je izrasla. Ona je, naprotiv, njegov rezultat i, naprotiv, nerazdvojno je vezana za to što se nezreli društveni uslovi pod kojima je nastala i pod kojima je jedino mogla nastati nikad ne mogu vratiti« (Gr., 30—31).

Međutim, poznato je i veliko nerazumevanje ili pogrešno razumevanje ovih Marxovih stavova. Naime, šta se iz pomenutih Marxovih stavova može zaključiti? Neki oblici umetnosti, u principu, mogu doseći savršenstvo — posedovati večnu draž i imati apsolutno važenje, dok društveni uslovi, kao njihova osnova, mogu predstavljati nizak stupanj istorijskog, društvenog razvoja. Zatim, što je takođe važno, *lepota*, draž umetnosti, ne nastaje u *suprotstavljanju* onome što je ekonomski nerazvijeno, niti *lepota* proizlazi, po pravilu, iz nezrelog stupnja društvene organizacije, kako su tvrdili neki estetičari. Naime, da je *estetsko* u osnovi *tragično*, i potom da se tragedija javlja u oskudnim socijalnim stanjima, ili u epohama u kojima je iščezao prethodni »viši smisao«. Isto tako, iz Marxa ne proizlazi ni ideja da izuzetno razvijeni tehnički uslovi proizvodnje nužno već izazivaju i visok domet u sferi superstrukture, kako se naivno verovalo u početnim stadijumima epohe socijalizma.

Nema, dakle, opšteg pravila u pogledu odnosa duhovne i materijalne strukture, umetnosti i ekonomske osnove; iz toga sledi njihova relativna samostalnost. Jedino što se iz Marxovih stavova može pozitivno ustanoviti to je da su umetnički oblici, kao pojmovi *tipskog značenja*, ep i roman, drama i lirika duboko vezani za sferu ukupnih društvenih, i, u tome, ekonomskih kao preovlađujućih odnosa, i da ova *spoljašnja* forma »estetskog«, »umetničkog«, odnosno oblik romana, epa i tragedije, zavisi od društveno-istorijskog okvira, ali da samo »estetsko«, »umetničko«, koje se u ovim istorijskim oblicima pojavljivanja estetskog (kroz ep, roman i tragediju) ispoljava, jeste savršenstvo. Marx samo o tome *spoljašnjem*, o epu kao društveno uslovljenom obliku *pozitivno* govori, to jest dovodi ga u vezu sa razvojem društvenih formi organizacije; o onom *večno uzornom* što se kroz istorijsku formu »epa« ili »romana«, »tragedije« ili »pripovetke« ukazuje, Marx ne govori ništa, osim što konstatuje činjenicu da je ovde reč o savršenstvu o kome se ne može racionalno, dakle, na teorijskom putu odlučiti, već samo i jedino imanentno, neposredno, putem estetske recepcije dela.

Tako se ocrtava jedna konkretna dijalektika umetnosti i estetskog u celini, sa odgovarajućim, socijalno uslovljenim formama ispoljavanja toga »estetskog«. Tek ove forme u kojima se »estetsko« otkriva mogu se objasniti polazeći od sfere materijalne i ukupne društveno-istorijske proizvodnje. Ovu dijalektiku »spoljašnje forme«, »epa« kao takvog, i »estetskog sadržaja« možemo posmatrati u dijalektici »vanestetskog« i »estetskog«, »univerzalno-ljudskog« svojstva čoveka.

Ovu dijalektiku u razumevanju »umetnosti« Marx je primenio u proučavanju same antičke umetnosti. On razlikuje, najpre, dva tipa socijalne organizacije: »nezrelu« — antičku, i »zrelu« — građansku, i pokazuje da je za *prvu* bitan mitski pogled na svet, za *drugu* naučni pogled na svet. U prvoj je još uvek bitna moć *fantazije*, za drugu — *racionalna svest*. Ova dva tipa odnose se kao *poiesis* i *tehné*. I dok se na opštesocijalnom planu zapaža progres u tehničkom smislu idući od prve ka drugoj organizaciji društva, u pogledu umetnosti zapažamo regres.

Kvalitet kao mera originalnog stvaranja

Nekoliko reči još o razlici materijalne i nematerijalne proizvodnje. Jedna od daljih razlika je u tome što se vrednost materijalne proizvodnje može ustanoviti sa tačnošću matematičkih nauka, količinom radnog vremena, to jest prosečnim radnim vremenom koje je potrebno za njenu proizvodnju. »Pod datim uslovima proizvodnje zna se stalno koliko je potrebno radnika da bi se izradio sto, kolika mora da bude količina određene vrste rada da bi se proizveo određeni proizvod. Kod mnogih 'nematerijalnih proizvoda' *ovo nije slučaj*. Potrebna *količina rada* da bi se postigao određeni rezultat ovde se isto tako n a g a đ a kao i sam r e z u l t a t« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 240, spac. i *kurziv* — S. P.). Dakle, kao da postoje oblici proizvodnje za čiju se proizvodnju potrebni rad ne može izmeriti, kvantifikovati. Na primer, za umetničku. U tom smislu »proizvod umnog rada — nauka — uvek stoji duboko ispod svoje vrednosti zato što radno vreme potrebno za njenu reprodukciju nije ni u kakvoj srazmeri s radnim vremenom potrebnim za njenu o r i g i n a l n u proizvodnju. Na primer, binomnu teoremu može đak da nauči za jedan čas« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 329, spac. — S. P.).

Pomenuti slučaj je još u većoj meri karakterističan za umetničku proizvodnju. Ne samo što se vrednost duhovnog rada ne može *kvantifikovati*, satnom merom ustanoviti, nego se ovde često *nagađa* i o samoj vrednosti, rezultatu, budući da se jedino zna to da je vreme za originalnu proizvodnju neuporedivo duže od onoga koje je potrebno za njegovu recepciju, reprodukciju ili komunikaciju u najširem smislu te reči.

Veoma je važno Marxovo ukazivanje na činjenicu da su građanski ekonomisti hteli da i *rad* profesorâ, pisacâ, pesnikâ i sli-

karâ učine neposredno proizvodnim, u ekonomskom smislu reči »proizvodnim«, to jest da i ovi subjekti stvaraju nekakav »višak vrednosti«. Za Marxa su »upotrebna vrednost« i »razmenska vrednost« dva načina egzistencije »robe« u građanskoj ekonomiji, no te odredbe ne važe u određenju »proizvodnje« kao ontološkog pojma, za koju važi kategorija »očovečene delatnosti« i »opredmećenog rada« koga čovek i stvara i »prisvaja« na svestran, ljudski način. Povodom mišljenja građanskih ekonomista da »lekar proizvodi zdravlje (ali i bolest), profesori i pisci prosvetu (...), poete, slikari itd. ukus«, Marx zaključuje da »ovaj način izražavanja — da sve ove delatnosti (Tätigkeiten), sve ove usluge proizvode stvarnu ili zamišljenu (eingebildeten) upotrebnu vrednost, ponavljaju kasniji ekonomisti, da bi pokazali da su i ova lica proizvodni radnici u Smithovom smislu, to jest da neposredno ne proizvode proizvode *sui generis*, već proizvode materijalnog rada, te prema tome neposredno materijalno bogatstvo« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 258—259).

Na osnovu ovoga stava samo se dalje precizira Marxova misao da u bilo kom tipu društvene, ekonomske organizacije, umetnici ili naučnici proizvodili, oni neposredno stvaraju dela *sui generis*, sa eminentno duhovnim, opšteljudskim svojstvima, a ne dela koja imaju za cilj potrošnu materijalnu vrednost, poput predmeta takozvane materijalne proizvodnje. Njihov prevashodni cilj nije da doprinose povećanju »neposrednog bogatstva«, već da pruže drugu vrstu »bogatstva«, bitno ljudsko (ne egoistično) uživanje: u nauci — uživanje u saznavanju sveta, u umetnosti — uživanje u estetskim oblicima dela itd. Proizvodi duhovnog rada, ukratko, i u tome umetnosti, nisu potčinjeni zakonima robne proizvodnje, bar ne kada je reč o onom njihovom neposrednom svojstvu po kome su oni proizvodi *sui generis*.

Marx je kritički dovodio u pitanje stav ideologâ kapitalističkog sistema prema kome se postulira nužni, kauzalni odnos između baze i superstrukture, naime, da je sfera superstrukture čisti odraz, refleks same strukture baze i dalje, ukoliko je materijalni rad potčinjen jednom posebnom principu društvene proizvodnje: stvaranju viška vrednosti, bogatstva, da je to onda i smisao oblika superstrukture. Marx je radikalni kritičar ideje po kojoj, ukoliko na robi nije bitno ono u njoj *osobeno*, da iz toga sledi, u pogledu na umetnost, da i u njoj nije stalo do »estetskog«, već samo do onog osnova koji doprinosi rastu kapitalističke civilizacije: da emituje one druge vrednosti u kojima se ispoljava ideologija građanske ekonomije kao večnog sistema društvene proizvodnje.

Zbog toga je Marx smatrao neumesnim gledište po kome se »različite funkcije u buržoaskom društvu uzajamno pretpostavljaju«, da »suprotnosti u materijalnoj proizvodnji čine nužnim superstrukturu ideoloških formi, čija je delotvornost — bila ona dobra ili loša — dobra jer je *nužna*«, zatim da su »sve funkcije u službi kapitaliste, da se završavaju u njegovu 'korist'« i, na

kraju, »da čak i najviša duhovna proizvodnja dobija priznanje i *opravdanje* u očima buržuja samo zato što će se predstaviti i lažno prikazati kao neposredni proizvođač materijalnog bogatstva« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 259, *kurziv* — S. P.).

U ovim ključnim stavovima u skraćenom obliku nalaze se Marxove odlučne teze o nejednakom odnosu »baze« i »superstrukture«, materijalnog i duhovnog (nematerijalnog) rada. Tako se teza da svaka duhovna i materijalna proizvodnja podleže takozvanom opštem zakonu proizvodnje, ali da se u okviru toga opšteg zakona svaki od ovih oblika: »duhovna«, odnosno »materijalna« proizvodnja pojavljuje sada u razvoju što sledi iz osobenih principa *sui generis*, kod Marxa dokazuje tako što on kritikuje građanske ekonomiste koji su te dve bitne teorijske stvari postavili naopako. Naime, ti ekonomisti »polaze od pretpostavke da proizvodi nematerijalnog rada podležu istim zakonima kao i proizvodi materijalnog rada; a ipak se prvi upravljaju prema jednim, drugi prema drugim načelima« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 258).

Najkraće rečeno, nikako nije reč o radikalnoj nesauslovljenosti sferâ superstrukture i ekonomske osnove, duhovne i materijalne proizvodnje — jer obe potiču iz istog izvora, iz jedinstvenih osnova ljudskog rada, ali ni o radikalnom jedinstvu, budući da se svaka razvija još i po svojim specifičnim zakonima. Marx zapaža, na primer, u *Kapitalu*, da »razvitak proizvodnih snaga rada u *jednoj grani* proizvodnje — na primer u proizvodnji... mašina... može opet biti delimično povezan sa napretkom u duhovnoj proizvodnji, osobito u prirodnim naukama i njihovoj primeni« (Das Kap., Dr. B., S. 91). Dakle, postoji delimična povezanost, ali u krajnjem ishodu ovih različitih oblika rada ostaje pravilo da se proizvodi materijalnog i proizvodi duhovnog rada »upravljaju prema jednim, drugi prema drugim načelima« (Marx).

Kada je o tim posebnim načelima duhovnog rada reč, valja imati na umu niz posebnih okolnosti, od socijalnih i psiholoških do geografskih, koje se, u celini uzev, sustiču u pomenutim tipovima proizvodnje, i to, po pravilu, na poseban način za svaki poseban tip rada. »Prema tome, ove okolnosti koje utiču na čoveka, na *subjekt* proizvodnje, modifikuju manje ili više sve njegove funkcije i delatnosti« (Th. ü. d. M., 26, 1, S. 260).

Marx je izvršio analizu »krize« duhovnosti u sistemu građanske civilizacije, ostajući pre svega kod analize krize »autentičnog rada«. On je ozbiljno proživeo Hegelov prigovor da »umetnost danas ne zadovoljava najviše potrebe duha«[9] i da »naša sadašnjost, po svome opštem stanju, nije povoljna po umetnost«.[10] Shvatajući da su pitanja ozbiljna, Marx stvar postavlja radikalno

[9] Hegel, *Vorlesungen über die Aesthetik*, I, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1970, S. 24.

[10] Ibidem, S. 25.

drugačije: činjenica da je kapitalistička proizvodnja »neprijateljska spram umetnosti« biva kod Marxa istorijski promišljena. Naime, ako duh građanske epohe više ne zadovoljava, treba ga zameniti autentično ljudskim. Dok je Hegel, uzvisujući tip građanske organizacije i sa njim tehnološki vek proizvodnje, prognozirao »kraj umetnosti«, dakle, i kraj humanuma pred snagom tehnologije i racionaliteta, Marx uzvisuje samu autentičnu proizvodnju kojoj građanska služi samo kao oslonac i sredstvo, i time prognozirajući istorijski kraj kapitalističke proizvodnje odlučuje se u korist autentičnog rada, dakle, i umetnosti.

Milenko Perović

Janusova lica malograđanstva

1. Sindrom malograđanstva kao sladunjavo oboljenje savremene civilizacije tendira prema fatalnom ishodištu u kome će svojim storukim pipcima i opojnom dijabolikom, poput kakvog mitskog čudovišta, prodreti u celovito tkivo civilizacije, u sve pore društvenog i individualnog života, svesti, načina i shvatanja života, pogleda na svet, kao globalna kultura, umetnost, politika; konačno, kao — čovek. To savremeno znamenje civilizacijskog truljenja, taj spektakl »umora zemaljskog« preti da postane epoha, upravo epoha do somnambulizma dovedenog fataliteta egzistencijalne nesigurnosti, duhovne ispražnjenosti i tuposti, frustratorne sentimentalnosti i budalastog hedonizma. Sa margine istorije ovaj fenomen se posve sigurno pomerio, pomalo trapavo, pomalo bojažljivo, u suštini sasvim fatalno, u sam centar istorijskog toka. On upravo jeste, po elokventnim Marksovim zapažanjima, »nezgrapno lukav, lupeški naivan, budalasto uzvišen, sračunato praznovjerje, patetična burleska, genijalno besmislen anahronizam, svjetsko-historijska lakrdija, nerješiv hijeroglif za razum civiliziranih...«, ali anahronizam koji to svakako više nije, jer je iz različitih razloga postao suva sveprisutna realnost. Taj, za razum nerešivi,

hijeroglif postao je hijeroglif razuma, nerazgovetna šifrovana maglina umske slabosti, strah uma pred samim sobom i pred istorijom. Paradoksalna klackalica reči ovde može biti tek mali nagoveštaj svih onih silnih paradoksa smisla koje istorijska bujica kao antropološki nanos izbacuje na, samo sebi pojmljivim, zavojima. Paradoksi smisla, u svojoj teško uhvatljivoj logici, čini se, daju za pravo onom mišljenju koje bi se usudilo da tvrdi da je fenomen malograđanstva doista sažeta rekapitulacija jedne medijalne antropološke linije u istoriji, nadograđene iracionalnom aromom savremenosti. Ako bi bilo statistički moguće notirati antropološko-istorijski obim i sadržaj do ovog trenutka, postignutog pojma čoveka, čini se da bi njihove odrednice sasvim neprotivrečno ispunile telo i obojile prepoznatljivim smislom psihu frankenštajnovske idiosinkrazije tipski celovitog malograđanina. To i jeste u osnovi čovek kao živi paradoks, sveprisutna kontradikcija, raspeće međusobno isključujućih suprotnosti, tipologija koja se ne da jednodimenzionalno hipostazirati, koktel sa mnogim ukusima. Zapravo, to je očovekotvoreni Janus na svetsko-antropološkoj vetrometini između projekcija dobra i zla, lepog i ružnog, pravednog i nepravednog, moći i nemoći, znanja i neznanja, istine i zablude, realnosti i mitologije, suptilnosti i varvarstva. Malograđanin je zamamna apologija i negacija smisla ljudske egzistencije, kompromis čoveka sa sopstvenim centrifugalnim silama i njegovo bojažljivo svođenje sebe na puki prosek i oportuno mediokritetstvo u sebi. On je hipostaza straha čoveka pred samim sobom i pred sferom svega onoga što je izvan njega. U svojoj udvojenosti, čak, umnogostručenosti on nije bogatstvo, već simptom siromaštva, tragikomične rascepljenosti i odsustva zdrave punoće.

Ima li onda smisla tražiti u njemu antropološko-istorijski promašaj, a da to ne bude promašaj čoveka kao vrste, ružna akumulacija svih čovekovih uspona i padova otelovljenih u takvoj endemskoj vrsti, koja je negacija svih drugih vrsta, a čija populacija preti da postane jedino moguća i jedino prisutna kultura? Ima li smisla pitanje o vremensko-prostornom rasprostiranju ovog fenomena što navodi na misao o dekadenciji nekakve zadate pozitivne suštine čoveka i njegovih istorijski postignutih duhovnih i materijalnih tvorevina? Konačno, može li se govoriti o fenomenu čije se određenje vezuje za antropološku razvojnu bit čoveka kao biološke vrste? Može li biti validan i celishodan metodološko-istorijski rez koji mu pribavlja atribuciju savremenog epohalnog sindroma koji nagriza kulturu i civilizaciju na jednom konkretnom istorijski određenom i determinisanom stupnju razvoja? Da li je, konačno, malograđanstvo upravo suština kulture i savremenog momenta civilizacije?

Očigledna je, iz datih i mogućih pitanja, sva težina analitike pojavnosti i suštine malograđanstva, koja traži eksplikaciju odgovora u saznajnom proboju pojavnosti. Ranija mišljenja o ovom fenomenu, sa časnim izuzecima, znače jednu veliku nesuglasicu oko tumačenja esencijalnih ishodišta fenomenologije malograđan-

skog, improvizovanu projekciju smisla u fragmentarno-opirući haos pojavnog, koja u ovome uvek može naći dovoljno potkrepljenosti za bilo koje mišljenje, naprosto zato što pojam malograđanstva u svojoj heterogenosti uvek daje mogućnost za takav saznajni hazard. Već sama ta činjenica metodološkog i kategorijalnog oslanjanja na mišljenja ljudi od teorije koji su se bavili ili se bave ovim pitanjima — otežava istraživanje i opredeljivanje za jednu od mogućih i evidentnih koncepcija koje bi suštinski pogađale suštinu onoga što se običava označiti kao malograđansko. Istina, ovakva ekstenzija mišljenja, u samim svojim osnovama, nije posledica slučajno prisutnog i odabranog stanja stvari. Ona ima svoju dugu istoriju, koja se bez razlike i bez ostatka poklapa sa istorijom ljudskog mišljenja i teorije uopšte. Kad god se teorija, i ne samo ona već i svakodnevno ljudsko zdravorazumsko mišljenje, varljiva *doxa*, bavila pitanjima kategorijalnog određenja pojma čoveka, namerno ili nenamerno je upadala u jednu antropološku dihotomiju. Strukturno i konceptualno, ova dihotomija, sa različitim parametrima i unekoliko promenljivim varijacijama, javlja se vrlo često, u različitim naučnim oblastima i svakodnevnim ljudskim mnenjima, po pravilu kada se postavljaju pitanja iz opsega antropološkog. Osnovni dihotomni par, kao nezaobilaznu antropološku dramaturgiju, čine pojmovi nativističkog i socijalnog (ili genetičko-mimetičko, atavističko-gregarno, urođeno-stečeno itd.). Ekstremne jednodimenzionalnosti ovoga dihotomnog para izbijaju uvek u mnogim naukama u prvi plan posebno onda kada se neki problem redukuje do svojih praosnova geneze, kada se od naučne teorije očekuje odgovor na pitanje »zašto«. Napuštanje fenomenološkog plana analitike sasvim pouzdano vodi metafizičkoj nadgradnji svake nauke koju ni jedno pošteno i dosledno mišljenje ne može izbeći. Stoga rasprava o malograđanskom šifrovanom kodu u genima čoveka ili rasprava o socijalnom oblikovanju takozvanog malograđanskog mentaliteta u osnovi je pitanje za jednu antropološku metafiziku. Bez obzira na to kakav metafizički stav da se zauzima, izvesno je da će neke činjenice »raditi« za njega, a neke biti protiv njega, čime on produžava misaoni status kao: ni dokazan, ni opovrgnut, ali uvek iznova prisutan kao večita senka oko svake čovekove nauke i nauke o čoveku. Verovatno onda ima smisla i vrednosnog opravdanja postavljanje fenomena malograđanskog kao *par excellence* ljudskog fenomena negde između nativističke metafizike i prepoznatljivog socijalnog voluntarizma. Konzistentni koncepcijski ekstremi i ovde, kao i na drugim mestima i u drugim prilikama, nemaju teorijskog opravdanja niti mogućnosti za celovitu istinu, naprosto zato što ovde pitanja dosežu do biti pojma čoveka i konkretnih istorijski postojećih individua u sasvim konkretnim socijalnim, ekonomskim, psihološkim i kulturnim prilikama. Preživakane antropološke tirade iz trougla čovek-društvo-priroda ne mogu biti ni od kakve koristi u specifikovanju datog problema. Doduše, ostaje otvoreno pitanje uspostavljanja bilo kakve smiru-

juće eklektike na koju je dijalektički um prirodno upućen. Često korišćena, ona je znala biti nepouzdana odstupnica, što ostavlja prostora za pitanje više i odgovor manje.

2. Blez Paskal, autor čuvenog određenja čoveka kao »trske koja misli«, napisao je ove redove: »Mi plovimo po jednom srednjem prostoru, uvek neizvesni i uzburkani, bacani s jednog kraja na drugi. Ma kakav stub za koji bismo se hteli privezati i utvrditi, klati se i udaljava od nas; a kad pođemo za njim, on nam izmiče, klizi nam iz ruku i beži, večito beži.«[1] Stav egzistencijalne nesigurnosti koji tako snažno probija iz ovih nekoliko rečenica, kao uostalom i iz celog Paskala, doveden je preko kontinuiteta evropskog iracionalizma do »tačke usijanja« u savremenoj epohi. Naravno, taj stav nije proizvod savremene epohe, jer se njegovi tragovi nalaze u svim otiscima materijalne i duhovne kulture čoveka od njenih najranijih početaka do današnjih dana kao manje ili više razgovetna nit ljudske istorije i nezaobilazni prepletaj ontogenetskog i filogenetskog u njoj. Ovakav stav, kao stav temeljnog odnošenja čoveka prema svetu, bez obzira na to da li ga čovek nosi u svojim genima kao rodnu kob ili ga stiče u titanskom naporu odnošenja prema prirodi i svim svojim tvorevinama, odnos je stalno postojeće egzistencijalne »bačenosti u svet« koja stvara nesigurnost, uplašenost svetom, sveprisutni strah, bolećivo osećanje sebe kao vrste i individue, sentimentalno-iracionalni doživljaj sveta, strah od svega što je izvan sebe, strah od sebe samoga kao hipostaza sebe i uspostavljanje fetiškog odnosa i osećanja prema nadmoćnijem delu sebe, konstrukcija onostranosti, eshatona, idolatrija i idiolatrija. Egzistencijalna nesigurnost biva time jednom od kapitalnih značajki čoveka kao vrste, jednako prisutna, doduše u različnim oblicima, u svim epohama civilizacije, ali sasvim izvesno i u predcivilizacijskim stanjima ljudskog postojanja. Svaka epoha je uvek iznova dolazila do egzistencijalne nesigurnosti pretačući u nju svoj specifikum, svoju boju, usložnjavajući bogatstvo njenih manifestantnih oblika. Nema nikakvih dokaza da je ova epoha prevazišla takvu nesigurnost.

Izvesno je da permanentno stanje egzistencijalne nesigurnosti produkuje jednu od ključnih civilizacijskih odrednica — stanje osujećenosti, sputanosti, inhibicije i frustracije. Dakako, to nisu samo odrednice individualnog psihičko-etičkog habitusa čoveka. U krajnjoj liniji, to su magistralni pravci postojanja i razvoja civilizacije, habitus kulture uopšte, postojeće kao kultura osujećenosti uz »koeficijent neprijateljstva stvari« (Sartr), kultura kao, do humanističkog smisla dovedena, frustracija i inhibicija. Ako se kroz ovu prizmu posmatraju svekolike materijalne i duhovne tvorevine civilizacije, onda one mogu poprimiti smisao koji

[1] B. Paskal, *Misli*, »Kultura«, Beograd, 1965, fragment 72.

na prvi pogled nije sasvim uočljiv, ali se objektivno može pretpostaviti i prepoznavati na svakoj značajnoj i manje značajnoj pojavi u istorijskom hodu čovečanstva. Raspon stanja egzistencijalne nesigurnosti ukazuje na raspon opšte čovečanske civilizacijske frustriranosti, preko različitih stupnjeva opštosti subjekta i objekta frustracije, do najindividualnije osujećenosti konkretnog pojedinačnog čoveka u neposrednom svakidašnjem socijalnom i psihičkom miljeu življenja. Subjekt frustracije u svakoj situaciji je čovek, bilo kao konkretni pojedinačni čovek, čovek kao porodica, grupa, društveni stalež, klasa, društvo, čovek kao kultura i civilizacija. Objekt prema kome se uspostavlja frustratorna relacija uvek je izveden iz stava egzistencijalne nesigurnosti, ali po pravilu to je objekt kao doživljaj autoriteta. Od modaliteta nesigurnosti vodi uzročno-posledična relacija prema svim modalitetima konstrukcije frustratornog stanja i pretpostavljenog autoriteta. Koliko je nesigurnost apstraktne prirode, toliko će konstrukcija autoriteta nositi u sebi hipotetičku slobodu imaginacije i apstrakcije. Naravno, posle je izvesna i suprotna relacija: prethodna egzistencija autoriteta koja implicira fiktivno ili realno zasnovanu nesigurnost. S druge strane, konkretum nesigurnosti je konkretum frustracije i autoriteta koji u povratnoj relaciji pretpostavlja sadržinsko bogaćenje nesigurnosti. Dakle, činjenica prema kojoj postoji relacija frustriranosti je fiktivni, imaginarni ili realni autoritet, kao stvar, relacija, činjenica, drugi čovek, grupa, društvo, društveno-ekonomski odnos, politička sfera, prirodni fakticitet, fatalitet ograničenog postojanja, onostrana nadrealna ili natprirodna sila i slično. Manifestacije opšte frustracije kreću se od filantropskog plača nad bićem čoveka nemoćnim pred silama prirode, do inhibicije smrtnošću i propadljivošću, pred iracionalnim i destruktivnim manifestacijama ljudske vrste, pred nesavršenošću ljudske vrste u odnosu na imaginarno savršeno stanje koje se utače u apsolut. Ovaj plač ne poznaje razliku između filozofa i plebejca. Čovek je nesiguran i uplašen pred savršenošću prirodnih zakona i ustrojstvom vasione. Dakako, ovoj nesigurnosti mora prethoditi saznajni napor čiji rezultat već može biti prilog protiv nesigurnosti, ali i ona je svakako toliko fleksibilna da se nalazi u stalnom procesu kauzalnog i sadržinskog bogaćenja. Ona i jeste večito »lukavstvo uma« koji sebe drži maltene u stalnom sado-mazohističkom stanju neizvesnosti. Neće biti od velike koristi ni ničeovski »Amor fati«. Bez obzira na to koliko se on može aktivistički shvatati — ne može se živeti ukoliko ne bi vodio egzistencijalnoj anemiji. Konačno, otupelost življenja sama po sebi može još i danas biti u dobroj meri direktna posledica fataliteta nesigurnosti ili prezir sopstvene nesavršenosti. Kroz različite oblike mitotvornog i religioznog mišljenja čovek upravo objektivira mazohistički samoprezir kao skrušenost uplašenog i nemoćnog dela prirode (suprotno svome moćnom prometejskom délu koji se razvija u atmosferi ambicioznog aktivizma). Stanje samoprezira je idealni momenat svake mitologije, konstrukcije i pro-

jekcije autoriteta, vazalstva svakom autoritetu i šablon svake servilnosti. Samoprezir je optimalni istorijski milje svakog fideizma i onog psihološko-socijalnog odnosa koji se od »Ja« uspostavlja u inhibitorno-servilnoj instanciji prema »Ne-ja«, prema svemu onome što se da označiti kao *drugo*, kao postojeće i moguće ograničenje primordijalnog »Ja«. Zaboravljajući skromnost čovek »naduvava svoje potrebe do kosmičkih i metafizičkih vrednosti« (F. Niče), upravo toliko da te vrednosti prestaju biti njegove vrednosti. Emanirane iz čoveka, one se naseljavaju u intermundijalnu onostranost postajući prikladan materijal za konstrukciju svakog božanstva i fetiša i idealna opsena psihologije i etike. Obogotvorene vrednosti i potrebe postaju uvek iznova izvor nesigurnosti i svakakvih inhibicija. To je početak i »simptom iscrpljenosti«, gospodarstva laži, obmane, anemije života, nestvaralaštva i antistvaralaštva, »sićušne spokojne prosečnosti«, »vašarske prašine i galame ovoga veka« (F. Niče), bestidnog preziranja svega *drugoga*, »moralnog kinđurenja«, sitnih dijaboličnih strasti, rascepljenosti življenja, mirovanja i održanja-po-svaku-cenu. Odora »sajamskih muva« i »tarantula« ogrće lapidarno mediokritetstvo kao pogled na svet.

Tek na ovim čvornim antropološko-istorijskim tačkama moguća je pouzdana odredba malograđanstva — egzistencijalna nesigurnost kao praosnova i antropološki princip, nadograđena posebnim socijalno-istorijskim formama i sadržajima XIX i XX veka, predstavlja teorijsko-metodološki ambijent u kome tek ima smisla identifikacija i traganje za suštinom fenomena malograđanskog. Čini se da tek takva teorijska i istorijska postavka ovog fenomena može da ga valjano situira, kako u kontekst razmišljanja o rodnoj suštini čoveka tako i u jedan konkretni istorijski milje za koji se *a priori* vezuje, doduše, ne slučajno jer se upravo u takvom miljeu on i koreni.

Gennus proximum pojma malograđanstva je upravo egzistencijalna nesigurnost i sve njene posledice o kojima je ovde bilo reči, a pre svega opšti frustratorno-inhibitorni odnos čoveka prema svetu i svim svojim ljudskim tvorevinama. *Differentia specifica* ovog pojma je sav onaj uzročno-posledični empirijski materijal kojega produkuju društvene i ekonomske zakonitosti, jednom rečju, zakonitosti koje se nalaze iza pojavnosti istorijskih, a potom društvenih, ekonomskih i kulturnih kretanja. Takvo određenje roda i vrste pojma malograđanstva, čini se, izbegava napred pomenutu antropološku dihotomiju vodeći ka odredbi koja miri suprotnosti u toj dihotomiji, a ipak nije eklektičko spajanje iz koga bi obe dimenzije izašle sa štetnim kompromisom. Postavljanjem fenomena malograđanstva u vrlo konkretan istorijski okvir izbegava se saglasnost sa svim onim tezama koje taj fenomen »razvlače« na maltene celokupnu istoriju civilizacije pronalazeći značajke malograđanskog u svakoj epohi istorije. Istina, takve značajke mogu se pronaći u različnim epohama. Dovoljno je prisetiti se Diogenovog cinizma prema helenskom »malograđanstvu« ili

Sokratovih beseda građanima atinskim do guše ogrezlim u nekakvom praosnovnom »ćiftinstvu«, vulgarnom hedonizmu i preziru svake duhovnosti. Na istoj razini su Erazmove pohvale ludosti ili fenomen jenskih kobasičarsko-pivskih filistara, protivnika svakog umnog napora. Uostalom, celokupna istorija evropske kulture prepuna je milovski nezadovoljnih Sokrata i zadovoljnih svinja. Sve to, ipak, nije dovoljan argument za tezu o malograđanstvu kao univerzalno prisutnom fenomenu u svim vremenima. Kad bi ta teza bila prihvatljiva, onda ne bi bilo nikakve razlike između fenomena malograđanskog, na jednoj, i fenomena primitivnog, vulgarno-hedonističkog, na drugoj strani. Ne bi bilo razlike između malograđanstva i ne-kulture uopšte, antikulture, lažne kulture, krivo shvaćene kulture ili pak tek-moguće-kulture. Stanovišta koja to poistovećuju čine pogrešku neosnovane generalizacije fenomena malograđanskog na celinu ne-kulture i celinu svih ostalih iskrivljenih dimenzija kulture. Nije sporno da je malograđanstvo kao kulturni fenomen jedan oblik krivo shvaćene kulture, antikulture, lažne kulture, ali to nikako ne znači da se ovi fenomeni bez ostatka iscrpljuju u fenomenu malograđanskog. Ovde može važiti samo suprotna relacija. Ova stanovišta takođe prenebregavaju neke osnovne tipske odredbe pojma malograđanskog koje ga razdvajaju i čine autentičnim u odnosu na celinu mogućnosti postojanja ne-kulture. Konačno, svođenjem fenomena malograđanskog na univerzalni fenomen zanemaruje se njegova *differentia specifica,* a naglašava samo njegov rodni pojam, koji postoji istovremeno kao rodni pojam i drugih fenomena, čak i onih koji nemaju specifikum malograđanskog, ali zbog rodne istovetnosti, nadograđene haosom složene pojavnosti, teško mogu da se razlikuju od tog specifikuma. Na drugoj strani, zanemarivanje rodnog pojma fenomena malograđanskog, dakle, uzimanje u obzir samo njegove socijalno-psihološko-istorijske pojavnosti, vodi uobičajenom saznajnom relativizmu koji bez dublje analitike tako reći odoka prosuđuje šta je malograđansko, a šta nije. Ovakva fenomenološka začaurenost danas je jedan od vrlo čestih metodoloških i teorijskih prilaza izučavanju fenomena malograđanskog (a moglo bi se tvrditi i uzrok malog broja spisa u nas koji se meritorno bave ovom problematikom). Traganja koja idu po površini ovog fenomena često proizvode teorijske i praktične galimatijase koji su potpuno nemoćni da ga validnom naučnom analizom identifikuju. To svakako znači da ni apstraktni antropologizam ni stupidni ekonomski fatalizam ne mogu biti ni od kakve koristi u ovoj identifikaciji. Tek realna sinteza pretpostavki rodne nesigurnosti i neposrednog socio-psihološkog odnosa može doprineti prepoznavanju fenomenologije malograđanskog.

Ivan Foht u jednom spisu za malograđanstvo tvrdi da je ono »uglavnom čovječanstvo«.[2] Po njegovom mišljenju, malograđan-

---

[2] I. Foht, *Ukus malograđanina,* »Treći program Radio-Beograda«, sveska 17 za 1973. godinu, str. 259.

stvo je sa kulturom korelativan pojam, a javlja se tamo gde je kultura »... teorijski moguća, a krivo se shvaća, gde je lažna — što znači samo u civiliziranim zemljama« (isto). Dalje, u primitivnim sredinama samo su pojedinci malograđani, a u civilizovanim obrnuto — nemalograđani su sasvim retki. Autor sudi da malograđanstvo izbija »iz prirode ljudi«. Svakodnevni zdrav razum je nosilac malograđanske psihe. U nju ulazi i sve ono što se sa medicinskog stanovišta smatra »zdravim«. Ključni Fohtov stav izvodi malograđanstvo kao jednu od »esencijalnih crta čovječanstva kao vrste« (str. 260). Dakle, malograđanstvo proizlazi iz ljudske prirode ukoliko se ona nađe u »civiliziranom krugu« (isto). U ovim shvatanjima sasvim lako se prepoznaje nativistički ekstrem antropološke dihotomije, koji u osnovi tvrdi jedan metafizički stav koji se kao takav ne može dokazati, niti je naročito metodološki delatan. Naprotiv, Foht njime ulazi u konfuziju određenja kojim mnogo tvrdi, ali ništa ne dokazuje. Izvesno je da malograđanstvo, kao uostalom i svaki mogući ljudski fenomen, izbija iz »prirode ljudi«, ali je neosnovana tvrdnja da ono iz te prirode izbija sasvim bez ostatka, bez spoljnog korektiva. Autor tvrdi upravo ovu strogu direktnu determinantu, da bi već u sledećem stavu oponirao samom sebi, tražeći faktor dovoljnog »civilizacijskog kruga«, koji treba da materijalizuje dati urođeni kod. Ali šta je onda sa »pojedincima malograđanima« u primitivnim sredinama koje sasvim izvesno nije modelovao pomenuti »krug«. Postaju li oni malograđanima »iz čista mira« bez posredovanja civilizacije? Ako se može biti malograđaninom i bez tog posredovanja, onda je sam kriterijum posredovanja necelishodan i promašen. Ako, pak, posredovanja mora biti, a izvesno je da mora jer bez njega čovekova esencija ne može biti objektivirana, onda je čista besmislica da malograđana može biti u civilizacijom nezahvaćenim sredinama. S druge strane, potpuno je proizvoljna tvrdnja da je malograđanstvo esencijalna crta čovečanstva. Ono može biti samo egzistencijalna socio-psihološka objektivacija neke od esencijalnih crta, ali nikako ona sama. Taj stav pokazuje očiglednu grešku *pars pro toto* i zamenu pojave suštinom, što je protivno objektivnoj naučnoj analizi. Konačno, ne može se održati ni isključivost stava po kome je svakodnevni zdrav razum jedini nosilac malograđanske psihe. Ako bi bilo tako, onda ne bi imalo nikakvog smisla tragati za intelektualcem-malograđaninom, a empirija svojim bogatstvom stalno pokazuje mogućnost i realnost takve simbioze. I te kako je moguć filozofski ili naučni razum kao nosilac malograđanske psihe. Takođe, teza o mentalnom zdravlju kao karakteristici malograđanske psihe u najmanju ruku je smešna. Isto tako se može proceniti mišljenje da je za malograđanstvo, po Fohtu, »najveći neprijatelj sve što koči vitalitet«. Pre će biti da je ono jedan epohalni antivitalitet. Kliširana fenomenologija kojom Foht dalje analizira fenomen malograđanskog nije daleko od onog čuvenog stava da je »najgore kada malograđanski intelektualac diskutuje o malograđanštini«.

Izvesna je činjenica da je malograđanstvo fenomen koji treba tražiti, pre svega, u savremenom dobu, preciznije, u XIX i XX veku. Ukoliko se u celoj istoriji civilizacije mogu pronalaziti neke karakteristike koje asociraju na taj fenomen, to nije dovoljan dokaz da njega u klasičnom i prepoznatljivom vidu zbilja ima u tim vremenima. Neke trajne pratilje ljudske duhovne i materijalne istorije, kao što su ljudska glupost, nestasalost za duhovne delatnosti, ljudski egoizam, fenomenologija svakojakih servilnosti itd. — klijaju, naravno, i na tlu malograđanskog, kao za taj čin vrlo pogodnom, i baš zbog toga su te pratilje pojmovno šire od pojma malograđanštine i ne mogu se svoditi na taj pojam (kao što se, na primer, ratovanjem vatrenim oružjem ne iscrpljuje ljudski fenomen ratovanja uopšte; ono je, dakako, jedan istorijsko-tehnički postignuti oblik ratovanja uopšte. Ovo potonje se u prvom nalazi u jednom specifičnom, vremenu primerenom vidu). U malograđanskom se nalazi veliki broj tih opštih fenomena, opet u jednom specifičnom, vremenu primerenom obliku. Malograđanstvo se temelji na egzistencijalnoj nesigurnosti uopšte i na jednom vidu te nesigurnosti istorijski nastalom u određenim društvenim, ekonomskim i kulturnim okolnostima, sa adekvatnim psihičkim reperkusijama (kako u oblasti masovne tako i u oblasti individualne psihologije). Situacija posebnog momenta nesigurnosti dovodi u zabunu, jer se često ne razlikuje od egzistencijalne nesigurnosti uopšte i nekih osnovnih antropoloških značajki čoveka kao vrste. Otuda objašnjenje za česte metodološke greške ljudi od nauke koji u izučavanju fenomena malograđanskog »od šume ne vide drvo«, ili »od drveta ne vide šumu«. Shodno ovom razmatranju, može važiti jedna prethodna odredba pojma malograđanstva kao posebne istorijski postignute forme egzistencijalne nesigurnosti. Nesigurnost je praosnova opšteg frustratornog odnosa čoveka kao slabašne biološke vrste zaronjene u surovi haos relativno neprijateljski »raspoloženog sveta« i društvene istorije u kojoj su »drugi pakao« za svaku individuu. Moderni oblik ovog frustratornog odnosa »neprijateljstva« i »pakla« je malograđanstvo. Izvesno je da nesigurnost izaziva hipertrofiju egoizma, a ova forme malograđanskog egoizma. Strah od svega što je drugo implicira fenomen inhibitorne malograđanske drugotnosti. Inhibicija drugotnosti koreni se na vetrometinama položaja malograđanstva, položajima brisanog prostora i smutnog vremena tog fatalnog staništa i boravišta koje formira jedan autentično istrošeni tip čoveka-malograđanina. Esencijalno-egzistencijalni raskol između prirode i istorije, društva i individue, privatnog i javnog, ekonomije i etike, mudrosti i gluposti, progresa i stagnacije, bića i trebanja, objekta i subjekta, autonomije i heteronomije, racionalnog i iracionalnog u datoj istorijskoj formi specifikuma klasnosti proizvodi preovlađujući tip čoveka savremene epohe — čoveka ćiftu, filistra, malograđanina. Proizvodi, dakle, mediokritetski supstrat svih mogućih boja, lica i naličja, jednom reči — bljutavu smesu istorije i antropologije. Malograđanin kao

antičovek, kao kompromitacija pojma čoveka, ljudskog, ili večito živog paradoksa, upravo je najljudskiji čovek kojega je istorija iskristalisala u svojoj nerazumljivoj alhemiji. Ispod njega se ne može. Sve preko njega je oblast čiste neizvesnosti. Istorija večito rasparčava čoveka i večito pokušava integrisati krhotine ljudskog u mozaike primerene kontekstu vremena. Tako se stvaraju tipovi ljudi određenih epoha. Najparadoksalniji, najšareniji i najprotivrečniji je malograđanski mozaik ljudskosti sa mnogo, civilizacijom uglačanih, kamenčića što iza vekovima stvaranih glazura pokazuju svo bogatstvo prirodnih žica u sebi. Sav taj košmar istorije, iz koga se nije lako prenuti, kao što poručuje Niče, stače se u ljudima formiranim tim demijurgovskim aktom košmara, ljudima-malograđanima. Oni imaju histerični strah jod njega, poput jevrejskog plemena u smrtnom strahu od svoga surovog boga Jehove; oni beže od njega, glorifikuju ga kao satansku premoć nad svojim sitnim snagama; svesno i nesvesno, sasvim podsvesno pothranjuju ga, bogate i uvećavaju do titanskih dimenzija. Malograđani su istovremeno nemilosrdni gospodari i uplašene sluge košmara istorije. Stav autoneprijateljstva je razlivajuća emulzija malograđanskog pogleda na svet. To »tiransko ludilo nemoći« (Niče) i latentni idiotizam moći, što u potajnoj »požudi za tiranijom« traži najzaobilaznije puteve kreposnih reči da dođe do svog ospoljenja, raspeti su na krstu što ga obrazuju svakodnevne ljudske besmislice i skromnost potreba naduvanih do kosmičke i metafizičke besvesti. Od traženja jednakih prava do traženja prava jedino za sebe, staza je kojom se razliva malograđanska bujica, kao razarajuća bujica osrednjosti koja bi htela da sebe vidi kao jedini sveprisutni modalitet stvarnosti.

Duhovno stablo filozofije malograđanstva je rasprostrta prakticistička metafizika, večita lukavo-naivna spoznajna opsesija onim što je »iza«. Dakako, to nije opsesija duhovne upitne uzvišenosti što u poštenoj nameri razbija stakleno zvono pojavnosti. To je opsesija upitne uniženosti hohštaplerske dubioze *a priori* koja, premda okovana u naivno-materijalistički privid stvarnosti, sumnjajući prvo u sebe i svoje potencije, sumnja u sve što vidi, a naročito u sve što ne vidi, da bi na kraju videla samo ono što želi da vidi. Otuda bi malograđanski saznajno-aktivistički slogan mogao da glasi: Videti, a ne biti viđen! Naravno, malograđanin je tu u poziciji psa koji juri svoj rep. On ne može nikad pojmiti da je ono fatalno »iza« — upravo on sam. Deformacija položaja i načina posmatranja onemogućuje mu da iza svih istorijskih, socijalnih i psihičkih naslaga vremena vidi doista i jedino sebe projektovanog u sve drugo. Nepostojanje svesti o toj projekciji je nepostojanje svesti o biti svoga identiteta. Ukoliko bi i dospeo do prave istine o sebi i svom položaju u svetu, on bi je, smrtno uplašen njome, u očajanju odbacio, nespreman da je izdrži. Razbijajući privid pojavnosti, on pravi veliki zaobilazak suštine jer mu je ona neizdrživa, da bi se konačno smirio na fiktivnoj konstrukciji koja mu koliko-toliko odgovara. Naravno, ponekad mu i

nije potrebna sva ova saznajna vratolomija. Počesto je za duhovni i telesni mir dovoljna malo ulepšana slika prvog sloja stvarnosti kojom se kao gotovim komadom novca prividno sigurno manipuliše na velikom tržištu života. Njemu je ipak dovoljna samo fikcija, laž, fasada varljive pojavnosti — veliki teatar laži je njegov jedini odbrambeni mehanizam kojim pokušava prevladati frustrirajuću mučninu sveta i života. Laž je njegova metodologija posredovanja sa svim stvarima, pojavama, istinama, drugim ljudima, kosmosom. Ona je njegov gnoseološki princip dovoljno delotvoran da mu obrazuje, učvrsti i nikad ne pomuti praktičnu, svakodnevnu i epohalnu, zdravorazumsku nirvanu; iluzornu sliku sveta, bez konflikta i paradoksa, koji se jednostavno shvata i poima; sveta koji je jednom zasvagda zahvaćen i svrstan u svojevrsni katalog dogmatike zdravog razuma i plitke memorije. Malograđanstvo je stupidna i providna nirvana evropskog, pre svega, Weltanschaunga. Fenomenologija laži njegovo je tvoraštvo, pribežište, uteha, fatum koji ne može niti želi da se oslobodi. Kako svaka laž, bez obzira na to koliko je utilitarno komponovana za sve filozofske i praktične potrebe malograđanina, pre ili kasnije mora da razočara, da se pokaže nedelotvornom u svojoj osnovnoj nameni za kreacijom iluzija — on će sav svoj očaj nastao zbog promašaja iluzija pretočiti u energiju koja konstruiše nove iluzije. Otuda je rezultanta malograđanske gnoseologije upravo krivulja zaobljenih laži, izlomljenih, a opet kontinuiranih iluzija. Kao što nauka komponuje sve složenije istine, koje zdrav ljudski razum sve teže shvata, tako malograđanska »nauka« usložnjava kompoziciju laži, obmane i fikcije. Toj kompoziciji nikad nije nedostajalo nekakvog demonskog sistema. Paranoja koja se zasniva na bolesnim postulatima mentalnog, u svojim dedukcijama upotrebljava doslednu, čistu logiku, kojom zamagljuje bolest postulata, stvarajući utisak dosledne koherentnosti misaonog sistema i svih praktičnih postupaka koji se iz njega izvode. Sistem, doista, u mnogim deduktivnim izvođenjima može biti logičan i koherentan, dok se polazne premise na kojima se gradi čitava kategorijalna struktura sistema potiskuju u sferu onostranog, dakle, onoga što nije podložno logičkoj proveri, već se aksiomatski pretpostavlja. Aksiomatika pretpostavki malograđanskog pogleda na svet je domen laži, obolelih fikcija koje ne trpe nedoslednost sistema. Malograđanin komponuje sistem od hipostaza svojih frustracija, inhibicija i odbrambenih mehanizama iz kojih razgranava metastaznu korektnost logičkih operacija do najneposrednijeg konkretuma. Proboj iz koherentnosti i korektnosti logičkog izvođenja sistema vrlo je težak ako se ne dovedu u pitanje kategorije, principi i postulati na kojima se on zasniva (težinu tog proboja pokazuje i napred pominjana literatura koja se nesistematično zaleće na izolovane elemente malograđanskog logičkog sistema). U fenomenu malograđanskog ima i pitke opojne i sladunjave privlačnosti, koja može da zadovolji naivni zdrav razum jer mu pruža poverenje logičnosti i naivnu slast privlačnih fikcija. Pruža mu pouzdani šablon koji

uvek daje željno očekivanu sliku stvarnosti. Takav šablon isključuje potrebu za promišljenom dubiozom do te mere da malograđaninu preostaje od svih sumnji samo sumnja u sumnju. Ostaje mu sumnjičavi strah od svega što može da razori šablonsku idilu stvarnosti. Takva niža vrsta sumnje, nekakava podsumnja, prazan je hod malograđanskog kritičkog uma, bolje reći — kritičkog neuma što je u svojoj budalastoj dubiozi na večitoj straži isturen prema neprijateljskoj teritoriji filozofskog uma i naučnog razuma. Podsumnja je malograđanski štit protiv duhovnog progresa. Na tom štitu završavali su svoj sputani fizikus mnogi velikani ljudske misli, ali je on najčešće rezervisan upravo za vrle malograđanske ratnike, što ni u samrtnom ropcu nisu dolazili do svesti o svom pomno pripremanom samoubilačkom kraju. U velikom lovu malograđanske podsumnje na sve izvan sebe metak mediokritetske malicioznosti najčešće završava u njihovom sopstvenom telu. Istina, njihove »sitne kišne kapi« uništavaju mnogo »ponosnih zdanja«, ali najčešće završavaju u prašini stvarajući ovozemaljsko blato. Stvarajući bedu svoje mere, malograđanin nikad ne postaje svestan mere svoje bede, dok ga ova ne uništi svojim unutrašnjim logosom. Njegova »niskost koja tinja i snuje (...) nevidljivu osvetu« (Niče) protiv svega što je zdravo i uzvišeno najpre iznutra zapali sopstveno bolesno i zlurado telo.

Malograđanin najlakše stvara i prihvata fetiš i mistifikaciju jer njima najjednostavnije objašnjava sve. Tako se bori protiv turobnog straha i frustriranosti svim onim što se nalazi izvan horizonta njegovog malog bića. Malograđanin je dobrovoljni rob svake svoje i tuđe mitologije, čak i ako je potpuno svestan te činjenice, a retko je svestan. Alibi za prihvatanje mitologije uvek će pronaći u svojoj navodno objektivnoj nemoći da bude jači i iznad svake mitologije. Od svih pojava i stanja stvarnosti najviše mu smeta ogoljena antimitološka i nemitološka suva realnost stvarnosti. On je prirodni saveznik i vernik svake kič-mitologije, kič-kulture i kič-ideologije. Mirenje sa svim što je moćnije ili što mu se čini moćnijim od njega njegova je kvazihumana filantropija. Pristaće, stoga, na svaku manipulaciju sa sobom svestan da jedino tako može sačuvati svoj mali stvarni ili češće fiktivni zabran. Zabranska psiha je njegova realna udaljenost od sopstvenosti autentičnog identiteta, predma je on ubeđen da je taj zabran njegov pravi i stvarni identitet.

Umilostiviti božanstvo je malograđanska popravljena i modernizovana verzija paganskog straha od svih ovostranih i onostranih sila. Kako su ove potonje sile toliko daleko da se niveliše njihova latentna moć, malograđanin je sav okrenut idolatriji prema ovostranim silama, moćima i moćnicima. Malograđanin je šareni podmuklo servilni leptir što leti oko svih svetiljki koje ga privlače, već prema snazi svojih luksa. Njegov identitet je identitet leptira uplašenog smešno malom kratkoćom življenja i krhkošću svojih krila koja ga navode jedino prema magnetizmu svetlosnih zračenja sile, nespremnog da se uhvati u koštac sa neizvesnošću

mraka i individualnog leta. Svojevrsni etički kontrasolipsizam oličen u devizi: drugi su sve, ja sam ništa (!) vodi ga na margine očaja i rezignacije, do plašljivog prezrenja sopstvene ništavnosti, do razmrvljavanja svesti i života. Ali on nema snage i prisebnosti za luping koji bi ga izneo do visina razložnog otpora svom bednom očaju. Ne poznajući dubinu istorijskog i revolucionarnog revolta, on završava u opštoj otupelosti, apoteozi inferiornosti, psihologiji stada željnog čobana i pasa. Malograđanin je ovca istorije pripravna klanju. Doduše, ta istorijska ovca zna i te kako biti militantna (po mogućnosti da se to ne primeti!). Ali to surovo stado samo sebe sputava i navodi u provaliju. Tek na trenutak svesno svoje latentne snage, ono ne ume do kraja da je koristi do li da pokuša osujetiti sve što je drugačije, ukoliko nije proizvod neke realne istorijske sile ili njihove produkcije fetiša. »Čim uobrazimo, kaže Niče, da je neko odgovoran što smo mi takvi (...), njegovoj nameri pripišemo svoj život, svoju sreću i svoju bedu, mi time upropašćujemo svoju nevinost nastajanja. Mi onda imamo nekoga ko želi da pomoću nas i s nama nešto postigne.[3] Tu se koreni *spiritus* »bestidne zloupotrebe svih oblika malograđanskog morala«. To je *spiritus* revnosne službe svekolikim svojim frustracijama i traganju za krivcem svoga bednog položaja. Malograđanin nikad ne može savladati uspon do svesti i saznanja da je jedino i upravo on osnovni krivac za svu svoju sitničavu i osrednjašku bedu. Večito osvojen, savladan i ukočen sopstvenim magnetizmom mrtvila, on je idealni sluga svake varke, sile, mitologije; on je sjajna publika istorije i ljudskih zabluda, obredni jarac i vernik, topovsko meso svake borbe, dobro uštimovani hor što prati sve treptaje prstiju svakakvih dirigenata. Ako nema dirigenata, sam će ih sebi stvarati. Veličinu demitologizacije on ne podnosi. Što su mu bogovi prozaičniji, sve im više veruje. Malograđanin je opšti poltron koji po intuiciji svoj poltronski stav rasprostire na sve predele, i tamo gde ima i tamo gde nema gospodarâ kojima se treba dodvoriti. Kao i svako, tako i ovo poltronstvo prati fatalna mržnja prema svakom autoritetu. To je okosnica dvojakog morala malograđanina, hipokrizije, licemerja. To je idealni milje demagogije. »A kad sami sebe, veli Niče, zovu 'dobrima i pravednima', ne zaboravite da im ništa ne nedostaje da bi bili fariseji osim — moći.« Nezaobilazna pratilja poltronstva je zluradost prema istom objektu, prema istoj toj sili, moći, mitologiji. To je dijabolična mržnja servilnosti u odeždi prigušenosti i prikrivenosti. Mržnja je najčešće njihov jedini otpor prema svome zlehudom položaju, sve do trenutka dok neko sa strane ne upregne tu akumulaciju mržnje u svoja istorijska kola. Tada bujica animalnog proključa preteći da povalja sve pred sobom. Gospodari bujica, koji su ih i izazvali, obično to znaju, te ih i usmeravaju u željenom pravcu i prema cilju koji žele da postignu. Slepoj moći malograđanske lavine uvek su potrebne neke druge oči koje će je navoditi na putanje kroz

[3] F. Niče, *Volja za moć*, str. 134.

ošamućenost svojom snagom i haos koji ta snaga izaziva. Nije li se u matice mnogih modernih nacionalizama slivala počesto i ova slepa malograđanska bujica koju su izazivali različiti gospodari podmećući joj kukavičje jaje nacionalističkih inhibicija? Poznato je da je »masovni stub« Nacionalsocijalističke partije Nemačke bio sačinjen od srednjih malograđanskih slojeva, čija se ideološka i politička dezorijentisanost i bezavičajnost vrlo lako uklopila u elitističke fašističke tendencije krupnog kapitala. Eksplozija satanske animalnosti biva tako najmorbidniji odbrambeni mehanizam kojim se malograđanstvo bori, bez pravih ideja i programa, protiv sopstvene bede, raspolućenosti, inhibiranosti. Mračni trenuci istorije izazivaju mračnu malograđansku natkompenzaciju za sve periode frustrirajućih pritajenosti. Od sladunjave filantropije do ubilačke mizantropije potreban je samo jedan korak i jedan podsticaj. Kad ga malograđanstvo načini — a čini ga kad biva nečijom rukom izvučeno iz letargije — onda pokazuje sav svoj oveštali mrak, dugo potiskivan nežnošću i hladnoćom, smernom zavišću i moralnim tiradama. Hipokritska boja kojom je malograđanin bojio sebe i sve svoje institucije, sve filistarske porive i sentimentalne besede o ljudskosti, biva u istorijskim zaokretima nemilosrdno zguljena kao nepotrebna provincijalno-mirnodopska košuljica da bi se pokazala gravura zločina, životinjskog poriva, pohotljivosti, mirnodopskih lukavih kukavica što postaju osioni dželati, sadizam nerazumljiv ljudskom umu. Besede sentimentalnih čovekoljubaca zamenjuje beseda dekadencije. Spremnost na najmračniji poriv je spremnost surovog osvetnika kome se pusti maha, a koji nije uvek načisto sa sobom i smislom svoje osvete. Nemilosrdni sudija svojim fetišima, nastranostima, svojim bivšim gospodarima, nije svestan lakoće kojom menja svoje gospodare. Verujući u borbu protiv svih svojih i svih budućih gospodara, malograđanin zasniva »nepotpuni nihilizam« kao suprematiju »glupaka, čistih srca, stradalnika i zlosrećnika« (Niče). To je stav suprematije osrednjosti, trijumfa mediokriteta koji nepotpunost nihilizma dopunjavaju potpunošću idiotizma.

Marks je malograđanske srednje slojeve ocenio kao »... pune samouobraženosti, izmotavanja, sićušne tiranije i ignorancije (neznanja), a civilizovani svet je potvrdio njihovu presudu poraznim epigramom koji je ona prikačila toj klasi, da je 'servilna naviše, a tiranska naniže'«.[4] Dakako, istorijski procep u kome se nalazi ovaj društveni sloj, jer on primordijalno jeste — sloj u društvu ili čak klasa, izaziva dvostrukost društveno-ekonomskog i istorijskog položaja, dvolični moral, psihu i ponašanje. Otuda i objašnjenje dvostrukosti bića malograđanina, dvojnog smisla svih njegovih postupaka i celovitog položaja u društvu. Malograđanin u strahu od svega što je jače od njega razvija čitavu filozofiju poltronstva, oportunizma i nezameranja. Sebi jednake uzima

[4] K. Marx, *Engleska srednja klasa*, »New York Tribune«, 1854.

kao utehu, a svu moru inhibicija prazni na slabijima od sebe. Cenu svoga poltronstva malograđanin po pravilu naplaćuje od društvenih slojeva koji su u ekonomsko-socijalnom smislu još ugroženiji od njega.

3. Ako je dosad bilo reči uglavnom o *gennus proksimumu* malograđanstva, o njegovom rodnom pojmu, treba sada ukazati na specifikum društveno-istorijskog konteksta koji ga razdvaja od svih sličnih i srodnih fenomena. Dvoličnost, egoizam, kolebljivost svake vrste, unutrašnji konflikt moralnosti, paradoks položaja i svesti, opšte licemerje i slične fenomene poznaje celokupna istorija civilizacije. Posebna istorijska forma svih ovih fenomena je malograđanstvo. Dakle, ono ima svoju realnu istorijsko-ekonomsku osnovu. Rodno mesto malograđanstva je sitna buržoazija, preciznije, sav onaj socijalno-klasni haos društvenih slojeva koji zauzimaju, u društvenoj stratifikaciji, brisani prostor između proletarijata i krupne buržoazije. Ono upravo jeste »veoma rasprostrto područje hirova kapitalističke proizvodnje«.[5]

U političko-socijalnom smislu malograđanstvo je sitnosopstvenička ekvilibristika između proletarijata i buržoazije. U socijalizmu šablon te ekvilibristike se u izvesnoj meri očuvava, pa ona postaje hazardna kolebljivost između radničke klase, na jednoj strani, i svih onih klasnih ostataka i struktura koje su prirodni i klasni neprijatelji radničke klase (dakle, socijalističko sitnosopstveništvo, tehnokratija, birokratija, politokratija itd.) — na drugoj. Istorijski političko-socijalni položaj brisanog prostora na kome se vreži malograđanstvo formira na neki način pogled na svet i psihologiju »brisanog prostora«. Dve tendencije tog brisanog prostora prepliću se: (1) pobeći sa te vetrometine i skloniti se u ideološko-socijalnu i ekonomsku sigurnost bilo kog rova, ali ponajpre u sigurnost krupnog kapitala; (2) ukopati se na tom kliznom terenu i od njega načiniti *modus vivendi.* U oba slučaja iz nesigurnosti se ide u novu nesigurnost. Koliko je teško otrgnuti se iz matice koja svojim hirovima najviše pogađa upravo sitnog sopstvenika, toliko je teško u toj matici naći čvrst oslonac a ne biti bačen na prvi podvodni greben delovanja tržišnih zakona.

U tom smislu analiza veoma složenog i heterogenog socio-empirijskog materijala koji tvori malograđanstvo mora voditi od neposrednih zakonitosti i tendencija koje produkuju taj fenomen. Konkretna kapitalistička društveno-ekonomska formacija i društveno-klasna slojevitost na kojoj je ona strukturirana predstavljaju praosnovu pojave malograđanstva. U klasnoj stratifikaciji kapitalističkih društava srednji slojevi predstavljaju međuklasu, što će reći postoje između osnovnih antagonistički postavljenih klasa. Ti

[5] Nevenka Gertner, *Na temu malograđanstva,* »Naše teme«, Zagreb, 1959.

društveni slojevi imaju približno jednak društveno-ekonomski položaj (profil, podela rada, dohodak, društveni ugled), a adekvatno tome mentalitet, psihologiju, etos, kulturu; dakle, elementarne forme kolektivne socijalne, političke, ideološke i etičke svesti. To ih na izvestan način čini jednom društvenom posebnošću, relativno formiranim društvenim entitetom. Ovaj entitet, istina, nije ekonomski, politički i ideološki stabilan kao što je to slučaj u »klasičnih« klasa. Pre svega, ekonomska nestabilnost ovih slojeva reperkutuje se na nestabilnost njihove celokupne društvene pozicije, psihologiju, svest, moralno i političko ponašanje. Marksistička analiza u srednje slojeve svrstava mnoge, na prvi pogled, vrlo raznorodne kategorije stanovništva: sitne preduzetnike, obrtnike, trgovce, zanatlije, seljake itd. Ipak, njihov zajednički imenitelj određen je sitnom robnom proizvodnjom i »sitnom sopstvenošću«. Elemenat proizvodnje i vlasništva vezuje ih za posedničku klasu, buržoaziju i uopšte kapitalistički društveno-ekonomski sistem. Međutim, njihov sitnosopstvenički položaj dovodi ih, istovremeno, u poziciju proizvođača koji su eksploatisani od krupnog kapitala. Na taj način, njihova društvena i ekonomska pozicija tendira ka poziciji proletarijata. Međuslojni položaj srednjih slojeva, između buržoazije i proletarijata, uslovljava njihovu stalnu socijalnu i ekonomsku nestabilnost. Nesposobnost da konkurišu krupnom kapitalu vodi srednje slojeve u proces raslojavanja. Neznatan broj njihovih pripadnika uspeva u »životnoj trci«, prelazeći na pozicije krupnog kapitala, dok većina, u nemilosrdnom procesu kapitalističke pauperizacije, biva, mimo svoje volje, bačena na pozicije proletarijata. U socijalnom i ekonomskom smislu malograđanstvo je sinonim za srednje slojeve. Težnja ka krupnom kapitalu kod malograđanstva je praćena stalnim strahom da ga zakoni kapitalističke proizvodnje ne bace na pozicije najamnog radništva. Marks je (Pismo Švajceru) malograđanina okarakterisao kao biće sastavljeno iz »s jedne strane« i »s druge strane«. Ta podvostručenost je njegova osobina kako u njegovim ekonomskim interesima tako i u politici, religioznim, privrednim i umetničkim shvatanjima. On je »... takav u moralu, takav je u everything (svačemu). On je živo protivrečje ...« Dvoličnost njegove ekonomije implicira dvoličnost njegove ideologije: (a) on brani interese buržoaske klase jer joj delimično pripada koliko po parametru vlasništva toliko, i više, po želji da i sâm bude u pravom smislu reči buržuj; (b) koliko je vlasnik toliko je i proleter, svoj sopstveni najamni radnik, iz čega i sleduje moguća spona sa ideologijom proletarijata. Njegova spremnost na solidarnost sa proletarijatom nije determinirana klasnom doslednošću, već suprotno, inhibiranošću od krupnog kapitala koji ga nastoji nemilosrdno redukovati na ekonomski status proletera. Malograđanin je stoga često prisiljen na političku i ideološku koketeriju sa proleterskom ideologijom i borbom. Dakle, njegov ekonomski položaj je stanje istovremenog savezništva i neprijateljstva i prema krupnoj buržoaziji i prema proletarijatu. Disperzija njegovog ekonomskog interesa, uslovljena zakonitosti-

ma kapitalističkog načina proizvodnje, dovodi do disperzije njegovih političkih interesa i, adekvatno tome, ideoloških programa. Ekonomska dvoličnost, izazvana i pothranjivana sasvim objektivnim zakonitostima, temelj je svake druge dvoličnosti malograđanina. Kao takva, ona ne može biti prevaziđena dok ne bude ukinuto dejstvo zakonitosti koje je izazivaju, dakle, dok ne bude ukinut kapitalistički način proizvodnje. Malograđanin poseduje »dve socijalne duše«, što produkuje dvostruki *spiritus* njegove socijalne orijentacije. Osujećen i ekonomski i politički, malograđanin poprima psihologiju frustracija i inhibicija, protivrečnost socijalnog i političkog morala (konformizam, tradicionalizam, neke forme nacionalizma, oportunizam, poltronski odnos prema moćnicima, glasnogovorništvo, pseudofilantropija, igra na sigurne karte, čekanje na mrvice sa trpeze moćnika, službovanje sili, podražavanje sile i bogatstva isključivo u spoljnim karakteristikama). Dvostrukost svih njegovih stavova kreće se u rasponu od salonske revolucionarnosti, verbalnog slobodarstva, prazne reformističke moralke i sladunjavo sentimentalnog liberalizma do konzervativnosti, reakcionarnosti, fašizoidnosti i otvorenog neprijateljstva prema svakom društvenom progresu. Trajna karakteristika malograđanstva je visok stepen političke prilagodljivosti. Čak i kada nije zadovoljan postojećim stanjem, malograđanin će ostati nepopravljivi apologeta postojećeg stanja. Svi njegovi politički zahtevi završavaju na obrisima sitnih reformi. Paničan strah od bilo kakvog ozbiljnijeg društvenog stresa čini ga nepouzdanim saveznikom proletarijata. Svaka revolucija je praćena malograđanskom hipostazom straha. Rizik revolucije on nije u stanju da podnese uplašen zbog neizvesnosti svoje sudbine i, naročito, sudbine svoga sitnog vlasništva. Iza svih njegovih reformističkih i revolucionarnih reči stoji jedan domišljeni ili intuitivni konzervativizam. Malograđanin će pristati na pakt i s đavolom samo ako mu to može obezbediti sigurnost i nepomućenost građanskog kvaziidiličnog mira.

Klasna fleksibilnost malograđanstva uistinu je duboka klasna kolebljivost i prilagodljivost svim uslovima radi očuvanja sitnog entiteta. U buržoaskoj revoluciji malograđanština je radikalnija od krupne buržoazije smatrajući da će revoluciju iskoristiti kao učvršćenu apoteozu sitnog vlasništva. Iz takve revolucije ona izlazi izigrana, prevarena, iskorišćena od krupnog kapitala za njegove posebne svrhe.[6] Strategija čekanja i izbegavanja rizika osnovni je oblik njenog ponašanja u revolucijama i u svim ozbiljnim oblicima političkih previranja. Proleterska revolucija je bauk za malograđanstvo, jer potkopava temelje njegovog ekonomskog i društvenog položaja, mada to ne isključuje ni forme političke koketerije sa revolucijom, pogotovo kada postoje čvrste pretpostavke o ishodu revolucije. Malograđanin poznaje jedino smišljeni i sigurni politički hazard. Bizarna politikantska igra udvaranja pobedniku

[6] Vidi K. Marks, *Klasne borbe u Francuskoj.*

za malograđanina uvek ima smisla u utilitarnoj projekciji zavetrine i sigurnosti koja se po sili zakona mora tražiti. Konačno, proleterska revolucija nije smak sveta za malograđanina. On je svoju pripravnost na sve već izoštrio u buržoaskoj epohi i u toku same revolucije. Istančanim političkim sluhom on će nepogrešivo iskoristiti sve pukotine novog sistema vlasti i novog ekonomskog sistema produžavajući tako svoju egzistenciju. Svoj ples između nove vladajuće ideologije, nove ekonomije i novih političkih slogana umotaće u odoru lojalnosti, razvijajući svoju sposobnost za mimikrijom uvek u onolikoj meri koliko to zahtevaju nove prilike. Iza košuljice te mimikrije ostaće i dalje osnovni principi njegovog političkog ponašanja: neprincipijelnost, nespremnost na žrtvu ukoliko na nju nije prisiljen od jačega ili ukoliko iza nje ne stoji razrađena dugoročnija strategija, nestabilan politički program, političko i moralno licemerje, hipokrizija, korumpiranost, odsustvo svakog ideala koji nije u vezi sa uskim egoističkim interesima sitnog mešetarenja, ideologija bez ideja, strah od svih društvenih previranja koja premašuju ambicije sitnih reformi, strah od revolucije koja može da zbriše, u svakoj svojoj novoj fazi i političkom zaokretu, njegov ljubomorno čuvani zabran imovine i vidokruga, strah od utapanja u opšte, kolektivno, društveno, liberalistički plač nad ugrožavanjem svojih tradicionalnih modela življenja i nadridemokratskih sloboda, obrazovanje političke čaršije i carstva političkog trača, političko podzemlje i opšta politička subkultura, dodvoravanje poretku i svakoj novoj sili, hipertrofija moralnih beseda, mimikrijsko deklarisanje sa interesima i borbom društvenih slojeva koji su na vlasti, čekanje pogodnog trenutka koji će vratiti svu nekadašnju slavu građanske uglađenosti, malih i sitnih privilegija, permanentna tiha kontrarevolucija, koja se vešto snalazi i u revoluciji rasprostirući se svuda gde joj je to moguće, sitna zadovoljstva izdvojena od varvarske svetine koja revolucijom favorizovana ne poznaje građanske manire, nametanje sentimentalno-sladunjavih modela življenja kao pažljivo filigransko tkanje oko sirovosti pobednika, podražavanje nekadašnjeg izgubljenog sjaja i šuplji kodeks rafiniranosti iza koje stoji beznadežna egzistencijalna ošamućenost itd.

Surogati bogatstva, dakako, i materijalnog i duhovnog, postaju iluzija bogatstva i stidljiv paravan opšteg siromaštva. U pravu su oni koji tvrde da je malograđanstvo — umiranje u spoljnim formama. Ono zna i želi jedino da zna za spoljni pojavni plan svekolike stvarnosti. Malograđanska duboka frustracija traži jedino spoljnu glazuru aktivizma, jer suštinu ne može pojmiti, a i ako je pojmi, nema dovoljno hrabrosti za stvarni istorijski aktivizam. Slabašnost ekonomskog i političkog položaja je suštastvena nemoć malograđanina; ali nemoć koja se voli prikazivati kao moć, antikultura kao visoka kultura, neposedovanje bilo kakvih moralnih skrupula kao do kraja izvedeni sistem humanističke moralke, siromaštvo duha kao elitni duhovni kodeks (malograđanin je u dubokom protivrečju odnosa prema svakoj eliti i njen zaljubljenik koji

želi da bude što više uz objekt svoje utilitarne ljubavi), materijalno siromaštvo kao život »na visokoj nozi«. Život u »prednjem« planu stvarnosti je jedini život koji malograđanin želi i može za sebe odabrati. Fenomenologija laži je jedini medikament koji može smiriti njegovu duboko frustriranu psihu. Suva životna realnost je zla kob koja ga može zadesiti u slučaju ekonomske i političke moći. Međutim, takva njegova propast ne znači uvek i njegovu potpunu propast. Bačen u surovu realnost, on će još dugo proživljavati svoju patološku fantastiku, svoj lažni svet, svet kakav bi, po njemu, trebalo-da-bude. Laž je osnov njegove politike, ekonomije, etike i kulture. Fikcija je osnov njegovog pogleda na svet. Zakrivljen, maglovit i opsenarski viđen svet u prizmi fikcije, u malograđanskoj psihi može se stoga reflektovati samo u svojim fantastično-spekulativnim obrisima. Kao u sutonu realnost mu se razliva u nerazgovetni objektivitet čije se prepoznavanje odvija po voljno-imaginativnom utisku. Zapravo, to je jedini ključni momenat malograđanskog odnošenja prema svetu kad ono ispoljava puni voluntarizam i imaginaciju. Sposobnost imaginacije u konstrukciji lažne i iskrivljene stvarnosti u malograđanina se do te mere potroši u toj spekulativno-fantastičnoj raboti da on nikakve druge imaginacije više ne može ni imati. Tu počinje sav stupidarijum njegovog duhovnog života i beznadežni profanitet njegovog svakodnevnog življenja. On je »umnoj patnji nestasao« ne *a priori,* maltene aktom postanja, kako bi to moglo da sledi iz mnogih analiza u literaturi, koje ne prelaze fenomenološki plan, već pre svega *a posteriori.* Emocija i imaginacija koja bi mu bila potrebna za humani doživljaj življenja bivaju, već pre nego što se za to iskoriste, potrošene za konstrukciju lažne slike sveta, za utilitarnu fantastiku pogleda na svet. Onda on više nema ni potrebe ni snage za bilo koju fantastiku koja nije utilitarna. Nije mu potreban drugi produbljeni i ulepšani plan življenja. Njegova filisterija nije duhovna tupost *a priori.* Dakako, prilike ga teraju na filisteriju. Sve što je protiv i preko te filisterije malograđanin doživljava kao neprijateljstvo, veliki nesporazum, hohštapleraj koji je dublji i nerazumljiviji od njegovog. Upravo zbog takvog neprijateljstva i nerazumevanja onoga što mu se čini jačim i večnijim od njega samoga njemu će se javiti dvostruki emocionalni odnos prema tome: kao mržnja prema drugoj formuli življenja i doživljavanja sveta ili kao traženje puta za savezništvo sa svojim nerazumevanjem, pogotovo onda ako to drugo ima bilo kakve certifikate valjanosti, makar se oni sastojali i u bučnoj galami odobravanja svetine. Skorojevićki odnos prema svetu ovde, svakako, mora voditi snobovskoj meritornosti prema svim duhovnim i materijalnim vrednostima. Iako je kreativnu energiju potrošio na svoj fantastički stupidarijum, malograđanin će radi nove neupadljivosti mimikrije, da u svojoj budalastoj otupelosti ne bi izazivao podozrenje, pristati na sve duhovne i ostale konvencije koje nije sam proizveo, već koje su od nekoga drugoga ubačene u duhovni i društveni opticaj. »Gospodarstvo laži i služenja trenutku« u ma-

lograđanskoj duhovnoj stratifikaciji su svete dužnosti koje će uvek ispuniti sa revnom predanošću.

Marks je u svakoj zgodnoj prilici u svojim spisima izvrgavao poruzi »apsurdnu malograđansku nemačku formu«. Njegovi mladalački spisi (pre svega, *Sveta porodica, Nemačka ideologija,* a kasnije i *Klasne borbe u Francuskoj)* prepuni su ubistvenih i ciničnih opaski na račun »sitnog nemačkog purgera«, tog konkretno-istorijskog otelovljenja malograđanina uopšte. Komentarišući ideje jednog svoga savremenika mladohegelovca, Marks će za njega reći da on, uprkos svoje besmislenosti, sa patosom »... ostaje u svetu čistih misli, i može se od njega spasti, naravno, samo jednim moralnim postulatom, postulatom »besmislenosti«. On je »purger,* koji se u trgovini spasava pomoću banqueroute cochonne kojom on postaje, naravno, ne proleter, već siromašni bankrotirani purger. Ne postaje on čovek od ovoga sveta, već besmisleni, bankrotirani filozof«.[7] Očigledno, bauk bankrotstva pozadina je malograđanske (purgerske) trgovine, sitnosopstveništva, kulture i filozofije. Famozni purgerski duh baštinio je i takve mudre glave kod kojih bi se to najmanje moglo očekivati. Iz Hegela je, kao i iz Getea, zaključuje Marks, »virila doza filistarstva«. »Kako Gete tako i Hegel bili su svak u svojoj oblasti pravi olimpijski Zevs, ali nemačkog filistra ni jedan ni drugi nije se nikad sasvim otresao...«.[8] Marks i Engels u Geteu nalaze mnoge filistarske crte. Pre svega, Geteov panični strah od francuske revolucije, njegovo neznalaštvo i kratkovidost, sitničavost, njegove žrtve »ćiftinskom strahu od svakog savremenog velikog istorijskog pokreta« klasične su malograđanske crte. On je umeo ponekad da bude filistar, »obazrivi, malim zadovoljni, skučeni filistar«. Nemačko filistarstvo, sudi Engels, predstavlja pobedu nemačke mizerije...«, a ta pobeda mizerije nad najvećim Nemcem najbolji je dokaz da se ona »iznutra« uopšte i ne da prevazići«.[9] I pored neosporne veličine, Gete je »ćiftinski ustuknjivao pred velikim kretanjem leda koji ugrožava njegov spokojni pesnički budžačić«. Ponašao se »sitničavo, kukavički, lakejski...«. »Cvat malograđanštine, zaključuje Engels, esnafsko je uređenje. Geteove reči: »ako u svetu pronađemo mesto gde možemo da počinemo s našim posedima, polje koje nas hrani, krov koji nas štiti, zar onda tu nemamo otadžbinu?«, Engels britko komentariše: »Čovek« obavezno nosi redingote à la propriétaire (posednički dugi kaput), te i u tome otkriva svoje obličje punokrvnog épiciera (bakalina). Nemački birger se, kao što je svakome poznato, zanosi slobodom samo u izvesnim

---

* Nemačka reč bürger različito se prenosi (kao purger ili birger).

[7] K. Marks — F. Engels, *Nemačka ideologija,* »Kultura«, Beograd, 1964, knj. 15—16, str. 265.

[8] 8. F. Engels, *Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije,* »Kultura«, Beograd, 1948.

[9] F. Engels, *Nemački socijalizam u stihovima i prozi II,* »Deutsche Brüsseler Zeitung«, 21. novembra — 9. decembra 1847.

trenucima, i to u mladosti« (isti spis). Dalje, birger ne može živeti bez »ljubljenog kralja«, bez »očinskog vladara«. Njega će neki događaj interesovati samo utoliko ukoliko neposredno utiče na njegove lične prilike. Prikazujući knjigu G. Fr. Daumera* (*Religija novoga veka*, 1850), Marks i Engels konstatuju »ćiftinske ispade« Getea i Šilera protiv prve francuske revolucije sa klasičnom mudrolijom: »Opasno je buditi lava«, do konstatovanja Daumerove »ćiftinske niskosti«, kojom u proleteru vidi samo »pustog, propalog dripca«; te niskosti, koja zadovoljno »trlja ruke... i zgraža se nad podsmehom kome su izložena idilična društva za zaštitu životinja«. Za Daumera kao izrazitog malograđanskog romantika klasna borba je samo borba »prostaštva« protiv »obrazovanosti«. Za njega je ta borba »rovarenje nekolicine zlonamernih, koji raspaljuju niske pohote rulje protiv obrazovanih staleža, u koje, dakako, uključuje i malograđanske srednje slojeve. Ta obrazovanost, po Marksu, nije ništa drugo do »antologija sentencija, spomenarskih stihova i stihovanih podsetnika nemačkog ćiftinskog obrazovanja«. To je »puki niz fraza, u kojima se postojeći nemački odnosi ulepšavaju i moralizatorski doteruju«. Smrtno uplašen mogućom surovošću klasne borbe i neizvesnom sudbinom malograđanstva, Daumer »beži u tobožnju prirodu, to jest u blesavu seljačku idilu, i propoveda kult žene da bi prikrio svoju vlastitu žensku rezignaciju«. Veliki istorijski strah malograđanina transponuje se u »hrišćansko-germansko-patrijarhalno buncanje o prirodi«, u kult prirode, koji se u svome predstavnom stupidarijumu ograničava na »nedeljne šetnje malovarošanina, koji odaje svoje detinje čuđenje što kukavica leže jaja u tuđa gnezda«. Nije li Marks ovim duboko pogodio neke bitne kultove kasnije vikend-civilizacije, kultove vikendica, u kojima malograđanin (dakako, bolje stojeći) treba da skrasi svoju umornu telesinu i psihu opterećenu urbanim frustracijama i inhibicijama. U liku Daumera, kaže Marks, nemačka filozofija »krši ruke i kuka nad odrom svoga oca-hranitelja, nemačkog ćiftinstva«.

U pregnantnoj formi Marks je ukazao na konkretne političke forme delovanja malograđanstva u spisu *Klasne borbe u Francuskoj*. Na jednom mestu on kaže: »Nitko se u junskim danima (revolucija od 1848. godine — M. P.) nije fanatičnije borio za spas vlasništva i uspostavljanje kredita nego pariska sitna buržoazija — kafedžije, restorateri, marchands de vins, sitni trgovci, bakali, zanatlije itd. Dućan se digao i marširao je protiv barikada, da bi uspostavio promet koji vodi iz ulice u dućan.«[10]

Na mnogim drugim mestima Marks i Engels su analizirali korene, rezone i posledice malograđanskih stavova. Za to im je neobičnim bogatstvom primera mogla poslužiti nemačka stvarnost

* Georg Fridrih Daumer (1800—1875) — nemački malograđanski pesnik i pseudofilozof.

[10] Citirano prema: Marx — Engels — Lenjin, *Izabrana djela*, knjiga druga, »Naprijed«, Zagreb, 1963, str. 124—125.

oličena u najistaknutijim svojim duhovnim predstavnicima. U polemikama, pismima i raspravama nisu pošteđeni ni oni mozgovi kojima se zbog neospornih veličina to moglo oprostiti, ili nije moglo baš zbog te veličine. Hegel i Gete nisu izmakli Marksovoj bespoštednoj kritici upravo zbog kompromitujućeg ćiftinstva koje je bilo toliko očevidno da se nije moglo prećutati. Veliki malograđanski plač Marks nalazi kod pomenutog Daumera, Karla Grina, Karla Beka, Ežena Sija i, konačno, Prudona. U samim vrhovima duha, filozofije, književnosti i poezije baštinilo se filistarsko shvatanje sveta, jednom reči, cvetala je kultura kao opšta dograđena filisterija bez granica i bez premca u svom licemerju. Od Geteovog *Građanina generala* do današnjih dana osnovni profil malograđanina nije se bitno izmenio ni u svojoj suštini ni u osnovnim obrisima pojavnosti.

Duško Popovski

Borba makedonskog naroda za nacionalno oslobođenje*

I

Naša istoriografska nauka i do sada je učinila mnogo u oblasti istraživanja istorije makedonskog naroda i mesta i uloge ilindenskog ustanka i Kruševske Republike u njoj:

prvo, u pogledu njihovog mesta u kontinuitetu borbe makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje i oslanjanja na iskustva iz perioda u kojima je pokrenut proces njegove nacionalne emancipacije, naročito u periodu nacionalnog preporoda;

drugo, u pogledu mesta, sličnosti, uzajamnih veza, razlika i različitih uslova i sopstvenih unutrašnjih zakonitosti nacionalnooslobodilačkog pokreta makedonskog naroda u odnosu na druge

* Ovaj tekst podnesen je kao uvodni referat na simpozijumu »Mesto i uloga ilindenskog ustanka i Kruševske Republike u borbi makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje«, održanom u Kruševu od 3. do 5. avgusta 1978. godine.

narode na Balkanu — albanski, bugarski, grčki, srpski, rumunski i druge — koji su borbu za svoje oslobođenje iz ropstva pod Turcima vodili tesno povezano sa procesom svog nacionalnog preporoda, kao procesa paralelnog sa nizom svojih unutrašnjih zakonitosti;

treće, u pogledu različitih oblika političke organizacije u kojoj je makedonski narod nastojao da pre, u toku i posle ustanka ostvari svoju nacionalnu suverenost, integritet i državnost: od autonomne kneževine Makedonije, koju spominje autor dvotomne *Diplomatske istorije Evrope* francuski naučnik A. Debidur[1], preko reformi u Makedoniji prema članu 23. Berlinskog kongresa, do Kruševske Republike, kao samostalne nezavisne države makedonskog naroda, sa punom ravnopravnošću narodnosti koje žive u Makedoniji, zatim različitih oblika autonomije, kao i različitih oblika zajedništva u okvirima Turske iz vremena mladoturske revolucije, zatim u idejama o različitim oblicima federacije ravnopravnih naroda Balkana i slično;

četvrto, u pogledu unutrašnjih slabosti, suprotnosti i neotpornosti makedonskog nacionalnooslobodilačkog i revolucionarnog pokreta, kao i u Unutrašnjoj makedonskoj revolucionarnoj organizaciji, u pogledu negativnih posledica u različitim fazama njihovog razvitka, naročito posledica povezanih sa periodom ilindenskog ustanka i postilindenskim periodom;

peto, u pogledu različitih udara, pritisaka i mešanja sa strane, upravljenih na razbijanje političke organizacije koja je stajala na čelu makedonskog naroda u borbi za njegovo nacionalno i socijalno oslobođenje, u pogledu raznovrsnih nastojanja da se razbije prirodna geografska i etnička celina Makedonije okupacijom i različitim sporazumima o njenoj podeli, u pogledu ucena oko ponovnog vraćanja njenog jedinstva, zatim u pogledu istorijskih korena i društvenih, ekonomskih i političkih okolnosti i uzroka interesâ i direktnog i indirektnog mešanja velikih sila u borbu makedonskog naroda za svoju samostalnost;

šesto, u pogledu veze između ilindenskog ustanka, Kruševske Republike i perioda najnovije istorije borbe makedonskog naroda, u kome su — zajedno sa drugim narodima Jugoslavije — radnička klasa, seoska sirotinja i progresivna inteligencija, sa KPJ i herojem i živom legendom Titom na čelu, izvojevali pobedu nad nemačkim, bugarskim i italijanskim okupatorom i domaćim izdajnicima i ostvarili autonomnu socijalističku revoluciju i još u toku njenog oružanog dela — na bazi potpuno slobodnog korišćenja prava na samoopredeljenje do otcepljenja svakog naroda i narodnosti, na bazi poštovanja nacionalnog integriteta i državnosti svakog od njih — stvorili savremenu socijalističku Jugoslaviju kao bratsku i ravnopravnu zajednicu narodâ i narodnostî.

---

[1] *Diplomatska istorija Evrope,* Beograd, 1934.

Zato, kada se danas osvrćemo na period ilindenskog ustanka i Kruševske Republike, to ne činimo samo zato da bismo učestvovali u sveopštoj proslavi događaja koji su pesnici nazvali *Ilindenskom epopejom*, iako i to ima svoje dublje značenje. Ljubopitnost za dalje proučavanje i naučno osvetljavanje perioda ilindenskog ustanka i Kruševske Republike raste u proporciji sa širenjem kruga pitanja koja obuhvatamo naučnom analizom.

Vraćanje Ilindenu i dublje naučno pronicanje u njegove duboke istorijske korene i motive, u njegovu pravu moralnu snagu revolucionarnog akta sa progresivnom i demokratskom sadržinom, u njegovu moć da ostavi tragove, koji će u novim istorijskim okolnostima označiti onu novu, revolucionarnu pojavu koja će, u naše vreme, jednom zauvek stati na put snagama koje su toliko dugo ugušivale revolucionarnu energiju makedonskog naroda u njegovoj borbi za poštovanje sopstvenog nacionalnog identiteta, suvereniteta, državnosti — takav duboki društveno-politički značaj ilindenskog ustanka i Kruševske Republike, kao antiimperijalističke i antihegemonističke revolucije makedonskog naroda, još dugo će biti predmet pažnje ne samo naše istoriografije nego i svih društvenih nauka uopšte.

II

Nacionalnooslobodilački pokret makedonskog naroda i njegova politička organizacija VMRO, krajem prošlog i početkom našeg veka, prolazili su kroz jednu izuzetno značajnu fazu u svom razvitku. To je period u kome ilindenski ustanak i Kruševska Republika predstavljaju najviši domet u dotadašnjoj borbi makedonskog naroda za nacionalnu samobitnost. Obe revolucionarno-političke pojave oslanjaju se na sopstvena revolucionarna iskustva, kao i na iskustva nacionalnooslobodilačkih pokreta na Balkanu i u Evropi, posebno na francusku revoluciju i Parisku komunu.

Ugušivanje ustanka i slamanje Kruševske Republike, s druge strane, deluju porazno na pobunjeni narod i još više na redove Makedonske revolucionarne organizacije i njeno rukovodstvo. Vakuum između revolucionarnih događaja, koji su se završili sa 1903. godinom, i perioda balkanskih ratova 1912—1913. godine i prvog svetskog rata 1914—1918. godine, bio je ispunjen novim oblicima pritiska na makedonski oslobodilački pokret.

Neuspeh u nastojanjima da se nacionalna svest Makedonaca preokrene u pravcu ka kome su vukli velikobugarski, velikogrčki i velikosrpski šovinizam doveo je do napuštanja oblikâ prosvetno-crkvenih propagandi, kao i ranijih oblika terorizma, u kojima nijedna od njih nije stekla prednost. Ove forme pritiska bile su zamenjene nastojanjima za fizičkim pokoravanjem Makedonije, što je došlo do punog izraza u vojnom obračunu između balkanskih zemalja početkom druge dekade ovog veka, 1912—1913, odnosno 1914—1918. godine.

Evropske velike sile pažljivo su pratile nacionalnooslobodilačke pokrete na Balkanu, pokrete koji su se, tako reći, paralelno odvijali kod svih naroda koji su se nalazili u ropstvu pod Turcima. Za njih je to bilo značajno zbog toga što su ovi pokreti bili faktori slabljenja osmanlijske petvekovne vlasti na Balkanu. Ali još značajnije bilo je pitanje uticaja svake od tih sila na događaje u periodu posle istiskivanja osmanlijske vlasti iz Makedonije. U vreme balkanskih ratova velike evropske sile nastojale su da ostvare onakav i onoliki uticaj u Makedoniji koliko je dopuštalo njihovo već ostvareno direktno prisustvo ili uticaj u susednim zemljama koje su okupirale Makedoniju — u Albaniji, Bugarskoj, Grčkoj i Srbiji. One su, s obzirom na to, podržavale njihove već poznate i dovoljno stare šovinističke nalete na Makedoniju.

Oslabljeni nacionalnooslobodilački pokret makedonskog naroda i njegova desetkovana politička organizacija — Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija, ta najveća kriza makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta i njegove političke organizacije i nastali vakuum u periodu posle Ilindena, istorijski koincidiraju sa podelom Makedonije među okolnim balkanskim monarhijama.

Sada više nije bilo neophodno dokazivanje etničkog karaktera makedonskog naroda, već platforma za sticanje teritorijalno-strateških prednosti na prirodnu, geografsku i etničku celinu Makedonije, koju su raskomadali i delili kao plen. To su, u izvesnoj meri, modifikovana nastojanja Atine, Beograda i Sofije u odnosu na ranija dokazivanja da su Makedonci u potpunosti ili Grci, ili Srbi, ili Bugari. Ova formula o podeli izgledala je prihvatljiva i onima koji su krojili granice u Bukureštu (1913) i u Versaju (1919).

III

Ilindenski ustanak 1903. godine pokazao je makedonskom narodu i Makedonskoj revolucionarnoj organizaciji da su buržoaske vlade i kraljevski dvorovi u susednoj Bugarskoj, Grčkoj i Srbiji zainteresovani za denacionalizatorsko i fizičko podjarmljivanje Makedonije. Događaji iz 1912. i 1913. i oni iz 1914—1918. godine još jednom su potvrdili ono što je u makedonskom revolucionarnom pokretu već bilo jasno — da u uslovima buržoaske vlasti vlade okolnih zemalja ne mogu svoj interes da vide u oslobođenju makedonskog naroda. Otuda i relativno rana pojava socijalističkih ideja u nacionalnooslobodilačkom pokretu makedonskog naroda, u Unutrašnjoj makedonskoj revolucionarnoj organizaciji, kod njenih rukovodilaca Goceta Delčeva, Janeta Sandanskog, Nikole Kareva, Veleta Markova, Vasila Glavinova, Dimeta Hadži-Dimova i drugih, kao i u samom pozivu na ustanak, u Manifestu Kruševske Republike. Ovde, i pre svega ovde, moramo tražiti korene uzajamnosti nacionalnog i socijalnog karaktera ilindenske revolucije.

Međutim, radikalan korak u okretanju Makedonske revolucionarne organizacije ulevo beležimo naročito u periodu izvlačenja pouka iz ugušivanja ilindenskog ustanka i Kruševske Republike. Levica Makedonske revolucionarne organizacije pojavila se naročito u periodu mladoturske revolucije iz 1908. godine. Kasnije, posle podele Makedonije, ona pronalazi puteve za povezivanje nacionalnooslobodilačkog pokreta makedonskog naroda u otcepljenim delovima Makedonije sa socijalističkim i radničkim pokretom zemalja kojima su bili priključeni njeni delovi. Tako je levica u makedonskom oslobodilačkog pokretu, iako u delovima koji su pripali ili Bugarskoj, ili Grčkoj, ili Srbiji (kasnije Jugoslaviji), ostala najjači faktor u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje makedonskog naroda i u zaštiti njegovog nacionalnog i duhovnog jedinstva, ali istovremeno i bitan faktor u razvitku radničkog pokreta u ovim zemljama u celini.

Razvoj levice u makedonskom revolucionarnom pokretu u periodu posle ilindenskog ustanka naročito se pojačao osnivanjem Narodne federativne partije, koja je oko sebe i svog organa »Narodna volja« integrisala časopise »Konstitucionalna zora« i »Jedinstvo«.

Levica u makedonskom revolucionarnom pokretu, svojom aktivnošću u periodu oživljavanja rasprave o nacionalnom pitanju u okviru radničkog i komunističkog pokreta u Bugarskoj, Grčkoj i Jugoslaviji, u okviru Balkanske komunističke federacije i u Komunističkoj internacionali, bila je onaj faktor koji je suštinski uticao na pozitivnu evoluciju u odnosu na pitanje samobitnosti makedonskog naroda i odbacivanja šovinističke hegemonije okolnih balkanskih buržoazija. Ona je bila i faktor kohezije unutar, u okvirima makedonske revolucionarne organizacije. Kao rezultat toga došlo je do vraćanja Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO — ujedinjene od 1924. godine) na one temelje koje su postavili njeni osnivači na čelu sa Gocetom Delčevim 1893. godine. Deklaracija CK VMRO od 29. aprila 1924. godine, Protokol o ujedinjenju makedonskog revolucionarnog pokreta od 30. aprila 1924. godine, »Manifest makedonskom narodu« od 6. maja 1924. godine i Odluka o izdavanju časopisa »Balkanska federacija«, kao svog organa, ostali su značajni izvori i svedočanstva o novoj orijentaciji VMRO(ujedinjene).

Sazrevanje stava o nacionalnom pitanju, uključujući i makedonsko, u radničkom i komunističkom pokretu, odnosno u komunističkim partijama zemalja među kojima je bila podeljena Makedonija, bilo je u tesnoj zavisnosti sa skidanjem zabluda o nespojivosti klasne i nacionalne borbe, sa ograđivanjem od šovinističkog nacionalizma u sopstvenoj sredini, kao i od sazrevanja stava o nacionalnom pitanju u okvirima međunarodnog revolucionarnog pokreta.

Ovde ne možemo ulaziti u podrobnu analizu pitanja koja je od tri komunističke partije — Bugarske, Grčke i Jugoslavije

— i kada pozitivno pristupila nacionalnom pitanju makedonskog naroda, ali pozitivna evolucija svake od njih dovoljno je, iako ne sasvim, obelodanjena.

Kod nas je, razumljivo, najsvestranije obrađena pozitivna evolucija Komunističke partije Jugoslavije, koja se, otkako je jednom zauzela jasan i nedvosmislen stav o nacionalnom pitanju, i posebno o makedonskom pitanju — a što je izraženo i odlukom Četvrte partijske zemaljske konferencije 1934. godine o formiranju Komunističke partije Makedonije — više nije kolebala »oko shvatanja samobitnosti makedonskog naroda i njegove borbe za nacionalni identitet, integritet i državnost. Istorijski rezultat takvog stava poznat je u sadašnjoj stvarnosti, u kojoj makedonski narod, ravnopravno sa drugim narodima i narodnostima Jugoslavije, realizuje svoju slobodu, nacionalnu samobitnost i državnost.

Poznate su nam, isto tako, oscilacije, kolebanja i pozitivni trendovi u pogledima radničkog i komunističkog pokreta, odnosno Komunističke partije Grčke o makedonskom nacionalnom pitanju.

Da bismo se jasnije upoznali sa stavom Bugarske komunističke partije, citiraćemo prilog jednog od uglednih rukovodilaca BKP, Vasila Kolarova, objavljen u časopisu »Balkanska federacija«, br. 58/1926. godine pod naslovom *Bugarski komunisti i makedonsko pitanje*, u kome piše:

»Mi, bugarski komunisti, oduvek smo priznavali zahtev makedonskih revolucionara za slobodom i nezavisnošću Makedonije i uvek smo pomagali, prema našim mogućnostima, borbu za njegovo ostvarenje. Danas, više nego ikad, mi priznajemo pravo na samoodređenje podeljenog i potčinjenog makedonskog naroda i spremni smo da mu na sve moguće načine pomognemo da postane gospodar svoje sudbine.«[2]

Razvitak i delovanje VMRO(ujedinjene), evolucije stava o nacionalnom pitanju u radničkom pokretu u celini, lenjinski prilaz rešavanju nacionalnog pitanja u radničkom pokretu i borba za pobedu tog principa u komunističkim partijama Bugarske, Grčke i Jugoslavije doveli su do usvajanja rezolucije »O makedonskom i trakijskom pitanju« na Petom kongresu Kominterne, održanom od 17. juna do 8. jula 1924. godine.

»Tokom deset godina — kaže se između ostalog u toj Rezoluciji — makedonsko i trakijsko pitanje, kao sredstvo imperijalističke politike na Balkanu, predstavljaju uzrok neprekidnih sukoba između Turske, Bugarske, Grčke i Jugoslavije.

Poslednji imperijalistički rat 1914—1918. godine na Balkanu, koji je završen ekonomskim krahom, političkim i nacionalnim porobljavanjem i novom podelom Makedonije i Trakije između Jugoslavije, Turske, Grčke i Bugarske, u velikoj meri je zaoštrio nacionalno pitanje i produbio nacionalnu mržnju na Balkanu.

---

[2] »La Fédération Balkanique«, No 58/15. XII 1926.

Podela Makedonije između Jugoslavije, Grčke i Bugarske još više je pojačala san i težnju makedonskog naroda, u celokupnoj njegovoj domovini, za ujedinjenjem i stvaranjem jedinstvene, nezavisne Makedonije...

Takvo stanje pretvara makedonsko i trakijsko pitanje u jedinstven i osnovni revolucionarni nacionalni čvor, u pravcu čijeg rešavanja može i mora da se usmeri Balkanska federacija komunističkih partija i da kanalizira proletersku revoluciju na Balkanu...

Na Šestoj konferenciji Balkanske komunističke federacije formulisane parole »Ujedinjena nezavisna Makedonija« i »Ujedinjena nezavisna Trakija« Kongres smatra sasvim pravilnim i istinski revolucionarnim.

Ujedno Kongres naglašava da revolucionarna borba makedonskog i trakijskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje može da bude uspešna samo ako se vodi zajedno sa revolucionarnim radnicima i seljacima svake pojedine zemlje na Balkanu...«[3]

Dobro su poznati i ocenjeni rezultati borbe makedonskog naroda u periodu NOB-a i socijalističke revolucije jugoslovenskih naroda i narodnosti, u kojoj je makedonski narod, u zajedničkoj borbi sa jugoslovenskim narodima, ostvario svoju nacionalnu slobodu i državnost u okvirima Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kao ravnopravne zajednice narodâ i narodnostî koji je sačinjavaju i u kojoj je makedonski narod u punoj meri razvio svoje stvaralačke sposobnosti, svoju materijalnu osnovu razvitka, svoju nacionalnu kulturu i jezik, dajući pun doprinos kulturnoj riznici čovečanstva.

Poznata je zajednička borba makedonskog naroda sa grčkim narodom u obaranju fašističkog jarma u Grčkoj u vreme drugog svetskog rata i u Demokratskoj armiji Grčke, u kojoj se borio za ostvarivanje i svoje nacionalne samobitnosti.

Poznata je i borba makedonskog naroda u Pirinskoj Makedoniji protiv uslova koje je nametnuo prelaz Bugarske na stranu sila Osovine. Poznata su i kolebanja Bugarske komunističke partije oko karaktera okupacijske vlasti u Makedoniji, zajedno sa njenim nastojanjem da otupi oštricu narodnooslobodilačkog rata makedonskog naroda sa Komunističkom partijom Jugoslavije na čelu. Poznat je i proces odbacivanja takve, za makedonski narod neprihvatljive politike BKP, koja je konačno prevaziđena krajem rata pobedom otečestvenofrontovske Bugarske, koja je suzbijala velikobugarski šovinizam u odnosu na makedonski narod i prema delu makedonskog naroda koji je ostao da živi u susednoj NR Bugarskoj, dajući mu, konačno, mogućnost da izrazi svoju nacionalnu pripadnost i samostalnost.

---

[3] Пјаттиј всемирниј конгрес Коммунистического Интернационала, Государственное изд., Москва, 1925, стр. 125—126.

IV

Raduje, razume se, kada i drugi obeležavaju ilindenski ustanak i Kruševsku Republiku i njihov značaj za nacionalno i socijalno oslobođenje makedonskog naroda, kao i godišnjice najznačajnijih ličnosti iz istorije nacionalnooslobodilačke borbe makedonskog naroda, a čiji je cilj istinsko vrednovanje pravog mesta ovih događaja i ličnosti iz celokupne istorije i borbe makedonskog naroda.

Takva su obeležavanja bila dobrodošla osobito kada su se održavala u novoj, otečestvenofrontovskoj Bugarskoj, kao ono, na primer, koje je napravio regent Bugarske akademik Todor Pavlov 1945. godine, tačno pre trideset tri godine, u časopisu »Makedonska misao«, u kome je, pozdravljajući izlaženje njegovog prvog broja i javljajući se kao prvi autor, kazao:

»Časopis 'Makedonska misao' odigraće, nesumnjivo, korisnu ulogu ako njegovi urednici i saradnici nikada ne zaborave da novo nacionalno makedonsko saznanje nije palo gotovo, s neba, već da je ono rezultat celog niza uslova, borbi i napora, od kojih neki datiraju još iz doba pre oslobođenja Bugarske. To je složen proces, koji treba da bude svestrano izučen, kako u njegovom teorijskom tako i u njegovom istorijskom smislu«.

Isti autor, godinu dana kasnije, vrednujući istorijsko mesto jednog od najvećih imena nacionalnooslobodilačkog pokreta makedonskog naroda i Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije Goceta Delčeva, ilindenski ustanak iz 1903. godine i drugi Ilinden — 11. oktobar 1941, u istom časopisu[4] piše:

»Postoji jedna zanimljiva činjenica, na koju se obično ne obraća dovoljno pažnje. Reč je o sledećem. Tri velika demokrata-revolucionara Srbije, Bugarske i Makedonije — Svetozar Marković, Hristo Botev i Goce Delčev, u svoje vreme oformili su se i radili ne samo kao veliki demokrati-revolucionari i borci za nacionalnu slobodu svojih naroda već, isto tako, u jednom ili drugom obliku i stepenu, kao — socijalisti. Svetozar Marković, u Srbiji, opravdano se smatra rodonačelnikom srpskog socijalizma ... Botev u Bugarskoj isto tako se poštuje kako zbog svog patriotizma tako i zbog svog utopijskog socijalizma, a isto tako i zbog pojedinih elemenata dijalektičko-materijalističkog karaktera svojih pogleda, jednom rečju, kao preteča naučnog socijalizma ..., čiji je rodonačelnik, posle oslobođenja, postao Dimitar Blagoev. Goce Delčev, pak, iako se u svome zrelom uzrastu oformio i pojavio, pre svega i uglavnom, kao veliki strateg, taktičar i organizator makedonskog nacionalno-revolucionarnog pokreta, ne samo što se u mladosti, kao pitomac vojne škole, pojavio kao socijalist, zbog čega je bio isključen iz škole, već je i do kraja svoga života ostao tesno povezan sa onim makedonskim nacionalno-revolucionarnim aktivistima kao što su Jane Sandanski, Nikola Karev, Vasil Glavinov, Vele Markov,

---

[4] »Македонска мис'л«, 1—2, Софија, септембар—октобар 1946.

Dimo Hadži-Dimov i drugi, koji su u makedonskom nacionalnom pokretu sačinjavali njegovo socijalističko krilo.«

I dalje:

»Smelo treba reći i podvući, u stvari sada, pošto je drugi Ilinden završio ovako sjajno, da je njegova generalna proba 1903. godine, koju su organizovali Goce i njegovi saborci (nasuprot lukavstvu i računima unutrašnjih i spoljašnjih vrhovista), bila i ostala sama po sebi i u svesti makedonskog naroda i svih drugih balkanskih naroda u suštini kao jedan od uslova za pobedonosan završetak drugog Ilindena — 11. oktobra 1941. godine, završenog na Ilindan 1944. godine istorijskim zasedanjem ASNOM-a u manastiru Prohor Pčinjski, gde je bila stvorena nova makedonska federalna republika, koja se suvereno samoodredila kao organski sastavni deo federativne Titove Jugoslavije.«

Postoji još jedan avgustovski datum i još jedan događaj u Bugarskoj od značaja i za nas. Reč je o sledećem. Centralni komitet Komunističke partije Bugarske održao je 9. avgusta 1946. godine svoj Deseti plenum. Na dnevnom redu bila su četiri važna pitanja: (1) Međunarodni položaj Bugarske u svetlosti Međunarodne konferencije dvadeset jedne države u Parizu, na kojoj je razmatran i Mirovni dogovor sa Bugarskom kao zemljom koja se nalazila na strani sila Osovine; (2) Čišćenje armije, Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva prosvete od profašističkih i šovinistički nastrojenih lica; (3) Učešće Otečestvenog fronta na izborima za Veliko narodno sobranje; i (4) Pitanje Pirinske Makedonije.

Našoj ne samo naučnoj već i široj javnosti poznata je rezolucija koju je ovaj prošireni plenum CK BKP doneo u odnosu na makedonsko pitanje. Međutim, iz opširnog govora Georgi Dimitrova, u njegovim izabranim delima (tom II, izd. 1947. godine) izostavljen je deo govora koji se odnosi na makedonsko pitanje. Evo tog neobjavljenog teksta iz govora Georgi Dimitrova[5]:

»Drugo pitanje je pitanje pirinskog kraja. Kakva je ta novina koju treba da unesemo u izbore u vezi sa pirinskim krajem? Ona je povezana sa našim gledanjem na makedonsko pitanje. U našim redovima ima drugova koji nemaju raščišćene pojmove kakva treba sada da bude naša politika u odnosu na makedonsko pitanje. Često se ispušta iz vida da je osnovni deo makedonskog naroda već državno i nacionalno organizovan u okviru FNRJ kao Narodna Republika Makedonija. Na osnovu te republike predstoji ujedinjenje drugih delova makedonskog naroda, naročito Makedonaca iz sadašnjeg pirinskog kraja, na osnovu u tom cilju zaključenog savezničkog dogovora između Jugoslavije i Bugarske, koji će odrediti i vraćanje zapadnih bugarskih pokrajina Bugarskoj. Radi priprema za to veliko delo neophodno je, između ostalog, da na

[5] Arhiv CK SKJ, Beograd.

izborima za Veliko narodno sobranje pirinski kraj ima svoje makedonske kandidate Otečestvenog fronta, a da izabrani kandidati u budućem Velikom narodnom sobranju predstavljaju makedonsku parlamentarnu grupu. Nije pravilno upotrebljavati izraz »Vardarska Makedonija«, »Pirinska Makedonija« i »Egejska Makedonija«. Ne postoje tri Makedonije. Postoji samo jedna Makedonija i ona je u svom osnovnom delu predstavljena stvorenom Makedonskom Narodnom Republikom u granicama FNRJ, koja se sada razvija. (Aplauz.) Mi sada govorimo o makedonskom stanovništvu pirinskog kraja. Ovo stanovništvo treba već sada da se izrazi kao deo makedonskog naroda kome predstoji da bude pripojen Narodnoj Republici Makedoniji. (Burno odobravanje i aplauz.)

Polazeći sa tog stanovišta, treba tačno utvrditi naše zadatke za praktičan rad. Nije dovoljno samo principijelno priznavati da su Makedonci poseban narod, da Makedonci nisu ni Bugari ni Srbi, da su oni Makedonci. To je neophodno, ali nedovoljno. Razume se, to je neophodno priznati, ali treba i raditi u tom pravcu. Makedonsko stanovništvo u pirinskom kraju treba već sada pripremati. Treba raditi na kulturnom zbližavanju tog stanovništva sa stanovništvom federalne Makedonije. Neophodno je šire kulturno povezivanje između Makedonaca iz pirinskog kraja i Makedonaca iz Narodne Republike Makedonije. Neophodno je usvajanje makedonskog jezika i makedonske literature. Neophodno je da se Makedonci iz pirinskog kraja upoznaju sa istorijom makedonskog naroda.

Potreban je najbliži kontakt između makedonske emigracije u Bugarskoj i naših pirinskih Makedonaca, između njih treba da se razvije što tešnja saradnja u korist Narodne Republike Makedonije, što je opšti interes svih Slovena.

Mi, kao Komunistička partija, od pirinskih Makedonaca i od makedonske emigracije treba da tražimo njihovo učešće u borbi bugarskog naroda protiv reakcije i u izgradnji naše sutrašnje republike, da vode odlučujuću bitku protiv neprijatelja zbližavanja Jugoslavije i Bugarske, protiv neprijatelja i velikobugarskih šovinista, neprijatelja ujedinjenja makedonskog naroda, neprijatelja Narodne Republike Makedonije i pomagača reakcije u Bugarskoj. Oni moraju biti demaskirani, oni treba da budu izbačeni iz redova pokreta za ujedinjenje makedonskog naroda, pošto su oni okoreli neprijatelji buduće federacije Južnih Slovena.« (Buran aplauz.)

To je kazao Georgi Dimitrov kao uvod u usvajanje Rezolucije Desetog plenuma CK BKP o makedonskom pitanju. Tekst Rezolucije Desetog plenuma Centralni komitet BKP, sa potpisom Georgi Dimitrova, dostavio je 17. avgusta 1946. godine Centralnom komitetu KPJ i drugu Titu, sa sledećom beleškom:

»Šaljući Vam ovu odluku, koja iz razumljivih razloga sada neće biti objavljena u štampi, molim Vas da je stavite na znanje makedonskim drugovima u Skopju, a isto tako da nas informišete o Vašem mišljenju o ovom pitanju.«

V

Bar nekoliko krupnih posledica i poteza Vlade Bugarske, koji su došli kao posledica Desetog plenuma, zaslužuju da budu posebno istaknuti:

Prvo. Samo pet dana posle Desetog plenuma Centralnog komiteta BKP, na kome je razmatrana platforma bugarske delegacije za Mirovnu konferenciju u Parizu i doneta Rezolucija Partije o Pirinskoj Makedoniji, 14. avgusta 1946. godine, predsednik Ministarskog saveta Bugarske Kimon Georgijev, u svom govoru pred Mirovnom konferencijom u Parizu, koji je pročitao ministar inostranih poslova G. Kulišev, izvestio je svetsku javnost o sledećem:

»Narodi nove Bugarske, nove Jugoslavije i nove Rumunije prevazišli su korene svake imperijalističke politike i odlučno su se usmerili ka putu miroljubivog uređenja razlika između njih, sa uzajamnim uvažavanjem njihovih zakonitih prava, o čemu je bugarski narod našao jezik sa narodima Jugoslavije i Rumunije...«[6]

Na istoj konferenciji privremeni predsednik Narodne Republike Bugarske i privremenog Narodnog sobranja Vasil Kolarov izjavio je:

»Između Bugarske i Jugoslavije ne postoji nikakav spor u vezi sa granicama; mi smo rešili ili smo na putu da rešimo direktnim pregovorima sva otvorena (»viseća«) pitanja između dve zemlje... Nova Bugarska i nova Jugoslavija oslobodile su svoju nacionalnu politiku okorelog šovinizma, uzroka toliko krvavih konflikata na Balkanu.«

Drugo. Makedonskoj narodnosti u Pirinskoj Makedoniji bilo je omogućeno pravo da izrazi svoju nacionalnu samobitnost u popisu stanovništva održanom između 25. decembra 1946. i 5. januara 1947. godine, čime je bio utvrđen broj pripadnika makedonske narodnosti u Pirinskoj Makedoniji.

Treće. Za 32.399 pripadnika makedonske narodnosti, uzrasta između 7 i 15 godina, bila je organizovana nastava makedonskog jezika, kao i nastava istorije makedonskog naroda, na osnovu odluke Vlade NR Bugarske donete saglasno članu 155. Zakona o narodnoj prosveti, koji glasi:

»Koja se manjinska stanovništva na teritoriji bugarske države koriste pravom manjine i mogu da se vaspitavaju u svojim školama na svom materinjem jeziku — odlučuje Ministarski savet na osnovu predloga ministra prosvete.«

Postupajući shodno odredbama ovog zakona, ministar prosvete NR Bugarske pismom od 9. oktobra 1947. godine izveštava opunomoćenog ministra FNR Jugoslavije u Sofiji o odluci bugar-

[6] »Бʼлгарија на мирната конференција — Париж 1946«, Софија, 1947.

skih vlasti da se u osnovnim i osmogodišnjim školama i gimnazijama uvede nastava makedonskog jezika i istorije makedonskog naroda. U ovom pismu,[7] između ostalog, stoji:

»Sprovodeći politiku naše Vlade o nacionalnom pitanju, a posebno o makedonskom pitanju, Ministarstvo narodne prosvete odlučilo je da u toku ove školske godine uvede izučavanje makedonskog jezika i makedonske istorije u većem delu osmogodišnjih škola (progimnazija) i u svim gimnazijama u Pirinskoj Makedoniji. Kombinovanjem kadrova biće omogućeno da se uvede izučavanje makedonske istorije i u četvrtom razredu osnovnih škola u mestima gde postoje osmogodišnje škole (progimnazije)...«

Četvrto. Prezidijum Velikog narodnog sobranja, na osnovu člana 24. i 35, tačka 3, Ustava Narodne Republike Bugarske, Ukazom br. 231 odlučio je da se u službenom listu[8] objavi Rešenje o primanju u državnu službu, u okviru Ministarstva narodne prosvete, učiteljâ iz Narodne Republike Makedonije, jugoslovenskih državljana, koje je Veliko narodno sobranje izglasalo na svojoj 132. sednici, održanoj 24. decembra 1946. godine. Ovo rešenje glasi:

»Ministarstvu narodne prosvete odobrava se da u svojim okvirima primi u državnu službu, za period od tri godine, računajući od 15. septembra 1947. do 14. septembra 1950. godine, sledeće učitelje iz Narodne Republike Makedonije, jugoslovenske državljane, za učitelje u narodnim osnovnim školama i u gimnazijama u Pirinskoj Makedoniji — sa platom redovnih učitelja za odgovarajući stepen škole u kojoj se postavljaju...«

Oblasna prosvetna inspekcija u Gornjoj Džumaji (Pirinska Makedonija), na osnovu tog Ukaza, donela je naredbu[9] o sprovođenju Rešenja Velikog narodnog sobranja Bugarske, u kojoj se, između ostalog, ističe:

»Na osnovu Ukaza br. 231 Prezidijuma Velikog narodnog sobranja ("D'ržaven vestnik", br. 9/48) postavljam na dužnost učitelja makedonskog jezika i makedonske istorije u gornjodžumajskoj prosvetnoj oblasti, sa danom stupanja na dužnost, sledeće učitelje iz Narodne Republike Makedonije, jugoslovenske državljane...«

Treba reći da se na istoj osnovi i na isti način rešavalo i pitanje organizovanja nastave za pripadnike bugarske narodnosti u FNRJ, odnosno u caribrodskom i bosilegradskom srezu Narodne Republike Srbije.

---

[7] Архив на СР Македонија, Скопје.

[8] »Д'ржавен вестник«, бр. 9, 41 и 56/1948.

[9] Архив на СР Македонија, Скопје.

Peto. Tokom meseca novembra 1947. godine Ministarstvo narodne prosvete NR Bugarske — Odeljenje za proučavanje pitanja udžbenika — uputilo je cirkular[10] kojim se naređuju ispravke u udžbenicima istorije u odnosu na istoriju makedonskog naroda. U ovom se uputstvu, između ostalog, kaže:

»Izrada novih udžbenika iz istorije posle 9. IX 1944. bila je izvršena u posebnim uslovima. Zbog toga su dopušteni stavovi karakteristični za velikobugarski šovinizam. U drugim slučajevima neka pitanja nisu bila dovoljno iscrpno objašnjena. Ova okolnost daje mogućnosti da takva mesta skrivaju opasnost dvosmislenog, često šovinističkog tumačenja. Da bi se ispravile propuštene greške i da bi se izbegla svaka mogućnost za tumačenja ili zaključke u duhu velikobugarskog šovinizma, učitelji istorije u svome radu u svojim razredima treba da izvrše sledeće ispravke:

I. *U udžbeniku istorije za III razred*

Str. 40. i 41. — Samuilova slovenska država ne treba da se predstavlja kao "Zapadna Bugarska". Ona se pojavljuje u zemljama koje su zaista ulazile u delove Bugarske, ali po svom etničkom obliku bila je čisto slovenska. Treba objasniti da je Samuilova država tipično feudalna formacija, u kojoj nema i ne može biti nikakvog nacionalnog saznanja. Samuilova država je, pre svega, država makedonskih Slovena.

II. *U udžbeniku istorije za VII razred*

1. Str. 34. — Savez slovenskih plemena u Makedoniji, sa knezom Prebodom na čelu, treba da se istakne kao prvi pokušaj makedonskih Slovena da stvore svoju državnu organizaciju.

2. Str. 65. — Kliment i Naum da se istaknu kao južnoslovenski prosvetitelji i pisci.

3. Str. 209. i 219. — Braća Miladinovi, kao i drugi makedonski učitelji i pisci, ne treba da budu tretirani kao predstavnici bugarske prosvete. U vremenu preporoda zajednički interesi Bugara i Makedonaca uslovljavaju i njihovu zajedničku borbu, usmerenu prema zajedničkom neprijatelju — fanariotima. Zbog toga iste knjige i časopisi služe kao idejni izraz borbe koju vode braća Bugari i Makedonci.

4. Str. 296—297. — Tekst dat pod naslovom "Nacionalni pokret u Bugarskoj" treba objasniti u smislu da "makedonski pokret" za "oslobođenje" Makedonije nije bio organizovan i oformljen pokret, već obična pojava simpatije progresivnih sredina u Bugarskoj prema porobljenim Makedoncima...«

Šesto. I pored činjenice da se popis stanovništva u NR Bugarskoj 1946. godine, u svim statističkim publikacijama, smatra redovnim popisom, koji koincidira i sa prvom mogućnošću make-

[10] Исто.

donske narodnosti (nacionalne manjine) da slobodno izrazi svoju makedonsku nacionalnu pripadnost, neprijatno je osećanje koje ostavljaju nastojanja, naročito u novije vreme, nekih bugarskih autora da uvere javnost svoje zemlje, a naročito javnost izvan NR Bugarske, da su Makedonci u Pirinskoj Makedoniji u popisu stanovništva 1946. godine od strane bugarskih zvaničnih organa bili prisiljeni da se izjasne kao Makedonci.

Da bi se izbeglo to neprijatno osećanje među čitaocima, mi prilažemo rezultate popisa stanovništva Narodne Republike Bugarske iz 1956. godine, znači iz narednog popisa stanovništva posle popisa iz 1946. godine. Rezultati ovog drugog popisa objavljeni su u više knjiga. U drugoj knjizi, u kojoj se obrađuju rezultati popisa stanovništva iz 1956. godine pod naslovom »Opšti rezultati — porodice, kategorije stanovništva, nacionalnost i nivo obrazovanja«, u izdanju Centralne statističke uprave Ministarskog saveta, data je nacionalna struktura bugarskog naroda kao većinskog naroda u NR Bugarskoj, pripadnikâ makedonske narodnosti (nacionalne manjine) i drugih narodnosti (nacionalnih manjina) i etničkih grupa, i to za celu teritoriju NR Bugarske, zatim po okruzima i srezovima, zatim po strukturama gradsko i seosko stanovništvo, prema polu i uzrastu[11] (pregledi I, II i III).

Pregled br. I

pripadnika makedonske narodnosti (nacionalne manjine) u NR Bugarskoj prema popisu od 1. XII 1956.

Kategorija naseljenih mesta	Ukupno	Od toga Muškarci	Žene
NR Bugarska	187.789	94.994	92.795
— gradovi	52.585	26.850	25.735
— sela	135.204	68.144	67.060

[11] »Пребројаване на населението на Народна Република Б'лгарија на 1. XII. 1956 г.«, Државно издателство »Наука и изкуство«, Софија, 1961.

Pregled br. II

broja Makedonaca u odnosu na ukupan broj stanovništva ı u odnosu na broj Bugara u blagoevgradskom okrugu, prema popisu stanovništva NR Bugarske od 1. XII 1956.

Kategorije naseljenih mesta u okrugu	U celini Muškarci	U celini Žene	U celini Ukupno	Prema nacionalnoj pripadnosti Bugari Muškarci	Bugari Žene	Bugari Ukupno	Makedonci Muškarci	Makedonci Žene	Makedonci Ukupno
	29.469	29.092	58.561	13.105	13.298	26.403	15.535	15.026	30.561
— grad Blagoevgrad	10.720	11.113	21.833	6.813	7.208	14.021	3.442	3.430	6.872
— sela	18.749	17.979	36.728	6.292	6.090	12.382	12.093	11.596	23.689
Goce Delčev	32.140	32.450	64.590	15.897	16.044	31.941	14.661	14.907	29.568
— grad Goce Delčev	6.310	6.267	12.577	2.271	2.248	4.519	3.693	3.670	7.363
— sela	25.830	26.183	52.013	13.626	13.796	27.422	10.968	11.237	22.205
Petrič	24.491	23.893	48.384	3.713	3.621	7.334	20.247	19.761	40.008
— grad Petrič	8.326	8.075	16.401	2.254	2.239	4.493	5.764	5.549	11.313
— sela	16.165	15.818	31.983	1.459	1.382	2.841	14.483	14.212	28.695
Razlog	23.356	24.247	47.603	11.363	11.981	23.344	11.523	11.829	23.352
— grad Bansko	3.385	3.420	6.805	474	460	934	2.888	2.933	5.821
— grad Razlog	4.300	4.311	8.611	1.036	1.026	2.062	3.044	3.084	6.128
— sela	15.671	16.516	32.187	9.853	10.495	20.348	5.591	5.812	11.403
Sandanski	31.347	30.530	61.877	2.464	2.185	4.649	27.917	27.456	55.373
— grad Melnik	256	266	522	26	26	52	230	240	470
— grad Sandanski	5.393	5.237	10.630	941	871	1.812	4.084	3.996	8.080
— sela	25.698	25.027	50.725	1.497	1.288	2.785	23.603	23.220	46.823
Ukupno u blagoevgradskom okrugu	140.803	140.212	281.015	46.542	47.129	93.671	89.883	88.979	178.862
— gradovi	38.690	38.698	77.379	13.815	14.078	27.893	23.145	22.902	46.047
— sela	102.113	101.523	203.636	32.727	33.051	65.778	66.738	66.077	132.815

Treba istaći da je, pored bugarskog naroda, sledećim nacionalnostima bilo dato pravo da u posebnim kolonama izraze svoju nacionalnu pripadnost: Makedoncima, Rusima, Srbima, drugim Slovenima, Turcima, Tatarima, Ciganima, Ermencima, Rumunima, Grcima, Albancima, Karakačanima, Mađarima, Nemcima i drugim neslovenima.

Pregled br. III

nacionalne strukture stanovništva blagoevgradskog okruga prema popisu od 1. XII 1956.

Kategorije naseljenih mesta u okrugu	Nacionalna struktura Makedonci	Bugari	Drugi
1. Srez Sandanski	89,49%	7,51%	3 %
2. Srez Petrič	82,69%	15,15%	2,16%
3. Srez Blagoevgrad	52,18%	45,08%	2,71%
4. Razlog	49,05%	49,03%	1,92%
5. Goce Delčev	45,77%	49,45%	4,77%
6. Okrug Blagoevgrad	63,64%	33,33%	3,03%

Treba ukazati još i na to da na popis stanovništva u 1956. godini i na ustanovljavanje broja pripadnika makedonske narodnosti (nacionalne manjine) u NR Bugarskoj i blagoevgradskom okrugu (Pirinska Makedonija) nisu mogli da utiču oni faktori koje u bugarskoj literaturi srećemo u vezi sa popisom iz 1946. godine (prisila bugarskih partijskih i državnih organa, uticaj opozicije i slično).

Ako se broj Makedonaca u blagoevgradskom okrugu (Pirinska Makedonija) prema popisu od 1. XII 1956. godine uzme za osnovu, analizom nataliteta i mortaliteta, odnosno prirodnog priraštaja, kao i analizom mehaničkog priliva stanovništva, dobija se sledeća slika o stanju Makedonaca u blagoevgradskom okrugu u sledeće dve dekade, odnosno u 1966. i 1976. godini (pregled IV).

Danas teško možemo precizno rangirati glavne faktore koji su uticali na onakav pozitivan preokret otečestvenofrontovske Bugarske prema celovitom poštovanju prava makedonske narodnosti (nacionalne manjine) u Bugarskoj:

1. Obaveze Bugarske prema međudržavnim dogovorima — »Dogovor o uslovima primirja«, koji su, na osnovu molbe bugarske Vlade, sa njom 28. oktobra 1944. godine u Moskvi potpisali SSSR, SAD i Velika Britanija, »Dogovor o miru sa Bugarskom« iz 1947. godine.

2. Obaveze prema bilateralnim dogovorima između FNRJ i NR Bugarske — »Sporazum između predstavnikâ Vlade Bugarske D. Terpeševa i G. Todorova i predsednika Nacionalnog komiteta

Pregled br. IV

Makedonaca u blagoevgradskom okrugu (Pirinska Makedonija) 1966—1976. godine na osnovu procena čija je osnova popis stanovništva NR Bugarske od 31. XII 1956. godine, i analize nataliteta, mortaliteta i mehaničkog priliva stanovništva

(Krajem godine)

Uzrast	1956. Ukupno	1956. Muškarci	1956. Žene	1966. Ukupno	1966. Muškarci	1966. Žene	1976. Ukupno	1976. Muškarci	1976. Žene
0— 4	21.311	11.027	10.284	21.127	10.864	10.263	20.016	10.293	9.723
5— 9	20.284	10.299	9.985	20.861	10.719	10.142	20.514	10.544	9.970
10—14	19.078	9.578	9.500	20.971	10.843	10.128	20.791	10.683	10.108
15—19	17.470	8.709	8.761	20.144	10.206	9.938	20.716	10.622	10.094
20—24	17.297	8.789	8.508	18.943	9.501	9.442	20.821	10.755	10.066
25—29	13.586	6.862	6.724	17.322	8.637	8.685	19.973	10.121	9.852
30—34	13.605	6.684	6.921	17.074	8.663	8.411	18.701	9.366	9.335
35—39	9.178	4.649	4.529	13.357	6.734	6.623	17.030	8.476	8.554
40—44	9.196	4.645	4.542	13.293	6.513	6.780	15.699	7.460	8.239
45—49	8.528	4.315	4.213	8.876	4.478	4.398	12.919	6.486	6.433
50—54	7.256	3.675	3.581	8.732	4.387	4.345	12.627	6.140	6.487
55—59	5.742	2.825	2.917	7.839	3.910	3.929	8.160	4.058	4.102
60—64	4.230	2.117	2.113	6.318	3.124	3.194	7.604	3.729	3.875
65—69	3.626	1.533	2.093	4.578	2.173	2.405	6.249	3.008	3.241
70—	8.473	4.167	4.306	8.405	3.926	4.479	10.302	4.802	5.500
Ukupno	178.860	89.883	88.977	207.840	104.678	103.162	232.122	116.543	115.579

oslobođenja Jugoslavije Josipa Broza Tita« od 5. oktobra 1944. godine, »Bledski sporazumi«, potpisani na Bledu 1. avgusta 1947. godine, odnosno »Dogovor o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći«, koji su potpisali predsednik Vlade FNRJ Josip Broz Tito i predsednik Ministarskog saveta NR Bugarske Georgi Dimitrov 17. novembra 1947. godine u Barni-Evskinogradu.

3. Rešenost bugarskog naroda, Bugarske komunističke partije i Vlade otečestvenofrontovske Bugarske da raskinu sa velikobugarskim šovinizmom u odnosu prema makedonskom narodu, šovinizmom koji je u samoj bugarskoj naučnoj i političkoj misli bio utvrđen kao osnovni uzrok nacionalnih katastrofa u koje su bugarski narod bacali njegovi upravljači u prošlosti.

Ali, to su pitanja za svestraniju analizu. Jedno se, međutim, sada sa sigurnošću može zaključiti. Razvitak dobrosusedskih odnosa između nove Jugoslavije i nove Bugarske doživeo je svoj najviši uspon upravo u periodu između 1944. i 1948. godine. U tom razdoblju makedonska narodnost u Pirinskoj Makedoniji, poštovanje njenih prava i razvitak institucija za ostvarivanje tih prava i prava bugarske narodnosti u Jugoslaviji, odnosno u bosilegradskom i caribrodskom srezu u NR Srbiji, predstavljali su prave mostove povezivanja i prijateljstva između FNR Jugoslavije i NR Bugarske, onakve mostove kakvi u savremenom svetu mogu da se grade na osnovu mira, principa i idejnih osnova miroljubive koegzistencije među narodima.

Odnosi između socijalističke Jugoslavije i otečestvenofrontovske Bugarske u tom periodu mogu da se označe kao povelja prijateljstva, dobrosusedstva i saradnje. Zbog toga, naučno osvetljavanje tog perioda i uzrokâ koji su omogućili njihov pozitivan razvoj, kao i naučno osvetljavanje uzrokâ koji su doveli do zaustavljanja tog razvitka, ima ogromno značenje za dve susedne zemlje, ali i jedno šire značenje — nezavisno od toga da li ćemo ih otkriti u obnavljanju aveti prošlosti ili u korišćenju sitnih prednosti koje nudi savremeni politički pragmatizam, pri čemu ograničen broj zemalja još ni sad nije izvršio izbor između malog broja alternativa koje nudi naš svet opterećen teškoćama, ali ne i bez izlaza.

Postojanje manjina, bugarske u Jugoslaviji i makedonske u Bugarskoj, poštovanje njihovih pojedinačnih i kolektivnih prava, kao elemenata ljudskih prava i prava narodâ i briga za njihov nacionalni identitet pri tom ne mogu biti negativan faktor. Ti su se problemi pokazali kao elementi emancipacije čoveka i narodâ u njihovoj borbi za progres u našoj epohi. Njih ne može da zaobiđe ni teorijska misao ni praktična politička akcija, ma koliko konzervativizam nastojao da ih preda zaboravu. To ne može da ignoriše socijalistička teorijska misao, budući da je socijalističkoj epohi pripala uloga da, nasleđujući dostignuća pravâ čoveka i nacija, ostvari i potpunu slobodu čoveka i potpunu eman-

cipaciju nacija na bazi ravnopravnosti kao njihovoj idejnoj osnovi, umesto agresije buržoaskog nacionalizma iz epohe koja joj prethodi.

Ljudi, narodi i nacije stvaraju se u dugom procesu borbe za nacionalnu slobodu i nezavisnost. Zato oni i ne mogu da se eliminišu administrativno-birokratskim putem i prostim proglašavanjem da jednostavno ne postoje. Pogotovu je to nemoguće pošto je jednom jedan narod, jedna nacija izborila svoje pravo na egzistenciju i na oslobođenje njene stvaralačke energije, čije je izražavanje bilo kočeno, kao što je to bio slučaj sa makedonskim narodom.

Takvo stanje najmanje mogu da izmene administrativne uredbe, kao što je ona Ministarskog saveta NR Bugarske i njegovog komiteta za nauku, umetnost i kulturu, doneta 13. aprila 1950. godine,[12] kojom se naređuje povlačenje i konfiskovanje dvadeset naslova i povlačenje još deset naslova knjiga, u kojima se u samoj NR Bugarskoj otkrivaju koreni i osuđuje teorija i praksa velikobugarskog šovinizma i slično, i naređuje da se ove knjige dostave preduzećima za otpatke, koja su dužna da se pobrinu da se one blagovremeno pošalju u najbližu fabriku hartije, o čemu treba da se sastavi iscrpan protokol.

Tom uredbom povučena su ili konfiskovana sledeća dela: *Vrhovizam* G. Vlahova, *Federalna Makedonija i velikobugarski šovinizam* H. Kalajdžieva, 1945, *Teorija prakse velikobugarskog šovinizma* dra K. Dramalieva, Zbirka *Georgi Dimitrov*, album *Georgi Dimitrov* i *Kakva partija je BRP(k)*, *Ustav FNRJ* B. Spasova, *25-godišnjica septembarskog ustanka 1923—1948*, *Maršal Jugoslavije — Josip Broz Tito* itd.

Analizom ove uredbe pokazuje se da se ona temelji na Uredbi br. 12 Vlade Bugarske od oktobra 1944. godine (Protokol br. 194),[13] kojom se, na osnovu predloga Ministarstva propagande, naređuje »da država oduzme sve knjige sa progermanskim i uopšte rasističkim karakterom, kao i knjige napisane protiv Sovjetskog Saveza i slobodoljubivih naroda (u ovom redu, svakako, i narodâ Jugoslavije — n. b.), od svih lica i mesta gde se one nalaze«. U to vreme obračun sa velikobugarskim šovinizmom bio je nerazlučno povezan sa obračunom sa ostacima fašizma u Bugarskoj.

Istorijsko-društvene nauke moraće da se pozabave ovim fenomenom, iako je on retka pojava.

---

[12] Saopštenje Komiteta za nauku, umetnost i kulturu Ministarskog saveta NR Bugarske, br. 1417, Sofija, 13. aprila 1950.

[13] »Д'ржавен вестник«, бр. 225/1944.

Miladin Korać

Osvrt na nepročitanu knjigu

1. Jedna loša navika

Proširila se u nas loša navika da se na javnim skupovima izražavaju i lična mišljenja o knjizi koja nije ni pročitana (a dešava se, ponekad, da se to i objavi u našim novinama ili časopisima). U tom pogledu nije bila izuzetak ni javna rasprava o mojoj knjizi *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, koja je održana u Subotici.[1] Na njoj je, pored mene kao autora, govorilo još dvanaest učesnika, od kojih nekolicina tu knjigu nije ni pročitala. Jedan od njih je bio i dr Dragoje Žarković, profesor Pravnog fakulteta u Novom Sadu, čije je izlaganje sa tog skupa objavio časopis »Socijalizam« u br. 4/79, u svojoj rubrici »Osvrti« (str. 120—132).

Najveći deo tog teksta koji je Žarković na skupu čitao komponovan je od delova njegovih ranije objavljenih izlaganja o poli-

[1] Rasprava je održana 9. marta 1979, a organizovali su je Centar za radničko samoupravljanje Radničkog univerziteta »Veljko Vlahović« — Subotica, i časopis »Savremenost« — Novi Sad.

tičkoj ekonomiji socijalizma ili o nekim aktuelnim problemima našeg privrednog sistema, o kojima je on, nezavisno od moje knjige (pa i pre njene pojave), imao sopstvene stavove. Prelistavajući knjigu (a videće se da je i to učinio veoma površno), našao je nekoliko mesta koja su suprotna tim njegovim stavovima, pa je u svojim izlaganjima (u nekoliko navrata) njih navodio i komentarisao, a knjigu u celini uopšte nije pročitao. Za svakoga ko je posle te knjige pročitao ono što je Žarković o njoj rekao izvesno je da on stvarno ne zna šta je u njoj napisano, pa da zato nije ni mogao o njoj kompetentno raspravljati, niti je ocenjivati. Ali ne samo za njih, već i za sve one koji knjigu još nisu ni videli, sam Žarković je u svom izlaganju pružio i neosporni dokaz da on tu knjigu ne samo da nije pročitao, već da ju je i veoma površno i prelistavao, iako je odlučio da o njoj javno govori i da je ocenjuje. On u svom osvrtu na moju knjigu kaže:

»U nas se s pravom govori i piše *o potrebi da se obuzda sve veće otuđivanje dohotka od proizvođača,* da se stane na put opadanju akumulativne i reproduktivne sposobnosti naše privrede. *No o tome značajnom pitanju u Koraćevoj knjizi nema ni reči*« (str. 128, *kurziv* — M. K.).

Da je Žarković savesno pregledao makar i sadržaj te knjige, on bi lako uočio da u njenoj četvrtoj glavi, u kojoj se, između ostalog, razmatraju i problemi raspodele u jugoslovenskoj samoupravnoj praksi, postoji i poglavlje pod naslovom »Nastajanje samoupravnog odlučivanja o raspodeli«. Da je to poglavlje samo prelistao, a ne i pročitao, mogao je uočiti da se u njemu na šesnaest štampanih strana (240—256. str. knjige), to jest u tekstu od jednog celog štamparskog tabaka, raspravlja upravo o tim problemima otuđivanja dohotka od proizvođača. Tu su opširno citirani svi značajniji dokumenti o tom pitanju, počev od prvih Kidričevih ideja iznetih na Šestom kongresu SKJ (1952) do dokumenata Desetog kongresa SKJ i Ustava SFRJ (1974), a uz to su dati i konkretni podaci o promenama učešća radnih organizacija u ostvarenom dohotku (str. 247. i 248), i detaljno istraživani uzroci zbog kojih se u našoj praksi sporo ostvaruju društvena opredeljenja o tome da radni kolektivi moraju odlučivati o raspodeli ukupnog dohotka koji ostvaruju.

Pošto Žarković kaže da o svemu tome o čemu sam veoma opširno pisao »u knjizi nema ni reči«, to je neosporni dokaz za ono što sam napred već konstatovao, to jest da on tu knjigu uopšte nije ni pročitao, i da ju je čak i veoma površno prelistavao. Meni je i u Subotici to bilo jasno, pa nisam ni imao podstreka da sa njim raspravljam o toj knjizi. Ali sam tamo istakao da se u principu ne slažem sa njegovim shvatanjem političke ekonomije i predmeta njenog proučavanja u socijalizmu, kao ni sa njegovim tumačenjem veze između proizvodnih snaga i odnosâ proizvodnje.

Nisam ni sada ničim podstaknut da sa Žarkovićem vodim raspravu o njegovim ocenama moje knjige. A nadam se da će ga bar ovaj napis podstaći da tu knjigu najzad i pročita, i da ćemo

tada obostrano biti stimulirani da o njoj zaista ozbiljno razgovaramo jer nam obojici to može biti korisno.

Ali me je objavljivanje tog njegovog teksta u časopisu »Socijalizam« podstaklo da na to reagujem, i to sa ciljem da na tom konkretnom primeru pokažem kako se treba oslobađati, u nas dosta proširene loše navike da se na javnim skupovima ocenjuju knjige koje nisu ni pročitane i da nikako nije dobro ako još i sredstva javnog informisanja takvim ocenama daju publicitet.

2. Zašto je časopis »Socijalizam« objavio osvrt na nepročitanu knjigu?

Postoji uverenje da je autorima objavljenih knjiga draže ako se o tim knjigama govori i piše (bilo dobro ili loše) nego kad se o njima ćuti. Mislim da sam i ja jedan od takvih. Zbog toga nemam ni razloga da lično zameram redakciji časopisa »Socijalizam« što je, u rubrici »Osvrti«, objavila i ovo Žarkovićevo »viđenje« moje knjige. Ali me ipak neke, ne samo meni već i redakciji, dobro poznate činjenice podstiču da im na ovakav način, to jest javno, kažem da su pogrešili što su to učinili. Te činjenice su sledeće.

Nedavno je napisan i objavljen u časopisu »Socijalizam« (br. 2/79) jedan veoma opširan osvrt na moju knjigu.[2] Kad se to ima na umu, onda je jasno da redakcija, objavljivanjem Žarkovićevog teksta u istoj rubrici, nije imala nameru da nadoknadi propušteno, to jest da pomogne da se javnost prvi put preko tog časopisa potpunije informiše o toj knjizi, jer je to prethodnim osvrtom već učinila. Iako bih kao autor knjige morao biti zadovoljan što su u istom časopisu (i to u kratkom vremenskom intervalu od dva njegova broja) objavljena dva osvrta na nju (što je inače i veoma neuobičajeno u nas), ipak su neke okolnosti u vezi sa objavljivanjem tog Žarkovićevog osvrta pomalo neobične.

Pošto je tok javne rasprave o knjizi sniman na magnetofonsku traku, u Subotici nas je glavni i odgovorni urednik časopisa »Savremenost« iz Novog Sada (koji je bio koorganizator tog skupa) obavestio da će svima nama koji smo učestvovali u raspravi dostaviti naše tekstove na autorizaciju, jer taj časopis namerava da ih u jednom od svojih brojeva objavi u celini (taj broj je sada u štampi). Zanimljiva je okolnost da je redakcija časopisa »Socijalizam« pribavila ceo tekst svih izlaganja sa te rasprave pre no što je i jedan od nas koji smo u njoj učestvovali dobio svoj tekst na autorizaciju. To upućuje na zaključak da je redakcija časopisa »Socijalizam« verovatno stekla uverenje da je od svih dvanaest učesnika u raspravi o mojoj knjizi najinteresantniji bio Dragoje Žarković, pa je upravo od njega tražila da autorizuje

[2] Vidi u tom broju tekst Žarka Papića *O socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje*, str. 109—120.

tekst svojih izlaganja, i odlučila da ga i ona objavi, iako će taj, kao i svi drugi tekstovi, biti objavljeni u časopisu »Savremenost«, br. 6/79.

Nesporno je da svaka redakcija mora imati svoje kriterije pri izboru tekstova koje objavljuje. Upravo zato što sam uveren da i redakcija časopisa »Socijalizam« ima takve kriterije, i zbunjuje me okolnost što se odlučila da u svom časopisu objavi baš Žarkovićevo izlaganje a da pri tom i svojim čitaocima posebno skrene pažnju da se to izlaganje odnosi na istu knjigu na koju je u tom časopisu nedavno već objavljen jedan opširan osvrt, to jest redakcija je ispod glavnog naslova Žarkovićevog teksta (*Kritička razmišljanja o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog društva)* u zagradama stavila i podnaslov: »Povodom knjige M. Koraća: Socijalistički samoupravni način proizvodnje«. To me zbunjuje utoliko više što su mi poznate i sledeće činjenice. Onaj ko je o tome, zajedno s drugima, odlučivao (Jovan Raičević, zamenik glavnog i odgovornog urednika), detaljno je (po sopstvenom kazivanju) pročitao moju knjigu, a morao je pročitati i Žarkovićev tekst pre no što je objavljen u časopisu »Socijalizam«. Stoga je njemu moralo biti dobro poznato ono što sam napred i pokazao, to jest da Žarković u tom tekstu govori i javno ocenjuje moju knjigu a da je u celini nije ni pročitao, već je samo površno prelistao.

Kako je i pored svega toga bilo moguće da časopis »Socijalazam« objavi baš taj Žarkovićev tekst, to za ovaj napis nije ni presudno. Ali ovaj primer pokazuje kako i časopis »Socijalizam«, kao i druga sredstva javnog informisanja, odnosno njihove redakcije, ako ne vode dovoljno računa o tome, mogu podsticati prošireno reprodukovanje tih loših navika da se nepročitane knjige javno ocenjuju, a izvesno je da se upravo protiv takve prakse treba stalno boriti. To me je i podstaklo da ovo napišem i napred konstatujem da je i redakcija časopisa »Socijalizam« pogrešila što je objavila taj Žarkovićev osvrt na nepročitanu knjigu.

*

U svom »Osvrtu na nepročitanu knjigu«, koji objavljujemo u celosti, profesor dr Miladin Korać ne samo što napušta uobičajena »pravila igre« u javnim polemikama nego nastoji da raspravama o njegovoj knjizi »Socijalistički samoupravni način proizvodnje« dâ jedan drugi smer i značenje, da ih pretvori u kakav-takav »incidentan slučaj«, a svaki »slučaj« u nauci — po logici onoga ko ga izaziva — treba njegovom autoru da pribavi veće interesovanje javnosti za njegovu ličnost i delo. Profesor Korać to, na izvestan način, i sâm priznaje u svom tekstu kad kaže da autoru

mogu goditi čak i loše recenzije njegove knjige, ali ipak ne ostaje pri tom hipotetičkom stavu, već na grub i neprincipijelan način diskvalifikuje kritičara njegove knjige, pa čak i prekoreva redakciju časopisa koja se usudila (!) da objavi takvo kritičko mišljenje. Upravo zbog toga, kao i zbog ambicije da daje poduke drugima, da ih »prosvećuje i vaspitava«, redakcijski kolegijum časopisa »Socijalizam« se odlučio da povodom Koraćevog »Osvrta na nepročitanu knjigu« dâ nekoliko napomena i objašnjenja.

1. Knjiga druga Miladina Koraća »Socijalistički samoupravni način proizvodnje« naišla je na određeno interesovanje naučne javnosti. Takva knjiga, kao i druge sa sličnom tematikom, nije mogla promaći znatiželji članova redakcijskog kolegijuma »Socijalizma«, utoliko pre što naš časopis redovno daje prikaze knjiga. Tako je i došlo do toga da se u broju 2 »Socijalizma« od ove godine pojavi iscrpan i pozitivan prikaz pomenute Koraćeve knjige iz pera dr Žarka Papića. Bez obzira na to što se sa sudovima o toj knjizi nisu složili pojedini članovi redakcije, ona ga je objavila iz prostog razloga što iza tih sudova stoji njihov autor i što je u skladu sa principima njene uređivačke politike, ali time sebi ne »vezuje ruke« da o istoj temi ili knjizi objavi i drugačije poglede i ocene. Na taj pozitivan osvrt na njegovu knjigu profesor Korać nije reagovao, verovatno zbog toga što je njime bio zadovoljan.

2. Do reakcije profesora Koraća je došlo posle objavljivanja napisa profesora dr Dragoja Žarkovića »Kritička razmišljanja o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog društva« (»Socijalizam«, br. 4/79), u kome se iznosi više kritičkih primedaba na Koraćevu knjigu, postavljaju određena teorijska pitanja i negiraju ili dovode u sumnju pojedine autorove ideje i koncepcije. Žarkovićev tekst predstavlja, zapravo, njegovo uvodno izlaganje na skupu, koji je održan 9. marta ove godine u Subotici, a kome je prisustvovao i sâm profesor Korać, jer se na tom skupu i vodila rasprava o njegovoj knjizi.

Umesto odgovora na te primedbe, izrečene o njegovoj knjizi, profesor Korać pribegava jednom čudnom metodu diskvalifikacije njegovih kritičara: prvo, tvrdi da na tom skupu od dvanaest učesnika njih nekolicina njegovu knjigu nije ni pročitala, ali je o njoj govorila i, drugo, da ni sâm Žarković nije pročitao njegovu knjigu. Istina, on dopušta da ju je Žarković možda »prelistavao«, ali je »u celini uopšte nije pročitao«, da »stvarno ne zna šta je u njoj napisano, pa da zato nije ni mogao o njoj kompetentno raspravljati, niti je ocenjivati«. Na profesoru Žarkoviću je da opovrgne Koraćeve tvrdnje.

Ko, međutim, i ovlaš pročita Žarkovićev osvrt, lako će primetiti da se u njemu osam puta citiraju pojedini Koraćevi stavovi i sa njima polemiše, ali Korać ne samo što namerno zaobilazi te činjenice, što i ne pokušava da se upusti u polemiku, već ga jednostavno proglašava nekompetentnim, jer nije, navodno, pročitao

njegovu knjigu (!). Takav metod i manir u naučnoj kritici, bar po našem mišljenju, ne služi na čast profesoru Koraću, pogotovu kada ih on primenjuje prema svom kolegi, politekonomisti takođe, a i prema onoj nekolicini neidentifikovanih učesnika u raspravi, koji su, pretpostavljamo, iz najboljih namera došli da učestvuju na pomenutom skupu.

3. No, ostavimo po strani ponašanje druga Koraća u javnoj polemici sa svojim kritičarima, to je njegov lični problem, ali u svom napisu on ide dalje od toga — želi da ospori pravo redakciji »Socijalizma« da objavi Žarkovićev osvrt na njegovu knjigu, tvrdeći da je ona — kako on kaže — na taj način pogrešila. Glavni argument za tu »grešku« redakcije svodi se, otprilike, na ovo: isti časopis je svojevremeno dao pozitivan osvrt na njegovu knjigu, pa kako to da sada daje i drugi osvrt u kome se kritički govori o njoj. Očigledno, profesoru Koraću gode pohvale, a smetaju kritike! Korać, zatim, pravi neke insinuacije oko zapisnika skupa u Subotici, mistificira način na koji je redakcija došla do Žarkovićevog teksta, a pri tom namerno previđa činjenicu da je tom skupu ne samo prisustvovao nego i kritički o knjizi govorio i profesor dr Neca Jovanov, član redakcijskog kolegijuma »Socijalizma«, preko kojeg se redakcija o svemu i obavestila, a Žarković na uobičajeni način, kao i svaki autor, dostavio tekst redakciji.

Redakcija u svojoj uređivačkoj politici nastoji da neguje naučnu i društvenu kritiku, pogotovu ako ona doprinosi razvoju savremene marksističke misli. Zašto to drugu Koraću smeta — nama nije poznato. Poznato nam je, a na to smo obavezni kao časopis Saveza komunista Jugoslavije, da podstičemo takvu kritiku. Nije nam, međutim, poznato da postoje autori zaštićeni od strane bilo koga od negativnih kritičkih ocena o njihovim naučnim radovima.

4. Redakcija časopisa »Socijalizam«, verujemo i svaka druga koja intelektualnu komunikaciju sa javnošću zasniva na saradnji spoljnih autora, trudi se da u dijalog uključi što je moguće više učesnika. Na taj način ne samo što nastoji da demokratizuje dijalog, da širi prostor za razmenu ideja, mišljenja i stavova, već u sučeljavanju različitih pogleda, u njihovom kritičkom nadmetanju, omogućava da se oni oslobode raznih subjektivizama, jednostranosti i drugih društveno-političkih opterećenja i zabluda koji stoje na putu naučnom mišljenju, a samim tim ponekad unedogled produžavaju put do istine. Pri tom redakcija ne misli da je vrhovni žrec pameti i informisanosti. U izboru tema i autora, a u sklopu svoje uređivačke politike, ona polazi od intelektualnog morala svojih saradnika i uverenja u moć kritičkog rasuđivanja čitalaca kojima i namenjuje svoj naučno-idejni angažman. Time ona doprinosi da istina nastaje u multipliciranom dijalogu, a ne da se do nje dolazi apsolutnim i konačnim sudovima bez priziva ili da se ona deli i klasifikuje strogo kontrolisanim poenima koje neko gubi ili dobija u naučnoj kritici.

U svom napisu profesor Miladin Korać, ne sačekavši sud javnosti na negativnu kritiku Dragoja Žarkovića i izbegavajući da se sâm prihvati stvarne polemike, mimo pravila intelektualnog ponašanja i komuniciranja, hoće praktično da zaustavi proces oblikovanja objektivnog stava i mišljenja o njegovoj knjizi.

To je, za sada, sve što želimo da kažemo o Koraćevoj »odbrani« povodom kritike njegove knjige.

Redakcijski kolegijum
časopisa »Socijalizam«

Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji

(Grupa autora, »Radnička štampa«, Beograd, 1978)

Knjiga *Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji* zamišljena je kao svestraniji zahvat u kojem se prikazuje i analizira razvoj samoupravljanja od početnih oblika do njegovog konstituisanja u celovit sistem organizacije društva. Već sam takav pristup predstavlja značajnu pozitivnu karakteristiku knjige, čiji su autori: dr Najdan Pašić, dr Stanko Grozdanić, Petar Toš, dr Aleksandar Vacić, dr Branislav Šoškić, Miloš Sinđić, dr Drago Gorupić, Milorad M. Radević, dr Mijat Šuković, Albina Tušar i Ruža Banjac.

Prvi deo knjige je posvećen samoj ideji i razvoju samoupravljanja u Jugoslaviji. Već na samom početku, u prvom poglavlju, ističe se da samoupravljanje »nije vezano za jugoslovensko tle i posebne uslove jugoslovenskog društva«, već da je ta ideja bila prisutna u istorijskoj težnji ljudi da se oslobode odnosâ »zavisnosti i obespravljenosti«, a svoj »manje ili više uobličen i jasan« izraz dobila u ideologijama potlačenih klasa i slojeva. Tako je ona od samog početka imala svoje jasno klasno-revolucionarno značenje. Ona, kako se ovde ističe, u delima Marksa i drugih »velikih teoretičara marksizma«, u ideji o društvenom oslobođenju rada, o besklasnom socijalističkom društvu. dobija potpuniju naučnu razradu. U daljoj analizi jasno se pokazuje kako ideja samoupravljanja postaje jedna od osnovnih pokretačkih snaga revolucionarnih i naprednih pokreta u celom svetu, a samoupravljanje istinska istorijska alternativa tehnokratsko-birokratskim sistemima upravljanja proizvodnjom i vlasti nad ljudima. Od posebne je teorijske vrednosti određenje samoupravljanja koje se u ovoj knjizi daje i njegovo jasno razgraničavanje od raznih vidova participacije. Pošto to određenje smatramo veoma vrednim, ovde ćemo ga i navesti:

»Tako shvaćeno samoupravljanje može se definisati kao *konkretan oblik istorijskog procesa društvenog oslobođenja rada,* čiji je osnovni smisao da se čoveku-radniku omogući da, bez ograničavanja i sputavanja, kontroliše uslove, sredstva i rezultate svoje radne aktivnosti. *Oslobođenje rada* kao najdublji humani sadržaj i istorijska perspektiva samoupravljanja postaje stvarnost tek onda kada udruženi radni ljudi stave pod svoju zajedničku kontrolu i u svoju službu sve sile i potencije i sve tekovine koje stvara njihov zajednički rad i kada, na toj osnovi, svaki pojedinac dođe u mogućnost da se razvija kao svestrano razvijena ljudska ličnost.

Prema tome, samoupravljanje nije ni sistem mera kojima se ublažavaju i delimično otklanjaju negativne posledice najamnog položaja radne snage, ni prost mehanizam demokratskog odlučivanja o društvenim poslovima u privredi i drugim sferama društvenog života, ni »pravičan« sistem raspodele, nego *istorijski proces menjanja osnovnih produkcionih odnosa u korist radnika u udruženom radu«* (str. 16). Time se sasvim jasno pokazuje da samoupravljanje predstavlja supstancijalni elemenat Marksove teorije revolucionarnog preobražaja klasnog društva u besklasno, a ne neki oblik adaptacije i popravljanja sveta klasnih odnosa.

Ocenjujući značaj jugoslovenskog iskustva, sasvim se jasno ističe da Jugoslavija »ne nudi svetu nikakav do kraja razvijen i dovršen model samoupravljanja kao istorijski nov i originalan sistem društvene organizacije«, već jedno iskustvo koje je, kao takvo, uslovljeno društveno-istorijskim okolnostima. Samim tim se naglašava činjenica da je samoupravljanje kao tok svake autentične socijalističke revolucije uvek i svagda nerazdvojno povezano sa društveno-istorijskim uslovima u kojima se razvija i realizuje. Međutim, s pravom se ističe da to iskustvo ima širi značaj zbog toga što se prvi put u praksi povlače jasne granice između samoupravljanja kao utopijske mašte o beskonfliktnom, idealnom društvu i samoupravljanja kao konkretnog istorijskog procesa osnovnih društvenih odnosa u objektivno datim uslovima. Ističe se značaj opredeljenja da konkretni interesi ljudi u udruženom radu treba da predstavljaju pokretačku silu socijalističkog samoupravnog društva.

Ne idealizujući ni samoupravljanje ni uslove pod kojima se ono ostvaruje, ukazuje se na bitne protivurečnosti i mogućnosti njihovog prevazilaženja. Pri tom se ukazuje na robno-novčane odnose i tržište, nizak stepen realne ekonomske i tehničke integrisanosti privrede, na tehno-menadžerske tendencije, velike razlike u stepenu ekonomske razvijenosti pojedinih delova zemlje, obimno i detaljno državno normativno regulisanje položaja i delatnosti organizacija udruženog rada itd. No, kako se ističe, odnos samoupravljanja i države je ona sfera u kojoj se najreljefnije i u koncentrovanom vidu izražavaju osnovne protivurečnosti istorijskog procesa socijalističkog samoupravnog preobražaja našeg društva. Dalje se kratko rezimiraju bitna obeležja razvoja našeg samoupravnog sistema.

U drugom poglavlju se analizira naše samoupravljanje u istorijskoj retrospektivi. Ovde se sasvim jasno otkrivaju prvi koreni samoupravljanja u prvim narodnooslobodilačkim odborima i radničkim savetima, kakav je bio onaj u fabrici antimona u Krupnju, koji je formiran još početkom septembra 1941. godine. Dalje se ukazuje na oblike participacije u periodu revolucionarnog etatizma i raskid sa etatizmom, koji označava korenitu promenu u položaju proizvođača. Oni od konsultanta postaju upravljači procesom proizvodnje. Dalje se, na veoma dokumentovan i sistematičan način, analiziraju faze razvoja samoupravljanja, pri čemu se, povezano sa konkretnim društveno-ekonomskim procesima, taj razvoj deli na četiri faze: prva od 1949—1953, druga od 1953—1963, treća od 1963—1974. i četvrta od 1974. do naših dana i dalje. Ova podela nije proizvoljna, već se argumentovano ukazuje na bitne

karakteristike svake faze i na suštinske promene koje su se zbile u tim periodima. Na kraju se kratko rezimiraju osnovni rezultati prakse samoupravljanja.

Drugi deo knjige posvećen je analizi ključnih odnosa i institucija samoupravljanja, pri čemu se s pravom kao osnova svih odnosa i institucija označava *društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju.* No, što je veoma pozitivno, ne ostaje se samo na označavanju društvene svojine, već se daju i neka njena određenja, pri čemu se ističe da društvenu svojinu treba shvatiti kao *sistem odnosa, prava i odgovornosti* koje uspostavljaju među sobom ljudi koji zajednički rade sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, kao i odnose njih i drugih radnika, društvenih pravnih lica i društvene zajednice u celini. Kao druga ključna kategorija označava se *udruženi rad,* zatim *organizacija udruženog rada, dohodak* kao ključna društveno-ekonomska kategorija sistema socijalističkih samoupravnih odnosa, zatim *slobodna razmena rada, država,* pri čemu se analizira njena uloga i specifičan položaj, *međunacionalni odnosi, samoupravni sporazumi, društveni dogovori, društveno planiranje i delegatski sistem.*

Treći deo knjige je posvećen razradi i analizi sistema samoupravnih odnosa u udruženom radu i njihovim institucionalnim oblicima. U prvom poglavlju se govori o društveno-ekonomskim odnosima i oni se analiziraju u sledećim odrednicama: subjekti samoupravljanja u udruženom radu, osnovna društveno-ekonomska prava radnika u udruženom radu, međusobni radni odnosi u uslovima samoupravljanja i tako dalje.

U drugom poglavlju ovog dela se raspravlja o dohotku u udruženom radu, pri čemu se analizira njegova društveno-ekonomska sadržina, sticanje i raspodela dohotka osnovne organizacije udruženog rada. U ovom se poglavlju veoma detaljno raspravljaju: mesto i funkcija dohotka u privrednom sistemu našeg društva, zatim sama sadržina dohotka, sticanje i primarna raspodela, merila za raspodelu zajedničkog dohotka, raspoređivanje (sekundarna raspodela) dohotka, raspoređivanje čistog dohotka (tercijarna raspodela), raspodela sredstava za lične dohotke, da bi se na kraju došlo do celine odnosâ zasnovanih na dohotku, te kritičkih razmatranja u vezi sa stepenom ostvarivanja u praksi društva, problemima koji se javljaju i daljim perspektivama.

Treće poglavlje je posvećeno sistemu planiranja u organizacijama udruženog rada i društvenoj zajednici. Nakon analize bitnih karakteristika našeg sistema planiranja kritički se ukazuje na domete i probleme u ovoj sferi.

U četvrtom poglavlju se analiziraju suština i oblici udruživanja rada i sredstava, pri čemu se, nakon uvodnih razmatranja, analiziraju: osnovna organizacija udruženog rada, radna organizacija, složena organizacija udruženog rada i radne zajednice za obavljanje poslova od zajedničkog interesa. Zatim se razradom ugovornih organizacija udruženog rada i organizovanja zemljoradnika i drugih radnih ljudi koji samostalno obavljaju delatnost ličnim radom i sopstvenim sredstvima — razrađuju principi i mogućnosti povezivanja samoupravnog ličnog rada sa sistemom udruženog rada u celini. Na kraju se, po već ustaljenom i dobrom maniru autorâ ove knjige, kritički ukazuje na dostignuća i probleme u samoupravnom organizovanju udruženog rada.

U petom poglavlju, najobimnijem delu knjige, veoma se iscrpno i sistematično analizira samoupravljanje radnika u organizacijama udruženog rada. Najveći deo ove analize posvećen je odlučivanju radnika u organizacijama udruženog rada putem oblika neposrednog izjašnjavanja, odlučivanje putem delegata i delegacija, pri čemu se posebno analizira karakter mandata. Dalje se analiziraju položaj, funkcije i odnosi organa upravljanja i samoupravljanje u organizacijama od posebnog društvenog interesa, zatim samoupravni akti kao oblik uređivanja odnosa, rešavanje sporova u udruženom radu, svi vidovi odgovornosti za obavljanje sa-

moupravnih funkcija, od odgovornosti delegata u radničkom savetu, članova izvršnog odbora, poslovodnog organa do odgovornosti učesnikâ u društvenom dogovaranju i samoupravnom sporazumevanju i delegatâ u skupštinama samoupravnih interesnih i društveno-političkih zajednica, da bi se na kraju ukazalo na značaj osposobljavanja i obaveštavanja delegata i radnika za njihovo uspešno učešće u samoupravnom odlučivanju, i na probleme u vezi sa ostvarivanjem samoupravljanja u organizacijama udruženog rada.

Šesto poglavlje je posvećeno oblicima udruživanja i povezivanja samoupravnih organizacija udruženog rada i zajednica. Tu se na prvom mestu analiziraju principi i elementi, zatim oblici kao što su: poslovne zajednice, zajednice udruženog rada za međusobnu plansku i poslovnu saradnju, opšta udruženja i privredne komore, banke i druge finansijske institucije, zajednice osiguranja i samoupravne interesne zajednice

Četvrti deo knjige je posvećen političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Prvo poglavlje tog dela se odnosi na konstituisanje političkog sistema, pa se kao osnovne odrednice obrađuju: samoupravni preobražaj skupština na delegatskom principu, funkcionisanje delegatskog sistema, međusobni odnosi društveno-političkih zajednica i opština kao osnovna društveno-politička zajednica.

U drugom poglavlju se razjašnjava mesto i uloga društveno-političkih organizacija u sistemu socijalističke samoupravne demokratije, sa dosta iscrpnim analizama uloge svake od njih. Posebno poglavlje je posvećeno sistemu opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, kao i društvenoj zaštiti samoupravljanja i društvene svojine.

U petom delu knjige, u četiri studije slučajâ, analiziraju se problemi ostvarivanja samoupravljanja u udruženom radu. Analizirani su procesi samoupravnog odlučivanja u Željezari »Jesenice«, zatim raspodela dohotka i ličnih dohodaka u Tvornici olovaka i školskog pribora iz Zagreba, zatim uloga sindikata u oblasti društvenog standarda u sarajevskom »Famosu«, udruživanje rada i sredstava u organizacijama udruženog rada za proizvodnju traktora — Industrija motora, Rakovica — Beograd i, na kraju, samoupravljanje u uslovima ulaganja stranog kapitala, na primeru britanske firme DUNLOP i naše radne organizacije FADIP iz Bečeja. Ove studije slučajeva imaju svojevrsnu vrednost, jer se pomoću njih mogu proveravati mnogi opšti principi koji se tiču samoupravljanja u udruženom radu.

Na kraju knjige je dato osam dijagrama, i to: shema ostvarivanja samoupravljanja u osnovnim organizacijama Željezare »Jesenice«, shema ukupne samoupravne organizacije Željezare, shema raspodele ukupnog prihoda i dohotka osnovne organizacije udruženog rada, shema raspodele čistog dohotka OOUR-a, shema konstituisanja skupštine opštine, republičkih skupština i Skupštine SFRJ i, na kraju, shema organizovanja sindikata u udruženom radu. Ove sheme i studije slučajeva, kao i najveći deo analize, svedoče o nastojanju autorâ ove knjige da, pored teorijskih razrada, što jasnije i detaljnije prezentiraju čitaocu ključne odnose, principe i institucije socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Odmah treba reći da je to značajna vrednost jedne ovakve publikacije. Međutim, to nije jedina vrednost ove knjige.

U zaključku ovog prikaza želimo da istaknemo neke njene pozitivne karakteristike. Na prvom mestu ističemo dobar metodološki pristup koji je dosledno sproveden do kraja. U tom pristupu se pošlo od razrade osnovnih teorijskih izvora, zatim je veoma pregledno prikazan razvoj samoupravljanja, da bi se nakon razrade ključnih institucija, odnosâ i kategorija samoupravljanja prešlo na analizu sistema samoupravnih odnosa u udruženom radu u svim njihovim dimenzijama, potom kratko prikazale osnovne karakteristike, principi i institucije političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i, na kraju, završilo analizama samoupravnih odnosa u konkretnim organizaci-

jama udruženog rada. To, kao i značajan stepen ujednačenosti u obradi problema, čak i u stilu, svedoči da je ova knjiga istinski rezultat timskog rada. Sasvim je sigurno da je tome mnogo doprineo i sam glavni redaktor i autor izuzetno uspelih priloga u ovom radu dr Najdan Pašić. Takav pristup je doprineo veoma uspeloj sistematici jedne vrlo složene problematike.

Kao drugu pozitivnu karakteristiku ističemo zavidan nivo teorijske razrade celokupne problematike, pri čemu neke analize, kao, na primer, analiza ključnih institucija, odnosâ i kategorija socijalističkog samoupravljanja, predstavljaju vrlo vredan doprinos teoriji samoupravljanja uopšte. Ta, kao i niz drugih pozitivnih svojstava svrstavaju ovu knjigu u red najuspelijih i najpotpunijih analiza sistema socijalističkog samoupravljanja. Ona će biti podjednako korisno i zanimljivo štivo za naučne istraživače, društveno-političke aktiviste, profesore i studente na univerzitetima, nastavnike i učenike u školama, kao i za radnike u udruženom radu.

Ukoliko bismo tražili neke zamerke, onda bi one bile u ovome: da je daleko najveći deo analize posvećen samoupravljanju u udruženom radu, dok su drugi oblici samoupravljanja samo ukratko prikazani. Čini nam se da je u publikaciji koja nosi naslov *Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji* trebalo posebno analizirati samoupravne odnose i procese u samoupravnim interesnim zajednicama, oblike odlučivanja neposrednim izjašnjavanjem ne samo u organizacijama udruženog rada već i u mesnim zajednicama. Kada je reč o mesnoj zajednici kao jednom od osnova celokupne samoupravne organizacije našeg društva, smatramo da se za njenu razradu moralo naći mesta u ovakvoj publikaciji. No, pomenute zamerke ne umanjuju već istaknute kvalitete ove zaista vredne knjige.

Radivoje Marinković

Dr Gordana Vlajčić: Revolucija i nacije

(Centar za kulturnu djelatnost SSOH iz Zagreba, Zagreb, 1978)

Gordana Vlajčić u navedenom djelu nastoji da, na osnovi analize dokumenata sa održanih kongresa, konferencija i drugih skupova rukovodstva KPJ i Kominterne i u kontekstu koncepcije provođenja socijalističke revolucije u Jugoslaviji — prezentira, eksplicira i potakne na svestranije osmišljavanje problematike međunacionalnih odnosa u novostvorenoj državi, Kraljevini SHS, sagledavajući je u sklopu revolucionarne koncepcije proleterskog pokreta Jugoslavije od formiranja KPJ do šestojanuarske diktature, dakle, u vrijeme velikih frakcijskih trvenja i ovisnosti KPJ od Kominterne.

Ideja realizacije stvaranja prve južnoslavenske državne zajednice, isključujući Bugare kao saveznike centralnih sila, u toku i, posebno, pri završetku drugog svjetskog rata, ističe G. Vlajčić, postaje imperativ vremena kako za one koji su o tome »sanjarili kao pobornici panslavističkih i jugoslavenskih ideala, tako i za one koji su panslavizam i jugoslavenstvo prihvatili s pozicija socijalno-ekonomskih i općepolitičkih interesa svoje klase ili nacije ...« (str. 12).

Ubrzo nakon formiranja zajedničke države rasformiraju se sve dotadašnje socijalističke organizacije i formira Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), odnosno od 1920. godine Komunistička partija Jugoslavije, koja nacionalnom pitanju, kaže autor djela, pristupa unitaristički uspostavljanjem, odnosno težnjom za uspostavljanje republikanskog društveno-političkog uređenja u novostvorenoj državi. Osim toga, KPJ kao sekcija Kominterne nije bila samostalna, već se morala pokoravati njezinim odlukama, a Kominterna je — kaže G. Vlajčić — stvaranje prve južnoslavenske države tumačila kao instrument imperija-

lističkih sila protiv jedine socijalističke zemlje, Sovjetskog Saveza, »potcjenjujući na taj način one snage koje su unutar jugoslavenskog radničkog i komunističkog pokreta, kao i unutar naših naroda i narodnosti, objektivno bile zainteresirane za stvaranje jugoslavenske države...« (str. 26).

Kominterna je ulogu Srbije i srpske nacije u novostvorenoj državi tumačila kao okupatorsko-kolonizatorsku prema nesrpskim narodima, pa se takvo gledište donekle odrazilo i na dio komunističkog pokreta Jugoslavije, tako da se pojedinci dugi niz godina nisu toga oslobodili. Autor se suprotstavlja takvim stavovima i ističe da nacionalno pitanje u novostvorenoj državi nije bilo kolonijalno pitanje, već iznad svega pitanje »oblika i načina ujedinjavanja, koje nije bilo samo nacionalno, već u isto vrijeme i klasno pitanje jugoslavenskog proletarijata. Proći će godine dok to Kominterna shvati, a što je daleko značajnije, dok to shvati i jugoslavenski komunistički pokret« (str. 37).

Osim toga, jugoslavenski su komunisti gledali na provođenje socijalističke revolucije i ujedno na rješavanje nacionalnog pitanja, dakako, pod utjecajem Kominterne, kroz perspektivu podizanja i realizacije socijalističke revolucije na cijelom Balkanskom poluotoku i stvaranja balkanske zajednice naroda, odnosno balkanske sovjetske zajednice. U tom kontekstu delegati Prve konferencije KPJ »prihvaćaju suradnju sa svim radničkim partijama Balkana koje se bore za ostvarenje federacije socijalističkih republika na Balkanu« (str. 57).

Iako se u Rezoluciji pomenute konferencije ne govori kako bi konkretno izgledao sastav federativnih jedinica u socijalističkoj balkanskoj federaciji, s obzirom na nacionalni sastav, autor knjige pretpostavlja da je većina u »vodstvu jugoslavenskog komunističkog pokreta predviđala mogućnost uključivanja jedinstvene i centralizirane Jugoslavije u balkansku socijalističku federaciju«, budući da je tih godina unitaristička koncepcija u rukovodstvu KPJ dominirala. Kako je na to Kominterna konkretno gledala i koji joj je bio koncept nacionalne strukture balkanske federacije u navedenom djelu — nije objašnjeno.

Nakon ugušivanja svih pokušaja provođenja socijalističkih revolucija u zapadnoj Evropi do 1923. godine, Kominterna svoju politiku i utjecaj na komunističke partije sve više orjentira prema Balkanu i Istoku. Stoga dolazi do veće zainteresiranosti Kominterne za nacionalno-oslobodilačke i seljačko-plebejske pokrete i u skladu s tim do jačeg pritiska na komunističke partije da nacionalno i seljačko pitanje koriste u borbi protiv buržoaskih vladajućih krugova. Dakle, da seljačko i nacionalno pitanje *koriste*, a ne da pristupe pravilnom rješavanju tih pitanja u sklopu i za uspjeh proleterske revolucije, jer valja znati da nema klasnog oslobođenja bez nacionalnog niti nacionalnog bez socijalnog oslobođenja.

Iako je III konferencija KPJ, održana u siječnju 1924. godine, posebnu pažnju poklonila nacionalnom pitanju sagledavajući ga šire, ona, prihvatajući stavove Kominterne, stvaranje Kraljevine SHS »objašnjava posljedicama prvog svjetskog rata ... Za njih čak ni akt ujedinjenja nije bio rezultat razvitka nacionalne svijesti o potrebi ujedinjenja, već rezultat pritiska sila Antante i srpske vladajuće klase...« (str. 76). Jugoslavija ipak nije tvorevina Versaja, već posebnih okolnosti koje su nastale kapitulacijom i raspadanjem Austro-Ugarske i dugogodišnjih težnji naših naroda za zajedništvom.

Peti kongres Kominterne održan u Moskvi 1924. godine rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, kao navodno isključivoj tvorevini imperijalističkih sila uperenoj protiv Sovjetskog Saveza, sagledava u razbijanju postojećih državnih granica Kraljevine SHS i izdvajanju Hrvatske, Slovenije i Makedonije i stvaranju od njih nezavisnih republika. Taj stav imao je velikog utjecaja na delegate III kongresa KPJ koji u svojoj Rezoluciji, prema navodima autora djela, ističu potrebu borbe

»... protiv velikodržavnih predrasuda koje se nalaze u srpskom radništvu i seljaštvu...« (str. 95).

Ovakav prilaz rješavanju nacionalnog pitanja potpuno je antimarksistički jer se cijela nacija — s naglaskom na radništvo i seljaštvo, što znači svi njezini pripadnici — ocjenjuje kao šovinistička. Na žalost, može se reći da iz navedenog citata proizlazi kako komunisti bazu tog velikosrpskog šovinizma, što je i zapisano u dokumentima Kongresa, vide upravo u radničkoj klasi i seljaštvu, dakle, u onim slojevima i klasi kojima i sami pripadaju. Takav je stav imao velikog utjecaja na pojedine pripadnike KPJ, da ne kažemo komuniste, i osobito članove nekih foruma, što je posebno dolazilo do izražaja u 1938/39. i 1970/71. godini, kad se ono nacionalno izdiže iznad klasnog, što, dakako, tendira prema nacionalističkom.

Prema tome, Gordana Vlajčić u tekstovima navedenog djela pobija tezu nekih shvaćanja da KPJ navodno sve do 1943. godine nije uopće raspravljala o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, već ga je ostavljala da ga riješi buržoazija. Premda je bilo i takvih mišljenja i razdoblja u kojima su i takvi stavovi dominirali, ipak se o nacionalnom pitanju u rukovodstvu KPJ dosta raspravljalo, ali manje-više uvijek s pogrešnim pristupom. Treba napomenuti da autor djela posebno ističe kako je nacionalno pitanje od 1924—1928. potisnulo u djelatnosti KPJ druga pitanja, pa čak i socijalno, a to znači i bitna obilježja klasnog pitanja. Ono (nacionalno pitanje) tih godina dominira u raspravama rukovodstva KPJ.

Prigodom vođenja rasprava o nacionalnom pitanju nije se, prema navodima autora, uopće vodilo računa (takav stav će se unutar KPJ zadržati još dugi niz godina) o činjenici višenacionalnog sastava svih jugoslavenskih nacija, budućih federativnih jedinica u sastavu Jugoslavije, što također dokazuje da se dosta površno i pogrešno pristupalo rješavanju međunacionalnih odnosa, rješavanju nacionalnog fenomena. Zapravo se na rješavanje nacionalnog pitanja gledalo parcijalno, dakle, ne jedinstveno i radikalno, više s demokratsko-buržoaskih, a manje s pozicija interesa i perspektive radničke klase u cjelini.

Kominterna upravo tih godina, ističe Vlajčić, potiče KPJ na traženje partnera i za sklapanje savezništva s rukovodstvima seljačkih partija ugnjetenih nesrpskih nacija u procesu realizacije jedinstvene seljačko-radničke fronte na području Jugoslavije. No kako su rukovodstva navedenih stranaka bila buržoaska, pokazala su se vrlo nestabilnim »partnerima za KPJ, što je objektivno pripomoglo i KPJ i Kominterni da postepeno uočavaju potrebu direktnog djelovanja u seljačkim masama u realizaciji koncepcije radničko-seljačke fronte pod vodstvom KPJ« (str. 121).

Osim toga, Kominterna, ističući parolu borbe komunista Jugoslavije za potpuno osamostaljivanje i otcjepljenje nacija, potiče komuniste na razbijanje Jugoslavije. Iako je bilo izvjesnog suprotstavljanja tim stavovima u rukovodstvu KPJ, ipak je prevladavalo takvo mišljenje koje se u Kominterni, ističe autor, pojavilo još krajem 1923. godine kad se i Staljin bio osobno umiješao u rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji svodeći ga pri tom na seljačko pitanje. Proći će dugo vremena, kaže Gordana Vlajčić, dok rukovodstvo KPJ i Kominterne shvati da nacionalno pitanje »u nas nije seljačko pitanje, već eminentno pitanje klasne borbe jugoslavenskog proletarijata«.

Iako je u KPJ od 1923. do 1927. godine dominiralo nacionalno i seljačko pitanje inaugurirano od strane Kominterne zbog izmijenjene globalne političke situacije, frakcionaških borbi i razjedinjenosti — Kominterna 1928. intervenira i na prvo mjesto s pravom stavlja pitanje ostvarivanja jedinstvenog fronta radničke klase, zatim jedinstvo radnika i seljaka, a tek na trećem mjestu nacionalno, odnosno, na četvrto, seljačko pitanje, što je donekle došlo do izražaja i na IV kongresu KPJ. Osim toga, u drugoj polovini 1928. i KPJ i Kominterna među ugrožene nesrpske nacije »prvi put

priznaju makedonsku i crnogorsku«, što je bio korak naprijed u potpunijem sagledavanju nacionalne problematike u Jugoslaviji.

Pri tom je potrebno napomenuti da se na IV kongresu ne govori o crnogorskoj naciji, već o pokretu crnogorskih seljaka za nezavisnost. Iako se ispravno zaključuje da se makedonska nacija srbizira, ipak Kongres ne nudi nacionalnom pitanju konkretan »partijski program, već podržava tadašnju politiku *Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije* (VMRO), koja, objektivno gledano, nije nudila realniju perspektivu rješenja makedonskog nacionalnog pitanja« (str. 130).

Konačno rješenje nacionalnog pitanja jugoslavenski komunisti, kaže Vlajčić, i na IV kongresu KPJ 1928. godine i opet vide u balkanskoj revoluciji i u razbijanju Jugoslavije na pojedine federalne balkanske jedinice, od kojih bi jedna, prema navodima autora, bila Srbija s Bosnom i Hercegovinom. Međutim, zbivanja nakon atentata na predstavnike HSS u skupštini i kasniji unutarnji i vanjski politički događaji pokazali su da se tim putem ne može ništa učiniti. To je bio dokaz da je svaki pokušaj rješavanja nacionalnog pitanja i provođenja socijalističke revolucije putem »razbijanja integriteta jugoslavenske državne zajednice objektivno unaprijed bio osuđen na propast budući da nije pogađao suštinu zahtjeva širokih slojeva stanovništva, kao ni objektivne međudržavne odnose na Balkanu i među velikim silama. Pri tom autor ističe da su »sve nacionalne balkanske buržoazije bile antikomunistički raspoložene i u klasnom smislu činile kompaktnu frontu u borbi protiv Sovjetskog Saveza i komunističke ideologije na Balkanu. Osim toga, povijesni razvitak balkanskih nacija bio je prekratak da bi omogućio realizaciju balkanske federacije sovjetskih socijalističkih republika...« (str. 148).

Stoga su stavovi Kominterne i zaključci IV kongresa KPJ o dezintegraciji jugoslavenske zajednice išli na ruku, kako kaže autor, separatističkim pokretima, a nikako radničkoj klasi Jugoslavije i ostvarivanju njezinih povijesnih interesa. Jer voditi borbu za socijalistički preobražaj društva, za humane samoupravne socijalističke odnose, a pri tom zapostaviti nacionalno pitanje, bilo bi nemoguće ili bi revolucija još u početku bila dovedena u pitanje. Osim toga, bez marksističkog prilaza rješavanju nacionalnog pitanja nije moguća ni istinska socijalistička demokracija ni uspješna borba za razvoj pokreta i politike nesvrstanosti.

Iako se ovom knjigom, u kojoj se, na osnovi određenih istraživačkih poduhvata i analize naznačenih dokumenata, eksplicira nacionalna problematika novostvorene države od formiranja KPJ do 1929. godine, ta problematika ne iscrpljuje — ipak se može zaključiti da će neke nove činjenice i, posebno, stavovi autora doprinijeti svestranoj spoznaji odnosa KPJ prema nacionalnom pitanju sagledavajući ga u kontekstu koncepcije revolucije prvih godina njezina povijesnog razvoja.

Savo Pešić

Dr Albin Igličar: Pravni sistem in družbeni interesi (Pravni sistem i društveni interesi)

(»Partizanska knjiga«, zbirka »Znanstveni tisak«, Ljubljana, 1978, strana 392)

U društvu dolazi do izražaja mnoštvo interesa, koji izviru iz klasnih, ekonomskih, političkih, socijalnih i drugih uslova života, rada i stvaranja ljudi. Jasno je da ne bi bilo ni demokratije ni slobode čoveka kad on te svoje misli, težnje i stvaralačke poglede ne bi mogao slobodno da izrazi (Edvard Kardelj). Ako tu Kardeljevu misao o pluralizmu samoupravnih

interesa sučelimo s pravnim sistemom, nastaje pitanje kakvi putevi i mogućnosti stoje na raspolaganju interesima, odnosno njihovim nosiocima onda kad interese treba pravno obuhvatiti i obezbediti.

U jugoslovenskoj doktrini je dvojstvo »pravo i interes«, »interes i pravo« još daleko od sistematske i celovite obrade. Teorija je interesnu raznolikost i konfliktnost često »previđala« i zadovoljavala se uopštavanjima, koja su bila u raskoraku s društvenom stvarnošću. Sintetičke teorije prava, koje upravo stupaju na scenu — one pokušavaju da pravo shvate celovito, na primer, kao splet odnosa, vrednosti normi — i isto tako mlada sociologija prava daju interesno-pravnim proučavanjima nove mogućnosti i podsticaje. Njih bi trebalo iskoristiti i zbog toga što je pravo u stanju da znatno doprinese učvršćivanju takvih društvenih odnosa koji su neraskidivo povezani sa slobodom čoveka i s autentičnim izražavanjem njegovih interesa.

Delo doc. dr Albina Igličara se u ta nastojanja uključuje tako što poseže i u onaj deo sociologije prava koji se bavi društvenom uslovljenošću prava. U središtu autorovih preokupacija su naročito pitanja o interesnoj determiniranosti pravnog sistema i o tome kakav je proces nastajanja nekih od najznačajnijih opštih pravnih akata državnog i samoupravnog prava.

Autor stoji na stanovištu da interese treba povezivati s potrebama, s podelom rada i s klasnom slojevitošću. U skladu s tom polaznom tačkom interes je »izraz potreba i položaja pojedinca ili grupe u globalnom društvu ili celog globalnog društva u svetskoj zajednici čovečanstva«. Od takve definicije polazi objektivno-subjektivna teorija, po kojoj je interes dijalektičko jedinstvo sadržaja kao objektivne kategorije i njenog odraza u svesti kao oblika. Takav pristup je, po našem mišljenju, delotvoran, jer je u pravu interes nužno svesno izabran i određen: šta je pozitivno, a šta negativno, utvrđuje onaj ko izdaje pravne propise, odnosno onaj ko upravlja odgovarajućim organom ili pak ima u njemu odlučujući položaj. •

Delatni i kreativni aspekt interesa potvrđuje saznanje da u pravu ne pripada jednaka težina svim interesima. U prvom redu mora biti omogućeno — naravno, ukoliko imamo posla s društveno-političkim sistemima koji su demokratski — da se interesi »mogu pojaviti u društveno-političkim procesima«. Od interesa koji su politički izraženi u socijalizmu »kao opšti interes« može da bude priznat samo osnovni interes radničke klase. On se zato i pojavljuje kao jedini arbitar u konfrontaciji raznih posebnih interesa. Ako radničko-klasnim interesima i među njima naročito dugoročnim interesima, usmerenim na oslobođenje rada, treba da bude obezbeđena takva uloga, neophodno je da radnička klasa ima dominantno mesto u društveno-političkom sistemu. Otuda i autorova pažnja samoupravnom izražavanju i usklađivanju interesa uopšte i nosiocima te aktivnosti posebno.

Za jugoslovenski pravni sistem karakteristično je da većina opštih pravnih akata još i sad nastaje u »državno-političkoj sferi«. Središnje mesto imaju ustav — on utvrđuje dominantne društvene interese — i zakon kao onaj akt koji, po pravilu, uređuje samo najznačajnije pravno relevantne društvene odnose. Podzakonski akti (na primer, uredbe izvršnih veća) treba da dopunjuju i konkretizuju zakonske norme bez istovremenog izvornog određivanja pravne materije. Težište normativnog regulisanja je, prema tome, na zakonu, pa zato i zakonodavni postupak treba da bude organizovan i vođen tako da u zakonu svoje mesto nađu »sintetizovani interesi, koji su zajednički najvećem broju ljudi u nekom globalnom društvu«.

Pored »klasičnih« opštih pravnih akata, tu su još i samoupravni akti, koji zasad predstavljaju manji i podređeni deo pravnog sistema. Za razliku od »klasičnog« prava, koje je kreacija države, samoupravnim aktima je svojstveno da u njih društveni interesi

prelaze neposredno i da im sadržinu određuju samoupravni subjekti kao njihovi adresati. Samoupravno pravo ostaje, na drugoj strani, vezano i za državu, jer ga ona, bar posredno, sankcioniše. Tako se, na primer, ne može prevideti da samoupravno pravo tek oblikuje sopstveni sistem sankcija i da samo u manjoj meri zamenjuje državu na onim područjima koja spadaju u domen tradicionalnog pravnog regulisanja.

Tako skiciranu problematiku autor pregledno i podrobno razmatra. Teorijsku prazninu koju na području interesno-pravnih istraživanja pokazuje jugoslovenska teorija koristi tako što interesnu uslovljenost pravnog sistema osvetljava iz sociološkog i politikološkog ugla gledanja. Prilično pregledno se bavi i opštim teorijsko-pravnim pitanjima, najintenzivnije onda kad proučava ustavnopravne mogućnosti za obezbeđivanje društvenih interesa i za njihovo prenošenje u opšte pravne akte. U tom sklopu posebnu pažnju posvećuje zakonodavnom postupku, koji teorija inače još i sad proučava u senci upravnog i sudskog postupka.

Sa tim svojim karakteristikama delo pruža čvrstu osnovu za dalja pravno-sociološka istraživanja. Mislim da ih treba usmeriti naročito na empirijsko dograđivanje i dopunjavanje teorijskih polaznih tačaka, to jest na ono područje koje zadire u osetljivi odnos između normativnog (željenog) i stvarnog. Ta problematika je, bar na opštem nivou, neopravdano zanemarena, i zato je zasluga doc. Igličara i u tome što je na nju upozorio i time se založio za aktivno uključivanje sociologije prava u praktičnu kodifikaciju prava.

Marijan Pavčnik

Dr Velizar Najman: Uređivanje društvene samozaštite u udruženom radu i mesnoj zajednici

(Pravno-ekonomski centar, Beograd, 1978, strana 367)

Poznati naučni radnik dr Velizar Najman napisao je novo naučno delo, koje zaslužuje našu pažnju. Reč je o teorijskom pristupu društvenoj samozaštiti u udruženom radu i mesnoj zajednici. Tako je svojim delima *Sociopatologija u socijalističkom društvu* (izdatom 1973), *Društvena samozaštita* (izdatom 1976) i drugim knjigama, brošurama i naučnim radovima dodao i ovo vredno delo.

Zahvaljujući profesoru Najmanu, dobili smo i delo kojim se ostvaruje teorijska naučna zasnovanost društvene samozaštite. On je to učinio sa stanovišta marksizma i putem uopštavanja jugoslovenske socijalističke samoupravne prakse. Time je oblikovana jedna značajna društvena oblast usmerena ka čuvanju i razvijanju tekovina NOR i socijalističke revolucije i socijalističkog samoupravljanja.

Autor je u ovom svom delu pokazao da je društvena samozaštita integralno pravo društva i pojedinaca da se štite od onih koji dovode u pitanje njihovu slobodu, samoupravnu socijalističku orijentaciju i stvaranje sve humanijih uslova rada i življenja. Uz to on naglašava kako treba da se organizuju i pojedinac i društvo da bi mogli da ostvaruju uspešnije svoje definisane ciljeve i eliminišu antisocijalističke snage i pojave koje nastoje da ih ometu u borbi za komunističku ljudsku zajednicu. Istovremeno to znači da se štite i od onih koji zloupotrebljavaju slobodu i demokratiju u nameri da nametnu svoje sebične i parcijalne interese i dovedu u pitanje stvarne društvene, (posebne) i lične interese. Iza takvog njihovog stava kriju se, u stvari, sebični pojedi-

načni interesi. Pravo je čoveka da štiti svoj integritet i integritet društvene zajednice, da razvija svoje dostojanstvo i dostojanstvo svoje zemlje, da doprinosi sopstvenom razvoju razvijajući društvenu zajednicu. U tome se on realizuje kao socijalističko društveno biće — nosilac socijalističkog samoupravljanja.

Prof. Najman je dobar poznavalac i klasičnih i samoupravnih organa društvene samozaštite socijalističkog samoupravljanja. To mu je omogućilo da teorijski shvati i pravilno postavi odnos između njih i vidi njihovo jedinstvo (str. 87—88). U tome on ističe i specifičnost njihovog pojedinačnog delovanja ka ostvarivanju istog cilja. Pošto se socijalističko društvo dobro i organizovano uspešno štiti klasičnim organima samozaštite, postoje brojna iskustva u tome i teorijske rasprave, to se autor ovde više bavi pitanjima mesta i uloge samoupravne samozaštite društva i pojedinaca ne umanjujući ni ulogu, a ni značaj ranije postojećih organa koji i danas deluju ostvarujući zadatke samozaštite. U toj njihovoj povezanosti, uzajamnosti, jedinstvenom cilju uz upotrebu različitih metoda, oblika i sredstava delovanja obezbeđuje se celovita društvena samozaštita pojedinaca i društvene zajednice.

Vidno je prisutno shvatanje prof. Najmana da se ne može sačuvati sloboda bilo kog dela Jugoslavije ako nije slobodna društvena zajednica kao celina i, obrnuto, ako nije slobodna socijalistička zajednica, nema slobode bilo kog njenog sastavnog dela. Pošto je to vidljivo iz njegove knjige, to on društvenu samozaštitu posmatra i sa stanovišta celine i njenih delova. Iz knjige jasno proizlazi zaključak da, bez obzira na to što postoje različitosti u konkretnoj organizaciji društvene samozaštite, kao izraza bogatstva oblika razvitka socijalističkog samoupravljanja u pojedinim republikama i pokrajinama, cilj im ostaje isti — da čuvaju i zaštićuju svaki deo i jugoslovensku zajednicu kao celinu (str. 17—23). Ova samozaštita polazi od osnovne organizacije udruženog rada, radne, mesne i samoupravne interesne zajednice. Bez obzira na to što nije sebi postavio takav cilj, on je u razradi društvene samozaštite uopštio jugoslovenska iskustva i u obradi pojedinih zakonskih odredbi republika i pokrajina omogućio razmenu iskustava i bogaćenje saznanja putem upoznavanja sa društvenim normama kojima se ostvaruje društvena samozaštita.

Značajan je i teorijski doprinos pitanju jedinstva sistema odbrane SFRJ od spoljnjeg i unutrašnjeg neprijatelja. Radi se o jedinstvu oružanih snaga, bezbednosti i društvene samozaštite. Svaki deo ostvaruje svoju posebnu funkciju, ali se svi oni nadopunjuju jačajući tako odbrambene snage i bezbednost zemlje u celini.

Profesor Najman određuje i pojmovno društvenu samozaštitu. Prvo definiše uži i širi pojam društvene samozaštite, pa u skladu s tim daje im i odgovarajuće mesto u sistemu samozaštite socijalističke zajednice. To je od značaja da bi se videla i celina i ono što je bitno u realizaciji ovog društvenog zadatka. Time se pruža teorijska jasnoća i na taj način omogućava i jasnija praktična primena društvene samozaštite. Sada postoje brojni pojmovi o društvenoj samozaštiti. Uostalom, to dokazuje veliki interes naučnih i drugih radnika da definišu jugoslovensku samoupravnu stvarnost u jednom njenom bitnom segmentu — društvenoj samozaštiti. Celovitu definiciju društvene samozaštite u ovom delu daje autor, koji crpe argumente iz samoupravne društvene prakse. Stoga je i pojam društvene samozaštite dosta precizno određen, ali ostavlja prostor za njegovu dalju dopunu i verifikaciju.

U teorijskom pristupu društvenoj samozaštiti dr Najman određuje i druga pitanja iz oblasti društvene samozaštite: ukazuje na pojam, funkciju i predmet, njeno mesto u odnosu na druge delatnosti, cilj kome teži, način na koji se ostvaruje, sa kim sarađuje itd. Jer društvena samozaštita ima svoje osnove u socijalističkom samoupravljanju i ideološki-klasno je determinisana. Njen cilj odre-

đuje Savez komunista, a ostvaruju ga realne društvene snage socijalističkog samoupravljanja. Da bi one to mogle postići, moraju se praktično angažovati i teorijski osposobiti. Tako se u ovoj knjizi nalazi jedinstvo društvene samozaštite kao teorijsko saznanje i praktično ponašanje, koje mora biti naučno osmišljeno, idejno-klasno determinisano, samoupravno i humano opredeljeno.

Međutim, autor se na tome ne zadržava, već nastavlja da povezuje i određuje mesto društvene samozaštite u sistemu društvenih nauka i praktično-političkog i revolucionarno-samoupravnog delovanja. Stoga dosta prostora posvećuje pitanjima idejno-političke i revolucionarno-samoupravne, a mi bismo dodali — i moralno-humane suštine društvene samozaštite, kojom se štite interesi radničke klase, društvena svojina, tekovine socijalističke revolucije, socijalističko samoupravljanje i udruženi rad. U tim vrednostima materijalizovana je ideologija radničke klase — marksizam-lenjinizam, koji se bogati novim saznanjima iz samoupravljanja.

Prilikom teorijske razrade bezbednosti, profesor Najman daje neka originalna rešenja i unosi teorijske novine. On piše da na pitanjima bezbednosti, pored klasičnih organa, rade svi organi društvene zajednice i svaki pojedinac. Svi se oni nalaze u funkciji zaštitnika svog dela, rada, društvene svojine, samoupravljanja, sopstvene ličnosti i drugih vrednosti od kontrarevolucije, koja se veoma perfidno ponaša, upotrebljavajući različite oblike i sredstva. Nužna je i zaštita od neodgovornih pojedinaca, koji svesno i namerno narušavaju društvene norme i svojim ponašanjem i shvatanjima podržavaju klasnog neprijatelja. Na taj način u knjizi se sugeriše potreba opšte odgovornosti za bezbednost svake OOUR, radne, samoupravne interesne i mesne zajednice i svakog građanina. Time autor određuje pojam bezbednosti šire nego što je to dosad bilo uobičajeno. U knjizi on posebno obrađuje klasične, a posebno samoupravne organe bezbednosti, i to s pravom jer je tu reč o jedinstvenom cilju kome se teži, ali koji se ostvaruje na različite načine korišćenjem pogodnih oblika i sredstava. U toj različitosti autor vidi i njihovo jedinstvo, međusobno prožimanje, dopunjavanje i usmerenost ka istom cilju.

Od posebnog je značaja poglavlje knjige u kome se razmatra društvena samozaštita kao politika samoupravne kontrole. Tako autor piše da je samoupravna kontrola »sastavni deo samoupravnog sistema koji se izgrađuje« i nastavlja da se ona nalazi »u funkciji samoupravljanja i izgradnje socijalističkog samoupravnog društva«. Zatim se daje istorija razvoja samoupravne kontrole i ukazuje na ono što treba da se ostvari. Time se samoupravljanje javlja kao celovit sistem koji se i sam štiti, pored toga što ima i klasične organe države, a što i daje snagu društvenoj samozaštiti.

Posebno mesto zauzima prilaženje društvenoj samozaštiti kao prevazilaženju sociopatoloških pojava u nas. Autor to veoma kvalifikovano naučno i idejno-politički odgovorno obrađuje u poglavlju knjige »Društvena samozaštita kao politika suzbijanja socijalne patologije«. Radi se o suzbijanju amoralnih ponašanja, koja negativno deluju na razvoj socijalističkog samoupravljanja, i o afirmaciji pozitivnih vrednosti ličnosti i društva. Ova ponašanja, bez obzira na to iz kakvih namera se čine, objektivno navrću vodu na vodenicu protivnika socijalističkog samoupravljanja. Zatim autor ukazuje i na sociopatološke pojave koje se ispoljavaju u vidu birokratskog, tehnokratskog, liberalističkog, anarhističkog, malograđanskog, dogmatskog i drugih ponašanja koja su suprotna politici Saveza komunista i socijalističkom samoupravljanju. U nas se govori o otporima samoupravljanju. Međutim, izostaje kritika njihovih stvarnih nosilaca, koji ostaju anonimni i nastavljaju da se skrivaju iza parola o samoupravljanju i drugim vrednostima socijalizma, a u stvari ih omalovažavaju i dovode u pitanje. Oni se mogu otkriti i eli-

minisati u sferi ideoloških stavova, i u praktičnim odnosima i putem društvene samozaštite, gde se ostvaruje celovita kontrola, koja, razume se, neće izražavati sumnju u vrednosti ljudi, već štititi interese ljudi i društvene zajednice. Bez toga nema mogućnosti da se uspešnije vodi borba protiv antisocijalističkih shvatanja, ponašanja i tendencija i prevazilaze sociopatološke pojave razvijanjem vrednosti socijalističkog samoupravljanja i socijalističke ličnosti.

Idejno-politički i naučni doprinos koji profesor Najman daje u svom delu vidljiv je i u zalaganju da se ostvari politika Saveza komunista o podruštvljavanju društvene samozaštite. Tim pre je ovo značajno što se još u praktičnim odnosima potpuno ne ostvaruje definisana platforma delovanja u oblasti zaštite istorijskih klasnih interesa radničke klase i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Još ima pojedinaca koji svoje obaveze prepuštaju drugima i ne ispunjavaju dužnosti u odnosu na društvenu samozaštitu. Takvo njihovo ponašanje nije u duhu težnji za podruštvljavanjem društvene samozaštite. Nije reč o tome da ovde autor poziva da se u ime društvene zajednice samozaštitom bave isključivo posebni organi, nego se zalaže za to da se na tom poslu angažuju samoupravljači i građani.

Sasvim je razumljivo što dr Najman posebno insistira na pitanju društvene samozaštite u udruženom radu, jer tu se i bije glavna bitka za razvoj socijalističkog samoupravljanja, a daju se i otpori koje treba savladati. U udruženom radu se i realizuju ciljevi socijalističke revolucije na najneposredniji, najkonkretniji i najodlučniji način. Stoga je ova oblast društva i dobila takvo mesto u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Ukazujući na društvenu samozaštitu u udruženom radu, profesor Najman ističe i značaj i obaveze samoupravljača da stvaraju, a i da čuvaju ono što je stvoreno. To znači da je svaki samoupravljač kao stvaralac materijalnih i drugih vrednosti dužan da te vrednosti obezbeđuje, pravilno se prema njima odnosi, da unapređuje svoju radnu i životnu sredinu, jednom rečju, da se bori protiv svega onoga što umanjuje vrednosti socijalističkog samoupravljanja.

Vrednost ove knjige čine i sakupljeni tekstovi zakona i drugih javnih akata donetih od strane Skupštine SFRJ i drugih organa federacije, delegatskih skupština pokrajina i republika. Tako je na jednom mestu dato sve ono što je doneto kao društvena norma u oblasti društvene samozaštite, a posebno u udruženom radu i mesnim zajednicama. To je od velike pomoći korisniku i čitaocu jer će na lak i jednostavan način doći do najbitnijih društvenih normi kojima može da se koristi i da ih primenjuje u samoupravnoj stvarnosti. Razume se da to traži i odgovoran odnos pri proučavanju ovih dokumenata da se ne bi formalno primenjivale društvene norme koje mogu biti vredne u jednoj, ali ne i u drugoj sredini u tolikoj meri da ih treba primeniti u njihovoj izvornosti. Zahteva se i ovde stvaralački pristup, samoinicijativa, odgovorno korišćenje iskustava itd.

U knjizi su obrađene i mnoge druge vrednosti, koje ovde samo nabrajamo: društvena samozaštita obezbeđuje realizaciju i bogaćenje socijalističkog humanizma, afirmaciju solidarnosti, ravnopravnosti. jednakosti, poštenja, odgovornosti, pravednosti, radinosti i mnoge druge lične i društvene vrednosti. Stoga knjiga ima širu namenu. Poslužiće i kao bogaćenje prakse društvene samozaštite i kao priručnik za izgradnju bezbednosne svesti i kulture i negovanje pozitivnih svojstava ličnosti. Širina njene primene odgovara i širini i značaju društvene samozaštite.

Milan M. Miladinović

Zoran Vidaković: Svet kapitala danas

(RU »Veljko Vlahović«, Subotica, 1979, strana 168)

U uvodnom izlaganju »Svetski proces kapitalizma i svetski proces socijalizma« Vidaković polazi od teze da celina svetskih zbivanja u savremenom svetu ima svoja dva divergentna fokusa »bitno različitih istorijskih praksi« — svetski proces kapitalizma i svetski proces socijalizma, ali i da je svet, bez obzira na različite institucionalne sisteme, »u osnovi određen jedinstvenim antagonističkim alijenirajućim bićem«. Prema tome, »društveni sistemi institucionalizovanog socijalizma delom ograničavaju i negiraju, a delom i sâmi fetiški izražavaju dubinska dejstva kapitalističkog procesa«. Univerzalna praksa socijalizma izražena je, pre svega, u novim mogućnostima i nužnostima drugačije ljudske egzistencije koje kapitalistički način sve manje ili nikako ne zadovoljava te se praksa koja teži da razreši protivrečnosti i realizuje nužnosti preobraća u »praksu emancipacije od kapitalističkog procesa«. Savremena klasna borba i revolucionarna praksa prolazi kroz krizu koja izražava njene sopstvene protivrečnosti, ograničenost, kompromisni i konzervativni karakter znatnog dela socijalističkih struktura i sistema. Iz ovog odnosa, po Vidakovićevom mišljenju, proizlazi revizija istorijskog materijalizma, koji društvenu evoluciju nije tretirao kao smenu epoha društveno-ekonomskih formacija, nego kao »smenjivanje epoha ekonomskih formacija i društvenih revolucija«, osporavajući time teorijsku zasnovanost deobe sveta na kapitalističku i socijalističku društvenu formaciju kao izraz i opravdanje postojećih hegemonizama i suparništva. Klasna borba apstrahovana je iz antagonističkih odnosa proizvodnje, a revolucija postulirana kao prevratnički čin, »kao učinak političkih sila koncentrisanih izvan polja neposredne proleterske egzistencije«. Savremena stvarnost pokazuje suprotne tendencije, u kojima klasna borba prestaje da učestvuje u reprodukciji kapitalističkih odnosa proizvodnje i, rušeći njene pretpostavke, ostvaruje neposredne životne interese eksploatisanih klasa. Pretpostavke revolucionarnog prelaza iz kapitalizma u socijalizam »date su u univerzalnom razvoju proizvodnih snaga, društvenosti i potreba unutar negativnih, kapitalističkih oblika — društveno antagonističkih struktura radne snage, materijalnih uslova i sredstava proizvodnje, kapitalističke valorizacije rada i upotrebne vrednosti proizvoda, duhovnih i društvenih snaga proizvodnje i njihove kapitalističke upotrebe«. »Ograničenost marksističkog mišljenja« i u njenoj reformističkoj i dogmatskoj varijanti izražena je u kanonizovanju i apsolutizovanju pretpostavki socijalizma unutar građanskog društva i osporavanju praktično-kritičke, prevratničke uloge revolucionarne klase. Frankfurtska škola, osporavajući istinitost ove izvorne misli, osporila je i svim tvorevinama građanske epohe revolucionarno praktički potencijal, jednoznačno ih svrstavajući u uslove i atribute alijenacije i reprodukcije represivnog poretka, a time i istorijsku perspektivu samoj radničkoj klasi. Revolucionarna praksa ne izrasta na osnovi kapitalizma, nego menja celinu njegovih odnosa i procesa. — Koja je osnovna protivrečnost savremenog sveta? Ona je sadržana u »antinomiji između univerzalnog dejstva kapitalističkog procesa i opšte utemeljenosti i univerzalne tendencije prakse emancipacije (socijalizma)«. Ovi divergentni procesi postoje u svim odnosima, u svim pojedinačnim društvima i uslovima egzistencije kao dve »epohalne tendencije«, »dva nepomirljiva vida života ljudi«, a ne u prelaznoj epohi. Kakav je odnos kontinuiteta i diskontinuiteta? Birokratska koncepcija postulira apsolutni diskontinuitet istorije samo teorijski, da bi time prikrila »kontinuitet antagonističkih procesa u socijalizmu pod njenom hegemonijom«. Vidaković smatra da je diskontinuitet strukturâ i sistemâ uslov kontinuiteta revolucionarne prak-

se »bitnih pokretačkih snaga, civilizacijskih dela i univerzalnih društvenih tvorevina istorijske prakse«. Relativno autonomne društvene prakse radničke klase u građanskom društvu predstavljaju osnovu političke demokratije, slobode i pozitivnog razvoja u građanskom društvu, stvaranja i očuvanja sopstvene samostalnosti kao preduslova revolucionarnog razvitka.

Prvo poglavlje Vidakovićeve studije posvećeno je strukturnoj krizi savremenog kapitalizma. Vidaković nalazi da se osnovne protivrečnosti kapitalizma izražavaju kao protivrečnost između proizvodnje kapitala i istorijskog razvoja proizvodnih snaga, čiji su pojavni oblici krize hiperprodukcije, hiperakumulacije, nemogućnosti valorizacije i oplođavanja kapitala, višestruke strukturne krize i kao protivrečnost između upotrebne i prometne vrednosti radne snage-robe, koja se ispoljava u krizi potrošnje. Oba odnosa su međusobno povezana i izražavaju se kao aspekt proizvodnje u odnosu na potrebe i kao aspekt potreba u odnosu na proizvodnju. Kritična dejstva prvog aspekta posredovanog tendencijskim padom profitne stope kapitalistička ekonomika prevladava mobilizacijom činilaca koji produbljuju protivrečnost između prometne i upotrebne vrednosti radne snage. njenih potreba i odgovarajuće potrošnje. U osnovi ovih protivrečnosti nalazi se protivrečnost između razvoja proizvodnih snaga i dinamike kapitalističke proizvodnje izražene u protivrečnim dejstvima pada profitne stope. Kao i građanska politička ekonomija, tako i ekonomija koja istovremeno pretenduje da bude marksistička i da prevaziđe Marksa — a koja višak vrednosti nalazi u naučno-tehnološkoj sferi, a ne u eksploataciji radne snage ili pak u »ekonomskom višku« — jednako ostaje u domenu mistifikacija, ali na znatno nižem intelektualnom nivou od klasične građanske ekonomije. Strategija kapitalističkih klasa u modifikaciji društvenih uslova proizvodnje kapitala radi osujećivanja i obuzdavanja krize obuhvata međunarodnu celinu kapitalističkog procesa. Ona obuhvata pre svega umnožavanje činilaca sa dejstvom suprotnim padu profitne stope, što dovodi do premeštanja uzročnikâ strukturne krize od monopolističkog ka nemonopolističkim kapitalima, zatim iz procesa neposredne proizvodnje kapitala, dakle, procesa rada, ka produkciji i reprodukciji radne snage njenim premeštanjem iz centra na periferiju. U prvom slučaju nosioci ovog procesa i strategije postaju koncentrisani i centralizovani kapitali koji kontrolišu sve aparate proizvodnje i potrošnje na nivou monopolističkog racionaliteta i koji u sprezi sa represivnim političkim aparatima kao džinovski internacionalizovani monopoli kontrolišu međunarodnu podelu rada, tržišta, investicije, radnu snagu, izvore sirovina i energije i, u sprezi sa vojno-političkim aparatima, postaju nosioci globalne strategije produkcije kapitala. U drugom slučaju odlaganje krize vodi njenom premeštanju u posebne oblasti — urbanom razvoju, obrazovanju, egzodusu sela, ekološkom kompleksu, zdravlju, međugeneracijskim konfliktima, porodici, demografskim problemima, što u celini vodi krizi građanske civilizacije. Saniranje pojedinih žarišta krize povećava neproduktivne troškove kapitalističke društvene reprodukcije, umanjuje deo ukupnog viška vrednosti koji se može kapitalizovati. Premeštanje žarišta krize u periferne zemlje i imperijalističke zemlje koje imaju podređenu ulogu pojačava krizu u tim zemljama, a u pojedinim zemljama dovodi u nejednak krizni položaj regione sa različitim stepenom razvitka, etničke grupe i druge. Svemu tome treba dodati i sve akutniju krizu prirodnih uslova proizvodnje i društvene egzistencije ljudi (energija, biosfera, ekologija), koja povratno deluje na uslove proizvodnje dominantnih kapitalističkih zemalja i reprodukciju kapitalističkih odnosa. Strukturna kriza širi dimenzije klasne borbe raslojavajući samu buržoaziju, radikalizuje borbu proletarijata u zonama ekonomske deprivacije, formira nove specifične proleterske klase u strukturno zavisnim zonama. Monopolistički kapitali-

zam odgovara pojačanom represijom u međunarodnim razmerama obuzdavanjem klasne borbe i ekonomskom transformacijom, putem koje represivni aparati postaju okosnica proizvodnje. Enormni rast neproizvodnih troškova vodi umanjenju ukupnog viška vrednosti za kapitalizaciju. Istorijska involutivna tendencija savremenog kapitalizma sadržana je u pretvaranju protivrečnosti njegovog procesa iz pokretačkih snaga u destruktivne snage. U okviru kapitalističkog društva ne samo da se sužavaju mogućnosti razvoja nego i mogućnosti očuvanja tekovina građanskog društva, usled čega klasna borba podriva osnove samog sistema, a njeno suzbijanje od strane kapitala dobija obeležja kontrarevolucionarne prakse, »retrogradne mutacije odnosa proizvodnje kapitala i najamnog rada«, odnosno totalitarne kontrole ideologije, organizacije i uslova egzistencije radnika. Ipak autor nalazi da, uprkos sužavanju uslova egzistencije ljudi i njihovom ugrožavanju, sve veći deo društvene prakse ne biva obuhvaćen kapitalističkom strukturom, da je razvoj čoveka i društva sve manje posredovan kapitalističkom dinamikom, da se na drugom polu ovog procesa sve više konstituiše nova revolucionarna praksa.

Drugo poglavlje nosi naslov »Nova faza monopolističkog kapitalizma«. Karakteristika te nove faze imperijalizma jeste superkoncentracija kapitala u neveliki broj gigantskih sistema, koji sprovode kontrolu uslova proizvodnje, maksimaliziraju višak vrednosti, unapređuju faktore maksimalne eksploatacije i ograničavaju materijalne, duhovne, ljudske i društvene snage proizvodnje, rađajući »tehnokratski modifikovanu monopolističku buržoaziju«. Njihovu ideološku i socijalno-političku komponentu čini teza o njihovom, navodno progresivnom podruštvljavanju proizvodnje i njenom revolucionisanju na naučnoj osnovi. Finansijski kapital udružen u velike sisteme pod hegemonijom vlasničko-tehnokratskih grupa pomerio je akcenat na tržišta naučno-tehnološkim informacijama, obrazovanjem i radnom snagom, transformišući svojinu nad pojedinačnim kapitalima u participaciju u kolektiviziranom kapitalističkom upravljanju. Podržavljena akumulacija dela viška vrednosti, u čijem produkovanju učestvuju i društvene službe, takođe se preliva u korporacijski kapital pre svega putem vojno-industrijskog kompleksa. Izvoz kapitala dobio je nov i odlučujući značaj jer se njegovim posredstvom, uz izvoz naučnih informacija, tehnologije i obrazaca organizacije, organizuje proces eksploatacije u međunarodnim razmerama, te je »nejednakost razmene«, rasipanje ljudskih i prirodnih resursa nerazvijenih zemalja i njihovo pustošenje prirodna posledica ovog procesa. Karakteristika je ovoga procesa i potpunije podređivanje rada kapitalu, pokretanje konkurencije ponuđača radne snage i bogatstava pojedinih regiona uvođenjem hijerarhije (diskriminacije) u granicama radnog stanovništva. Uporedo s podređivanjem formalno samostalnih kapitala superkoncentrisanim monopolima ide i pretvaranje društvenih delatnosti u potfunkcije i odeljke produkcije kapitala. Tako eksploataciju međunarodnog radnog procesa neminovno prati stvaranje odgovarajućih velikih sistema međunarodne političke kontrole, ideološke hegemonije, vojnog nasilja i subverzije.

Polazeći od tačnih, mada opštepoznatih podataka o koncentraciji kapitala, Vidaković je ukazao na njegove posledice u sferi društvene proizvodnje i potrošnje. Njegova vlast i njegova efikasnost ne samo nad radnom snagom i celinom proizvodnje naročito je uticajna u sferi promenljivih činilaca proizvodnje, povećanja razmera i stope eksploatacije rada, prisvajanja rezultata produktivnosti rada, ali nije manja ni u sferi njegove pokretljivosti iz jedne oblasti eksploatacije radne snage u drugu, iz jednog geografskog regiona u drugi. Diversifikacija proizvodnje i diversifikacija oblikâ eksploatacije i njena optimalna rešenja izvedeni su iz naučno fundirane analize datih mogućnosti. Uz političku podršku države kapi-

tal se, organizovan u ekspanzivne konglomerate, akumulira i raspodeljuje pod kontrolom upravljačkih grupa koje obezbeđuju »donekle kolektiviziran interes« i individualno prisvajanje u granicama strogo određenih, hijerarhisanih položaja.

Sistem akumulacije raspodele i prisvajanja kapitala, da bi osigurao ekspanziju i reprodukciju, povezan je međusobno pomoću samofinansiranja velikih korporacija, putem saveza sa bankama, fondovima i investicionim društvima i posredstvom države. — Kakva je međunarodna celina produkcije kapitala? Vidaković zastupa mišljenje da se profitna stopa u prisustvu modernih revolucionarnih proizvodnih snaga može sačuvati samo u uslovima apsolutne podele na zone sa različitim organskim sastavom kapitala i kontrole tehnologije, prirodnih uslova i rada i njihovog aktiviranja u meri koja tu podeljenost održava. To se odnosi ne samo na relaciju između visokorazvijenih i nerazvijenih, nego i na unutarnje odnose u svetu razvijenih zemalja, u kome tehnokratska forma upravljanja, u uslovima konkurencije među samim monopolima, favorizuje maksimalnu eksploataciju radne snage podeljene na etničkoj, regionalnoj, kulturnoj, rasnoj ili nekoj drugoj osnovi. Što se tiče odnosa prema nerazvijenima, »nejednaka razmena« je za Vidakovića »eufemizam za pljačku«, a »gušenje i deformisanje« njihovog privrednog i društvenog razvoja gora je posledica od ove.

Koji su to novi vidovi podređivanja rada kapitalu? Upotreba nauke u sferi mašinske tehnike, tehnologije i organizacije u njenim najnovijim vidovima čini radnike u čitavoj egzistenciji zavisnim od upotrebe njihove radne snage obuhvatajući sada i intelektualni rad kao i agrarni proletarijat strukturno zavisnih zemalja u kojima teče proces radikalne pauperizacije. Čitava skala sredstava monopolističkog privrednog aparata je i u otvorenoj i u skrivenoj vezi sa političkim represivnim aparatima čim se poremete odnosi koje oni smatraju »normalnim«.

Stvarno podređivanje manje razvijenih oblika kapitala njihovim najrazvijenijim oblicima ogleda se pre svega u iščezavanju buržoazije u zemljama trećeg sveta ili bar onemogućavanju njene nacionalne misije, u polarizaciji snaga neokolonijalne eksploatacije i nacionalne emancipacije, neposredno i stvarno podređivanje »celokupnog aparata internacionalizovane i visoko integrisane proizvodnje kapitala« putem kontrole svih prirodnih, naučno-tehničkih resursa, privredne politike u celini, kontrole rasporeda međugranskog i međunarodnog razmeštaja sredstava za rad, međunarodne podele i organizacije rada, kontrole strategije razvoja strukturno zavisnih sektora, grana i regija, hijerarhisanja i diskriminacije na tržištu radne snage (odnosi podređenosti, partnerstva, suparništva), subordinacije nacionalnih buržoazija, a na zavisnom području formiranja novog istorijskog tipa vladajuće i eksploatatorske klase.

Organizacije monopolističkog kapitala nastoje da sve aktivnosti u društvu pretvore u »vlastite pogone ... za pripremu produkcije viška vrednosti«, da pomoću ovih delatnosti ostvare »kontrolu potrošnje, saobražavanje javnih i privatnih potreba vlastitoj strategiji rasta i akumulacije«, da javne fondove namenjene zdravlju, školstvu, penzionom osiguranju »preobrate u izvore novčanih sredstava za oplodnju vlastitog kapitala«. Tu su razlozi za gigantske investicije u univerzitetska istraživanja i univerzitetsko obrazovanje kadrova, njihovo transformisanje u kapitalističke poslovne partnere, pa čak i u same kapitalističke preduzetnike, mada naučna produkcija ostaje u krajnjoj liniji samo uslov proizvodnje kapitala. Na isti način »industrija« obrazovanja prima značajna tehnička i finansijska sredstva, ali i organizaciona i ideološka rešenja koja odgovaraju interesima kapitala. Dakle, u svim sferama, isto kao i u proizvodnji i potrošnji, veliki sistemi nastoje da društvene potrebe preobraze u sopstvene funkcije, ali i da stvarne ljudske potrebe i njihovu destruktivnu snagu suzbiju. Preuzimajući ulogu

glavnog snabdevača programima, informacijama, idejama, tehničkom opremom, veliki sistemi nastoje da pomoću naučne analize problemâ društva osvoje nova područja produkcije kapitala. To se utoliko više odnosi na sferu proizvodnje radne snage jer moderna eksploatacija danas zahteva diferencirano funkcionalno obrazovanje, a sem prinude iziskuje i specifično motivisanje, te je potreba za kontrolom svih uslova od one intimne sfere, preko zdravlja do informacija, uslov egzistencije kapitala.

Vidaković je znatnu pažnju posvetio analizi sistema za održavanje hegemonije u međunarodnim razmerama. Velika kapitalistička preduzeća su uvek direktno preuzimala političke funkcije u svim slučajevima kada je konstelacija zbivanja ometala »normalnu« reprodukciju kapitala, ali te funkcije vrše najčešće pomoću jednog zakulisnog mehanizma koji izbegava javnu političku kontrolu i odgovornost. U kom pravcu teče proces razvoja? Vidaković smatra da se radi o najreakcionarnijim oblicima privrednog iskorišćavanja i ugnjetavanja, kao i o brutalnom uništavanju prirodne osnove ljudskog života, degradiranju i opadanju čitavih gusto naseljenih oblasti. Međunarodni sistemi za proizvodnju kapitala, čak i kada raspolažu progresivnim i humanim planovima, na bazi tih progresivnih planova sprovode »despotsku« i »ostrvljenu« eksploataciju. A ovoj intenciji imanentan je fašizam kao mogućnost koja proizlazi iz same krize kapitalističkih odnosa proizvodnje i strukturne političke krize poretka. Ipak, restringirajući radnički pokret, fašizam se razlikuje od neokapitalizma po tome što se »u neokapitalizmu mogu razviti svi oblici i sadržine klasne borbe iz kojih izrastaju antikapitalistička praksa i istorijska alternativa neliberalnom, nehumanom, reakcionarnom i involutivnom kapitalizmu«, dok se takva borba u fašizmu može voditi samo uz krajnje žrtve i najveći rizik. Naravno, mogući put društvene evolucije ne zavisi samo od građanske klase, nego i od radničkog pokreta. No bitnu komponentu borbe radničke klase ne čini samo suprotstavljanje tom retrogradnom procesu, već i stvaranje uslova i procesa koji vode konačnom oslobođenju rada.

U celini, studija Zorana Vidakovića izražava nov pristup u razmatranju pitanja od fundamentalnog značaja za savremeni radnički pokret i jugoslovensku društvenu teoriju koji postaje sve šire zastupljen. Naravno, neke od ovih teza mogu izazvati i izazivaju polemiku, bez koje u stvari i nema razvitka naučnog mišljenja. Ono što, uprkos mogućim razlikama u mišljenjima, želim da istaknem jeste da ovaj pristup teži da iziđe iz dogmatskih, stereotipnih shema, da pokrene našu društvenu misao. Knjiga će za sve one čiju radoznalost suvoparne školske informacije ne mogu zadovoljiti — biti predmet živog interesovanja i proučavanja, a, nadajmo se, i polemisanja.

Vladimir Milanović

Др Александар Матковски: Крепосништвото во Македонија во времето на турското владеење

(Скопје, 1978, страна 412)

Kad je reč o feudalnim odnosima, odnosno o jednoj društvenoj formaciji koja je bila dominantna, sa najraznovrsnijim etapama u raznim krajevima sveta i u raznim vidovima kroz ceo srednji vek, i koja dobrim delom predstavlja suštinsko obeležje mnogih država u novom veku — treba reći da slika o njoj još ni danas nije jasna. Predstava koju o feudalizmu daju istoričari najčešće ne vodi brigu o evoluciji kroz koju je ova društvena formacija prolazila.

Nije onda ni čudno što su feudalni odnosi u zemljama Zapadne Evrope često predstavljeni mnogo rigoroznije nego što su stvarno bili. Ako su bili takvi nekada, u srednjem veku, oni su umnogo-

me promenjeni u vreme izbijanja buržoaskih revolucija, čiji je cilj bio jedino eliminisanje određene klase koja je u datom momentu morala da izgubi i političku moć, s obzirom na to da je pre toga izgubila ekonomski značaj. Tome mišljenju ide u prilog i to što brojni seljački ustanci, bilo u srednjem veku ili kasnije, u renesansi, posebno s pojavom reformacije i raznih drugih pokreta u krilu crkve, najčešće nemaju za cilj obaranje feudalizma — kako te pojave obično vidi naše vreme posmatrajući ih kroz svoju prizmu —, već smanjenje nameta, odnosno poštovanje nekih ustaljenih odnosa (»za stare pravice«, kako se isticalo u našim krajevima).

Ponekad se išlo čak toliko daleko da se postavljalo pitanje da li su u Vizantiji postojali feudalni odnosi ili da li je tih odnosa bilo u Osmanlijskom Carstvu.

Autor ove knjige nedvosmisleno odgovara i na to pitanje: »Dok je zapadnoevropski feudalizam karakterističan po tome što državna feudalna zgrada nije bila centralizovana, tj. što je postojala feudalna hijerarhija, senior — vazal — senior i što je svaki feudalac uživao imunitet na svom posedu, dotle je azijski feudalizam karakterističan po tome što se zasnivao na centralizovanoj državi na čelu s vladarom kome su svi feudalci potčinjeni, te stoga ne postoji feudalna hijerarhija, a feudalni imunitet je skoro beznačajan« (str. 7).

Iako usredsređen uglavnom na Makedoniju u vreme turske vladavine, imamo utisak da je Aleksandar Matkovski uspeo da nam pruži vrlo plastičnu i dokumentovanu sliku, i to ne samo feudalnih odnosa na određenoj teritoriji u određenom periodu već i da ukaže na razvojne puteve kojim su ti odnosi mogli da se kreću i u drugim oblastima u kojima stanje nije bilo istovetno.

Na čemu se temelji ubedljivost i naučna zasnovanost ove studije? S jedne strane, na dijahronom pristupu predmetu izlaganja i, s druge strane, u nastojanju da se prikaže kako su određeni odnosi sprovođeni na terenu, a ne samo kako su bili naznačeni u zvaničnim dokumentima svoga vremena. Oba pomenuta momenta svojom uverljivošću omogućuju da ova studija posluži za uzor prilikom sličnih proučavanja u drugim regionima. Tome treba dodati ne samo poznavanje jezika na kome su dati određeni dokumenti na osnovu kojih je i sazdana ova studija već i poznavanje semantike, što će reći da se u dva vremenski različita perioda pod istim terminom kojim se služi turski jezik ne krije ista sadržina.

Držeći se pomenutih premisa, po našem mišljenju vrlo značajnih, prikazaćemo ovo opsežno delo ukazujući na njegove krupne i dokumentovane doprinose, kao i na neke propuste, odnosno na stranice koje su, po svojoj vrednosti i ubedljivosti, prilično ispod drugih.

Prvo poglavlje, pod naslovom »Feudalni odnosi u Makedoniji neposredno pred dolazak Turaka i odmah po njihovom dolasku« (str. 5—18), koje ima tri podnaslova, predstavlja u neku ruku uvod u predmet ove studije. Ono je vrlo značajno jer sadrži sve promene u društvenim odnosima koje su nastupile posle sloma srpske vlastele koja je bila u povlačenju. Napomenimo da ni autor ove knjige, poput ostalih pregalaca koji su se interesovali za unutrašnje uređenje balkanskih država i Turske, ne zaboravlja da istakne jedan od momenata bez kojih se ne mogu pravilno shvatiti brza osvajanja Osmanlija u Evropi, a posebno na Balkanu: »Ako je po Zakonu srpskog cara Stefana Dušana kmet bio dužan da radi za feudalca dva dana nedeljno, po istovremenom osmanlijskom zakonu imao je obavezu samo na tri dana godišnje.«

Naglašavajući u daljem izlaganju da feudalizam nije značio samo isticanje vlasništva nad zemljom, već i nad kmetovima (što se ogleda u nizu predturskih i turskih zakona, kao i zakona Zapadne Evrope koji preduzimaju mere da zaustave odlazak radne snage sa feuda), autor na tom planu vidi jedinstveno gledište dva

vida feudalizma (evropskog i azijskog), pa ističe da su — za razliku od nekadašnjih varvarskih plemena koja su srušila robovlasnički sistem Rimske Imperije — »Turci na Balkanu produžili život feudalizmu prilagođavajući ga svojim potrebama« (str. 13). Oni su nekadašnji feudalni sistem zamenili spahijsko-kmetskim sistemom, bez obzira na to kakvog je on porekla, to jest da li vuče poreklo od vizantijske pronije ili potiče od maloazijskih Seldžuka. U svakom slučaju, činjenica je da je turski feudalizam, zasnovan na timaru kao isključivo vojničkom posedu, umnogome podstakao život balkanskog feudalizma, već oslabljenog usled sopstvenih protivurečnosti: nekadašnja feudalna klasa na Balkanu je delom uništena, a delom apsorbovana u novu, tursku feudalnu klasu. Snaženje turske feudalne klase praćeno je istovremeno rajatizacijom balkanskih masa: ako su Turci pri osvajanju Balkana delimično vršili i kolonizaciju, naseljavajući Turkmene, Tatare, Čerkeze i Rome, posebno u Makedoniji, Bugarskoj, Srbiji i Trakiji, — neosporno je da je i ove, nešto kasnije, zahvatio proces rajatizacije. Može se reći da je proces nove feudalizacije, to jest zavođenja spahijsko-timarskog sistema, došao do punog izražaja u periodu od Murata II do Sulejmana Veličanstvenog, kada je dobio i pravnu formu.

Nećemo pogrešiti ako kažemo da je suština ove studije — po našem mišljenju — sadržana u drugom, vrlo opsežnom poglavlju, pod naslovom »Raja i beraja« (str. 19—98), poglavlju u kome se dijahrono izlažu faze kroz koje je prošao feudalizam u Osmanlijskoj Imperiji i kako se odrazio na teritoriji Makedonije. Ističući da se društveni sistem u Turskoj ne može razumeti bez feudalnih odnosa, i pored toga što neki autori (kako turski tako i strani) pobijaju njihovo postojanje, A. Matkovski s pravom primećuje — kako se delimično može zapaziti i kod nekih drugih proučavalaca ovog ili sličnih pitanja — da su kod Osmanlija klasni odnosi u dužem periodu bili u senci religioznih suprotnosti, imajući na umu da je u periodu najranijih turskih osvajanja bilo i hrišćanskih feudalaca. I tek u XVIII veku doći će do potpune polarizacije: prema feudalcima muslimanima stajaće kmetovi hrišćani.

Zaustavljajući se na terminu *raja*, koji je arapskog porekla i znači »stado, pastva«, autor raspravlja s nizom istoričara koji su pokušali da objasne značenje koje je ova reč imala u osmanlijskim dokumentima i u svakodnevnoj praksi, pa završava izlaganje tvrđenjem datim na osnovu brojnih dokumenata iz nekoliko vekova: »... došli smo do saznanja da reč *raja* znači »kmet«, to jest lice koje je bilo vezano za spahiju i zemlju, nezavisno od delatnosti koju je obavljalo, kao i od verske i nacionalne pripadnosti, a što nije zavisilo ni od veličine poreza koji je plaćalo, pod uslovom da je bilo upisano u teftere sa ovim statusom« (str. 34). Ukazujući potom na razne vrste rajinskog odnosa, autor naglašava (str. 68) da je termin *raja* tek od polovine XVIII veka pa do Tanzimata (1839), to jest u jednom relativno kratkom periodu, imao pejorativno značenje i odnosio se isključivo na nemuslimansko stanovništvo Turske, bilo seosko ili gradsko. Međutim, kako je Makedonija predstavljala tipičnu zemlju čiflika, to će se termin *čiflička raja* upotrebljavati po inerciji i posle ukidanja feudalnih odnosa Tanzimatom iz 1839. godine, da bi se njime označili seljaci koji su radili na begovskoj zemlji, dok je termin *raja* počeo da označava slobodne seljake. Daljom modernizacijom Turske vlasti su 1856. godine zabranile ovaj termin, zamenjujući ga terminom *tebaa sâhâne*, što će reći »sultanov podanik«.

U istom poglavlju A. Matkovski raspravlja s nizom svojih prethodnika koji su se zadržali na terminu *beraja*, dajući mu raznorodna, često kontroverzna, a ponekad i apsurdna značenja. Nema sumnje da je autor studije u pravu kada u ovom izrazu vidi dopunu terminu *raja*, čime bi se ukazalo na ostalo stanovništvo Osmanlijske Imperije, dakle, na podanike koji nisu obuhvaćeni terminom *raja*, utoliko pre što se u turskim izvo-

rima pojam *beraja* ne upotrebljava samostalno, već uvek praćen rečju *raja*.

Dalje stranice pomenutog poglavlja, idući hronološki, pružaju sliku mogućnosti kakve su postojale za prelaz iz redova raje u beraju i obrnuto, uvek sa nizom konkretnih primera koje nude sačuvani turski dokumenti.

Treće poglavlje: »Uzroci bežanja raje sa feudalnih poseda« (str. 99—135) daje veliko mnoštvo razloga, kako ekonomskih tako i političkih, koji su dovodili do napuštanja imanja. Bekstvo seljaka sa feudalnih poseda u Makedoniji bilo je ponekad uslovljeno i razlozima koji nisu postojali na Zapadu, pa ni u ostalim delovima Turske, a naročito je ono uzelo maha od polovine XVII veka — kako se može videti iz niza dokumenata i fermana na koje se autor poziva. No treba priznati da je A. Matkovski vrlo tanano ukazao na mnogostrane i često teško uhvatljive pojedinosti koje su dovodile do napuštanja imanja. Od ekonomskih razloga tu su: spahijski i državni nameti, crkveni nameti, dugovi vakufima, Turcima i Jevrejima, kao i elementarne nepogode, težak život i epidemije. Kao političke razloge nabrajamo: zulume spahija, turskih vlasti, subaša i vojvoda, ratove i bune, hajduke i pljačkaše, pljačke od strane albanskih begova i feudalnih gospodara, kao i pojavu krdžalija krajem XVIII veka. I svakoj od pomenutih pojedinosti autor je posvetio dosta prostora.

Ako se u prva tri poglavlja razmatraju opšta pitanja teme koja se u ovoj knjizi obrađuje, onda tri sledeća, znatno obimnija, »Samovoljno bežanje raje sa feudalnih poseda i pravci bekstva« (str. 137—233), »Mere turskih vlasti za sprečavanje bežanja raje sa feudalnih poseda« (str. 235—332) i »Posledice bežanja raje« (str. 333—371), daju dijahronu sliku svih pojedinosti vezanih za feudalne odnose na teritoriji Makedonije u periodu turske vladavine, i to — naglašavamo — kako na osnovu zakonskih propisa tako i na osnovu prakse na terenu koja je dolazila do izražaja u presudama kadija.

Rezimirajući sadržinu ove knjige, čija se ubedljivost zasniva kako na celini tako i na pojedinostima (ističemo osobiti značaj detalja za one koji ne budu želeli da je prihvate kao celinu), naglasićemo da nam je autor prikazao nekoliko vekova realnog života makedonskog čoveka: ako se položaj makedonskog kmeta prvobitno poboljšao dolaskom turskih vlasti, tim pre što su mu dažbine nešto smanjene i što je feudalac izgubio sudsku i izvršnu vlast kakvu je imao pod hrišćanima — o čemu govore ne samo fermani, već i mnogi primeri sudske prakse, iz kojih se vidi da je feudalac gubio spor s kmetom — u kasnijem periodu, usled sve većih dažbina, kao i usled opšte ekonomske nerazvijenosti i neproduktivnosti, makedonski kmet je dolazio u položaj da napušta feud bežeći u grad ili bar da menja gospodara.

Osvrćući se na bekstvo kmetova sa feudalnih poseda, autor na jednom mestu doslovno kaže: »Svojim naredbama centralna vlast je nastojala da smanji napuštanje feudalnih imanja preduzimajući jedino ekonomske mere. Kao što smo već pominjali, nema ni jednog izvora koji govori kako je izbegla raja bila izlagana fizičkim kaznama ili zatvarana usled samovoljnog napuštanja imanja. Nekadašnje stroge sankcije, smuđenje brade, sečenje nosa, udaranje železnog žiga odbeglom kmetu, dakle, sve ono što je primenjivano u preosmanlijskom periodu, nije uopšte praktikovano u vreme turske vladavine u Makedoniji. Sve se rešavalo putem suda i najoštrija sankcija sastojala se u tome da kadija naredi odbegloj raji da se vrati u svoje selo i da nadoknadi spahiji štetu koja je bekstvom prouzrokovana« (str. 236—237).

Ne ulazeći u sve tanane pojedinosti, mnogo puta potpuno raščlanjene, koje je autor imao na umu gradeći svoje delo na bogatom materijalu što ga je više godina analizirao, možemo ponoviti još jednom ono što smo isticali u toku prikaza ove knjige, čija nam je sadržina omogućila da dobijemo drugačiju viziju o ekonom-

skim odnosima u Makedoniji u vreme više vekova osmanlijske vladavine: reč je o objektivnoj interpretaciji koja razbija mitove stvorene tradicijom i koja, kao takva, može da služi na čast njenom autoru i makedonskoj istoriografiji.

Možda je nedostatak ove knjige to što ne daje posebno popis literature koju je autor imao na raspolaganju pišući svoje delo, mada je navodi u fusnotama. Registar ličnih i geografskih imena je nesumnjivo vrlo koristan, u prvom redu i stoga što umnogome nadoknađuje nedostatak popisa literature. Pozdravili bismo i sadržaj dat na francuskom jeziku, koji korisniku olakšava razumevanje knjige ukoliko ne poznaje dovoljno makedonski jezik. Ali smo mišljenja da *Rezime* (str. 372—379), dat na francuskom jeziku (sa izvesnim tehničkim, a ne jezičkim greškama), može čitaocu samo delimično da ukaže na visok domet kako celine tako i pojedinosti kojima ova studija obogaćuje istorijsku nauku.

Momčilo D. Savić

Dr Ivan Maksimović: Politička ekonomija

(»Savremena administracija«, Beograd, 1979, strana 516)

Po mnogobrojnim naučnim radovima koje je objavio (*O robi i novcu, O savremenoj ekonomskoj teoriji, Teorija socijalizma u građanskoj ekonomskoj nauci, Predmet ekonomskih nauka, Problemi političke ekonomije socijalizma, Teorijske osnove društvene svojine* itd.) dr Ivan Maksimović, redovni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, ide nesumnjivo u red najplodnijih pisaca politekonomske literature u nas. Ovih dana profesor Maksimović je ponudio širokom čitalačkom auditoriju još jedno djelo — novi udžbenik iz političke ekonomije.

Time je učinjen korak naprijed u izučavanju marksističke ekonomske teorije, a po originalnosti u pristupu, metodologiji i sistematizaciji materije ovaj udžbenik se razlikuje od mnogih dosad objavljenih i čini ga posebno vrijednim.

Brojne promjene koje je doživio kapitalizam u posljednjem vijeku, osobito one koje su se odigrale posljednjih pedeset godina, to jest poslije svjetske ekonomske krize 1929—1933. godine, zahtijevale su posebna i nova teorijska istraživanja u ekonomskoj oblasti, čije je rezultate autor udžbenika svakako uzeo u obzir.

Profesor dr Ivan Maksimović je ovaj udžbenik koncipirao kao proučavanje kapitalističkog načina proizvodnje u svim njegovim razvojnim fazama i istorijskim etapama, uspijevajući da pri tome sačuva »cjelovitost i jedinstvenost korpusa političke ekonomije«, iako je to veoma složen posao. U ovom najnovijem djelu profesora Maksimovića glavni predmet proučavanja, kapitalistički način proizvodnje, istraživan je posredstvom tri modela kapitalizma, odnosno »tri nivoa istorijske i teorijske ravni, koji odgovaraju trima glavnim etapama i fazama u kojima se kapitalizam kao društveno-ekonomska formacija do danas ispoljio«. Te tri faze, po mišljenju profesora Maksimovića, jesu: (1) liberalni kapitalizam, (2) monopolski kapitalizam i (3) državno-monopolistički kapitalizam. Ovdje se, dakle, državno-monopolistički kapitalizam i naučno razmatra i istražuje kao posebna faza u razvoju kapitalizma, što nije slučaj kod autorâ drugih udžbenika, koji kapitalizam uglavnom dijele na dvije faze, to jest na fazu liberalnog ili domonopolističkog kapitalizma (kapitalizma slobodne konkurencije) i fazu monopolskog kapitalizma.

Udžbenik profesora Maksimovića sastoji se iz tri dijela — knjige koje predstavljaju jednu logičnu cjelinu.

U prvoj knjizi *Politička ekonomija u sistemu ekonomskih nau-*

ka profesor Maksimović je prvo dao istorijski razvoj ekonomske misli polazeći čak iz antičke Grčke, pa preko moderne istorije, gdje termin »politička ekonomija« prvi upotrebljava francuski ekonomista Antoan de Monkretijen u svom djelu *Traktat o političkoj ekonomiji* (*Traité de l'économie*) 1615. godine.

Taj termin kasnije preuzima i engleska klasična škola, sa čijim se »rascvatom« politička ekonomija, kao naučna disciplina, definitivno oblikovala. Rascvat engleske klasične škole profesor Maksimović veže za pojavu Smitovog *Istraživanja o uzrocima i prirodi bogatstva naroda* (1776) i Rikardovog djela *Načela političke ekonomije i oporezivanja* (1817). Politička ekonomija, kao posebna disciplina društvenih nauka, uspjela je da se za relativno kratko vrijeme (nešto više od dvjesta godina) oslobodi »balasta« drugih disciplina i od »sluškinje teologije« i dodataka filozofskim i etičkim raspravama, postane samostalna nauka, koja istražuje zakonitosti, kako nastanka tako i raspodjele ekonomskog bogatstva društva. To je samo jedna strana karakterističnog procesa emancipacije političke ekonomije, dok se druga strana, kako kaže profesor Maksimović, ogleda u postepenom evoluiranju shvatanja o pravom predmetu, metodu i ciljevima njenog istraživanja.

Sredinom devetnaestog vijeka, pod uticajem klasnih interesa i stalnog zaoštravanja klasne borbe, došlo je do raspadanja engleske klasične škole. Međutim, proces razvitka političke ekonomije kao nauke nije stao, nego je istinski tek tu otpočeo, jer u naučnom smislu englesku klasičnu školu nastavlja, prije svega, marksistička politička ekonomija. Marksova kritika političke ekonomije, kao i njegovo ostalo učenje objasnili su pravu prirodu kapitalizma — ekonomskog sistema zasnovanog na privatnoj svojini sredstava za proizvodnju. Marks kritički prevladava osnovne analitičke i metodološke nedostatke klasične škole i suštinski mijenja predmet koji je ona definisala. Zato predmet političke ekonomije nije više, kaže profesor Maksimović, samo istraživanje zakonâ privrede i raspodjele društvenog bogatstva kapitalističkog društva, već su to i društveno-ekonomske tendencije razvitka kapitalizma kao istorijski prelaznog oblika ekonomskih odnosa, koji se snagom objektivnih ekonomskih zakona transformiraju u jedan viši i, sa ekonomskog gledišta progresivniji sistem produkcionih odnosa — u socijalistički i komunistički ekonomski sistem. Budući da se bavi produkcionim odnosima klasnog društva, politička ekonomija u Marksovom smislu ima sasvim drugi značaj od onog koji joj daju građanski teoretičari. To je navelo čak i neke marksiste na zaključak da je politička ekonomija vezana samo za klasno društvo i da ona zajedno sa njim treba i da nestane. Svakako da takvo mišljenje protivurječi duhu Marksovog učenja, jer socijalizam, zasnivajući nove produkcione odnose, društvenu stranu proizvodnje još više potencira. Teorija koja sve to uopštava i objašnjava ne samo da nije izlišna nego postaje nužan uslov za dalji razvoj socijalizma.

U prvoj knjizi autor dalje izlaže metode političke ekonomije, predmet izučavanja političke ekonomije kako kapitalizma tako i socijalizma, mjesto političke ekonomije u sistemu ekonomskih nauka, te zakone političke ekonomije sa posebnim osvrtom na specifičnost ekonomskih zakona i njihovu klasifikaciju.

U drugoj knjizi *Opšta teorija ekonomskih odnosa i aktivnosti* profesor Maksimović je izložio opšte principe i zakonitosti ekonomske reprodukcije i zakona vrijednosti, koji predstavljaju polaznu tačku svakog istorijski datog načina proizvodnje. U raznim udžbenicima političke ekonomije autori najčešće ovaj dio naslovljavaju kao »Opšta teorija robne proizvodnje«, »Opšta teorija društvene proizvodnje«, »Uvod u političku ekonomiju« itd.

Strukturu druge knjige čine tri dijela: (1) Opšta struktura i zakonitosti ekonomskih odnosa i aktivnosti, (2) Opšte zakonitosti i struktura ekonomskih odnosa u

sferi društvene proizvodnje i raspodele i (3) Opšte zakonitosti ekonomskih odnosa i aktivnosti u sferi razmene i potrošnje.

U prvom dijelu druge knjige autor je objasnio ekonomske potrebe i osnovne oblike produkcionih odnosa, osnovne sadržaje i oblike ekonomske aktivnosti, jedinstvo i uzajamnu zavisnost proizvodnje, raspodjele, razmjene i potrošnje, te međuzavisnost i kružno kretanje pojedinih dijelova privredne aktivnosti.

U drugom dijelu iste knjige profesor Maksimović piše o opštim zakonima društvene proizvodnje (opšti zakon srazmjerne raspodjele ukupnog društvenog rada i zakon ekonomije vremena, zakon vrijednosti i zakon planske aktivnosti), opštim determinantama strukture i veličine društvenog proizvoda, proizvodnoj snazi ljudskog rada, osnovnim faktorima proizvodnosti rada, oblicima društvene proizvodnje (naturalnoj, robnoj i planskoj) i društvenom proizvodu i narodnom (nacionalnom) dohotku kao i njihovoj raspodjeli.

Na kraju druge knjige (u trećem dijelu) profesor Maksimović daje osvrt na mnogobrojne teorije kao što su: teorija prometne vrijednosti robe, teorija novca, teorija tržišnih cijena (zakon ponude), teorija tržišnih cijena (zakon tražnje), teorija tržišta itd.

U trećoj knjizi (*Kapitalistički način proizvodnje*) profesor Maksimović prvo ukazuje na zadatak i predmet političke ekonomije kapitalizma, a zatim piše o istorijskim determinantama razvoja kapitalizma, osnovnim karakteristikama ekonomskog modela kapitalizma, zakonu viška vrijednosti, oblicima i kretanju industrijskog kapitala itd. Mnogobrojne ekonomske kategorije kao što su: najamnina, profit, profitna stopa, cijena koštanja, cijena proizvodnje, kamata, kamatna stopa, fiktivni kapital, dividenda, cijena akcije, renta i cijena zemlje — predmet su posebne analize u ovom dijelu udžbenika. Ovdje je, dakle, izložena Marksova teorija o višku vrijednosti, osnovne suprotnosti kapitalizma i tendencije zaoštravanja tih suprotnosti u savremenom — državno-monopolističkom kapitalizmu. Takođe je obrađeno pitanje djelovanja zakona vrijednosti na svjetskom tržištu, opšta kriza savremenog kapitalizma i njegovo istorijsko mjesto, sa posebnim osvrtom na opštu krizu kapitalizma u periodu poslije drugog svjetskog rata.

U poglavlju »Monopolski kapitalizam« profesor Maksimović piše o istorijskom razvoju monopolâ, opštim karakteristikama i uzrocima nastanka monopolskog kapitalizma, osnovnim motivima, metodama i oblicima teritorijalne podjele svijeta. Oblici monopolističkih organizacija, monopolska cijena i priroda konkurencije u ovoj fazi razvoja kapitalizma — pitanja su kojima autor završava ovo poglavlje.

U poglavlju »Državno-monopolistički kapitalizam« autor je dao posebne karakteristike savremenog kapitalizma. Profesor Maksimović se pri analizi promjena savremenog kapitalizma koristio empirijskim pokazateljima koji su rezultat savremenih istraživanja, posebno podacima koji se odnose na promjene poslije drugog svjetskog rata, uglavnom na one nastale između 1950. i 1970. godine. Osnovne tendencije imperijalizma, odnosno savremenog državno-monopolističkog kapitalizma, samim tim su vidnije izražene od onih tendencija na početku imperijalističke epohe, koju je detaljno obradio Lenjin u poznatom djelu *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma.* To je i razumljivo ako se ima na umu da su se od 1916. godine — od vremena kada je Lenjin pisao *Imperijalizam*... — u svijetu odigrale krupne društveno-ekonomske i političke promjene koje su svakako uticale na određena odstupanja od pojedinih Lenjinovih postavki, a koja se manifestuju u raznim modalitetima, na koje autor ukazuje.

Profesor Maksimović završava svoj udžbenik poglavljem »Gledanje na budućnost kapitalizma u ekonomskoj teoriji i doktrini«, izlažući gledišta raznih škola (Stagnacionisti i J. Schumpeter, američki radikalisti itd.), te marksističkih teoretičara Zapada i svijeta u razvoju, osvrćući se na

kraju na Program SKJ, u kojem je izraženo naše mišljenje o stanju i perspektivi kapitalizma.

Posebna karakteristika ovog udžbenika političke ekonomije ogleda se u primijenjenom postupku »dodataka« koji sadrže određene empirijske pokazatelje do kojih je autor došao dugogodišnjim naučnoistraživačkim radom.

Sa šesnaest »dodataka«, šest shema, oko trideset raznih tabela i trideset šest dijagrama, profesor Maksimović je do kraja objasnio i pristupačnim stilom približio ovu složenu materiju studentima svih viših škola i fakulteta na kojima se ova naučna disciplina izučava.

Neosporno je da je ovo najnovije djelo profesora Ivana Maksimovića obogatilo našu univerzitetsku ekonomsku literaturu (kao i ekonomsku literaturu uopšte), te da će biti od trajne koristi u izučavanju marksističke teorije.

Milan Tomić

